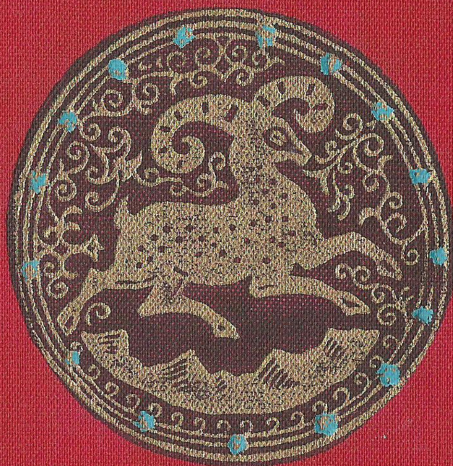

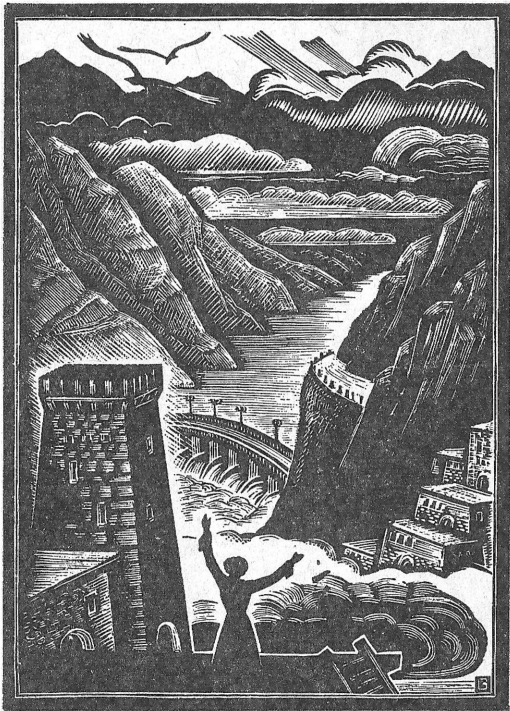
821(479)

Г-18

РАСУЛ
ТАМЗАТОВ

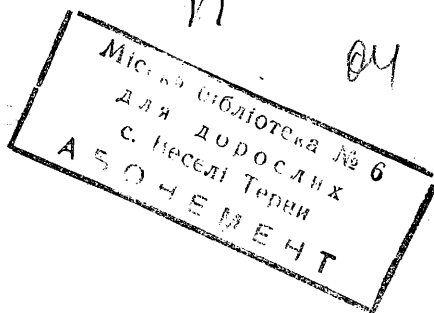
МИН
НАЧЕСТВА

РАСУЛ ГАМЗАТОВ

МІЙ ДАГЕСТАН

З аварської

Київ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1978

С(Дар)
Г18

Переклав
ДІОДОР БОБИР

Художник
ВОЛОДИМИР ОВЧИННИКОВ

Г $\frac{70303-127}{M205(04)-78}$ 113-78

© Ілюстрації.
Видавництво «Дніпро», 1978.

КНИГА ПЕРША

*Якщо ти вистрілиш
у минуле з пістоleta,
майбутнє
вистрілить у тебе з гармати.
Абуталіб сказав.*

*Подорожній, якщо обминеш
ти мій дім,
Град на тебе і грім,
град і грім!
Гостю мій, якщо саклі моїй
ти не рад,
Грім на мене і град,
грім і град!
Напис на дверях.*

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ ПРО ПЕРЕДМОВИ ВЗАГАЛІ

*Коли прокинешся,
не схоплюйся з постелі,
немов ужалений.
Спочатку поміркуй над тим,
що тобі приснилось.*

Я гадаю, що сам аллах, перше ніж розповісти своїм найближчим прибічникам якусь цікаву історію або висловити чергове напучення, теж спершу закурить, неквапно затягнеться й поміркує.

Літак, перше ніж злетіти, довго шумить, потім його везуть через увесь аеродром на злітну доріжку, потім він шумить ще дужче, потім розганяється і, тільки відбувши все це, злітає в повітря.

Вертольотові не треба розганятися, але й він довго шумить, гуркоче, дрижить дрібним, напруженим дрожжем, перше ніж відірватися од землі.

Тільки гірський орел шугає зі скелі одразу в синє небо й легко ширяє, здіймаючись дедалі вище, перетворюючись на непомітну цятку.

У кожної хорошої книги має бути такий от початок, без довгих застережень, без нудної передмови. Адже коли бика, який пробігає мимо, не встигнеш схопити за роги і вдержати, за хвоста його вже не вдержиш.

Ось співець взяв у руки пандур. Я знаю, що в співця добрий голос, то чого ж він так довго й бездумно бринькає, перше ніж почати пісню? Те саме скажу про доповідь перед концертом, про лекцію перед початком вистави, про нудні повчання, якими тесть пригощає зятя, замість того щоб одразу покликати до столу й налити чарку.

Якось мюриди заходилися вихвалитись один перед одним своїми шаблями. Вони говорили про те, з якої чудової криці їхні шаблі зроблено та які прекрасні вірші з корану викарбувано на них. Серед мюридів

був Хаджі-Мурат — найб великого Шаміля. Він сказав:

— Чого ви сперечаєтесь у холоднавому затінку чинари? Завтра на світанні буде битва, і ваші шаблі самі вирішать, котра з них краща.

І ВСЕ Ж я гадаю, що аллах неквапно закурює, перше ніж почати свою оповідь.

І ВСЕ Ж у моїх горах є звичай — вершник не вихоплюється в сідло біля порога саклі. Він повинен вивести коня з аулу. Мабуть, це потрібно, аби ще раз подумати про те, що він залишає тут і що чекає на нього в путі. Хоч би як підганяли справи, неквапно, роздумливо поведе він коня на повіді через увесь аул і тільки тоді вже, ледь торкнувшись стремена, злетить у сідло, припаде до луки й розтане в хмарці дорожньої курави.

От і я, перше ніж вихопитися в сідло моєї книги, повільно йду в роздумі. Я веду коня на повіді й сам йду поряд з ним. Я думаю. Я зволікаю, не поспішаю вимовити слово.

Слово може затриматися на язичі не тільки в заїкуватої людини, а й у того, хто шукає найвлучніше, найпотрібніше, наймудріше слово. Я не сподіваюсь вразити мудрістю, але я й не заїка. Я шукаю слово й тому запинаюсь на ньому.

АБУТАЛІБ СКАЗАВ: передмова до книги — це та ж соломинка, котру забобонна горянка тримає в зубах, латаючи чоловікові кожуха: бо коли не тримати в цей час у зубах соломинки, каже повір'я, кожух може перетворитися на саван.

АБУТАЛІБ ЩЕ СКАЗАВ: я схожий на людину, котра блукає в темряві, шукаючи, куди б, у які двері зайти, або на людину, котра вже нагледіла двері, та ще не знає, чи можна, чи варт у них заходити. Вона стукає: тук-тук, тук-тук.

— Гей, там, за дверима, якщо ви маєте м'ясо варити, то час уставати!

— Гей, там, за дверима, якщо ви маєте толокно товкти, то спить собі на здоров'я, поспішати не треба!

— Гей, там, за дверима, якщо ви маєте пити бузу, не забудьте покликати й сусіда!

Тук-тук, тук-тук.

— То що ж, заходить мені чи ви обійдетеся без мене?

Людині треба два роки, щоб навчитися розмовляти, і шістдесят років, щоб навчитися держати язика за зубами.

Мені не два й не шістдесят. Я на середині путі. Та все ж я, мабуть, ближче до другої точки, бо неказане слово мені дорожче за всі вже сказані слова.

Книга, якої я ще не написав, дорожча за всі вже написані книжки. Вона найдорожча, найзаповітніша, найважча.

Нова книга — це ущелина, в яку я ніколи не заходив, але яка вже розступається передо мною, ваблячи в туманну далечінь. Нова книга — це кінь, якого я ще ніколи не сідлав, кинджал, якого я ще не видобував з піхов.

Горці кажуть: «Не хапайся за кинджал без потреби. А коли видобув — бий! Бий так, щоб убити наповал і вершника, й коня».

Ви маєте рацію, горці!

І ВСЕ Ж. Перше ніж видобути кинджал, ви маєте бути певні, що його добре вигострено.

Книго моя, довгі роки ти жила в мені! Ти мов та жінка, мов та кохана, яку бачиш здалеку, про яку мрієш, але якої не випадало торкнутися.

Інколи траплялося, що вона стояла зовсім близько,— досить було простягти руку, але я знеосмілювався, ніяковів, червонів і відходив далі.

Але тепер — край. Я зважився сміливо підійти і взяти її за руку. З несміливого закоханого я хочу перетворитися в зухвалого й досвідченого мужчину. Я сідлаю коня, я тричі б'ю його нагаєм — нехай буде що буде!

І ВСЕ Ж спершу я силую гірський наш самосад на квадратик паперу, я пеквапно скручую самокрутку. Коли так приємно скручувати її, як же солодко буде курити!

Книго моя, перше ніж тебе почати, я хочу розповісти, як ти визривала в мені. І як я знайшов для тебе назву. І навіщо я тебе пишу. І які цілі у мене в житті.

Гостя пускаю на кухню, де ще розбирають баранячу тушу й пахне поки що не шашликом, а кров'ю, і теплим м'ясом, і свіжою овчиною.

Друзів я вводжу в заповітну робочу кімнату, де лежать мої рукописи, і дозволяю шпортатися в них.

ХОЧА МІЙ БАТЬКО КАЗАВ: той, хто шпортатється в чужих рукописах, скидається на того, хто нишпорить по чужих кишнях.

ЩЕ БАТЬКО КАЗАВ: передмова нагадує чолов'ягу з широкою спиною, та ще й у великій папасі, який сидить у театрі попереду мене. Ще добре, як він сидить прямо, а не хилиться то в правий, то в лівий бік. Мені через такого чолов'ягу страшенно незручно дивитись виставу, й кінець кінцем він викликає в мене роздратування.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Мені часто доводиться виступати на поетичних вечорах у Москві або по інших містах Росії. Люди в залі не знають аварської мови. Спочатку с'як-так, з акцентом, я розповідаю про себе. Потім друзі, російські поети, читають переклади моїх віршів. Але перше ніж вони почнуть, мене звичайно просять прочитати одного вірша рідною мовою: «Ми хочемо почути музику аварської мови й музику вірша». Я читаю, і моє читання не що інше, як бринькання на струнах пандура перед початком пісні.

Чи не така й передмова до книги?

ІЗ ЗАПИСНИКА. Коли я був московським студентом, батько надіслав мені грошей на зимове пальто. Вийшло так, що гроші я витратив, а пальта не купив. На зимові канікули в Дагестан довелося їхати в тому ж, у чому влітку поїхав до Москви.

Удома я заходився виправдуватися перед батьком, на ходу вигадуючи всілякі небилиці, одну безглуздішу й безпораднішу від іншої. Коли я остаточно заплутався, батько перепинив мене, сказав:

— Стривай, Расуле. Я хочу спитати в тебе дві речі.

- Питай.
- Пальто купив?
- Не купив.
- Гроші витратив?
- Витратив.

— Ну от, тепер все зрозуміло. Навіщо ж ти наговорив стільки марних слів, навіщо вигадав таку довгу передмову, коли суть виражається двома словами?

Так навчав мене мій батько.

І ВСЕ Ж, народившись на світ, дитина не враз починає говорити. Перше ніж вимовити слово, вона белькоче щось невизразне. І коли вона плаче від болю, буває, навіть рідній матері важко зрозуміти, що в неї болить.

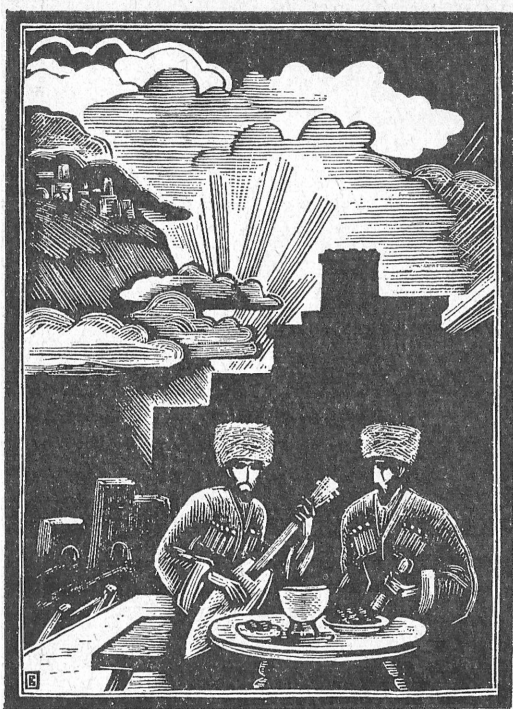
Але хіба душа поета не схожа з душею дитини?

БАТЬКО КАЗАВ: коли люди чекають появи з гір отари овець, спершу вони бачать роги цапа, який завжди йде попереду, потім усього цапа, а тоді вже саму отару.

Коли люди чекають появи весільного або жалобного походу, спершу вони бачать гінця.

Коли люди чекають в аул гінця, спершу вони бачать хмарку курави, тоді коня, а тоді вершника.

Коли люди чекають повернення мисливця, вони бачать спершу його собаку.

**ПРО ТЕ,
ЯК ЗАРОДИЛАСЯ ЦЯ КНИГА,
ТА ПРО ТЕ, ДЕ ЇЇ ПИСАНО**

І маленькі діти бачать великі сни.

Напис на колісці.

*Зброю, яка знадобилася один раз,
треба носити все життя.*

*Вірші, які повторюватимеш
усе життя, пишуться за один раз.*

Над весняним аулом пролітала весняна пташка. Наглядала, де б відпочити. Побачила покрівлю саклі, широку, пласку, чисту. На покрівлі — кам'яний коток. Спустилася пташка з свого піднебесся та й сіла на коток спочити. Спритна горянка спіймала пташку й занесла її до саклі. Пташка побачила, що всі в домі ставляться до неї добре, та й залишилася тут жити. Вона звилася собі кубельце на підкові, прибитій до старої закіптюженої бантини.

Чи не так і моя книга?

Скільки разів я поглядав із свого поетичного піднебесся вниз, на рівнину прози, шукаючи, де б сісти, спочити...

Ні, краще тут порівняння з літаком, якому треба спуститися на аеродром. Ось уже я роблю коло, щоб зайти на посадку. Але аеродром через негоду відмовляється мене прийняти. З широкого кола я знову переходжу на пряму лінію польоту й лечу далі, а жадана земля знов залишається внизу... Так було не раз.

Виходить, думав собі я, не судилося мені тверда бетонна опора. Виходить, моїм ногам судилося невпинно йти по землі, моїм очам — без спочину оглядати нові місця на планеті, моєму серцеві — без спочину народжувати нові пісні.

Як орач, котрий замилювався був перебіжною хмаркою чи перелітним журавлиним ключем, скинувши з себе зачарування, знову ще з більшою ретельністю налягає на чепіги, так і я знову сідав за поему, покинувши на середині.

Так, моя поезія, хоч би скільки я порівнював її з піднебессям, була для мене моєю нивою, моєю ріллею, моєю тяжкою працею. Прози я не писав зовсім.

І ось якось я одержав пакет. У пакеті — лист від редактора одного шанованого мною журналу. А втім, редактора я шаную теж. Та й редактор починав лист словами: «Шановний Расуле». Загалом, судільна взаємна глибока пошана.

Коли я розгорнув листа, він видався мені буйволовою шкурою, яку горці розстеляють на покрівлі саклі, щоб

добре висушити. І сторінки, коли я їх перегортав, гри-міли незгірше буйволової шкіри, коли вона вже висухла і її згортають четверо, щоб нести в саклю. Не було тільки різкого, що аж щипає в носі, запаху шкіри. Лист не пахнув нічим.

Редактор, між іншим, писав: «Наша редакція вирішила опублікувати в найближчих числах журналу матеріал про досягнення, про добрі справи, про трудові будні Дагестану. Нехай це буде розповідь про простих трудівників, про їхні подвиги, про їхні сподівання. Нехай це буде розповідь про світле «завтра» твого гірського краю та про його віковічні традиції, але головним чином — про його чудове «сьогодні». Ми вирішили, що такий матеріал краще за всіх можеш написати ти. Жанр — на твій розсуд: оповідання, стаття, нарис, ряд зарисовок. Обсяг матеріалу 9—10 машинописних сторінок. Термін 20—25 днів. Сподіваємося і заздалегідь дякуємо...»

Колись, віддаючи дівчину заміж, не питали в неї згоди, а просто, як тепер сказали б, ставили її перед фактом. Казали, що все вирішено. Але навіть за тих часів у горах ніхто в нас не посмів би справити весілля свого сина без його згоди. На це, кажуть, зважився якось тільки один гідатлинець. Та хіба мій шанований редактор журналу з аулу Гідатлі? Він усе вирішив за мене... Та чи вирішив я розповісти про мій Дагестан на дев'ятьох сторінках за двадцятиденний строк?

Спересердя відкинув я якнайдалі образливого для мене листа. Проте за якийсь час мій телефон задзвонив так настирливо, наче це був не телефон, а курка, яка щойно знесла яйце. Ну, звичайно, це був дзвінок з редакції журналу.

— Здрастуй, Расуле! Одержав нашого листа?

— Одержав.

— А де ж матеріал?

— Та я... Справи... Все якось ніколи.

— Ну що ти, Расуле! Не може бути й мови! Адже тираж нашого журналу майже мільйон. Його читають і за кордоном. Але коли тобі й справді дуже ніколи, ми

пришлемо до тебе нашого співробітника. Ти йому підкинеш кілька думок і деталей, решту він зробить сам. Прочитаєш, підкоректуєш, поставиш своє ім'я. Нам головне — щоб ім'я.

— Нехай попереламаються всі кістки в того, хто не любить гостей! Якщо хтось зустрине гостя з незадоволенням виглядом чи нахмуреним чолом, нехай у домі в нього не буде ні старших, котрі могли б давати мудрі поради, ні молодших, котрі ці поради слухали б! Так дивимося ми на гостей. Але ради бога, не посилайте до мене Саліхалова¹. Свій бубон я настрою й без нього. І ручку до свого глечика припасую сам. Якщо свербітиме спина, ніхто мені не почухає її краще, ніж я сам.

На цьому закінчилися наші переговори. Васалам, вакалам!²

Я взяв відпустку на місяць і поїхав у рідний аул Цада.

Цада!.. Сімдесят затишних домівок. Сімдесят голубих димочків, що здіймаються в чисте високогірне небо. Білі саклі на чорній землі. Перед аулом, перед білими саклями — зелені рівні лани. Позад аулу височіють скелі. Сірі стрімчаки з'юрмилися над нашим аулом, ніби діти, які зібралися на пласкій покрівлі, щоб дивитися вниз на весільний двір.

Приїхавши в аул Цада, я згадав листа, котрого надіслав нам батько, вперше побачивши Москву. Важко було збагнути, де батько жартує, а де говорить серйозно. Його дивувала Москва:

«Скидається на те, що тут, у Москві, не розпалюють домашнє вогнище, щоб приготувати їжу, бо я не бачу жінок, які ліпили б кізьяк на стіни свого житла, не бачу над покрівлями диму, схожого на велику Абуталібову папаху. Не бачу я й котків, якими укочують покрівлі. Не бачу, щоб москвичі сушили сіно на покрівлях. Але

¹ Коли аварці хочуть сказати, що справу добре налагоджено, вони говорять: «Як бубон у Саліхалова».

² Мир дому твому. Розмову скінчено.

коли вони не сушать сіно, то чим же годують своїх корів? Не побачив я жодної жінки, що бредє з в'язанкою хмизу або трави. Не почув я жодного разу співу зурни або удару в бубон. Можна подумати, що юнаки тут не одружуються й не справляють весілля. Хоч би скільки я ходив вулицями цього дивного міста, ніколи не бачив жодного барана. Але цікаво, що ж ріжуть москвичі, коли поріг переступить гість? Чим же, коли не розрізаним бараном, відзначають вони прихід кунака? Ні, я не заздрю на таке життя. Я хочу жити в своєму аулі Цада, де можна досхочу попоїсти хінкалів, сказавши дружині, щоб вона більше поклала в них часнику...»

Багато й інших вад знайшов мій батько в Москві, порівнюючи її з рідним аулом. Він, звичайно, жартував, коли дивувався, що будинки в Москві не позаліплювані кіз'яком, але він не жартував, коли віддавав перевагу своєму маленькому аулові перед великим містом. Він любив свій Цада й не проміняв би його на всі столиці планети.

Дорогий мій Цада! Ось і я приїхав до тебе з того величезного світу, де ще мій батько запримітив так багато «вад». Я з'їздив його, цей світ, і побачив багато диковинного. Мої очі розбігалися від рясноти краси, не знаючи, на чому спинитися. Вони перестрибували з одного прекрасного храму на інший, з одного прекрасного людського обличчя на інше, але я знав, що хоч би яке було прекрасне те, що я бачу зараз, завтра я побачу щось іще прекрасніше... Світові, бач, нема кінця-краю.

Нехай дарують мені пагоди Індії, піраміди Єгипту, базиліки Італії, нехай дарують мені автостради Америки, бульвари Парижа, парки Англії, гори Швейцарії, нехай дарують мені жінки Польщі, Японії, Рима — я милувався вами, та серце моє билося спокійно, а коли й прискорювалося його биття, то не так, щоб пересихало в роті й поморочилася голова.

Чому ж зараз, коли я знову побачив ці сьмдесят сакль, що притулилися біля підніжжя скель, серце моє

с. Веселі Терни

розгойдалося в грудях так, що аж боляче ребрам, в очах у мене затуманилося й голова запаморочилася, мовби я хворий чи п'яний?!

Невже маленький дагестанський аул прекрасніший, ніж Венеція, Каїр чи Калькутта?

Невже аварка, яка бредє стежкою з в'язанкою дров, прекрасніша, ніж високоросла білява скандінавка?

Цада! Я блукаю твоїми полями, і ранкова холодна роса омиває мої стомлені ноги. Навіть не в гірських струмках, а в джерелах умиваю я своє обличчя. Кажуть, коли вже пити, то пити з джерела. Кажуть також — і мій батько це казав, — що мужчина може стати навколішки лише в двох випадках: щоб напиться з джерела й щоб зірвати квітку. Ти, Цада, моє джерело. Стаю навколішки, припадаю губами й жадібно п'ю з тебе.

Побачу камінь — і мовби прозора тінь на ньому. Це я сам такий, як був тридцять років тому. Сиджу на камені й пасу вівці. На мені кудлата папаха, у руках довга гирлига, на ногах порох.

Побачу стежку — і мовби прозора тінь на ній. Це теж я, той, що був тридцять років тому. Пішов чогось у сусідній аул. Мабуть, мене послав батько.

На кожному кроці я зустрічаюсь із самим собою, із своїм дитинством, із своїми веснами, дощами, квітами, опалим осіннім листям.

Я роздягаюсь і підставляю своє тіло під іскрометний водоспад. Потік, стрибаючи з уступу на уступ зі скелі, розбивається на скалки вісім разів, і збирається знову, і нарешті розбивається об мої плечі, об мої руки, об мою голову.

Душ у паризькому готелі «Королівський палац» — жалюгідна пластмасова іграшка, рівняючи до моїх холодних водоспадів.

Серед теплового каміння нагрівається за день вода, що тече сюди бічним струмочком з гірської річки. Голубувата ванна в лондонському готелі «Метрополь» — жалюгідна тарілка, рівняючи до моїх гірських ванн.

Так, я люблю ходити по великих містах пішки. А все ж після п'яти-шести тривалих прогулянок місто починає видаватися знайомим і бажання безнастанно блукати по ньому притуплюється.

Та ось уже в тисячний раз я йду вуличками свого аулу, і нема ситості, і нема бажання перестати по ньому йти.

Цього приїзду я побував у кожному домі. Біля кожного вогнища, де горить вогонь, де тепле вугілля, чи там, де давно вже прохолола зола, схилив я свою голову, теж припорошену холодною білою золою.

Я стояв над колисками, в котрих борсаються майбутні горці та горянки, або над тими, в котрих ще тепло, хоч уже порожньо, або над тими, в котрих давно прочахли маленькі ковдри й подушки.

Над кожною колискою мені здавалося, що це я сам у ній лежу і все в мене ще попереду: і гірські стежки, і широкі шляхи Росії, і автостради, і аеродроми далеких країн.

Я заколисував дітей, співав колискових пісень, і діти мирно засинали під мої немудрячі пісеньки.

Блукав я також по цадинському кладовищі, де старі, порослі травою могили сусідять із свіжими могилами, що пахнуть землею.

Мовчазно сидів я в домах на траурних сходищах, весело танцював на весіллях. Почув багато слів і оповідок, котрих досі не доводилося чути. Багато з того, що я знав і забув, знову згадалося мені тепер, виплигло з бездонних і темних глибин пам'яті...

Нове я бачив своїми очима, про давнє слухав, згадуючи, і думи мої були як різноколірні нитки, що оповивають велике веретено. Я подумки уявляв уже собі той різнобарвний килим, якого можна виткати з цих ниток.

Ще вчора з хлопцями, пустун жорстокий,
Пташині гнізда в скелях видирав...
Прийшло кохання, стріге й синьооке,
І непомітно я дорослим став.

Учора ще вважав себе дорослим,
До скону сивим, мудрим і старим,
Прийшло кохання, усміхнулось просто —
І знову я хлопчисько перед ним.

Так, у мене педописана поема про кохання. Він і Вона. Він — це я. Але головна героїня — моя любов. Треба було б дописати! Але в мене таке відчуття, ніби я одержав тривожну телеграму й повинен покинути все, щоб поспішити на аеродром.

А ЩЕ БУВАЄ ТАК, що горянка рано-вранці розпалює вогнище. Вона має розігрівати залишки вчорашнього обіду, яких досить, щоб наїлася вся сім'я. Але на порозі раптом стає гість. Треба знімати з вогню каструлю з учорашньою їдою, треба готувати нову страву.

А ЩЕ БУВАЄ ТАК, що на весіллі юнаки сідають якомога ближче до жениха, свого товариша й однолітка, та раптом їм доводиться вставати й поступатися місцем, бо до кімнати зайшли люди, старші за них.

А ЩЕ БУВАЄ ТАК, що в кунацькій сидять старійшини й тут-таки бавляться діти. І раптом дітей відсилають з кунацької геть, бо старійшини мають радити важливу раду.

Іноді мені здається, що я мисливець, рибалка, вершник: я полюю на задуми, ловлю їх, сідлаю й підстрожую їх. А іноді мені здається, що я олень, лосось, кінь і що, навпаки, задуми, роздуми, почуття шукають мене, ловлять мене, сідлають і правують мною.

Так, думки й почуття приходять, як гість у горах, без запрошення й без попередження. Від них, як і від гостя, не сховаєшся, не втечеш.

У нас у горах не буває гостей маленьких чи великих, поважних чи неповажних. Найменший з гостей для нас важливий і поважний, тому що він — гість. Найменший з гостей стає поважніший за найстаршого господаря. Не питаючи, з яких він країв, ми зустрічаємо гостя на порозі, ведемо на почесне місце, ближче до вогню, садовимо на подушки.

Гість у горах завжди приходиться несподівано. Але він ніколи не буває нежданий, ніколи не застає нас зненацька, бо гостя ми ждемо завжди, щодня, щогодини й щохвилини.

Так само, як гість у горах, прийшов до мене задум цієї книги.

А ЩЕ БУВАЄ ТАК, що ліниво, знічев'я знімаєш з стінки пандур, щоб перевірити, настроєно його чи ні, і починаєш бринькати, аж раптом приходиться несподівана пісня, бринькання переростає в мелодію, і линуть зграйні звуки, і сам ти співаєш, не помічаючи, як минає ніч і настає світанок.

А ЩЕ БУВАЄ ТАК, що юнак піде в сусідній аул у якійсь дрібній справі, а повертається з дружиною, яка сидить за сідлом.

Дорогий редакторе журналу! Я виконаю просьбу, висловлену у вашому листі. Незабаром я почну книгу про Дагестан. Тільки даруйте мені — в строк, визначений вами, я, мабуть, не вкладусь. Надто багато стежок мушу я пройти, а стежки в нас у горах дуже вузькі й стрімкі.

Гори мої поблискують вдалині таємниче, як нешліфовані алмази. Багато простору моєму скакунові. Він не хоче скакати у вузьку ущелину, визначену вами.

Не загорнути мені мій Дагестан і у ваші дев'ять-десять сторінок. Та й не зумію я написати «матеріал про досягнення, про добрі діла, про трудові будні простих трудівників, про їхні подвиги, про їхні сподівання», «про світле „завтра“ гірського краю та про його віковічні традиції, але головним чином про його прекрасне „сьогодні“».

Моє маленьке перо неспроможне удержати на собі такий великий вантаж. Краплинка чорнила на його вістрі не може увібрати в себе і великі плавноплинні річки, і гуркотливі гірські потоки, і судьби світу, і долю однієї людини.

Великий птах — багато крові, маленький птах — мало крові. Який птах — стільки й крові.

КАЖУТЬ: випадково кинули кісточку, випадково вона впала на оленячу голову, і от вирости чудові оленячі роги.

КАЖУТЬ: якби не було на світі Алі, не з'явився б на світі Омар. Якби не було на світі ночі, нізвідки було б узятися ранкові.

КАЖУТЬ:

- Де ти народився, орле?
- У тісній ущелині.
- Куди ти летиш, орле?
- У просторе небо.

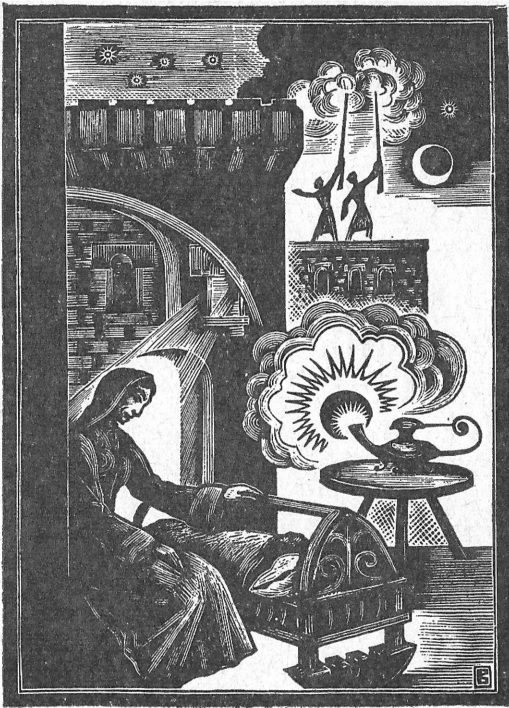
**ПРО ЗМІСТ ЦІЄЇ КНИГИ
ТА ПРО ЇЇ НАЗВУ**

*Про свято нас оповістити радий він,
Але дрімає в ньому і шалений дзвін.*

Напис на дзвіниці.

*Тут спить немовлятко, що батькове носить ім'я,
Твій батько був смілий і чесний, дитино моя!
То батьків кинджал над колискою сина висить,
Про батькові подвиги спів колисковий бринить.*

Напис на колиці.

Дві речі повинен берегти горець: свою папаху і своє ім'я. Папаху збереже той, у кого під папахою є голова. Ім'я збереже той, у кого в серці — вогонь.

У стелі нашої тіснуватої саклі багато слідів од куль. Друзі мого батька стріляли в стелю з пістолетів: орли, що гніздяться в навколишніх горах, мають дізнаватися, що в них народився брат і що в Дагестані на одного орла стало більше.

Звичайно, від пострілу, від кулі не може народитися син. Але завжди повинна знайтися куля, щоб відзначити народження сина.

Коли народився я й коли мені давали ім'я, друг мого батька вистрілив двічі: і в стелю, і в долівку.

Мати розповідала про те, як мені давали ім'я. Я був у нашому домі третій син. Була ще одна дівчинка, моя сестра. Але ми говоримо про мужчин, про синів.

Ім'я первістка знав увесь аул задовго до його появи на світ, бо, за звичаєм, він мав одібрати ім'я свого покійного діда. Кожен житель аулу пам'ятав про це, і всі говорили: незабаром у сім'ї Гамзатів з'явиться Магомет.

На подвір'я мого дідуся ніколи не заходила жодна чотиринога тварина, крім хіба собаки та кішки. Навряд чи він коли-небудь спав під ковдрою, навряд чи він знав, що таке спідня білизна. Жоден лікар у світі не міг би похвалитися тим, що оглядав Магомета, зазірав йому в рота, мацав пульс, змушував його дихати то глибше, то повільніше і взагалі бачив його тіло. Ніхто у нас в аулі не знав також точних дат його народження й смерті. Якщо вірити одній заяві, написаній, щоб очорнити мого батька, дідусь Магомет трохи знав по-арабськи. Саме його ім'я й дав мій батько своєму первісткові, моєму старшому братові.

Був у мого батька ще дядько, який помер незадовго до народження другого хлопчика. Дядька звали Ахільчі.

— От і Ахільчі воскрес! — радісно гомоніли жителі аулу, коли народився в нашому домі другий хлопчик. — Воскрес наш Ахільчі. Нехай ідеться на добро,

а не на лихо, якщо сяде ворона на його бідну саклю. Нехай з хлопчика виросте така ж благородна людина, як був той, чиє ім'я йому випало носити.

На той час, коли я мав народитись, у батька не було вже в запасі недавно померлого чи зниклого на чужині родича або друга, ім'я котрого можна було б передати мені, щоб я носив його на землі з такою ж честю.

Коли народився я, батько, щоб додержати обряду наречення, запросив до саклі найшанованіших людей аулу. Вони спроквола і статечно посідали в саклі, немовби належало вирішити долю цілої країни. В руках вони тримали по пузатенькому виробу балхарських гончарів. У глечиках була, звичайно, піниста буза. Тільки в одного, найстарішого гостя з білосніжною головою й бородою, у старця, схожого на пророка, руки були вільні.

Саме цьому старцеві передала мене мати, вийшовши з сусідньої кімнати. Я борсався на руках у старця, а мати тим часом казала:

— Ти співав на моєму весіллі, тримаючи в руках то пандур, то бубон. Пісні твої були гарні. Якої пісні ти заспіваєш зараз, тримаючи в руках моє немовля?

— О жінко! Пісень йому співатимеш ти, мати, колисаючи його в люлі. А потім нехай йому співають пісень пташки, ріки. Шаблі й кулі теж нехай співають йому пісень. Найкращої пісні нехай заспіває йому суджена.

— Тоді наречи. Нехай я, мати, нехай увесь аул і увесь Дагестан почує ім'я, яке ти зараз назвеш.

Старець підніс мене високо до стелі саклі й промовив:

— Ім'я дівчинки має бути подібне до сіяння зорі або ніжності квітки. В імені чоловіка має втілюватися дзвін шабель і мудрість книжок. Багато імен назвав я, читаючи книжки, багато імен почув я у дзвоні шабель. Мої книжки й мої шаблі шепочуть мені тепер ім'я — РАСУЛ.

Старець, схожий на пророка, схилився над одним моїм ухом і прошепотів: «Расул». Потім він схилився

над моїм других ухом і голосно гукнув: «Расул!» Відтак він подав мене, заплаканого, моїй матері і, звертаючись до неї й до всіх присутніх у саклі, сказав:
— От і Расул.

Присутні в саклі мовчазною згодою затвердили моє ім'я. Старці повихилили глечики, і кожен, витираючи рукою вуса, голосно крикнув.

Дві речі повинен берегти кожен горець: папаху та ім'я. Папаху може виявитися важкою. Ім'я теж. Виявляється, сивий горець, який побачив світу й прочитав багато книжок, вклав у моє ім'я смисл і мету.

Расул арабською мовою означає «посланець», чи, ще точніше, «представник». То чий же я посланець, чий представник?

ІЗ ЗАПИСНИКА. Бельгія. Я — учасник зустрічі поетів світу. На цю зустріч зібралися представники різних націй і країн. Кожен виходив і розповідав про свій народ, про його культуру, його поезію, його долю. Були й такі представники: угорець з Лондона, естонець з Парижа, поляк із Сан-Франціско... Що вдієш, доля розкидала їх по різних країнах, за моря й за гори, далеко від рідної землі.

Найбільше мене здивував поет, котрий проголосив:

— Панове, ви зібралися сюди з різних країн. Ви — представники різних народів. Тільки я не представляю тут жодного народу, жодної країни. Я представник усіх націй, усіх країн, я представник поезії. Так, я — поезія. Я — сонце, яке світить усій планеті, я — дощ, який поливає землю, не задумуючись про свою національність, я — дерево, яке однаково квітне в усіх куточках земної кулі.

Так він сказав і пішов з трибуни. Дехто аплодував. А я думав собі: він має рацію, звичайно, — ми, поети, відповідаємо за весь світ, — але той, хто не прив'язаний до своїх гір, не може представляти всю планету. Для мене він схожий на чолов'ягу, котрий поїхав з рідних місць, одружився десь і тещу став називати мамою. Я не проти тещ, але нема мами, окрім мами.

Коли в тебе питають, хто ти такий, можна пред'явити документи, паспорт, де зазначено всі основні дані.

Коли ж у народу спитати, хто він такий, то народ, як документ, пред'являє свого вченого, письменника, художника, композитора, політичного діяча, полководця.

Кожна людина з молодих літ повинна розуміти, що вона прийшла на землю, щоб стати представником свого народу, і повинна бути готова перебрати на себе цю роль.

Людині дають ім'я, папаху і зброю, людину з коліски навчають рідних пісень.

Хоч би в які краї закинула мене доля, я всюди відчуваю себе представником тієї землі, тих гір, того аулу, де я навчився сідлати коня. Я всюди вважаю себе спеціальним кореспондентом мого Дагестану.

Але в свій Дагестан я повертаюсь як спеціальний кореспондент загальнолюдської культури, як представник усієї нашої країни й навіть усього світу.

Усім країнам про свою країну
Я, як хотів, розповісти не міг.
Хурджуни повні взяв я на чужину,
Та от біда — їх розв'язать не зміг.

І рідне слово в пісню солов'їну
Про світ земний я перелить не міг,
Хоч куту скриню і завдав на спину,
Та відчинити скриню ту не зміг.

Посідаємо на пласкій покрівлі саклі, і мої земляки починають розпитувати мене:

— Чи не стрів у далеких краях нашої людини?

— Чи нема на землі гір, схожих на наші?

— Чи не було тобі скучно на чужині, чи не згадував ти наш аул?

— Чи знають там, по інших країнах, про нас, про те, що й ми живемо на землі?

Я відповідаю:

— Звідки ж їм знати нас, коли ми самі себе ще як слід не знаємо. Нас один мільйон. Нас зібрано в кам'яну жменю дагестанських гір. Мільйон люду й сорок різних мов...

— Ось ти й розкажи про нас — нам самим та іншим людям, що живуть по всій землі. Протягом віків писали нашу історію кинджали та шаблі. Переклади на мову людей ці письмена. Якщо ти, народжений в аулі Цада, не зробиш цього, ніхто не зробить цього за тебе.

Збери свої думки в добірні табуни, де скакун до скакуна й гірших нема серед них. Випусти табуни ті на пасовиська чистих сторінок. Нехай думки мчать по сторінках, як наполохані коні або як стадо турів.

Думки свої не ховай. Сховаєш — забудеш потім, куди поклав. Чи не так скупий забуває інколи про криївку, де сховано гроші, і втрачає їх через свою скупість?

Але й іншим не віддавай своїх думок. Дорогий інструмент не можна давати дитині замість іграшки. Дитина або зламає, або загубить інструмент, або обрижеться об нього.

Ніхто не знає повадок твого коня краще, ніж знаєш їх ти сам.

ПРИТЧА ПРО СТЕЖКУ МОГО БАТЬКА. З нашого маленького аулу Цада до великого аулу Хунзах є шлях, яким їздять автомобілі. Хунзах — районний центр. Мій батько завжди ходив у Хунзах не битим шляхом, а своєю власною стежкою. Він її намітив, він її уторував, він ходив нею щоранку й щовечора.

На своїй стежці батько вмів знаходити дивовижні квіти. Він збирав їх і складав з них ще дивовижніші букети.

Взимку обабіч стежки він ліпив з свіжого снігу маленькі скульптурки людей, коней, вершників. Жителі Цада та жителі аулу Хунзах приходили потім милуватися тими фігурками.

Давно зів'яли й повсихали ті букети, давно розтанули фігурки, виліплені з снігу. Але квіти Дагестану, але образи горців живуть у батькових віршах.

Коли я був ще підлітком і ще живий був мій батько, мені якось довелося піти в Хунзах. Я звернув з великого шляху й хотів піти стежкою, уторованою моїм батьком. Старий горець, побачивши мене, спинив і сказав:

— Батькову стежку залиши батькові. Шукай собі іншої, свої стежки.

Я послухав старого горця й подався шукати нову путь. Довгою, звивистою виявилася стежка моєї пісні, але я йду нею, збираючи свої квіти для свого букету.

На цій-таки стежці мені вперше сягнула думка про цю книгу.

Задумав — все одно що зачав. Дитина обов'язково народиться, треба тільки виносити її, як виношує жінка плід у своєму череві, а потім в поті лица і в муках — народити. У застосуванні до книги — написати.

Але ім'я дитини можна вибрати до того, як вона з'явиться на світ. Як же мені назвати мою книгу? Взяти мені ім'я для неї у квітів? Чи в зірок? Чи, може, вчитати в інших мудрих книгах?

Ні, не сідлатиму свого коня чужим сідлом. Ім'я, взяте з чогось, може бути тільки прізвиськом, кличкою, а не ім'ям.

Все це так. Але коли ти шукаєш заголовок, треба виходити з того змісту, який ти хочеш вкласти у свою книгу, а також з мети, яку ти ставиш собі. Папаху вибирай до голови, а не навпаки. Довжину струни визначає довжина пандура.

Мій аул, мої гори, мій Дагестан. Ось гніздо моїх дум, моїх почуттів і прагнень. З цього гнізда вилетів, як оперене пташеня, я сам. З цього гнізда всі мої пісні. Дагестан — моя домівка. Дагестан — моя колиска.

Тоді чого ж довго думати? У горах синові найчастіше дають дідове ім'я. Книга буде твоїм дітищем, а ти син Дагестану. Виходить, ім'я їй — «ДАГЕСТАН». Та чи й може бути вдаліше, прекрасніше й точніше ім'я?

Країну, яку представляє посол, впізнають з прапорця на його машині. Моя книга — моя країна. Назва — прапорець.

У людини, що пише, думки сперечаються між собою на кожній сторінці, в кожному рядку, за кожне слово. Ось і мої думки заходять у суперечку про назву книги — як міністри десь на міжнародній нараді кидаються

в словесну баталію, починаючи навіть з порядку денного.

Отже, один міністр запропонував назвати майбутню книгу словом «Дагестан». Другому міністрові це не сподобалось. Розкладаючи перед собою папери, він починає заперечувати:

— Не піде. Не годиться. Як це можна ім'ям цілої країни назвати маленьку книжку? На дитину не надівають батькову папаху — голова дитини потоне в ній.

— Чому не годиться? — протестує міністр — автор пропозиції. — Коли місяць пливе в небесах і віддзеркалюється в морській або в річній гладіні, то й віддзеркалення місяця ми називаємо місяцем, а не якимось інакше. Невже треба вигадувати для цього віддзеркалення якусь іншу назву? Щоправда, в казці лисиця, показуючи якимсь віддзеркалення місяця вовкові, переконала сіроманця, що це шматок сала, і вовк з дурного розуму стрибнув у річку. Але ж лисиця — відома обманщиця й хитрійка.

— Не піде. Не годиться, — затинається той, другий міністр. — Дагестан — насамперед поняття географічне. Гори, річки, ущелини, джерела, навіть моря. Коли мені кажуть: «Дагестан», я насамперед бачу географічну карту.

— Е, ні! — втручаюсь я. — Моє серце по вінця сповнене Дагестаном, але воно не географічна карта. У мого Дагестану взагалі нема географічних чи будь-яких інших меж. У мого Дагестану нема й послідовного, повільного плину з доби в добу. Моя книга, якщо я її напишу, не буде схожа на підручник про Дагестан. Я змішаю століття, а тоді візьму саму суть історичних подій, саму суть народу, саму суть слова «Дагестан».

Здавалося б, Дагестан — один-єдиний для всіх дагестанців. І все-таки у кожного дагестанця він свій.

І в мене є свій власний Дагестан. Таким бачу його тільки я, таким знаю його тільки я. З усього, що я бачив у Дагестані, з усього, що я пережив, з усього, що пережили всі дагестанці, які жили до мене й житимуть разом зі мною, з пісень і річок, приказок і скель, орлів

і підків, із стежок у горах і навіть з відлуння в горах створився в мені мій власний Дагестан.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Кисловодськ. Нас двоє в палаті. Я та один узбек. У години, коли сонце сходить і в години, коли воно на вечірньому пружі, ми бачимо з вікна обидві вершини Ельбрусу.

Я думаю про те, що ці дві вершини схожі на голені, вкриті ранами голови двох друзів, безстрашних мюридів Шаміля.

Тієї ж самої миті мій сусіда каже:

— Ця двоголова гора нагадує мені одного сивого старця з Бухари, котрий ішов з двома блюдами плову та раптом спинився й завмер, зачарований красвидом ранкової долини.

ІЗ ЗАПИСНИКА. У Калькутті в домі великого Рабіндраната Тагора я бачив намальованого птаха. Такого птаха на землі нема й ніколи не було. Він народився й жив у Тагоровій душі, він плід його фантазії. Але, звичайно, якби Рабіндранат ніколи не бачив справжніх земних птахів, він не міг би створити й образу свого чудесного птаха.

У мене теж є такий чудесний птах — мій Дагестан. Через те, щоб назва книги була точніша, треба назвати її «МІЙ ДАГЕСТАН». Не тому, що він мій за приналежністю, а тому, що моє уявлення про нього відрізняється від уявлення інших людей.

Отже, вирішено. На обкладинці буде написано: «Мій Дагестан».

Якусь мить на нараді міністрів було тихо, ніхто не заперечував. Та раптом з-за столу встав і пішов на трибуну третій міністр, який досі мовчав.

— Мій Дагестан. Мої гори. Мої річки. Ну що ж, непогано. В гуртожитку добре жити тільки замолоду, в студентському віці. Згодом людина повинна мати свою кімнату чи навіть квартиру. Але мало сказати «моє домашнє вогнище» — треба, щоб вогнище яскраво палало. Мало сказати «моя колиска» — треба, щоб у колисці лежала дитина. Мало сказати «мій Дагестан» —

треба, щоб у цих словах була ідея — доля Дагестану, його нинішній день. Дагестанський поет Сулейман Стальський відомий своєю мудрістю. Він розумів те, що я хочу тепер сказати. Ось його слова: «Я поет не лезгінський, не дагестанський, не кавказький. Я поет — радянський. Я хазяїн усієї величезної країни». Ось що казав сивий мудрець Сулейман. А ти заторочив одне: мій аул, мої гори, мій Дагестан. Можна подумати, що весь світ починається й кінчається для тебе Дагестаном. Але хіба не Кремль початок світу? Саме цього я й не бачу в твоїй назві. Ти створив грудну клітку, забувши вкласти в неї живе серце. Ти створив очі, забувши вдихнути в них блиск думки. Безживні очі схожі на виноградини.

Кинувши з трибуни це яскраве порівняння, третій міністр поважно подався на своє місце, зібравши під пахвою стоси паперів з цитатами з грубесних і дуже серйозних книг. На інших він поглядав при цьому так, наче їм уже нічого сказати після його слів, як нічого сказати після вироку судді.

Але тут на трибуну вибіг ще один учасник наради. Був він жвавий, веселий і мовби трохи молодший за інших. Він і почав свою розмову не як усі, а з вірша:

Коли незнайомец сидить, невідомо,
кривий він чи не кривий,
Коли незнайомец їсть, невідомо,
балакучий він чи мовчун.
Коли незнайомец спить, невідомо,
сліпий він чи не сліпий,
Коли незнайомец мовчить, невідомо,
правдивий він чи брехун.

— Так от що я хочу сказати, — вів далі він, — звичайно, добре, коли є ідея, а тим більше така, про яку казав попередній промовець. Але бувають і надмірно ідейні товариші. Від таких для самої ідеї тільки шкода. Я нагадаю вам такого собі Михайла з аулу Ітля..

Оскільки на нараді регламенту встановлено не було, то промовець, мовби між іншим, розповів нам про свого Михайла.

У Хунзахському райкомі партії робив за конюха Михайло Григорович Гусейнов. Насправді він зовсім не Михайло, а Магомет. Був десь під час громадянської війни, а в рідні місця повернувся вже не Магометом, а Мишком. Змінив, виходить, своє дагестанське ім'я. Старий батько сказав тоді новоявленому Мишкові:

— Бодай би твоя мати носила по тобі траур! Хоча ім'я Магомет дав тобі я, все ж таки це тепер твоє ім'я й ти маєш право робити з ним, що хочеш. Але хто тобі дозволив займати мене? Хто тобі дозволив поміняти Гасана на Григорія? Я твій батько, я ще живий! І я хочу залишитися Гасаном!

Учасник громадянської війни, він був непохитний. Він залишився Михайлом Григоровичем і в цьому званні робив за конюха в Хунзахському райкомі партії.

Табуни його знань були нечисленні і вбогі, зате він вважав себе за дуже ідейного, всюди казав про це, і дехто справді почав був вважати його за найзавзятішого борця за ідею.

Одного разу наш учитель Гаджі дістав догану за те, що в його троюрідного брата родич був, здається, з князів, а вчитель Гаджі у своїй анкеті про це не написав.

Понуро брів Гаджі додому в аул Батлаїч, несучи своє партійне стягнення. По дорозі наздогнав його райкомівський конюх Михайло Григорович. Зайшли в розмову. Гаджі розповів про своє лихо.

— Та тобі й догани мало! Слід було виключити з партії. Який же з тебе партієць, який комуніст?! Справжній комуніст повинен був сам написати заяву куди слід... Навіть якби це був не троюрідний брат, а рідний, або рідна сестра чи рідний батько...

Учитель підвів очі, глянув на Михайла Григоровича і сказав:

— Недаремно тебе вважають за надідейного. Дивуюсь, як це ти досі не вирівняв усі дагестанські гори. Рівне місце «ідейніше» і простіше, ніж стрімка кам'яна гора. А втім, з таким, як ти, розмовляти марна річ.

Гаджі звернув з шляху на бічну стежку, хоч обом треба було йти в один аул.

— Куди ж ти? — здивувався Михайло Григорович.

— Хоч би куди — не по дорозі нам із тобою.

— Але я йду в комунізм! А коли ти хочеш іти в протилежний бік...

— Навіть у комунізм я не хочу йти з тобою поруч. Побачимо, хто з нас дійде до нього скоріше.

Закінчивши цю історію, промовець повів далі:

— Один поет написав такі вірші про чабана:

Розвіявся між гір туман,
І путь ясна, гляди!
Своїх баранів, о чабан,
Ти в комунізм веди!

АБО: інший такий же ревнитель ідеї написав заяву до райкому: «Незважаючи на всі мої зусилля й навіть заходи фізичного впливу, моя дружина не досить старанно читає „Короткий курс історії ВКП(б)“. Прошу райком вплинути на мою дружину з метою сприяння її ідейному вихованню».

АБО: на дверях Спілки письменників Дагестану якось з'явилося грізне оголошення: «Без глибокої теоретичної підготовки не маєш права входити в ці двері».

Старий уславлений поет Абуталіб Гафуров ішов у якійсь справі до Спілки письменників, але, побачивши це попередження, повернув назад.

АБО: у Махачкала, багатонаціональному місті, є різні кладовища: православні, мусульманські, єврейські... Один надмірно ідейний товариш виступав на нараді республіканського активу. Він казав:

— Ми провадимо невтомну повсякденну боротьбу за зміцнення дружби між народами, а тим часом у нас стільки різних кладовищ. Пора створити одне загальне кладовище. Можна подумати й про назву. Скажімо: «Діти однієї сім'ї». Та й взагалі... Мої батьки, приміром, були віруючі, вони молилися богу. Як же я, член партії з 1937 року, можу лежати на одному кладовищі

з ними? Ні, давно пора створити в нашому місті нове кладовище на більш високому ідейному рівні!

Кажуть, бідолаха нещодавно помер, так і не дочекавшись нового кладовища.

— От я й кажу,— вів далі міністр, підвищуючи голос.— Назва книги — як папаха. Але що ж важливіше: папаха чи голова? Розкажу вам про те, як троє мисливців ловили вовка.

ЧИ БУЛА У МИСЛИВЦЯ ГОЛОВА? Троє мисливців довідались, що в ущелині поблизу села ховається вовк. Вони надумали його спіймати і вбити. Про те, як вони його ловили, є багато різних народних переказів. Я з дитинства запам'ятав таку оповідь.

Вовк, рятуючись від мисливців, заліз у печеру. Вхід до неї був тільки один, та й той дуже вузький — голова пролізе, а плечі ні. Мисливці причаїлися за каменем, гвинтівки свої націлили на вхід і почали чекати, коли вовк вилізе з печери. Але вовк був, очевидно, не дурень, він спокійно відсиджувався. Отже, програти мав той, кому першому набридне сидіти й чекати.

Одному мисливцеві набридло. Він надумав протиснутися в печеру й вигнати звідти вовка. Він підійшов до дірки й просунув у неї голову. Мисливці довго стежили за своїм товаришем і дивувалися: чому він не намагається пролізти вперед чи хоч витягти голову назад. Нарешті їм теж набридло чекати. Вони ворухнули мисливця й переконалися, що голови в нього нема.

Почали гадати: чи була в мисливця голова перед тим, як він поліз у печеру? Один казав, що наче була, другий — що наче не було.

Безголовий тулуб принесли в аул, розповіли, що сталося.

Один старець сказав: судячи з того, що мисливець поліз у печеру до вовка, голови в нього не було вже давно, може, з самісінького народження. Пішли з'ясовувати до овдовілої дружини мисливця:

«Звідки мені знати, чи була в чоловіка голова? Пам'ятаю тільки, що він щороку замовляв собі нову папаху».

Ідея має бути в ділах, а не на словах. Вона має бути в самій книжці, а не кричати з обкладинки. Слово, яке можна сказати наприкінці розмови, не треба виголошувати напочатку.

Новонародженому частенько вішають на груди талісман, щоб легким було його життя, щоб не хворів, щоб не знав туги й горя. Не будемо судити, чи допомагає талісман насправді, але відомо, що його носять під одягом, а не виставляють напоказ. У кожній книжці має бути такий талісман. Про нього знає автор, про нього догадується читач, але його сховано під одягом.

АБО: коли роблять урбеч, до нього додають трохи меду. Мед розчиняється в солодкому й запашному напої, але його не побачиш і до нього не доторкнешся.

АБО: в Бомбеї є вічно прекрасний сад. Він не в'яне й не сохне, хоч навкруги суш і спекота. Виявляється, під садом — приховане від очей озеро, яке напуває дерева холоднавою живлющою вологою.

Ідея не та вода, що, гуркочучи, мчить по камінню, розкидаючи бризки, а та вода, що незримо зволожує ґрунт і живить коріння рослин.

— Що ж це означає! — скрикнув, підхопившись і лягнувши долонею об стіл, той самий міністр, геть увесь обкладений книжками й цитатами.— Виходить, нема ніякої різниці між тим, що прикрашає папаху: біла чалма, червона стрічка чи п'ятикутна зірка? Виходить, нема різниці між тим, що людина носить на грудях: червоний орден чи чорний хрест? По-вашому, було б тільки добре серце? Одна людина не повинна бути одночасно, як Гасан з аулу Тануси: вчителем у Гоносі, комсоргом у Гінічуглі і муллою в аулі Хунзах. Те саме стосується і книжки. Ні, ні і ще раз ні! Ідея — це прапор, і його не слід ховати від очей. Його треба високо піднести і так нести, щоб усі люди бачили його й ішли за ним.

— А! Нехай дружина зрадить того, хто заперечуватиме твої слова,— знову втрутився трохи молодший віком міністр,— але ти хочеш зробити так, щоб прапор був окремо, а люди, що дивляться на прапор,— окремо. Себто, щоб ідея жила окремо від людських душ і сердець. Ти садовиш їх на дві різні арби. А що, як потім ці арби поїдуть різними шляхами? Ти кажеш, що людина повинна бути не аварцем, не дагестанцем, а просто радянською людиною. Але я ось, приміром, відчуваю себе і аварцем, сином Дагестану, і одночасно громадянином СРСР. Хіба ці поняття виключають одне одне?

Як відомо, від Кремля починається земля. І я згоден з цим. Але для мене світ, крім того, починається ще й від рідного вогнища, від порога моєї саклі, від мого аулу. Кремль і аул, ідеї комунізму і чуття батьківщини,— два крила птаха, дві струни мого пандура.

Але навіщо ж дибуляти на одній нозі? Тоді слід придумати іншу назву книги, щоб вона виражала її внутрішню суть.

Шукав я її скрізь. Я думав про Дагестан, подорожуючи по Індії. У стародавній культурі цієї країни, в її філософії вчувався мені відгомін якогось таємничого голосу. А голос мого Дагестану для мене цілком реальний, адже і його чути далеко по землі. Був час, коли на слово «Дагестан» відгукувалися луною тільки пустинні міжгір'я та голі скелі. А тепер воно лунає над усією країною, над усім світом і знаходить відгук у мільйонах сердець.

Думав я про Дагестан і в буддійських храмах Непалу, де течуть двадцять два цілючі джерела. Але Непал — ще не відгранований алмаз, і я не міг порівняти з ним свій Дагестан, бо алмаз Дагестану розрізав уже не одне скло.

Думав я про Дагестан і в Африці. Вона нагадала мені кинджал, видобутий з піхов лише на одну чверть. І по інших країнах — у Канаді, в Англії, Іспанії, Єгип-

ті, Японії — думав я про Дагестан, шукаючи або відмінностей, або подібностей з ним.

І от якось, подорожуючи по Югославії, я опинився в дивовижному місті Дубровнику на березі Адріатичного моря. У цьому місті будинки й вулиці схожі на міжгір'я і скелі, на гранітні стрімчаки з безліччю прискалків і площадок. Входи в будинки скидаються інколи на входи в печери, видовбані в скелі. Але поряд височіють сучасні будинки, сусідячи з середньовіччям і з ще глибшою давниною.

Все місто оточене стіною — як наш Дербент. На цю стіну я видирався вузькими порожиєстими вулицями, кам'яними сходами. Вздовж усієї стіни з однаковими проміжками порозставлявані муровані вежі. Біля кожної вежі дві бійниці, мов два суворі ока. Ці вежі схожі на непідкупних імамових мюридів, що відбувають беззмінну варту.

Видершись на стіну, я хотів подивитися крізь бійниці зсередини вежі. Я зробив би це негайно, але там юрмилися туристи, і я не міг підійти до бійниць впритул. А здаля крізь бійниці я бачив тільки маленькі клаптики чогось блакитного. Ці клаптики були завбільшки з бійниці, а бійниці — завбільшки з долоню.

Коли ж я підійшов і наблизив до бійниці своє обличчя, я був вражений, побачивши величезне море, що мінилося під січневим сонцем, ніжне, бо це все-таки Адріатичне, південне море, і суворе, бо все-таки був січень. Море не блакитне, а різноколірне. Воно обрушувало свої хвилі на прибережні скелі, і хвилі розбивалися з гарматним гулом і відбігали назад. Морем пливли кораблі, кожен з них — завбільшки з наш аул.

Стоячи за спинами туристів, я, намагаючись глянути на величезний світ, спинався навшпиньки, а підійшовши до вікна й подивившись з нього, знову згадав Дагестан.

Адже він теж стояв весь час позаду, чекаючи своєї черги, теж спинався навшпиньки, і йому теж заважали

широкі спини щасливчиків, що стояли спереду. А тепер він побачив увесь світ, мовби крізь маленьке віконечко в стіні фортеці. Він сам зіллявся тепер з усім величезним світом, принісши в нього свої традиції, звичаї, пісні, своє достоїнство.

Різні поети в різний час шукали різні образи, щоб втілити в них своє уявлення про Дагестан. Журливий співець Махмуд сказав про народи Дагестану, що вони схожі на гірські струмки, які весь час прагнуть зіллятися в один потік, але не можуть зіллятися й течуть кожен сам по собі. А ще він сказав, що народи Дагестану чимсь нагадують йому квітки у вузькій ущелині. Вони схиляються одна до одної, але не можуть обнятися. Але хіба народи Дагестану не злилися тепер в один гірський потік, хіба вони не з'єдналися в один букет?

Батирай сказав: як злидар кидає свого ветхого козуха в темний куток, так і Дагестан пожмакано й кинуту в ущелини гір.

Мій батько, прочитавши історію Дагестану, порівняв його з рогом, якого п'яниці під час застілля передають один одному з рук у руки.

З чим же я порівняю тебе, мій Дагестане? Який образ знайду, щоб висловити свої думки про твою долю, про твою історію? Може, згодом я знайду кращі й достойніші слова, але сьогодні я кажу: «Маленьке вікно, відчинене на великий океан світу». Чи ще коротше: «Маленьке вікно на великий океан».

Ось вам, товариші міністри, друга назва книги, яку я маю написати. Я розумію, так могли б сказати про себе й інші країни, сусідки мого Дагестану. Ну що ж, нехай у нього будуть тезки.

Отже, ось вам папаха — «М І Й Д А Г Е С Т А Н», ось вам і зірка на папаху — «Маленьке вікно на великий океан».

Як людина, що готується грати, я наладив свій дво-струнний пандур. Як людина, що готується шити, я вже засилив нитку у вушко голки.

Мої міністри затвердили назву книги, як міністри
десь на міжнародній нараді затверджують нарешті
порядок денний.

БУВАЄ, двоє братів їдуть мирно на одному коні.
Буває, один джигіт веде на водопій одразу двох коней
на одному повіді.

АБУТАЛІБ СКАЗАВ: капелюха він, бач, купив, як
у Льва Толстого, де б йому купити таку ж голову?

КАЖУТЬ: ім'я в нього, бач, хороше, та яка виросте
людина?

**ПРО ФОРМУ ЦІЄЇ КНИГИ.
ЯК ЇЇ ПИСАТИ**

*Кинджал, що увесь час лежить у піхвах,— іржавіє,
Джигіт, що увесь час у саклі спить,— жиріє.*

Напис на кинджалі.

*Нитку в голку засилив, але який бешмет шитиму?
Струни я натягнув, але якої пісні співатиму?*

Добре підкуто мого баского, мого вірного коня. Я сам підніс кожну його ногу й перевірів міцність підків. Я осідлав коня, затягнув попругу. Пальці насилу підлазять під неї. Добре і вміло осідлано коня.

Старий, схожий чимсь на мого батька, віддав мені повід. Маленька бистроока дівчинка простягла мені нагая. Горянка з сусідньої саклі навмисне вийшла мені назустріч із дзбаном, повним води. Тим самим вона побажала мені доброї путі. І кожен, повз кого я вів уздовж аулу свого коня, пропускав мене й казав: «Щаслива путь, бахарчі!»

Край аулу в саклі молода горянка поставила на вікно засвічену лампу. Тим самим вона каже мені:

— Не забудь цього вікна, не забудь цього світла. Воно не згасне, аж поки ти повернешся назад. У далекій дорозі, на тяжких негбдяних ночівлях воно світитиме тобі крізь ночі й роки. А коли ти, знесилений мандрями, наблизитимешся до рідного аулу, воно вперше блисне тобі у вічі. Запам'ятай це вікно й це світло.

Я обертаюсь, щоб іще раз глянути на рідний аул. На покрівлі саклі я бачу матір. Вона стоїть прямо й самотньо. Вона стає дедалі менша — вертикальна рисочка на горизонтальних лініях пласких покрівель. І, нарешті, після нового повороту шляху, гора заступила мій аул і, обертаючись, я нічого не бачу, крім гори.

Попереду я теж бачу гору. Але я знаю, що за нею лежить величезний світ. І ще інші аули, і ще більші міста, і океани, і вокзали, і аеродроми, і книжки.

Цокотять підкови коня по кам'янистому шляху рідної дагестанської землі. Над головою небо, облямоване вершинами гір. Воно то осяяне сонцем, то всіяне зорями, то загороджене хмарами й поливає землю дощем.

Постривай, коню мій, постривай,
Я не ветиг оглянутись назад.
Покидаємо милий наш край —
Свій аул, рідну саклю і сад.

Ти лети, мій гриваню, лети,
Оглядатися нам не з руки,
Помчимо ми вперед, до мети,
Там знайдуться й брати, й кунаки.

Куди я їду? Як мені обрати правильну путь? Як написати мені нову книжку?

ІЗ ЗАПИСНИКА. Тепер у Дагестані молоді люди не посять нашого національного вбрання. Вони ходять у брюках, у піджаках, у тенісках, у сорочках під галстук — як у Москві, в Тбілісі, в Ташкенті, в Душанбе, в Мінську.

Національне вбрання вдягають тепер тільки артисти ансамблю пісні і танцю. Людину в стародавньому одязі зустріти можна на весіллі. Іноді, коли людина схоче вдягтися по-дагестанському, вона бере одяг у друзів, у знайомих або на прокат. Свого вже нема. Одне слово, національний одяг зникає, щоб не сказати — зник.

Та річ у тім, що в декотрих поетів зникає національна форма і у віршах, і вони навіть пишаються цим.

Я теж ходжу в європейському костюмі, теж не ношу батькову черкеску. Але вдягати свої вірші в безликий костюм не збираюся. Я хочу, щоб мої вірші носили нашу дагестанську національну форму.

Я — що! Мені приділено прожити кілька десятиріч. Ці десятиріччя припали на період, коли всі люди ходять у брюках, черевиках і піджаках. У віршів — своє життя. У них свої строки народження й смерті. Я нічого не кажу про свої вірші, може, вони не переживуть мене.

Я бачив у Москві старого дуба. Кажуть, його посадив Іван Грозний. Виходить, поки він ріс, люди ходили спочатку в боярському одязі, потім у камзолах та пудрених перуках, потім у циліндрах і чорних фраках, потім у будьонівках та шкуратянках, потім у простих піджаках та широких брюках, потім у вузьких брюках... А дуб мовби казав людям: бігайте там, унизу, змінюйте свій одяг, коли вам нічого більше робити. У мене своє призначення — уловлювати сонячне проміння й перетворювати його в міцну дзвінку деревину, а також у жолуді, з котрих повиростають такі ж могутні дерева.

У горах кажуть, що одяг робить людину, кінь робить хоробрія. Ця приказка звучить красиво, але мені вона не здається справедливою. Не обов'язково в тигрову

шкуру має вбиратися герой. Часом і під стальною кольчугою може ховатися серце боягуза.

БО не раз мені доводилося чухати потилицю, коли виявлялося, що кавун, якого я вибрав за красу, був усередині білий і несолодкий.

БО один унцукулієць якимсь умкнув свою кохану, загорнувши її в бурку, а коли розгорнув, там виявилася беззуба бабуся коханої.

БО Абуталіб розповів мені, як одного разу його було запрошено в далекий аул на весілля й він грав там на зурні. Весілля удалося на славу. Три дні на поляні перед аулом кудкудакала зурна, реготав барабан, стогнала скрипка, співала-розлягалася гармонь, дзвеніли пісні. Як кажуть у Дагестані, було і «дам-дам» і «чам-чам», себто було що послухати та було що й попоїсти. Геть увесь аул на весіллі побував, і кожен весільчанин від старечі до малечі хоч трохи, а танцював.

На третій день весілля глашатай з доручення тамади оголосив, що зараз вийдуть у коло танцювати наречена й жених. Ну, жениха всі бачили протягом цих трьох днів, а наречена увесь час сиділа, сховавшись під фатою. Три дні Абуталіб придивлявся до її ошатного вбрання. Своєю пишнobarвністю вбрання нагадувало, сказати б, кольористу обкладинку антології кавказької поезії.

Коли наречена підвелася і подалася в коло, Абуталіба трохи насторожила її комплекція. По ваговитості наречену можна було б порівняти хіба що з киргизьким епосом «Манас», виданим «Гослитиздатом». Наречена приготувалася відгорнути з лиця покривало. Всі зазмерли, і Абуталіб затамував віддих. І от наречена відгортає хустку — мить, якої чекали три дні...

Одне око нареченої дивилося в Хунзах, а друге — в Ботліх. Поміж очима, які сердито відвернулися одне від одного, незграбно примістився довжелезний ніс...

Сумно стало Абуталібові. Він уже не зміг більше ні грати на зурні, ні їсти. Довелося піти з весілля геть.

Я гадаю, Абуталіб трохи перебільшив, розповідаючи цю історію.

І ВСЕ Ж гарне оформлення не може врятувати поганої книжки. Щоб правильно оцінити її, з неї теж треба скинути чадру.

БО був рік, коли на належну височіть, «на самісіньке вістря» було піднесено питання про становище жінки-горянки та про ставлення до неї чоловіків.

Того року чоловік не смів сказати дружині навперекір жодного слова. За звичайну домашню сварку викликали в райком і давали догану. А щоб не було нарікань, спочатку дали по догані усім працівникам апарату райкому. Того року раз у раз збиралися з'їзди горянок. На тих з'їздах випущено на волю стільки слів, скільки випущено на всіх інших з'їздах за весь час.

Того року на недільних базарах почала з'являтися величезна жінка — перекупка. Вона торгувала різним недозволеним крамом. Міліціонер боявся її зачепити, щоб не зазіхнути на незалежність і рівноправність горянок. Та все ж третьої неділі він несміливо попередив перекупку, а п'ятої неділі — що буде, те й буде! — вирішив затримати й одвести до міліції.

Поки міліціонер вів перекупку вулицею, на нього з усіх боків показували пальцем і дивувалися, як це він посмів забрати незалежну, розкріпачену горянку.

Там, у базарній тисняві, роздивитися перекупку було важко, а тепер міліціонеру увагу почали привертати деякі деталі, наприклад, величезні чоботи, що визирали з-під спідниці. «Та цей струмок тече не з джерела!» — подумав міліціонер і зірвав з перекупки покривало. На міліціонера глянуло обличчя здорового чолов'яги з вираженими очима, з вусами, схожими на куці терпику на стрімчаках.

Деякі художники, не маючи таланту, терпіння й гордості, щоб збути свій крам, теж вбираються в чуже вбрання, намагаючись за блиском форми приховати немічність думки. Але коли в череві порожньо, яке пуття з того, що папаху збито набакир?

А ТАКОЖ, хоч би який красивий був кинджал, зроблений з дерева, ним не заріжеш і курчати. Він придатний хіба лише на те, щоб перерізати нитки дощу.

А ТАКОЖ, від шлюбу ляльок не народжуються діти.

А ТАКОЖ, коли хлопчику хочуть зробити обрізання, йому показують гусяче перо. Проте це тільки з тим, щоб обманути. Гусячим пером обрізання не зробиш, для цього треба гострого ножа.

Але читачі не діти, щоб їх обманювати й тішити, і я не артист, щоб носити в піхвах кинджал з картону, коли навіть піхви справжні й позолочені.

ЗВИЧАЙНО, потрібні й піхви — без них кинджал заржавіє. І добре, коли піхви красиві.

ЗВИЧАЙНО, коли джигіт повертався з наїзду з дорогоцінною здобиччю, дружина оповивала коневі шию шовковою хусткою.

ЗВИЧАЙНО, тупий язик для найгострішої думки — все одно що вовк для ягняти.

ЗВИЧАЙНО, найміцніша арба може розтрястись на поганій дорозі й може навіть упасти в провалля.

ЗВИЧАЙНО, спину коня не може прикрасити підсідельник осла, а ослові не личитиме сідло баского скакуна.

Тут я розповім вам притчу про балхарця та його шкапу.

ПРИТЧА ПРО БАЛХАРЦЯ ТА ПРО ЙОГО ШКАПУ. Один балхарець навантажив свого бідолаху коня горщиками, глечиками, мисочками та й подався по аулах торгувати.

В аварських аулах було цього дня свято перегонів. Гарячливі джигіти поз'їздилися сюди на своїх ще гарячливіших конях. І джигіти були уславлені, і коні були уславлені. Джигіти були стрункі і красиві, а коні їхні ще стрункіші і красивіші. Очі у джигітів горіли відвагою й азартом, очі в коней горіли вогнем нетерпіння.

Вершники почали вже шикуватися в лаву, аж раптом на майдан в'їхав своєю шкапою мирний балхарець. Вигляд у балхарця був напівсонний, а його кінь, здавалося, зовсім засинає на ходу. Молоді джигіти взяли балхарця на глум.

— Давай прилучайся до нас!

- Давай ми й твою шкапу запишемо в скакуни!
- Чому б їй не позмагатися з нашими скакунами?
- Скачи разом з нами, а то нікому буде підбирати за нами підкови.

У відповідь на всі ці насмішки балхарець мовчки заходився звантажувати з свого коня горщики, глечики, миски. Спокійно він склав свій крам в одну купу, спокійно сів верхи на коня й зайняв місце в лаві джигітів.

Коні в джигітів рили копитами землю, ставали дибки, перебираючи в повітрі передніми ногами, а балхарцева конячина дрімала, понуривши голову.

І от почалися перегони. Мов той вихор, помчали роз'ятрені коні. Здійнялася хмара куряви, і в цій хмарі, в самісінькому хвості її, побігла й балхарцева конячина. Закінчилося одне коло перегонів, потім друге, третє. Всім було помітно, як стомлюються коні: вони взялися парою, потім на них з'явилася піна, що пластівцями падала в гарячий пил. Ноги в скакунів немовби дедалі більше німіли, швидкість уповільнювалася. Хоч як стьобали своїх коней джигіти, хоч як били їх у боки закаблуками чобіт, ніщо не могло змусити їх скакати швидше. І тільки балхарцева шкапа скакала як раніше — не повільніше й не швидше. Вона спочатку наздогнала задніх, потім порівнялася з передніми, а потім на останньому, десятому, колі обійшла й передніх.

Понуру шию балхарцевої шкапи довелося оповити гордою призовою хусткою. Балхарець спокійно підвів свого коня до горщиків, повантажив їх та й поїхав далі.

Ще частіше, ніж на перегонах, такі випадки трапляються в літературі.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Вірші, написані легко, буває важко читати. Вірші, написані з трудом, буває легко читати. Форма і зміст — це як убрання й людина. Якщо людина хороша, розумна, благородна, чому б їй не носити відповідне вбрання? Якщо в людини красиве обличчя, чому б їй не мати й красивих думок? С л и х

С. Весели Терни

А Б О Ч С К Л П

Дуже часто жінки бувають красиві, але нерозумні, а коли дуже розумні, то некрасиві. Те саме трапляється й з творами мистецтва.

Але є щасливі жінки, котрі сяють красою й розумом. Те саме можна сказати й про книжки справді талановитих поетів.

ОДИН МААЛПЕЦЬ СКАЗАВ: «Тільки-но людина, що йде до нас в аул, з'явиться на перевалі, я одразу впізнаю, хороша це людина чи погана».

ОДИН КУБАЧИНЕЦЬ СКАЗАВ: «Золото або срібло самі по собі ще нічого не означають. Треба, щоб у майстра були золоті руки».

З глини простої умільці наші
Ліплять глечики прегарні й чаші.
Так і гарні вірші — їх
Створюють із слів простих.

Н а п и с н а г л е ч и к у

Я прожив на світі понад п'ятнадцять тисяч днів. Я сходив і з'їздив на землі дуже багато шляхів. Я зустрів на землі багато тисяч людей. Мої враження незліченні, як гірські струмки в дощ або коли тане сніг. Але як їх з'єднати, щоб вийшла книжка? Написати її — все одно що в долині прокопати широке й глибоке русло. Але це тільки половина завдання. Треба, щоб усі гірські струмки скупчилися й потекли цим руслом. Як же мені це зробити? Які знання потрібні, крім знання життя? Теорія літератури? Але ж не можна думати більше про те, як писати вірші, замість писати їх.

Хочу сказати, що в мене нема улюблених літературних шкіл і течій. У мене є улюблені письменники, художники, майстри.

ІЗ ЗАПИСНИКА. В Літературному інституті на іспиті в одного аварця спитали: яка різниця між реалізмом і романтизмом? Книг на цю тему аварець, мабуть, не читав, а відповідати треба було. Він подумав і так відповів професорові:

— Реалізм — це коли орлом ми називаємо орла, а романтизм — це коли орлом називаємо півня.

Професор розсміявся й поставив моєму землякові залік.

Щодо мене, то я з самого початку намагаюсь називати коня конем, ішака ішаком, півня півнем і мужчину мужчиною.

ІЗ ЗАПИСНИКА. В уславленого Рабіндраната Тагора був брат, теж письменник. Цей брат був послідовником бенгальської школи в індійській літературі. Тим часом Рабіндранат сам був школою, сам був цілою течією, і в цьому полягала різниця між братами.

У Рабіндранатовій душі жив свій птах, не схожий на всіх інших. Цей птах не існував до нього. Рабіндранат випустив його на волю, в мистецтво, і всі побачили, що то птах Рабіндраната Тагора.

Коли ж художник випускає свого птаха на волю, а він змішується із зграєю інших, однакових, це означає, що він не художник. Виходить, він випускає не свого, незвичайного, дивовижного птаха, а звичайнісінького горобця, і тепер уже ніхто не відрізнити його горобця у зграї інших, нехай симпатичних, а все-таки тільки горобців.

У людини має бути своє домашнє вогнище, щоб самій розпалювати вогонь. Хто сів на чужого коня, рано чи пізно зійде з нього й віддасть хазяїнові. Не сідлайте чужих думок, заведіть собі свої.

Літературу я наслідуюсь порівняти з пандуром, а письменників — із струнами, натягненими на ньому. У кожній струні свій голос, своє звучання, але разом вони створюють акорд.

Аварський пандур має тільки дві струни. Про мого батька казали, що на пандур аварської літератури він натягнув третю струну.

От якби й мені добитися свого, відмінного від інших, звучання. От якби й мені стати ще однією струною на нашому стародавньому аварському інструменті.

Не хочу я уподібнюватися тим мисливцям, котрі купили лань на базарі, а вдома кажуть, що самі вбили.

А ТО ЩЕ БУВАЄ ТАК: поширюється чутка, ніби десь у міжгір'ї один мисливець застрелив величезного

тура. І от усі мисливці біжать швидше в це щасливе міжгір'я. Тим часом перший мисливець в іншому місці вбиває великого ведмедя. Ватага мисливців кидається туди, тоді як мисливець-майстер у міжгір'ї вистежує величезного барса... Хто ж справжній мисливець? Той, хто шукає здобич сам, чи той, хто бігає за ним слідом? Такий не посоромиться забрати здобич з чужого капкана.

Вони нагадують мені декотрих письменників. Не можна чинити так, як вчинив один мій знайомий. Після того, як він познайомився з Корнієм Івановичем Чуковським, він удав, що не знає Абуталіба.

Струмочок, добігши до моря, й побачивши перед собою неозорі голубі простори, і змішавшись з цією неосяжною блакиттю, не повинен забувати те джерело високо в горах, з якого почалася його путь по землі, і увесь той кам'янистий, вузький, порожнистий, звивистий шлях, що його довелося подолати.

Так, я — гірський струмок. Я люблю своє джерело, своє кам'янисте русло. Я люблю ті похмурі ущелини, якими протікає моя вода, ті скелі, з яких вона падає сріблястими водоспадами, ті рівні, тихі місця, де вона збирається в глибину, віддзеркалюючи в собі навколишні гори, небо й зорі в небі. І знов тече спочатку повільно, а дедалі більше прискорюючи біг.

Але я не кажу, що мені вистачило б самих ущелин. Я течу — отже, в мене попереду мета. Я не тільки передчуваю — я бачу, я знаю безмежну широчінь моря.

Та не тільки я. Певніше, тому і я, що у всього Дагестану розширився видимий кругозір. За ці роки й десятиріччя розширилися не тільки межі наших кладовищ, але й межі наших уявлень про життя та про світ.

Я аварський поет. Але в своєму серці я відчуваю громадянську відповідальність не тільки за Аваристан, не тільки за весь Дагестан, не тільки за всю країну, але й за всю планету. Двадцятий вік. Не можна жити інакше.

МЕНІ РОЗПОВІЛИ. Незабаром після мого народжен-

ня батько змушений був тимчасово перебратися на службу в аул Арадерих. До сідла батькового коня при-торочено сакви — два хурджуни. В один хурджуни зібрано все наше домашнє збіжжя: одежу, рештки борошна, толокно, сало, книжки. З другого хурджуна визирала моя голова.

Після дороги моя мати тяжко захворіла. В аулі, куди ми переїхали, знайшлася бідна самотна жінка, в якій нещодавно померла дитина. Ця арадериханка й годувала мене своєю груддю. Вона стала моєю годувальницею й моєю другою матір'ю.

Отже, перед двома жінками на землі я в боргу. Хоч би як довго тривало моє життя й хоч би що робив я для цих жінок, хоч би що вчинив в ім'я їх, я ніколи не зможу сплатити свого боргу. Синівський борг не має кінця-краю.

Ці дві жінки: одна — моя мати, та, що мене породила, і вперше заколисала мене, й заспівала мені першу колискову; друга... теж моя мати, та, що дала мені свою грудь, коли мене було приречено на смерть, і тепле життя почало вливатися в мене, і я з вузької стежки вмирання звернув на шлях життя.

Дві матері і в мого народу, в мої маленької країни, у кожної з моїх книжок.

Перша мати — рідний Дагестан. Тут я народився, тут я вперше почув рідну мову, навчився її, й вона ввійшла в мою плоть і кров. Тут я вперше почув рідні пісні й першу пісню заспівав сам. Тут я вперше відчув смак води й хліба. Хоч би скільки разів поранився я в дитинстві, видираючись по гострому камінню, води й трави рідної землі вигоїли всі мої рани. Горці кажуть: нема такої недуги, проти якої не знайшлося б у наших горах цілющої трави.

Моя друга мати — велика Росія, моя друга мати — Москва. Виховала, окрилила, вивела на широку путь, показала неоглядні обрії, показала весь світ.

Перед обома матерями я в синівському боргу. Махмуд і Пушкін — два килими, два портрети висять на

стіні моєї саклі. В томиках Блока, напоєних прохолодою білих ночей Петербурга, зберігалася не одна вогненно-гаряча квітка з аварських високогірних лук.

Дві матері — як два крила, як дві руки, два ока, дві пісні. Руки двох матерів гладили мене по голові й наминали вуха, коли було треба. Дві матері натягали струни на моєму пандурі. Кожна мати по струні. Вони піднесли мене високо над землею, над мій аул, і я побачив з їхніх плечей багато такого на світі, чого не побачив би ніколи, якби вони не піднесли мене над землею. Як орел, ширяючи в небі, не знає, котре крило з двох крил йому потрібніше й дорожче, так не знаю і я, котра мати дорожча мені.

Раніше всі свої недуги горці лікували тільки травами й водою. Вони вірили знахарям. Щоправда, бували й такі знахарі, про котрих досі гомонить люд. Ці знахарі, щобвилікувати від головного болю, примушували різати чорного барана.

Кожен аварець знає, що в чорного барана м'ясо пахучіше й солодше, ніж у сірого чи білого. Голову хворого знахар загортав у свіжу, ще теплу шкуру й примушував його так сидіти. А м'ясо ніс до себе додому.

Про таких знахарів ми тепер говорити не будемо. Але були й хороші народні лікарі й ліки.

Якось мій батько лежав у Москві в Кремлівській лікарні. Там він згадав про трави й води Дагестану й попросив своїх синів привезти водички з маленького джерела на Буцрахському пасмі.

Батькове слово для синів закон. Вони поїхали в Дагестан, видерлися на Буцрахське пасмо, знайшли там джерело і взяли з нього водички для хворого аварського поета, що лежав у Кремлівській лікарні.

Батько попив водички, і йому наче полегшало. Він навіть одужав. Але він не знав, що того ж дня йому почали впорскувати нові закордонні ліки.

Може, він не одужав би тільки від самих цих, породжених світовою наукою, медичних засобів. Може, він

не одужав би тільки від самої аварської води, від нашого національного народного засобу. Але від обох засобів він одужав.

Достоту так має бути і в літературі. Її джерела — рідна земля, рідний народ, рідна мова. Але свідомість кожного справжнього письменника сьогодні ширша від самої лише своєї національності. Загальнолюдське, загальносвітове хвилює його серце і юрмиться в його мозкові.

Ось пішохід в дорогу йде.
Що ж він кладе в хурджун?
Вино кладе, лаваш кладе
І, певна річ, тютюн.

Але, мій гостю любий, зваж —
В хурджуні зайвина:
В горянки завжди є лаваш,
А горець дасть вина.

Ось пішохід рушас в путь.
Та з чим же він іде?
Ќинджал нагострений, мабуть,
У піхви він кладе.

Та горець, гостю дорогий,
Ќинджал свій теж гострить,
І добре знають вороги,
Тебе він захистить.

Ось пішохід помандрував.
Що ж він з собою взяв?
Узяв він пісню голосну,
Дзвінку і чарівну.

Це добре, гостю дорогий,
Пісень без ліку в нас,
Та не додасть тобі ваги
Іще одна в запас.

Отже, коли письменника уподібнити лікареві, то він повинен уміти користуватися і стародавніми народними засобами, і найновітнішими світовими досягненнями.

Коли ж письменника уподібнити пішоходові-мандрівникові, то, йдучи в гості до іншого народу й несучи в серці свої рідні пісні, він повинен знайти в ньому місце й для тих пісень, яких йому співатимуть.

Один народ його проводить, другий зустрічає, а пісні є у всіх.

Коли ж до наших аулів приїздили перші лектори й доповідачі, то в аулі Келеб жінки сідали спиною до лектора, щоб він не міг бачити їхні обличчя. Але коли після лектора до присутніх виходив співець і починав співати, жінки з поваги до пісні подолували забобони і оберталися до співака обличчям; більше того, їм дозволялося навіть відгортати з обличчя чадру.

Нема жодного дня й нема жодної хвилини, щоб у мені не жила, не бриніла та пісня, якої над колискою мені співала мати. Ця пісня — колиска всіх моїх пісень. Вона та подушка, до котрої я прихилию свою стомлену голову, вона той кінь, котрий везе мене по білому світу. Вона те джерело, до котрого я припадаю, відчуваючи спрагу. Вона те вогнище, котре гріє мене, і ось тепло його я несучу по життю.

Тим часом я не хотів би уподібнитися й такому собі Шукумові, який хоч і вигнався як тополя, проте ніяк не міг одвикнути від материного молока й раз у раз тягся до маминої циці. Про таких кажуть: «Великий виріє, а ума не виніє».

Свого часу ми звикли заповнювати різні анкети. Скільки я їх заповнив на своєму віку! В жодній анкеті я не натрапив на запитання про любов до батьківщини, але це зовсім не означає, що такої любові не існує серед людей на землі.

З другого боку, мало написати в анкеті «громадянин СРСР» — треба ним бути; мало написати «член КПРС» — треба ним бути; мало написати «рідна мова — аварська» — треба, щоб ця мова справді була рідною, треба мати мужність її не зраджувати.

Приходьте до мене, різні гості, приносьте мені різні

пісні! Приходьте як брати, як сестри, всіх я прийму, для всіх знайдеться місце в серці!

Коли горець, повертаючись у Хунзах, привозив за сідлом жінку іншої національності, його зустрічали з докором, вчинок його не схваливали найстаріші люди аулу. Але тепер і старі й молоді звикли до цього. Шлюб аварця з жінкою будь-якої іншої національності не вважають тепер ганьбою. Тільки один шлюб осуджують тепер у горах — це шлюб без кохання.

Хіба не правда, що чим різноманітніші квіти, тим красивіший букет із цих квітів. Чим більше на небі зірок, тим небо ясніше. Райдуга тому й красива, що збрала в собі всі земні кольори.

В Африці я бачив дивовижну, надзвичайну квітку. Кожна пелюстка має свій колір. У кожної пелюстки свій аромат, своя назва. Коротше кажучи, на стеблі росте прекрасний готовий букет, а тим часом це одна квітка.

Я хотів би, щоб моя аварська книга була схожа на казкову африканську квітку, щоб кожен міг знайти в ній своє близьке й рідне.

Ось я розкладаю все, з чого має створитися така книга. Як у доброго майстра-кубачинця, все в мене напихваті. У нього — срібло, золото, різальний інструмент, молоточки, зубильця, тавра, малюнки. А в мене: рідна мова, життєвий досвід, портрети людей, характери людей, мелодії пісень, почуття історії, почуття справедливості, любов, рідна природа, пам'ять про мого батька, минуле й майбутнє мого народу... Золоті зливки в моїх руках. Та чи золоті руки в мене? Чи вистачить таланту, чи вистачить майстерності?

Як мені зробити, щоб свою пісню передати вам у долоні, мов живу трепетну пташку, щоб моя пісня сповнила ваші серця, не питаючи дозволу й без попередження, як сповняє серця любов?

Знов переглядаю все, що в мене напихваті на моєму робочому столі...

КАЖУТЬ: нехай залишає дружина того джигіта, в котрого нема коня.

ЩЕ КАЖУТЬ: нехай залишає дружина й того джигіта, в котрого нема сідла й нагая для коня.

КАЖУТЬ: не намагайтесь годувати орла сіном, а ішака м'ясом.

КАЖУТЬ: і красивий будинок може завалитися, коли стіни в нього неміцні.

КАЖУТЬ: приснилося курці, що вона орлиця,— полетіла зі скелі та й зламала крила.

Приснилося струмкові, що він велика річка,— розплеснувся по піску та тут-таки й висох.

МОВА

*Тут плаче і сміється немовля,
Та слів іще воно не вимовля.
Але настане час — і, вирішив, дитя
Розкаже всім, чого прийшло в життя.*

Напис на колиці.

*Якби в світі не було слова, то він
не був би такий, який він є.
Поет народився за сто років
до створення світу.
Людина, що вирішила писати вірші,
не знаючи мови, подібна до безумця,
котрий стрибнув у бурхливу річку,
не вміючи плавати.*

Дехто говорить не тому, що в голові юрмляться важливі думки, а тому, що свербить кінчик язика. Дехто пише вірші не тому, що в серці юрмляться великі почуття, а тому, що... Важко навіть сказати, чому дехто вирішує писати вірші. Звучання тих віршів схоже на сухий шурхіт горіхів, покладених у торбу з невичиненої овчини.

Ці люди не хочуть оглянутися й подивитися спершу, що діється в світі. Вони не хочуть прислухатися й дізнатися, якими співзвуччями, якими піснями, якими мелодіями сповнено світ.

Виникає питання: навіщо дано людині очі, уші, язик? І чому в людини два ока, два вуха, а язик тільки один? Річ у тому, що перше ніж один язик випустить у світ зі свого кінчика якесь слово, обидва ока повинні побачити, а обидва вуха почути.

Слово, що вихопилося з язика,— все одно що кінь, який спустився з стрімкої й вузької гірської стежки на привільне рівне місце. Виникає питання: чи можна випустити в світ слово, якщо воно не побувало в серці?

Нема просто слова. Воно або прокляття, або привітання, або краса, або біль, або бруд, або квітка, або олжа, або правда, або світло, або темрява.

Чув я, нібито цей світ чудовий
Словом створено для грішних нас.
Як же вимовлялося те слово?
Як молитва? Клятва? Як наказ?

Ми за світ цей ідемо на битву,
Світ в огні, на ньому кров і піт,
Дайте ж слово: клятву, чи молитву,
Чи прокльон. Але врятуйте світ!

Один мій приятель казав: я господар свого слова, хочу — додержу його, хочу — порушу. Можливо, для приятеля це годиться, але письменник повинен бути справжнім господарем своїх слів, своїх присягань чи прокльонів. З одного й того ж приводу він не може заприсягтися двічі. І взагалі, хто часто присягається, той, по-моєму, брехун.

Якщо ця книга схожа на килим, то я тчу її з різнобарвних ниток аварської мови; якщо вона схожа на смушкову шубу, то смушок я зшиваю міцними нитками аварської мови.

Кажуть, раніше, давним-давно, в аварській мові було зовсім мало слів. Поняття «свобода», «життя», «мужність», «дружба», «добро» визначувано одним і тим же словом, або словами дуже схожими за звучанням і змістом. Але нехай інші кажуть, що бідний язик у нашого маленького народу. Я своєю мовою можу сказати все, що схочу, і для того, щоб висловлювати свої почуття й думки, мені не треба іншої мови.

У Дагестані є невеличка народність — лаки. Лакською мовою говорить близько п'ятдесяти тисяч чоловік. Важко підрахувати точніше, бо є діти, які ще не навчилися розмовляти, а є такі, що вже забули мову батьків.

Нечисленні лаки, проте їх можна зустріти в усіх куточках земної кулі. Бідування на кам'янистій землі змушувало їх блукати по білому світу. Всі вони були чудові ремісники, майстри — шевці, злотарники, лудильники, а дехто з них ходив по землі й співав пісень. У Дагестані кажуть: «Обережніше розрізай кавуна, коли б звідти не вискочив лак».

Проводжаючи сина в чужі краї, мати-лачка наказувала: «Коли їстимеш кашу з міської тарілки, дивись, чи нема під кашею нашої людини».

І ОТ РОЗПОВІДАЮТЬ. По великому місту, чи то по Москві, чи то по Ленінграду, блукав вулицями лак. Раптом він побачив людину в дагестанському вбранні. Повіяло рідним, схотілося погомоніти. Тут-таки підскочив він до земляка й заговорив лакською мовою. Земляк не зрозумів свого земляка й похитав головою. Лак спробував заговорити кумицькою мовою, потім татською, потім лезгинською... Хоч би якою мовою намагався заговорити лак, його земляк у дагестанському вбранні не міг підтримати розмови. Довелося перейти на російську мову. Тоді з'ясувалося, що лак натрапив

на аварця. Аварець заходився лаяти й соромити свого несподіваного співрозмовника:

— Який же з тебе дагестанець, який же з тебе мені земляк, коли ти не знаєш аварської мови! Ти не дагестанець, а темний верблюд!

У цій суперечці я не на боці свого одноплемінника. Не було за що йому нападати на бідолошного лака. Аварську мову можна, звичайно, знати, але можна й не знати. Важливо, що він знав свою рідну, лакську мову. Він же знав і ще кілька мов, тим часом аварець не знав їх.

АБУТАЛІБ одного разу гостював у Москві. На вулиці йому треба було звернутися в якійсь справі до перехожого. Найпевніше — спитати, де тут базар. Сталося так, що Абуталіб натрапив на англійця. Що ж, це не дивно — на московських вулицях чимало іноземців.

Англієць не зрозумів Абуталіба й заходився перепитувати його спершу англійською мовою, потім французькою, потім іспанською, і, може, навіть іншими мовами.

Тим часом Абуталіб намагався порозумітися з англійцем спершу російською мовою, тоді лакською, тоді аварською, тоді лезгинською, тоді даргинською, тоді кумицькою.

Співрозмовники розійшлися, не зрозумівши один одного. Один надмірно культурний дагестанець, знаючи два з половиною англійських слова, згодом повчав Абуталіба:

— Бачиш, що означає культура. Якби ти був трохи культурніший, ти міг би з англійцем поговорити. Розумієш?

— Розумію,— відповів Абуталіб.— Тільки чому англійця слід вважати за культурнішого від мене, адже він теж не знав жодної з тих мов, якими намагався розмовляти з ним я.

Для мене мови народів — як зорі на небі. Я не хотів би, щоб усі зорі злилися в одну величезну, на півнеба зірку. На те є сонце. Але нехай сяють і зорі. Нехай у кожного народу буде своя зірка.

Я люблю свою зірку — мою рідну аварську мову. Я вірю тим геологам, котрі кажуть, що і в маленькій горі може виявитися багато золота.

— Бодай би аллах відібрав твоїм дітям мову, якою говорить їхня мати,— посилала жінка прокльони іншій жінці.

З ПРИВОДУ ПРОКЛЬОНІВ. Коли я писав поему «Горянка», мені треба було добрати прокльону, щоб вкласти його в уста лихої жінки з поеми. Мені сказали, що в одному далекому аулі живе літня горянка, котрої ніхто з сусідок не може переляяти. Я тут-таки вирушив до дивовижної жінки.

Доброго весняного ранку, коли не хочеться лаятися й проклинати, а хочеться радити й співати, я переступив поріг потрібної мені саклі. Простодушно розповів я старій горянці, чого прийшов. Отак, мовляв, і отак, хочучи почути від вас якомога міцнішого прокльона, я його запишу і вставлю в поему.

— Бодай би тобі відсох язик, бодай би ти забув ім'я своєї коханої, бодай би твої слова не так зрозуміла людина, до котрої тебе послали в справі, бодай би ти забув сказати слова привіту рідному аулові, коли повертатимешся з далеких мандрів, бодай би вітер свистів у твоєму роті, коли він залишиться без зубів... Сину шакала, чи можу я сміятися (бодай би позбавив аллах тебе цієї радості), коли мені невесело. Чи дорого вартий плач у домі, де ніхто не помер? Чи можу я створити тобі прокльон, коли мене ніхто не скривдив і не образив? Іди собі, не приходь більше до мене з такими безглуздими проханнями.

— Спасибі, добра жінко,— сказав я й пішов від порога її саклі.

По дорозі я думав собі: «Коли вона без будь-якої люті, так би мовити, з ходу випалила на мою голову такий віртуозний прокльон, що ж вона жбурне у вічі тому, хто її по-справжньому розлютить?»

Я гадаю, що згодом хтось із дагестанських фольклористів складе книгу з гірських прокльонів, і тоді люди дізнаються про міру винахідливості, міру вигадливості,

міру фантазії горців, а також міру красномовності нашого лексикону.

У кожному аулі свої прокльони. Стережіться пекучого гніву прокльонів! В одному з них вас уже зв'язано по руках і ногах незримими путами, в другому — ви вже в труні, в третьому — ваші очі повипадали в тарілку, з якої ви їсте, в четвертому — ваші очі котяться по гострому камінню й зникають в ущелині. Прокльон, що стосується очей, вважають за один з найстрашніших. Це прокльон з прокльонів. Та є все ж і страшніший за нього. В одному аулі я чув, як лаялися дві жінки:

— Бодай би аллах позбавив твоїх дітей того, хто міг би навчити їх мови.

— Ні, бодай би аллах позбавив твоїх дітей того, кого вони могли б навчити мови!

Ось які страшні бувають прокльони. Але й без будь-яких прокльонів у горах не поважають тієї людини, котра не шанує рідної мови. Мати-горянка не читатиме синових віршів, якщо їх написано зіпсованою мовою.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Якось у Парижі я зустрів художника-дагестанця. Невдовзі після революції він поїхав до Італії вчитися, одружився з італійкою й не повернувся додому. Звиклий до законів гір, дагестанець важко призвичаювався на своїй новій батьківщині. Він телембався по землі, зупинявся в блискучих столицях чужодальніх країн, та хоч би куди він поїхав, всюди з ним була його туга. Мені схотілося подивитися на цю тугу, втілену в фарби, і я попросив, щоб художник показав мені свої картини.

Одна картина так і зветься: «Туга за батьківщиною». На картині зображено італійку (ту саму італійку) в старовинному аварському вбранні. Вона біля гірського джерела з срібним дзбаном карбування уславлених гоцатлинських майстрів. Сумно наїжився на схилі гори кам'яний аварський аул, ще сумніше наїжилися над аулом гори. Вершини гір оповив туман.

— Туман — це сльози гір, — сказав художник. — Коли схили оповиває туман, по зморшках скель починають збігати світлі краплини. Туман — це я.

На другій картині я побачив пташку, що сидить на кущі колючого тернику. А кущ росте серед голого каміння. Пташка співає, а з вікна саклі на неї дивиться смутна горянка. Побачивши, що я зацікавився картиною, художник пояснив:

— Це за мотивами стародавньої аварської легенди.

— Якої легенди?

— Пташку спіймали й посадовили в клітку. Опинившись у полоні, вона день і ніч повторювала: батьківщина, батьківщина, батьківщина, батьківщина... Точнісінько, як усі ці роки повторюю я... Хазяїн пташки подумав: «Що ж у неї за батьківщина, де вона? Мабуть, це прекрасний квітучий край, де райські дерева й райські птахи. Дай-но випущу я пташку на волю й подивлюсь, куди вона полетить. Вона мені покаже шлях до тієї надзвичайної країни». Він відчинив клітку, і пташка випурхнула. Вона відлетіла десять кроків і сіла на кущ тернику, що росте серед голого каміння. Між гілок цього куща було її кубельце... На свою батьківщину я теж дивлюсь із вікна своєї клітки,— закінчив художник.

— Чому ж ви не хочете повернутись?

— Пізно. Свого часу вивіз я з рідної землі своє молоде палке серце, чи можу я повернути їй самі лише старі кістки?

Приїхавши з Парижа додому, я розшукав художникових родичів. На мій подив, мати його була ще жива.

Посходившись до саклі, сумно слухали рідні мою розповідь про їхнього сина, який покинув батьківщину, проміняв її на чужі землі. Але вони, здавалося, пробачали йому. Вони були раді, що він все-таки живий. Раптом мати спитала:

— Ви розмовляли аварською мовою?

— Ні. Ми розмовляли через перекладача. Я російською, а твій син французькою мовою.

Мати затулила обличчя чорною фатою, як затуляють, коли почують, що син помер. По покрівлі саклі періщив дощ. Ми сиділи в Аварії. На другому краю землі,

в Парижі, теж сумовито слухав дощ блудний син Дагестану. Після тривалого мовчання мати сказала:

— Ти помилився, Расуле, мій син давно помер. Це був не мій син. Мій син не міг забути мови, якої його навчила я, аварська мати.

СПОГАД. Був час, коли я працював в аварському театрі. І був час, коли ми, навантажені декораціями, костюмами, бутафорією (увесь наш театральний скарб возили осли, та залишалося ще скарбу й для самих артистів), кочували з аулу в аул, прилучуючи горців до драматичного мистецтва. Часто я згадую цей рік, перебутий у театрі.

В окремих спектаклях мені випадали незначні ролі, та найчастіше я сидів у суфлерській будці. Мені, молодому поетові, роль суфлера подобалася більше від усіх інших ролей. Мені здавалася другорядною і не обов'язковою гра акторів, їхня міміка, жести, пересування по сцені. Мені здавалися другорядними костюми, грим, декорації. Одне я вважав за найважливіше на світі — слово. Ревно стежив я за тим, щоб актори не перекручували слова, щоб вони правильно їх вимовляли. І якщо котрийсь актор пропускав слово або переінакшував його, я витикався з своєї будки й на весь зал вимовляв це слово правильно.

Так, текст і слово я вважав за найважливіше з усього, тому що слово може жити й без костюма й без гриму — його смисл буде зрозумілий глядачам.

Пригадую один курйоз. Ми показували тоді спектакль «Горці» — про далеке минуле аварського народу. Як звичайно, я був суфлером. По ходу спектаклю герой п'єси Айгазі, який ховався в горах від кривавої помсти, вночі прийшов до аулу, щоб зустрітися із своєю коханою. Подруга умовляє його швидше повернутися в гори, бо вб'ють. Але Айгазі (грав цю роль актор Магаєв), накривши кохану від дощу буркою, говорить їй різні слова про свою любов, про своє страждання.

Тут сталося несподіване. На сцену раптом вибігла дружина Магаєва. У гніві вона накинулася на чоловіка за те, що він говорить про кохання іншій жінці.

Магаєв схопив дружину за руки й потяг за лаштунки, щоб пояснити їй, що й до чого. Він сподівався тут-таки повернутись на сцену і грати спектакль далі, але дружина вчепилася в чоловіка й на сцену його не пустила.

Кохана залишилася посеред сцени сама. Сталася замінка.

Я сидів у своїй будці, звичайно, без гриму й без відповідного костюма, а просто в брюках і в білій сорочці з розстебнутим коміром. Здається, навіть у тапочках. У такому вигляді я замінити Магаєва не міг, хоч і знав його роль напам'ять. Але тим, що для мене найважливіше були слова, а не костюм, я вискочив з будки на сцену й сказав бідолашній коханій усі ті слова, які мав говорити Айгазі — Магаєв.

Не знаю, чи залишилися задоволені глядачі, може, драма перетворилася для них на комедію, але я був задоволений. Адже вони зрозуміли зміст п'єси, вони не пропустили жодного слова, а це я вважав за найголовніше.

Пам'ятаю, з тим же театром я вперше приїхав у знаменитий високогірний аул Гуніб. Відомо, що поет поетові кунак, хоч би вони й не були знайомі. В Гунібі саме жив поет, про якого я чув, але зустрічатися з ним раніше мені не доводилося. До цього поета я прийшов у гості, у нього ж і спинився на час наших гастролей.

Добрі господарі прийняли мене так гостинно, що мені було навіть ніяково, я не знав, куди подітися. Особливо ж запам'яталася мені ласкава добрість поетової матері.

Виїжджаючи, я не знаходив слів для подяки. Виїшло так, що з матір'ю поета ми прощалися, коли в кімнаті нікого не було. Відомо, що для матері не може бути нічого радіснішого, коли скажуть добре слово про її сина. І хоч я цілком тверезо дивився на дуже скромні здібності гунібського поета, все ж почав несміливо вихвалити його. Я став говорити матері, що її син — дуже передовий поет, пише завжди на злободенні теми.

— Може, він і передовий,— сумно впала мені в мову

мати,—але в нього нема таланту. Може, його вірші й злободенні, та коли я починаю їх читати, мені стає нудно. Ти тільки подумай, Расуле, як воно виходить. Коли син учився вимовляти перші слова, які й зрозуміти не можна було, я невимовно раділа. А тепер, коли він навчився не тільки говорити, а й писати вірші, мені сумно. Кажуть, що розум жінки лежить у пелені її плаття. Поки вона сидить, він при ній, та досить її підвестися, як розум скочується й падає на підлогу. Отак і мій син: поки сидить за столом, обідає — говорить нормально, усе слухала б його, але йдучи від обіднього столу до письмового, він розгублює всі проті й хороші слова. Залишаються тільки казенні, сірі, нудні.

Згадуючи цей випадок, я благаю аллаха не позбавити мене моєї мови. Я хотів би писати так, щоб мої вірші, і оця моя книга, і все, що я напишу, було зрозуміле й дороге і матері, і сестрі, і кожному горцеві, і кожній людині, до рук якої попаде моя книжка. Я не хочу навівати скуку — я хочу приносити радість. Якщо ж зіпсується моя мова, стане холодною, незрозумілою і нудною — одне слово, якщо я знівечу свою мову, страшнішого за це в житті для мене нічого не буде.

Бувало, коли горці нашого аулу сходилися біля мечеті на годекан, себто на раду, щоб обговорити деякі загальні справи, я читав їм вірші мого батька. Я був дитина, хлопчик, але вірші вмів читати з великою енергією (навіть з надмірною енергією), голосно, вирізняючи окремі слова і звуки, що мені подобалися. Приміром, читаючи новий батьків вірш «Полювання на вовка в Цада», я звук «ць» у слові «баць» і «Цъада» вимовляв крізь зціплені зуби, але так, щоб вони все одно цокотіли, клацали, стукалися один об одного. Мені здавалося, що таке різке, напружене вимовляння цих звуків справляє більше враження.

Батько щоразу поправляв мене, кажучи:

— Хіба слово схоже на горіх, щоб його гризти й дробити зубами? Чи, може, слово скидається на часник,

щоб його товкти в кам'яній ступі кам'яним товкачем? Чи, може, слово — це суха кам'яниста земля, яку треба орати, щосили натискаючи на чепіги? Вимовляй слова легко, без натуги, щоб зуби твої не калацали й не цокотіли.

Я починав читати спочатку, але в мене знову виходило по-своєму. Моя мати в цей час стояла на краю покрівлі саклі. Батько гукнув матері:

— Хоч ти навчи його!

Мати вимовила важкі для мене слова так, як хотів батько.

— Чув? Тепер давай ти.

У мене знов нічого не вийшло.

— Тьху,— розсердився батько.— Одного джалатуриця, котрий псував слова, я побив мітлою. Але що мені робити з моїм сином?

З досади батько пішов з годекана.

ЯК БАТЬКО ПОБИВ ДЖАЛАТУРИНЦЯ. Був весняний базарний день. Навесні, як відомо, кінчається все, що залишалося від минулого врожаю, але й нового ще нічого нема. Навесні на базарі все дорожче, ніж восени, навіть горщики, хоч вони й не ростуть у полі.

Мій батько, тоді ще юнак, надумав піти на базар. Сусід попросив його купити мітлу й дав двадцять копійок.

— Якщо купиш дешевше, решту залиши собі,— напучував сусід молодого Гамзата, і з тим напученням Гамзат прийшов на базар.

Незабаром він знайшов мітляра й заходився торгуватися. Чи всі знають, що на східному базарі перша справа нічого не означає? За річ, що коштує п'ять копійок, можуть заправити сто карбованців.

Батько вибрав щонайкращу, якнайміцнішу мітлу та й спитав:

— Продаєш?

— А чого ж я тут стою?

— Почім?

— Сорок копійок.

— Мітла ж не коняка, щоб починати торгуватися

з великого, кажи одразу справжню ціну, та й переб'ємо руки.

— Сорок копійок.

— А крім жартів?

— Сорок копійок.

— Віддай за двадцять.

— Сорок копійок.

— Та в мене тільки двогривенний.

— Сорок копійок.

— Але ж у мене справді нема більше грошей.

— Приходь, коли будуть.

Зрозумівши, що мітли не купити, батько подався ходити по базару й незабаром побачив на невеличкому узвишші поблизу торжка натовп. Він підійшов. Протовпився і зрозумів, що люди слухають співця Махмуда.

Махмуд сидів у середині натовпу з пандуром у руках. Він то грав на пандурі, то раптом клав на струни долоню і співав. Усі слухали, затамувавши віддих. Бджолу, що пролітала над базаром у своїх бджолиних справах, було чути. Один юнак кахикнув під час співу, і сивий горець, певно, батько того, що кахикнув, одразу ж прогнав сина далі від пісні.

І от у цій тиші, коли, крім Махмудової пісні, не чути було жодного звуку, якийсь джалатуринець зайшов у перемовини з своїм сусідом. Загалом кажучи, наміри в джалатуринця були добрі: своєму сусідові, який не розумів аварської мови, він слово в слово переповідав усе, що співає Махмуд. Та от лихо, його безнастанне базікання заважало всім іншим людям слухати пісню й тішитися нею.

Молодий Гамзат, мій майбутній батько, обурився поведінкою джалатуринця. Він смикнув його за рукав, але це не допомогло. Він сказав йому у вухо, щоб змовк, але той і на це не звернув уваги. Гамзат розгублено оглянувся навсібіч і побачив, що мітляр теж підійшов слухати. Батько підбіг, схопив найбільшу мітлу й заходився лущувати нею настирливого джалатуринця.

Джалатуринець, відступаючи, погрожував Гамзатові, але батько так розлютився, що не слухав погроз і кінець кінцем прогнав джалатуринця. Відтак батько підійшов до мітляра, щоб повернути мітлу.

— Залиши її собі.

— Але ж у мене тільки двадцять копійок, а ти заправив сорок.

— Візьми задарма. Твій вчинок вартий дорожче, ніж увесь мій крам.

Джалатуринців, що пеують пісні, багато тепер розплодилось на землі. Шкода, що нема на них мітли й людини, котра б з цієї мітли скористалася.

Про хороше, влучне й гостре слово в горах кажуть: «Воно варте осідланого коня».

ІЗ ЗАПИСНИКА. Алі Алієв, мій сусіда по дому в Махачкала,— чудовий борець, чотирикратний чемпіон світу. Якось у Стамбулі він зустрівся в поєдинку з найдужчим турецьким борцем. Турок справді був дужий і спритний. Але Алі Алієв, холоднокровний і хоробрий горець, кинув турка на килим, наче моток вірвовки. Підводячись, турок промимрив собі під ніс гірський прокльон. Дуже здивувався Алі Алієв, почувши аварську мову. Ще більше здивувався турок, коли переможець сказав йому теж аварською мовою: «Навіщо лаятися, земляче, спорт є спорт».

І все ж більше, ніж вони обидва, здивувалися судді й глядачі, коли супротивники ні сіло ні впало кинулися в обійми один одному, наче брат знайшов давно зниклого брата.

Виявляється, турок походив з аварської сім'ї, яка, відколи полонено Шаміля, подалася в Туреччину. Борці й тепер, коли випадає, зустрічаються, як друзі.

СПОГАД МОГО БАТЬКА. 1939 року мій батько їздив до Москви одержувати орден. Це була велика подія. Коли він з орденем на грудях повернувся в аул, то джамаат (загальні збори аулу) попросив його розповісти про Москву, про Кремль, про Михайла Івановича Калініна, який тоді вручав ордени, а також про найбільше своє враження.

Батько розповів послідовно, як було діло, і сказав: — А найголовніше в тому, що Михайло Іванович Калінін моє ім'я вимовив не по-російськи,— аварською мовою. Він назвав мене Ц'адаса Хамсатом, а не просто Гамзатом Цадаса.

Старійшини аулу дивувались і схвально кивали головами.

— Ось бачите,— сказав батько,— вам приємно навіть тоді, коли ви чуєте це від мене, як же воно було почути це мені в самому Кремлі від самого Калініна? Скажу вам щиро: так зрадів, що забув зрадити й орденів.

Батькові почуття мені цілком зрозумілі.

Кілька років тому в складі делегації радянських письменників я був у Польщі. Одного разу в Кракові до мене в номер готелю постукали. Я відчинив двері. Незнайомець чистою аварською мовою спитав:

— Тут живе Гамзатил Расул?

Я розгубився і зрадів:

— Нехай не згорить і не впаде дім твого батька! Як же ти, аварець, опинився в Кракові?

Я мало не кинувся обнімати свого гостя, затяг його в номер, ми проговорили до кінця дня й цілий вечір.

Але гість не був аварець. Це був польський вчений, знавець мов і літератур Дагестану. Аварську мову він уперше почув у концтаборі від двох в'язнів-аварців. Мова сподобалася йому, а ще більше сподобалися самі аварці. Поляк заходився вивчати нашу мову. Згодом один аварець помер, а другий пережив ув'язнення, його визволила Радянська Армія, і він живий досі.

Ми розмовляли з поляком тільки аварською мовою. Це було для мене дивно й незвично. Кінець кінцем я запросив ученого в Дагестан у гості.

Так, обидва ми розмовляли з ним того дня аварською мовою. Та все ж між моєю мовою й мовою гостя була величезна різниця. Він говорив, як належить ученому, дуже чистою, дуже правильною, проте надто правильною, навіть байдужою мовою. Він думав більше про граматику, а не про барви мови, про схему,

про конструкції фрази, а не про живу плоть кожного слова.

Я хочу написати книгу, в якій не мова підкорялася б граматиці, а граматика мові.

ІНАКШЕ граматику уподібню подорожньому, котрий іде шляхом пішки, а літературу уподібню подорожньому, котрий їде верхи на мулі. Пішохід попросив підвезти його, і подорожній, котрий їде на мулі, посадовив пішохода позад себе. Поволі пішохід посмілішав, витіснив верхівця з сідла, та й почав проганяти його, кричучи: «Мул цей мій, і все майно, приторочене до сідла, теж моє!»

Моя рідна аварська мова! Ти моє багатство, скарб, що зберігається про чорний день, ліки від усіх недуг. Якщо людина народилася з серцем співця, але німа, то краще було б їй не народжуватися. У мене в серці багато пісень, у мене є голос. Цей голос — ти, моя рідна аварська мова! Ти за руку, як хлопчика, вивела мене з аулу у великий світ, до людей, і я розповідаю їм про свою землю. Ти підвела мене до велетня, ім'я якого — велика російська мова. Вона теж стала для мене рідна, вона, взявши за другу руку, повела мене в усі країни світу, і я вдячний їй, як вдячний і своїй годувальниці — жінці з аулу Арадерих. Та все-таки я добре знаю, що в мене є рідна мати.

ТОМУ ЩО можна піти по сірники до сусіди, щоб розпалити своє вогнище, по ті сірники, якими розпалюють вогонь у серці.

Мови в людей можуть бути різні, були б тільки єдині серця. Я знаю, що деякі з моїх друзів, покинувши свої аули, поїхали жити у великі міста. В цьому нема великого лиха. Пташенята теж сидять у своєму гнізді лише доти, доки в них повиростають крила. Та як поставитись до того, що деякі з моїх друзів, які живуть по великих містах, пишуть тепер іншою мовою? Звичайно, це їхня справа, і мені не хотілося б їх повчати. А все ж вони скидаються на людей, що намагаються утримати в одній руці два кавуни.

Я розмовляв з бідолахами і дійшов висновку, що

мова, якою вони тепер пишуть, вже не аварська, але ще й не російська. Вона нагадує мені ліс, де хазяйнували недбайливі лісоруби.

Так, я знав людей, для котрих рідна мова бідна й маленька. І от вони подалися шукати собі іншої, багатшої й більшої мови. А вийшло, як у кози з аварської казки,— коза пішла до лісу, щоб відростити собі вовчого хвоста, а повернулася навіть без рогів.

АБО вони схожі на домашніх гусей, які вміють плавати й пірнати, та все ж не як риби, трошки вміють і літати, та все ж не як вільні птахи, трохи вміють навіть співати, та все ж не як солов'ї. Нічого вони не вміють робити як слід.

— Як справи? — спитав я одного разу в Абуталіба.

— Так собі. Не як у вовка, але й не як у зайця. Ні те ні се.— Абуталіб помовчав і додав: — Найгірший стан для письменника — ні те ні се. Він повинен почувати себе або вовком, котрий з'їв зайця, або хоч би зайцем, котрий утік од вовка.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Одного разу юнаки з сусіднього аулу прийшли до мого батька й розповіли, що вони відлупцювали співця.

— За що ви його відлупцювали? — спитав батько.

— Він кривлявся, коли співав,— навмисне кашляв, перекручував слова, то раптом верещав, то раптом гавкав по-собачому. Він зіпсував пісню, от ми його й відлупцювали.

— Чим ви лупцювали його?

— Хто ременем, а хто кулаком.

— Слід було ще й батою. Але я хочу спитати у вас, по якому місцю ви його лупцювали?

— Та здебільшого по м'якому. Але попадало, звичайно, й по шиї.

— А тим часом найбільше винна була його голова.

СПОГАД. Чому б не розповісти тут ще одну історію, коли її все одно вже згадано? Є в Махачкала один аварський співець... Ім'я його не хочу називати: сам він однаково здогадається, а нам з вами чи не однаково? Бувало, що цей співець часто приходив до мого батька

й просив написати слова до його мелодії. Батько погоджувався, і виходили пісні.

Якось ми пили чай, коли по радіо оголосили, що відомий співець виконуватиме зараз пісню на слова Гамзата Цадаса. Всі ми почали слухати, батько теж. Та що більше ми слухали, то дедалі більше дивувалися. Він співав так, що не можна було розібрати жодного слова. Чути було тільки якісь вигуки. Співець ковтав слова, наче півень, котрий спершу розкидав увесь корм навсібіч, а тоді скльовує по зернятку.

Зустрівшись із співцем, батько спитав у нього, чому він так недбало поводить ся з його словами.

— Я роблю так тому, що хочу, — відповів співець, — щоб інші нічого не зрозуміли й не запам'ятали. Коли інші співці в горах запам'ятають пісню, вони теж її співатимуть, а мені хочеться співати самому.

Згодом батько влаштував вечірку для друзів, серед яких був і співець. Наприкінці вечірки батько зняв з стіни кумуз із обірваними струнами і, с'як-так бринькаючи на єдиній, та й то ослабленій струні, заспівав пісню, мелодію якої створив співець. Слова батько вимовляв дуже виразно, але від мелодії, виконуваної на розладженому інструменті, не залишилося нічого схожого. Співець обурився й сказав, що його пісню не годиться грати на обдертому й розладженому кумузі, що такий кумуз не може передати всю красу його мелодії. Батько спокійно відповів:

— Це я навмисне граю й співаю так, щоб інші не могли запам'ятати й добрати твоєї мелодії. Коли вже годиться пісня, в якій не можна розібрати слів, то чому ж не годиться пісня, в якій не можна розібрати музики?

Десятьма мовами пишуть дагестанці свої твори, дев'ятьма мовами вони їх видають. Але що ж у такому разі роблять ті, що пишуть десятою? І що це за мова?

Десятою мовою пишуть ті, що ветигли забути свою рідну мову — чи то була аварська, лакська чи тат-

ська — але ще не встигли опанувати чужої мови. Вони опинилися ні тут ні там.

Пиши чужою мовою, коли ти знаєш її краще, ніж свою рідну. Або пиши рідною, коли не знаєш як слід ніякої іншої. Але не пиши мовою десятою.

Так, я ворог десятої мови. Мова має бути стародавня, тисячолітня, тільки тоді вона придатна в діло.

Мова, звичайно, змінюється, я цього не заперечуватиму. Адже листя в дерева теж змінюється щороку, одне відживає й падає, а інше виростає на його місці. Та саме дерево залишається. Воно стає щороку пишніше, гіллястіше, міцніше. На ньому кінець кінцем виростають плоди.

Я віддаю вам свої пісні, свої книжки, я дарую вам плоди, що виростили на маленькому, але стародавньому дереві аварської мови.

РІДНА МОВА

Все уві сні безглузде і неждане.
Мені приснилась нині смерть моя.
В пекучий день в долині Дагестану
Лежу поранений смертельно я.

Дзвешить вода, чинари клонять віти...
Я на землі аварській край води
Ниць розпростерся, перед тим як стліти
І теж землею стати назавжди.

Вмираю я, й цього ніхто й не знає,
І всі мене покинули навік.
Лише орел над скелями ширяє
Та стогнуть лані десь неподалік.

І нікому схилитись наді мною,
І сподіватися когось дарма —
Ні матері, ні друга над труною,
Та що вже там — і плакальниць нема.

І стала смерть у мене в узголов'ї...
Та раптом в безгомінній тишині
Почув я кілька слів на рідній мові,
Такій безмежно дорогій мені.

Вмираю я в долині Дагестану,
А хтось розповідає про жалі
Якогось невідомого Гасана
Та про плутні незнаного Алі.

І, чуючи аварське миле слово,
Напівпритомний, я збагнув одне:
Не лікар, не чаклуи, а рідна мова
Вернути може до життя мене.

Хай інша мова іншим гоїть рани,
Я буду тільки рідною співать,
І, якщо завтра в нас її не стане,
То я сьогодні смерть ладен прийнять.

В душі моїй пекучий біль за неї,
Хай кажуть, що вона неголосна,
І не звучить з трибуни Асамблеї,
Зате звучить у нас в серцях вона.

Невже мій внук, щоб зрозуміть Махмуда,
У словнику шукатиме слова?
Невже я сам одним з останніх буду,
Хто по-аварськи пише і співа?

Люблю життя я, світ люблю широкий,
А над усе люблю Країну Рад,
Її я славлю й славитиму, поки
Моя зурна бринить з душею в лад.

Від хвиль балтійських аж до Сахаліну
Люблю я весь наш вільнолюбний край,
За нього я, де випаде, загину,
Та поховають тут мене нехай.

Щоб на могилі поблизу аулу
Могла згадати зміна молода
Аварським словом земляка Расула —
Наступника Гамзата із Цада.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Батьки молодого горця заперечували проти його шлюбу з дівчиною-росіячкою. Але вона, очевидно, дуже любила свого аварця. Якось він одержав від неї листа, написаного аварською мовою. Жених негайно показав листа батькам. Ті читали його, не вірячи своїм очам. Вони так розгубилися, що тут-таки, тримаючи незвичайного листа в руках, дозволили синові привести цю дівчину в свій дім.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Мова для письменника — все одно що для селянина врожай на лану. Багато зернин у кожному колосі, багато колосу — не злічити. Але коли б селянин сидів згорнувши руки й дивився на свій урожай, то кінець кінцем він не взяв би жодної зернини. Жито треба жати, а тоді обмолочувати. Проте й молотба ще півділа. Треба очистити умолот, одвіяти чисте зерно від плевелів, від бур'яну. Потім зерно треба змолоти, місити тісто, пекти хліб. Але найголовніше, мабуть, — треба пам'ятати, що хоч би яка велика була потреба в хлібі, не можна витратити все зерно. Найкраще зерно селянин залишає на насіння.

Письменник, який працює над мовою, найбільше схожий на селянина.

КАЖУТЬ: діти зрубали дерево, на якому гніздилася сорока, і знищили її гніздо.

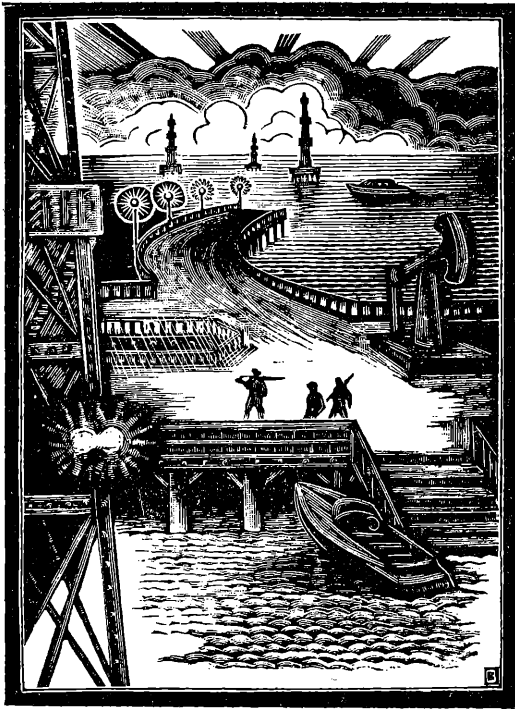
— Дерево, чому тебе зрубали?

— Тому що я нічого не могло їм сказати.

— Сороко, чому твоє гніздо знищили?

— Тому, що я надто багато скрекотала.

КАЖУТЬ: слова — мов дощ: один раз — велика благодать, вдруге — добре, втретє — терпимо, вчетверте — лихо й напасть.

ТЕМА

*Не ламай двері — їх легко
відчинити ключем.*

Напис на дверях.

*Не кажи: «Дайте мені тему»,
Кажі: «Дайте мені очі».*

Порада молодому письменникові.

«Дорогі товариші, у мене є велике бажання писати. Але я не знаю, про що. Дайте мені потрібну злободенну тему, і я напишу чудову книжку».

Нерідко з такою проською молоді люди звертаються до Спілки письменників, до редакцій журналів або в газети, особисто до письменника. Одержую такі листи і я. Одержував їх і мій батько. Він, бувало, хитав головою й казав:

— Юнак хоче одружитися, та от лихо, не знає, з ким. Нема на прикметі жодної дівчини, невідомо, до кого засилати сватів.

СПОГАД. Якось до Спілки письменників Дагестану надійшов лист від Абуталіба. Поет просив дати йому творче відрядження в далекі гірські аули, на місячний термін. На засіданні правління в Абуталіба спитали, про що саме він хоче писати, на яку тему. Старий поет розсердився:

— Хіба знає мисливець, що трапиться йому — заць, гусак, вовк чи лисиця? Хіба відомо бійцеві заздалегідь, який подвиг він звершить у бою?

Я був на тому засіданні. Абуталібові слова запали мені в серце.

Мене завжди дивують люди, які надокучають письменникові просьбами розповісти про його творчі плани на найближчі роки. Звичайно, загальний напрям своєї роботи письменник має на думці. Мабуть, можна запланувати написання роману або трилогії, але вірші... Вірші приходять несподівано, як подарунок. Поетове господарство не підкоряється жорстким планам. Не можна запланувати для себе: сьогодні о десятій годині ранку я покохаю дівчину, що стрінеться мені на вулиці. Або: завтра на п'яту годину вечора я зненавиджу якогось падлюку.

Вірші не схожі на квіти в розарії або на клумбах — там вони всі перед тобою, їх не треба шукати,— а схожі на квіти в полі, на Альпійських луках, де кожен крок обіцяє нову, ще прекраснішу квітку.

Почуття породжують музику, музика породжує почуття. Що ж поставити на перше місце? Досі не роз-

в'язане питання, що з'являється спершу: яйце чи курка. Достоту так: письменник породжує тему чи тема породжує письменника? Тема — це увесь письменницький світ, це увесь письменник. Без теми він не існує. У кожного письменника вона своя.

Думки і почуття — птахи, а тема — небо; думки і почуття — блені, а тема — ліс; думки і почуття — сарни, а тема — гори; думки і почуття — шляхи, а тема — те місто, куди шляхи ведуть і де вони сходяться.

Моя тема — батьківщина. Мені не треба її шукати й обирати. Не ми обираємо собі батьківщину, а батьківщина з самого початку обрала нас. Не може бути орла без неба, гірського тура без скелі, форелі без бистрої й чистої річки, літака без аеродрому. Так само не може бути письменника без батьківщини.

Орел, який ліниво походжає серед курей на подвір'ї,— вже не орел. Тур, що пасеться в колгоспній череді,— вже не тур. Форель, що плаває в акваріумі,— вже не форель. Літак, що стоїть у музеї,— вже не літак.

Достоту так не може бути й солов'я без солов'їної пісні.

ЩЕ ПРО ТЕМУ. З дитинства мені дорога одна картина. Коли відчиниш, бувало, маленьке вікно батькової саклі, одразу побачиш широке зелене плато, що розстелилося, мов скатертина, біля ніг аулу. Скелі зусібіч схилюлися над ним. У скелях в'ються стежки, які в дитинстві мені нагадували змії, а розвержені входи в печери завжди були схожі для мене на пащі звірів. За першим пасмом гір бовваніє друге пасмо. Гори округлі, темні і мовби кошлаті, наче верблюдячі спини.

Тепер я розумію, що десь у Швейцарії або Неаполі є місця і красивіші, але хоч би де я був, хоч би на яку земну красу дивилися мої очі, все ж я порівнюю бачене з далекою картиною мого дитинства, з картиною, встановленою в маленьку рамочку вікна саклі, і ось перед нею бліднуть усі інші красоти світу. Якби не було в мене рідного аулу та його околиць, якби не жили вони в моїй пам'яті, то увесь світ був би для мене грудьми,

але без серця, ротом, але без язика, очима, але без зіниць, пташиним гніздом, але без пташки.

Це зовсім не означає, що я свою тему замикаю в тісні межі свого аулу і своєї саклі, це не означає, що я споруджую навколо своєї заповітної теми високі мури фортеці.

Трапляється поле, на якому відгортаєш плугом товсту скибу землі, але під відгорнутою землею видніється нова пухка земля. Трапляється поле, на якому відгортаєш плугом тонку скибу землі, а під відгорнутою землею — жорстке каміння. Трапляється поле, на якому не відгорнеш іще й тонкої скиби, а каміння вже видно. Я не маю наміру розорювати й обробляти таке поле, бо знаю: доброго врожаю на ньому не буде.

Свою любов до рідної землі я не хочу тримати на припоні або стриножену, мов коня, який добре попрацював, а тепер має пастися на зеленому привіллї. Я розгнуздую коня, поплескую його по вологій гарячій шії: йди на попас, вбивайся в силу. В моєму почутті батьківщини є щось добре і спокійне, як у коня, що пасеться на волі.

Я не хочу всі явища світу шукати в моїй саклі, в моєму аулі, в моєму Дагестані, в моєму почутті батьківщини. Навпаки, почуття батьківщини я вбачаю в усіх явищах світу і в усіх його куточках. І в цьому розумінні моя тема — весь світ.

Пригадую, в далекому й казковому Сантьяго мене розбудили півні. Я прокинувся, і якусь мить мені здавалося, що я перебуваю в маленькому кам'яному аулі. Так виявилось, що півні Сантьяго моя тема.

У ще казковішому японському місті Камакура я був присутній, коли обирали королеву краси. Японські красуні проходили чередою перед нами. Я мимоволі порівнював їх з тією, з моєю єдиною, що залишилась в аварських горах, і не вбачав у них того, що є в моїй королеві. Так японські красуні і навіть японська королева краси стали моєю темою.

У Непалі, вдосталь намилиувавшись буддійськими храмами, королівськими палацами, двадцятьма двома

джерелами, що відганяють усі недуги, всі чари і взагалі все зло світу, я кінець кінцем зійшов на стрімкі висоти Катамандських гір. І от ці гори нагадали мені рідний Дагестан, і, коли я побачив їх, серцю стало тепліше, ніж коли я бачив поважні й пишні палаци й храми. Виявилося, що звичайні гори для мене дорожчі, ніж химерні архітектурні споруди. Я подумав, що не чарівні джерела, а ці гори можуть прогнати всі недуги, а з серця — все зло. Отак буддійські храми й гори Непалу раптом стали моєю темою.

Після великих і гомінких індійських міст мене привезли в невеличке сільце поблизу Калькутти. На просторому гармані тривала молотьба, воли кружляли по золотих пшеничних сносах. Жоден музей, жоден театр у світі не дав стільки радості моєму серцеві, як оці повільні воли, що мнуть, молотять своїми копитами золоті пшеничні снопи. Немовби я побував і в рідному аулі, і в дитинстві. Отак індійське сільце поблизу Калькутти стало моєю темою.

Я БАЧИВ: у горах Індонезії б'ють у барабани так само, як у нас у горах; вулицями Нью-Йорка ходив кавказець у черкесці; у Стамбулі й Парижі живуть сумні горці-самовигнанці, найнещасніші люди на землі; у Лондоні на виставці демонстровано кераміку — виробу балхарців, уславлених гончарів; у Венеції глядачів вражали канатоходці з лакського аулу Цовкра; у букіністів Пітсбурга я натрапив на книгу про Шаміля.

Звідусіль, з будь-якого місця, хоч би куди я поїхав, простягаються ниточки до Дагестану.

Кепсько воїнові, коли на нього нападає одразу кілька чоловік, озброєних шаблями. Він не може оборонити себе одночасно і з спини, і спереду. Та коли знайдеться скеля, на яку можна спертися спиною, справи не такі ще кепські: спритний і дужий боєць може зігнути й двох, і трьох ворогів, якщо він спирається спиною об скелю.

Дагестан і є для мене така скеля. Він допомагає мені вистояти у найважчі хвилини.

Мандрівники привозять додому пісні тих країн, де вони побували. І тільки в мене лихо — хоч би куди я поїхав, звідусіль привожу пісні про Дагестан. З кожним новим віршем я наче пізнаю його заново, розумію заново і люблю заново.

Невичерпний і безконечний для мене рідний Дагестан.

ІЗ ЗАПИСНИКА:

- Орле, про що твоя найулюбленіша пісня?
- Про стрімкі гори.
- Чайко, про що твоя найулюбленіша пісня?
- Про синє море.
- Вороне, про що твоя найулюбленіша пісня?
- Про смаковитих мерців на бойовищі.

У літературі теж свої птахи: орли й чайки. Хто оспівує гори, хто оспівує море. У кожного своя батьківщина, своя тема. Але є й ворони. Ці найбільше люблять самих себе. Ворон, коли викльовує очі в мертвих на бойовищі, не задумується — чи це очі героя, чи це очі боягуза. Я знаю літераторів, котрі сьогодні роблять те, що вигідно робити сьогодні, а завтра робитимуть те, що буде вигідно робити завтра.

ЩЕ ПРО ТЕМУ. Тема — скриня з добром. Слово — ключ від цієї скрині. Але добро в скрині має бути своє, а не чуже.

Дехто з літераторів перестрибує від однієї теми до іншої, не встигаючи опрацювати жодної з них. Вони прочиняють скриню, ворують верхнє манаття й поквапно кидаються далі. А хазяїн скрині знав би, що коли обережно повиймати речі одну по одній, то на дні виявиться скринька із заповітними дорогоцінностями.

Ті, що пурхають від однієї теми до іншої, схожі на відомого в горах Далаголова. Він примудрився одружитися двадцять вісім разів, але кінець кінцем залишився зовсім без дружини.

Проте не можна тему порівняти і з єдиною законною дружиною. Ні з єдиною матір'ю, ні з єдиною дитиною. Бо не можна сказати: це моя тема, не смійте ніхто до неї доторкатися.

Тема моя, але її відкрито й для всіх інших. Я чув, як один письменник кляв другого за те, що той «украв» його тему. Він казав: «Хто дав тобі право писати про Ірчі Казака? ¹ Ти ж знаєш, що це моя тема, що про Ірчі Казака пишу я. Це явна крадіжка!» І цей письменник хвилювався так, ніби щойно умкнули його кохану.

Відповідь була гідна горця:

— Імамом стає той, у кого зліша й відважніша шабля. Наречена належить не тому, хто заслав до неї в дім сватів, а тому, хто зробив з неї свою дружицу. Нехай тема про Ірчі, як і будь-яка інша тема, залишається за тим, хто краще напише.

Так, різні письменники, незалежно один від одного, можуть опрацьовувати одну тему. В літературі не може бути колгоспів. У кожного письменника свій лан, своя стяга, хоч би яка вузька вона була. Але я нікому не забороняю підходити до мого лану тільки на тій підставі, що сам я вже до ділянок не підходжу. На моїй межі ви не побачите ні собаки, ні сторожа з рушницею. Та й де вона, моя межа, як її провести й чим обгородити? Моя тема — не заборонені луки й не заборонене місце в мечеті, куди не повинна ступати нога сторонньої людини.

Був з'їзд письменників Дагестану, а на з'їзді відбулася суперечка. Один промовець сказав:

— Навіщо дагестанцям писати про інші землі та про інші народи? Нехай про Іспанію пишуть іспанці, а про Японію японці, про уральську індустрію нехай пишуть письменники, що живуть на Уралі. Якщо в птаха гніздо в саду, хіба він полетить в інший сад, щоб там співати своїх пісень? Чи треба з кам'янистих гір носити землю в долину, де й без того багато чудової родючої землі? Чи треба жирний курдюк мастити ще й маслом, коли схочеш його підмажити?

На з'їзді був присутній гість з іншої республіки. Він відповів промовцеві так:

¹ І р ч і К а з а к — кумицький поет минулого століття, зачинатель кумицької літератури.

— У звіра є лігво, так само як у птаха гніздо. Але сонце осяває всіх звірів, і дощ поливає всі дерева. Райдуга однаково сяє для всіх очей. Блискавка блискає і високо в горах, і в глибоких ущелинах. Там-таки гримить і грім. Чудовий плов можна приготувати з рису, привезеного з чужої країни. Я приїхав на ваш з'їзд здалеку. Я приїхав тільки тому, щоб вас привітати. Але тепер я відчуваю, що полюбив ваші гори, ваше море, ваших благородних чоловіків і сповнених гідності вродливих жінок. Якщо напишу про вас, то мої земляки скажуть мені спасибі, а якщо ви напишете про мою землю, теж не зашкодить. Вибір письменника вільний, як вибір любові. Хіба любов питає дозволу оселитися в чиємусь серці?

З'їзд аплодував гостей, його слова були точні й гострі, як стріли, і все ж, коли я теж аплодував і майже цілком погоджувався з ним, роздуми не залишали мене.

Добре писати про інші країни та про інші народи, але тільки після того, як ти утвердився в своїй темі.

Мій маленький Дагестан і мій величезний світ. Два струмки, що зливаються в один потік, діставшись долини. Дві сльозинки, що вибігають з двох очей і течуть по двох щоках, але породжені одним горем чи однією радістю.

На щоки поета впали краплини,
На праву щоку його і на ліву.
То радості й суму гарячі сльозини,
Сльозини любові палкої і гніву.

Дві краплі маленькі поволі течуть,
Дві краплі безсилі, аж поки зіллються...
Та, злившись, віршами раптом стають,
Мов блискавки, крешуть, мов зливи ті, ллються.

Мій маленький Дагестан і мій величезний світ. Ось моє життя, моя симфонія, моя книга, ось моя тема.

Орел, який не летить од високих скель на широкі простори долини,— поганий орел.

Орел, який не повертається з широких просторів долини на високі скелі,— поганий орел.

Але орлові легко. Він народився орлом і не може, коли навіть схоче, перетворитися ні на чайку, ні на ворона. Важко письменникові стати орлом, якщо він не народився з властивостями цього благородного й мужнього птаха.

Про людину, яка не навчилася грати на кумузі, у нас поблажливо кажуть: дарма, навчись грати на тому світі.

Скільки письменників береться за перо й сідає за папір, керуючись не почуттям любові чи ненависті, а тільки чуттям нюху!

Адже гість, який прийшов в аул і який міркує, до котрої б саклі зайти, обирає собі нарешті саклю по запаху диму з димаря. Один димок пахне кукурудзяною перепічкою, а другий — вареною бараниною.

Адже й жених іноді з двох дівчат, з яких одна пу-стоголова, а друга розумна, обирає пустоголову тільки тому, що в неї більше грошей.

Адже є письменники, котрим зовсім байдуже, про що чи про яку країну писати. Вони скидаються на тих спекулянтів, які гадають, що коли вони поїдуть якнай-далі, то якнайдорожче продадуть свій крам.

Вони нагадують мені ще таку собі Пархалше, яка вважала, що в рідному аулі нема для неї доброго парубка, сподівалася на женихів з іншого аулу, але кінець кінцем, як неважко здогадатися, залишилася старою дівою.

ПРИТЧА ПРО ДВОХ ГОРЦІВ, ЩО ХОДИЛИ ДО ЛІСУ. Двоє горців пішли з аулу до лісу, щоб знайти й зрізати занози для ярма. Старі, мабуть, виробилися.

Перший горець одразу ж знайшов підхоже дерево, зрізав дві чудові сухі гілки. Проте його товаришеві все здавалося, що далі дерево буде краще, а далі ще краще. Так цілісінький день він блукав по лісі, не маючи сил спинитися й вибрати те, що слід. Кінець кінцем він зрізав дві гілки, набагато гірші від тих, що траплялися напочатку. Додому він повернувся надвечір, коли перший горець уже полагодив ярмо, зорав свій лан і їхав з поля.

Цю притчу розповів мені Абуталіб з тієї нагоди, що один дагестанський поет повернувся з далекого від-рядження й привіз два погані вірші.

— Пісні, якої не навчився в рідному домі, не навчиш-ся віддалік від рідного дому,— закінчив старий поет своє повчання, а відтак додав: — Поети інколи ски-даються на горця, котрий цілий день шукав папаху, тоді як вона спокійно була на його дурній голові.

ЩЕ ПРО ТЕМУ. Був день, коли я вперше покидав рідну саклю, вирушаючи в путь. Мати поставила на вікні засвічену лампу. Я йшов, обертався, знову йшов, але вогник рідної саклі блимав мені крізь туман та імлу.

Вогник на маленькому вікні блимав мені через усі роки, поки я мандрував по світах. Коли ж я повернувся до рідного дому й подивився з цього вікна зсередини дому, переді мною розстелився весь величезний світ, що його мені випало з'їздити за своє життя.

Хто ж дасть письменникові тему? Легше дати йому голову, очі, уші, серце. Письменники, які шукають тему не з любові чи зненависті, але по запаху, а ще точніше, нюхом, не можуть зробитися синами свого часу. Вони діти не часу, а дня. А ще вони схожі на глуху наречену.

ПРИТЧА ПРО ГЛУХУ НАРЕЧЕНУ. Жила, кажуть, в одному аулі глуха дівчина. Жених з іншого аулу, нічого не знаючи про її глухоту, заслав сватів. Справу зладнали, почалося весілля. Людей насходилося сила-силенна. Нареченій не хотілося, щоб усі присутні на весіллі дізналися про її глухоту. Вона попросила свою подругу, щоб та увесь час сиділа поруч неї і, коли розповідатимуть веселе, таке, щоб сміятися, щипала її за ліве плече; коли ж почнетесь сумна, журлива опо-відь, щипала з правого боку.

Самій нареченій на весіллі розмовляти зовсім не обо-в'язково, навіть краще їй нічого не говорити. Тому якийсь час все було гаразд. Наречена сміялася там, де слід було сміятися, і ставала сумна, коли сумували всі навкруг.

Але згодом подруга забула про умову, переплутала й почала щипати з правого боку, коли належало щипати зліва, і навпаки. Наречена реготала в хвилини суму й задумливої тиші та журливо стогнала й зітхала, коли всім було весело.

Жених заходився придивлятися до нареченої, придивився й вирішив, що вона зовсім дурна. І одразу ж спровадив її тією дорогою, якою вона приїхала.

Так от, справжній письменник не потребує щипків то справа, то зліва, як глуха наречена. Тільки біль власного серця, тільки власна радість спонукують його братися за перо. Він сміється не тому, що інші сміються, й до них треба підлащуватися, не тому, що інші журяться й треба журитися заодно з усіма. Ні, він сам повинен задавати тон на весіллі. Нехай буде весело всім навколо, коли засміється поет. Нехай біль стисне серце, коли поет поділиться болем свого серця.

Коли ж хто не погоджується зі мною й досі вважає, що легше писати по підказці, нехай йому буде повчаням така подія, що сталася зі мною.

СПОГАД. Я тоді вчився в другому класі початкової школи Хунзахської фортеці. За однією партою зі мною сиділа синьоока дівчинка, дочка вчительки-росіянки, Ніна. Вона мені дуже подобалася, але я не наважувався сказати їй про це. Нарешті я вирішив написати записку. Але й це було не просто, бо на той час я ще не вмів писати російською мовою жодного слова. Я звернувся із своєю заповітною проською до приятеля. Він казав мені якісь незрозумілі російські слова, а я записував їх російськими літерами. Я гадав, що пишу прекрасні слова про любов, які мені хотілося б сказати Ніні. Тремтливими руками я передав записку своїй сусідці, тремтливими руками вона її розгорнула, та раптом почервоніла, вибігла з класу, й більше не хотіла сидіти зі мною за однією партою. Виявляється, вся моя записка складалася з гидких, соромітних непристойностей.

Пригадую ще один випадок. Я вчився вже в Літературному інституті, а Ніна — в педагогічному ім. Леніна.

Якось у грудні вона запросила мене в гості. Я знав, що цей день — день її народження. Звичайно, я подбав про подарунки, але найкращим подарунком, мені здавалося, буде, якщо я напишу вірші про іменинницю й прочитаю їх уголос, а тоді урочисто їх подарую.

І от, написавши поздоровного вірша, я умовив мого однокурсника, теж молодого поета, перекласти його на російську мову. Цілу ніч мій товариш працював над перекладом. Коли ж він прочитав мені його, я не впізнав вірша. Там було септиментальне сюсюкання, пориви фатальної пристрасті, але не було нічого з того, що я хотів сказати Ніні.

Тепер мене важко було ошукати. Я вже був стріляний горобець і сказав:

— Гаразд, цього вірша ти прочитаєш своїй коханій, коли в неї буде день народження, бо це твій вірш, а не мій.

ЩЕ ПРО ТЕМУ. Тема не плаває на поверхні горічерева, як заснула риба. Вона у глибині, на бистрині, у найсвітлішому і пружистому струмені. Зумій спіймати її там, зумій вихопити її з водоверті, з-під водоспаду. Хіба однакова вартість грошей, зароблених тривалою, важкою працею, і випадково знайдених на тротуарі?

Горці кажуть: можна багато звірів спіймати, але все це будуть шакали або зайці. Краще одного звіра спіймати, але щоб це була лисиця. Невідомо, де її спіймаєш. Не обов'язково найкращий звір живе в найдальшій ущелині.

Один мисливець усе життя мріяв спіймати чорно-буру лисицю. Все життя він полював на неї, сходив усі гори вздовж і впоперек. Під старість йому важко було робити великі переходи й він заходився полювати в найближчій ущелині, майже біля саклі. І от йому трапилася чорно-бура красуня. Мисливець спитав у лисиці:

— Де ж ти ховалася досі, я шукав тебе все життя?

— Я все життя живу в цій ущелині,— відповіла лисиця,— але хіба ти не знаєш, що коли на пошуки

витратити навіть усе життя, все одно для знахідки потрібен один день і навіть одна мить.

Так, у кожного письменника буває один день, коли він відкриває самого себе, знаходить свою головну тему.

Таку тему письменник не повинен потім зраджувати. Коли ж він зрадить, то з ним може скоїтися те саме, що скоїлося з одним моїм знайомим.

ОТЖЕ, ПРО П'ЕСУ МОГО ЗНАЙОМОГО. Один дагестанський письменник написав п'есу з колгоспного життя. Та хоч яка важлива була тема, театр не прийняв п'есу, пояснюючи відмову найнеповажнішою причиною: п'еса, мовляв, просто не сподобалася.

Може, для кого іншого ця причина й могла видатися поважною, та тільки не для самого драматурга. Драматург образився й написав заяву куди слід. Одразу створено комісію, що мала вивчити питання і вжити заходів. Розглянули п'есу. Зміст її був такий: співаючи веселих пісень, дві бригади змагаються одна з одною на збиранні великого врожаю пшениці.

Такий зміст цілком влаштував би комісію і п'еса пішла б як по маслу, але тут домішалася додаткова обставина: на той час у кумицьких степах (а саме там веселі бригади, змагаючись, збирали врожай) було схвалено рішення замість пшениці сіяти бавовну. В цих «бавовняних умовах» ставити «пшеничну» п'есу було зовсім недоречно. Драматург, не довго думавши, сів переробляти свою п'есу. Не встигла новопосіяна бавовна зацвісти, як усе було зроблено якнайкраще. П'есу знову почали читати в театрі. А поки її читали, схвалено нове рішення. В ньому сказано, що бавовна в кумицьких степах ще не вигідніша, ніж пшениця, і що треба вирощувати кукурудзу.

Працездатний драматург знову заходився переробляти п'есу. Не знаю, чим скінчилася б справа, але саме в цей час згорів театр. Мій знайомий розлютився на свою невдачу, пішов на стрімкий берег річки і з досади жбурнув свою п'есу в бурхливі води. Тепер він за п'есою не шкодує.

Розкажу, далєбі, ще про одну п'єсу. Написав її літератор-росіянин, а назву вона мала «Кипучі люди». Це вже була не «бавовняно-пшенична» п'єса, а «рибальська». І навіть не «рибальська», а ось про що.

Існує прагнення переселити всіх горців з їхніх одвічних аулів униз, на рівне місце, до моря. Називається це — переселити «на площину». Не будемо розглядати зараз всю цю складну проблему, скажемо тільки, що горці, які споконвіку випасали овець, на площині стають інколи рибалками. Чим поганий рибалка кращий, ніж хороший чабан — теж не так просто з'ясувати, але в п'єсі «Кипучі люди» саме і йшлося про те, як горці з дальнього аулу стали рибалками Каспію.

Дійові особи п'єси всі були аварці, і тому драматург показав свій новий твір аварському театрові. Але аварський театр забракував п'єсу.

Що залишилося робити драматургові? Інший на його місці, мабуть, розгубився б і звонпив. Але ж буває в шаховій партії: чорних, приміром, так стиснуто, так загнано в кут, що їм нікуди подітися, не можна навіть дихнути; цієї миті чорні раптом роблять хід конем, цілком несподіваний простенький хід — і вся партія несподівано змінюється; тепер уже білим треба переходити в оборону, виносити ноги, поки не пізно.

Саме такий простенький хід і зробив тоді автор «Кипучих людей». Несподівано він поміняв у п'єсі всі аварські імена на кумицькі й запропонував п'єсу кумицькому театрові. Проте й хід конем не поліпшив становища. Кумицький театр відмовився ставити п'єсу про чабанів, що стають рибалками.

У нас у Дагестані багато народностей. Герої п'єси побували і даргинцями, і лезгинами, але, здається, добрими рибалками так і не стали. Наче голодного собаку, котрого нічим прогодувати вдома, випустив драматург свою п'єсу на люди. Собака оббігав багато чужих подвір'їв, але ніде не знайшов жодної кістки.

Через кілька років драматург поїхав вчитися до

Москви на Вищі літературні курси. І от до Махачкала дійшли чутки, що його рибалки перетворилися на циган. П'єса зацікавила циганський театр «Ромен». Нарешті-бо ця крива наречена знайшла собі чоловіка. А втім, і цей шлюб був нетривалий...

Ну от, розкритикував я одразу дві п'єси знайомих мені письменників. Якби я стояв зараз на трибуні на письменницьких зборах, уже давно почув би вигуки: «Розкажи про себе! Самокритику давай!»

Що ж про себе говорити? Я був би, мабуть, щасливий, якби міг зараз повинитися тільки в таких от письменницьких гріхах, про які щойно розповів. Але я ношу в собі такий гріх, перед яким усі «бавовняні», «рибальські» та інші набагато років вперед гріхи — дитяча забавка, нікчемиця, ніщо. Замолоду я допустився вчинку, про який мені тяжко згадувати.

Мене згодом багато й довго лаяли мої друзі, і це було для мене карою. Та головне моє покарання я ношу в собі самому, і вже ніхто ніколи не покарає мене дужче.

БАТЬКО КАЗАВ: коли зробиш щось недостойне, ганебне, хоч би як потім молився, зробленого назад не повернеш.

БАТЬКО ЩЕ КАЗАВ: людина, що допустилася ганебного вчинку, а тоді через кілька років почала каятися, скидається на того, хто хоче виплатити борг старими дореформеними грішми.

ЩЕ БАТЬКО КАЗАВ: коли ти дозволив злу вчинити все, чого воно хотіло, й випустив його з саклі на волю, яке пуття бити те місце, де це зло сиділо?

Навіщо замикати двері важким замком, коли воли вже вкрадені?

Все це так. І я знаю, що після бійки кулаками не махають. Але читачі мої коли-не-коли та й напишуть знову, нагадають, роз'яत्रять рану. Вони мовби кидують камінці в моє вікно і мовби кажуть:

— Визирни, покажись, Расуле Гамзатов. Розкажи нам, своїм читачам, як і чому все сталося.

— Про що я повинен вам розказати?

Питання питань. Стрілу, що влучила в тіло, можна висмикнути. Та чи можна висмикнути стрілу, що влучила в серце?

— Та ось. Тисяча дев'ятсот п'ятдесят першого року ти написав вірші, що чорнять Шаміля, а тисяча дев'ятсот шістдесят першого написав вірші, що оспівують Шаміля. Над тими й над тими віршами стоїть ім'я: Расул Гамзатов. Тепер ми хочемо знати — один і той же це Расул чи два різні. І котрому Расулові вірити?

Мій дорогий читачу, я не знаю твого віку, може, ти зовсім ще юний. Чи були в тебе в житті рубежі, межі, які доводилося долати? Мені довелося перейти одну межу — я любив, не намагаючись серйозно розібратися в своєму почутті. Потім мені довелося каятися в цьому.

Буває, що вікна сусідів розокремлює вузька вуличка. У кожному вікні по сусідові один навпроти одного. І от вони лаються, намагаються обвинуватити в поганих вчинках старший молодшого або молодший старшого. Я скидаюся на цих розсварених сусідів, але й у тому, і в тому вікні — я сам. Тільки в одному вікні молодий, а в другому такий, як зараз.

Блиск часу засліпив мене, як вродлива дівчина засліплює дурного парубка. Я дивився на все, як жених на наречену, не помічаючи найменших вад.

Коли говорити серйозно, я був тінню часу. Адже відомо: яка палиця, така й тінь від неї. Було офіційно вирішено, що Шаміль англійський і турецький агент і що головна його мета — розпалювання ворожнечі між народами. Я вірив тому домові, в якому це було утверджено, я вірив і хазяїнові того дому. Саме тоді я й написав про нашого Шаміля викривальні вірші.

Тепер мені кажуть іноді, щоб утішити:

— Ми чули, ніби ти написав ці вірші на спеціальне замовлення, що тебе примусили їх написати.

Неправда! Мене ніхто не силував, не змушував. Я сам, добровільно, написав вірші про Шаміля й сам відніс їх до редакції. Просто я скидався тоді на деяких

горців, які гортають коран, не знаючи жодної арабської літери і, отже, анічогісінько не розуміючи, і все-таки відчують солодкий захват.

Я був тінню часу. Я не знав тоді, що поет не може бути тінню, що він завжди вогонь, джерело світла, незалежно від того, слабенький це вогник чи велике сонце. Світло не дає тіні, од світла — тільки світло.

Можливо, я зрозумів це трохи запізно. Що ж, навіть яблука бувають різних сортів. Одні визрівають швидко, інші наливаються тільки над осінь. Я, очевидно, належу до осіннього сорту.

Отак от і було діло. Що ж до моєї рани, то вона зі мною.

Давня рана відкрилась, і знов не вщухає
Біль, що серце ятрить, душу крає мені.
...Він легендою став... І з дитинства я знаю
Всі про нього перекази, вірші, пісні.

Він легендою став... І, коли про минуле
Повідають діди, постає він живим,
А у присмерку хмари пливуть над аули,
Наче військо хоробре, кероване ним.

Він був піснею гір. І цю пісню співала
Мати часто мені. І у неї в очах
Чисті сльози бриніли, бувало,
Щоб росою нічною упасти в лугах.

Оглядаючи саклю з настінної рами,
Сивий воїн в черкесці безмовно стояв;
Шабля в піхвах на правому боці в імама —
Був шульга, і лівцею зброю тримав.

Пам'ятаю, як схвально дивився з портрета
Він тоді, як на фронт проводжав я братів,
А сестра свої персні знімала й браслети,
Щоб народ його імені танк спорядив.

Батько мій перед смертю своєю поему
Про героя славетного еклав.

Та нараз
Шаміля без жалю оганьбили пікчеми,
Чорний наклеп звели на імама в той час.

І, можливо, якби не зазнав цього горя,
Жив би довше Гамзат...

Провинився і я,
Бо повірив брехні, і в наклепницькім хорі
Пролунала осудлива пісня моя.

Спантичений вкрай, нерозумний, зухвало
Я реліквію віршем в болото втоптав —
Шаблю предка, яка чверть століття рубала
Всіх напасників,— зброєю зради назвав.

Серед темної ночі ходу його добре
Чую я в урочистій німій тишині —
То вояк-оборонець Ахулго хоробрий,—
Патріарх із Гуніба стас при вікні.

Каже він: «Брав я участь у січах шалених,
В битвах кров проливав замалим не щодня,
Дев'ятнадцять страхітливих ран є у мене,
Ти двадцяту завдав мені нині, щеня.

Ворог ран завдавав мені в чесному герці —
Бив кинджалом, з рушниці стріляв... Але ти...
Із-за рогу всадив ти ножа мені в серце...
Я ж від горця не міг сподіватися мсти.

Нині мій газават відійшов у минуле,
Та колись боронив він дітей і жінок.
Застаріла тепер моя зброя, Расуле,
Та свободі служив цей дамаський клинок.

Воював я невтомно, з упертістю горців,
Я любив дзвін шабель, а не спів піснярів.
Брав, траплялося, я в батого віршотворців
І не високо ставив дідів-казкарів.

Може, справді тоді я поведився дико,
Може, норов свій марно я не загнуждав,
Та як стріну такого, як ти ось, базіку,
Переконаюсь в тому, що рацію мав».

Він з докором до ранку стоїть наді мною —
Бачу я, хоч у домі кромішня пітьма.
Борода в нього пишна, фарбована хною,
А папаху туга обвиває чалма.

Що я можу сказати?.. Перед ним і тобою,
Мій народе, мій краю, я винен стократ.
Був в імама найб. Був, здавалось, горою,
Та покинув правителя Хаджі-Мурат.

Схаменувшись, відчув він, що жити не зможе,
І вертався, але в трясовину попав.
...Повернутись мені до імама? Не гоже!
Путь не та в мене, й час нині інший настав.

За свою писанину тодішню ночами
Дум тяжких і безсонням розплачуюсь я,
Хочу щиро просити прощення в імама,
Та не хочу в болоті скінчити життя.

Та і що з тих пробачень, таких запізнілих?
Він обмови мені не дарує, мабуть,
Клевети, що звучала у віршах незрілих,
Той, хто шаблею пише, не зможе забути.

Але ти, мій народе, прости мені все те,
Що вчинив, коли дурнем я був молодим.
Земле рідна моя! Не дивись на поета,
Наче мати, засмучена сином своїм.

Не знаю, чи дарували мені ті давні мої вірші даге-
станці, не знаю, чи дарувала мені їх Шамілева тінь,
але сам собі я їх ніколи не подарую.

Мій батько казав мені:

— Не зачіпай Шаміля. Якщо зачепиш, до самісінької
смерті не буде тобі спокою.

Мав рацію мій батько.

Син горця, не пещена був я дитина —
Не раз стусани і докори терпів;
Мій батько добряче за всякі провини
Латав мені боки і уші крутив.

Дорослому час мені сипле удари
І уші накручує, в кров намина.
Так само накручують уші дутара,
Коли зафальшивить ослабла струна.

Час! З днів складаються роки, з років — віки. Але
що ж таке епоха? Складається вона з віків? Чи, може,
з років? Чи може стати епохою один день? П'ять міся-
ців стоїть дерево, вкрите зеленим листом, але одного
дня, однієї ночі досить, щоб усе листя пожовкло.
І навпаки. П'ять місяців стоїть дерево, голе й чорне,
як вугілля. І одного теплого ясного ранку досить, щоб

воно вкрилося зеленим листом. Одного радісного ранку досить, щоб воно заквітувало.

Є дерева, які щомісяця змінюють свій колір, і є дерева, які ніколи не змінюють кольору.

Є перелітні пташки, які сновигають по земній кулі залежно від пори року, і є орли, які ніколи не зраджують свої гори.

Птахи люблять летіти проти вітру. Добра риба пливе проти течії. Справжній поет, коли йому наказує серце, повстає «проти громадської opinii».

ІЗ ЗАПИСНИКА. Є в мене один друг — аварський поет. Минулого року вийшла нова книжка його віршів. Всі вірші у книжці він розподілив по розділах, наче по кімнатах у своїй міській квартирі. Ось політичні або, скажімо, громадянські вірші — кабінет; ось інтимні, любовні вірші — спальня; ось різні, загальні вірші — вітальня; ось вірші про сільське господарство, про хліб, про чабанів... — не знаю, де примістити ці вірші, — хіба що на кухні?

І хіба не мав рації співець, котрий приїхав з гір до Махачкала на змагання дагестанських співців? Наш поет, котрий розкладав вірші по полочках, попросив співця заспівати по одному віршу з кожного розділу. Співець наладнав кумуз, кілька хвилин помовчав, мовби зосереджуючи думки, і заспівав. Співав він довго. Всі злякалися: якщо це з одного розділу, а їх усього чотири, то коли ж він скінчить співати? Та ось співець змовк і спинив долонею звучання струн. Продовження не було. виявляється, він в одну пісню зібрав найголовніші думки і найголовніші почуття поета. Поет спитав у співця, навіщо ж він так зробив.

— Друже, — відповів співак, — ось мій кумуз і ось на ньому три струни. Я не можу грати спочатку на одній струні, потім на другій, потім на третій.

ЩЕ ПРО ТЕМУ. Можливо, не всі знають, що жив горець, котрий носив нові чоботи й дуже боявся їх забруднити. Він ходив тільки на носках. А одного разу він потрапив у самісіньку твань, де йому було б до коліна. Бідоласі довелося стати на голову.

ТАК БУВАЄ. Поети інколи наче не мистецтво творять, а беруть участь у недільних перегонах. Заради того, щоб коневу шию на п'ять хвилин прикрасили призовою хусткою, вони ладні у кров списати коневі боки. Хустку однаково доведеться зняти того ж дня, а рани не заживуть довго. Вони, як Алібулат з Телетля, завжди готові. А втім, ви ж не знаєте, як було діло з Алібулатом?

Якось хунзахський наїб сказав своєму нукеру Алібулатові:

— Приготуйся, завтра вранці тобі треба буде поїхати в аул Телетль.

— Я готовий,— відповів ретельний нукер.

Ще не прояснилися вершини гір, як Алібулат осідлав коня й подався в путь. В обід він уже повертався в Хунзах. Коли він під'їжджав до Хунзаха, йому стрілися знайомі горці. Вони спитали:

— Хай збереже тебе аллах, Алібулате, чи далеко їздив?

— Встиг повернутися з Телетля.

— Які справи водили тебе в Телетль?

— Я не знаю. Про справи знає наїб. Він сказав мені вчора, що треба поїхати, от я й їздив.

Є такі алібулати і в нашому літературному середовищі.

ВІРШІ ПРО ТЕМУ.

Мені лучилось на весіллі бути,
Коли я починав парубкувать.
Дали мені лозину, щоб торкнути
Дівча, з котрим я схочу танцювать.
Стояв я і дивився безпорадно:
Кому віддати першість — тій чи тій?
А старики мене повчали владно:
— Оцю бери! Ні, ту, оту, тують!
Давним-давно доросла я людина
І славить мій кумуз наш рідний край,
Та знов мене повчають, як дитину:
— Ти не про це, а ось про що співай.

ЩЕ ПРО ТЕМУ. Бачив я багатьох молодих людей, котрі, перше ніж одружитися, радяться не самі з собою,

а з своїми родичами, з дядьками й тітками. У письменника ж у його творчості не може бути шлюбу без кохання. У житті від шлюбу на пораду тіток все-таки народжуються живі діти. Правда, кажуть, що чим сильніша любов, тим діти вродливіші. У письменника від шлюбу без кохання народжуються тільки мертві книжки. Письменник, перше ніж увійти в союз із своєю темою, повинен прислухатися до свого серця.

У вірша, створеного на пораду тіток і дядьків, буде така ж доля, як у книжки одного мого приятеля.

ПРО КНИЖКУ МОГО ПРИЯТЕЛЯ. Не пригадую точно, котрого року, та раптом заговорили про те, що країні потрібні Гоголі і Щедріни. Виникла раптом потреба в радянській сатири.

Мій приятель — трошки поет, трошки прозаїк, трошки редактор. Одне слово, літератор. Він жваво відгукнувся на заклик і написав книжку сатиричних віршів, спрямувавши свою сатиру проти наклепників, проти підлабузників, проти дармоїдів, проти багатоженців та проти інших негативних явищ позитивної в цілому радянської дійсності.

Не встигла книжка з'явитися на прилавках магазину, як один критик написав гостру статтю. Він писав: «Лозунг про те, що нам потрібні Гоголі і Щедріни, автор зрозумів надто прямолінійно і спрощено. Тепер ми бачимо, яка мізерна і злобна людина жила поряд з нами. Тепер ми бачимо, яке в автора крихітне й чорне серце. Де міг знайти він тих людей, яких вивів у своїй книжці? Невже такі люди є в нашій Радянській країні? Ні, в Радянській країні таких людей бути не може. Їх породжено похмурою фантазією похмурої людини, яка своєю наклепницькою книжкою лле воду на млин наших ворогів».

Великий начальник Мухтарбеков вигукнув, вдаривши кулаком об стіл:

— Ну де, де ти побачив, приміром, такого лінивого, недбайливого бригадира, а до того ж п'яницю!

— У нашому аулі бачив,— смиренно відповів автор.

— Це наклеп. Я знаю, що у вашому аулі передовий

колгосп. У передовому колгоспі не може бути такого бригадира.

Коротше кажучи, сатира посипалася на голову самого сатирика. Вийшло, як на карикатурі в польському журналі. Там було намальовано два балкони: один на першому поверсі, другий на четвертому. На кожному балконі по чоловікові. Нижній чоловік кидає у верхнього цеглини, але цеглини не долітають до четвертого поверху і, повертаючись, б'ють по голові того, хто їх кинув. А верхній чоловік спокійно кидає цеглини вниз, і вони теж падають на бідолашну голову того, що стоїть на нижньому балконі. Під карикатурою підпис: «Критика знизу і критика зверху».

Хтось порадив невдасі-сатирикові, що найкраще буде визнати себе за винного, і добре було б не один раз, а кілька, де тільки можна: і в газеті, і в журналі, і на кожних зборах. Автор злополучної книжки заходився каятися, бити себе в груди. Але цього виявилось мало. Великий начальник Мухтарбеков сказав:

— Після твоїх наклепницьких віршів ми тобі не віримо. Ти повинен ділом, пером своїм довести, що ти виправився.

Моєму приятелеві було однаково, що робити: критикувати то критикувати, виправлятися то виправлятися. Він засів за роботу й написав поему «Трудолюбива Маржанат». Героїня поеми, передова дівчина, активістка, миттю зробила передовим увесь колгосп, перевиконала всі плани й навіть кінець кінцем посіла перше місце в самодіяльності, заспівавши пісню власного витвору. Поему негайно надрукували в журналі, та ще й видали окремою книжкою. Але часи трохи змінилися. І раптом ті самі критики, що називали сатирика наклепником і очорнителем, заявили, що він найсправжнісінький лакувальник. Великий начальник Мухтарбеков знов ударив кулаком об стіл:

— Де це ти бачив, щоб у колгоспі не було ніяких вад? Де це ти знайшов такий ідеальний колгосп?!

Винний цього разу нічого не відповідав. Бувають такі вузли, що руками не розв'яжеш,— туго, а зубами

розв'язувати не можна, бо вузол чимсь заґаляно. Мій приятель зрозумів, що перед ним саме такий вузлик, і тільки сидів похнюпившись.

Мовчав він не мало не багато — десять років. Жодного разу за всі ці роки не прийшов навіть до Спілки письменників. Один раз тільки прийшов, коли розподіляли квартири. Тут уже, погодьтесь, не прийти ніяк не можна було.

Тим часом великого начальника Мухтарбекова зняли з його високої посади за окоманілювання. Ніхто за ним не шкодував.

До речі, він дуже любив купатися. Бувало, вранці і ввечері приїжджав у великому чорному ЗІМі на окремий пляж і там на самоті занурював свої тілеса у холоднаві солоні води Каспію. Будинок його стоїть біля самісінького берега моря. Але тепер ніхто не бачить, як Мухтарбеков купається. На загальний пляж ходити не хоче. Не може він, очевидно, переломити себе й свою гординю.

ЩЕ ПРО ТЕМУ. Коли вийдеш на вулицю, виявиться, що навкруги — по землі, в чагарнику, на деревах — пурхає багато пташок. Літають вони і в небі, ті вище, ті трохи нижче: ластівки, галки, круки, горобці, гайворони. Серед цих птахів на все небо — один орел. Він вище за всіх, далі всіх від очей, а все-таки, коли він у небі, людина, виходячи з саклі надвір, насамперед бачить орла. Він вирізняється і впадає в око саме тим, що від усіх далі й вище. А потім уже побачиш і горобця, який сидить на куці за п'ять кроків від дверей.

Але щоб стати орлом, не досить його тільки побачити. Написавши про героя, письменник сам на героя не перетворюється. Я знаю чимало боягузів, які уславилися героїчними віршами.

Адже коли б устав з могили відважний син гір Махач Дахадаєв, він, певне, сказав би такому собі «вченому», що пише про нього дисертацію:

— Як же ти можеш розповідати про моє героїчне життя, коли неспроможний відстояти перед редактором жодного свого рядка? Кожен редактор змінює твої

судження про мене як хоче, а ти нічого не смієш заперечити. Ні, ти не гідний писати дисертацію про таку людину, як Махач Дахадаєв,— ось що сказав би відважний син гір, якби він устав з могили.

Декому здається, що досить взятися за велику тему — і сам одразу станеш великий. Але найвеличнішим є найпростіше. В одній краплині дощу спить потоп. Різниця між людиною великою і нікчемною в тому, що нікчемність уміє бачити тільки великі предмети та явища, не помічаючи нічого в себе під носом, а велика людина вміє бачити і велике й маленьке, і навіть у найменшому вміє знайти й показати людям найбільше.

СПОГАД. Буває іноді так: талановиті письменники журяться, а нездари ходять, підніеши голову. Це діється тоді, коли цінують лише добрі наміри автора, а як написано його книгу, який талант у нього, чи майстерно книгу написано,— цього всерйоз не цінують. У таких випадках тих, що повчають, розводиться більше, ніж тих, кого повчають, оцінювачів більше, ніж краму, балакунів більше, ніж письменників.

Саме в такий час моєму батькові спало написати велику поему про Шаміля. Поема от-от мала вийти з друку, аж раптом надіслано розпорядження надалі й на всі часи вважати Шаміля англо-турецьким агентом. Виходило, що двадцять п'ять років Шаміль воював не за свободу народів Дагестану, а тільки щоб одурити ці народи.

Непереливки було моєму батькові з його героїчною поемою! Йому натякнули, що негарзд у наш сонячний час порпатися в стародавній історії і було б краще, якби він написав нову поему про щось інше, сучасніше й ближче для читача.

У ті дні до батька часто приходив друг нашого дому, веселий поет Абуталіб. Майже завжди він приходив із своєю нерозлучною зурною або з сопілкою.

— Гамзате,— казав Абуталіб, вигідно влаштовуючись і настроюючи зурну,— не журись так сильно. Коли я був хлопчиком і ще не писав віршів, я завжди грав

на цій зурні. Не один рік вона годувала мене й мою сім'ю. Першу-ліпшу мелодію, яку лиш попросять, уміла грати вона. Давай згадаємо молодість, облишмо на час наше віршування й візьмімося до музики. Я гра-тиму на зурні, а ти, Гамзате, на барабані. Воно й легше.

— Що ти, Абуталібе! Якби ми стали барабанщиками та зурначами, було б півбіді. Все-таки зурнач грає, а під його музику танцює танцюрист або канатоходець. Зурнач стоїть на землі, а канатоходець танцює на віршовці. Ну, скажи, кому з них гірше, Абуталібе? Канатоходці — це ми з тобою. З нас хочуть зробити канатоходців і танцюристів.

Веселий Абуталіб посмутнів, а разом з ним посмутніла і його зурна. Довго грав він мовчки, тоді підвів голову і сказав:

— Важка річ — писати вірші.

Вершина далека здається близьенькою,
З підніжжя поглянеш — рукою сягнеш,
Та стежкою в скелях крутою, вузьенькою
Ідеш та ідеш, а кінця не знайдеш.

У нашій роботі те саме, і часто ми,
Як станем над словом котримсь чаклувать,
То легше, здається, стежками стрімчастими
Зійти на вершину, ніж вірш написати.

ПРИТЧА ПРО ПТАШКУ, ЯКІЙ ЗАМАНУЛОСЯ ЗРІВНЯТИСЯ З ОРЛОМ. Отара овець сходила з гір на долину. Раптом з неба налетів орел, схопив і заніс ягня. Все це бачила маленька пташка. Вона подумала собі: а чому б і мені не вчинити, як орел. Та й що там ягня, схоплю-но я цілого барана. Пташка злетіла в небо, згорнула крильця й кинулася вниз. Та справа скінчилася тим, що вона вдарилася об баранячий ріг і вбилася на смерть.

— Так само й муха хотіла якось перекотити камінь,— сказав чабан, тримаючи на долоні мертву пташку.

Отак пташка, якій заманулося зрівнятися з орлом, домоглась тільки того, що її порівняли з мухою.

ЩЕ ПРО ТЕМУ. Тема — любов і тема — клятва. Тема — мольба і тема — молитва. На Сході кажуть: молитва від повторення стає ще цінніша.

Про тему цього сказати не можна. Якщо повторюватимеш увесь час одну й ту саму тему, вона здрибніє і знеціниться. Алмаз, що крупніший він, то дорожчий. Кому потрібен алмазний порошок?

Якось я написав вірші про вчительку-росіянку Віру Василівну. Переконавшись, що вірші сподобалися і читачам, і навіть критикам, я зрадів і зачастив на ту саму тему.

Мої вірші уподібнилися не тому вину, що було в барилку спочатку, а тому, що залишилося, коли барилко сполоснули.

А можна під маркою старого вина подавати на стіл вино, яке ще не перебродило.

Розкажу ще, як робили ми інколи, частуючи москвичів нашим вином.

Я та мої друзі-кавказці, всі ми щоразу, повертаючись до Москви з різних місць, привозили з собою вино. Збереш друзів, відкриєш барилко — та й починається бенкет. Вино в барилку старе, витримане, високої марки. Друзі, випивши вино, похвалять, розкажуть іншим своїм друзям. Охочих до хорошого вина траплялося багато. А барилко, як відомо, має дно. Інколи ми, грішним ділом, купували в буфеті звичайне пляшкове вино, виливали його в барилко та й казали, що це справжнє, селянське, з власних винарень. Таких знавців, що могли б нас викрити, не траплялося. Тільки один гість покуштував, подивився на мене й похитав головою. А всі інші що більше пили, то більше п'яніли, а що більше п'яніли, то більше вихваляли.

Отак і мої вірші, з якими я зачастив. Тільки окремі найбільш тямущі і найбільш вимогливі читачі похитували головами й казали:

— Е, братику, у цій же справі приходив і Далаголов. Або ще вони казали:

— На один аул цілком досить одного дурня.

І тоді я зрозумів, що роблю те саме, що й майстри-деревоборники робили із своїми тростинами.

Зараз я розповім усі ці три історії по порядку.

Коли я був ще хлопчиком, до нашого аулу щодня приходив з купою листів і газет листоноша Курбаналі. Це був базіка з аулу Ебута. Розносячи пошту, Курбаналі обов'язково заходив до мого батька посидіти, викурити люльку, погомоніти. Не знаю, чому для таких розмов він обрав мого батька. Адже тема його розмови була одна й та ж — про одруження. Певніше, про нове своє одруження, бо він був з тих, що одружуються через тиждень, а розлучаються через місяць.

Саме був період, коли він щойно розлучився й підшукував собі молоду вдову. І, здається, вже підшукав, бо щодня тільки й мови було про те, яка вона вродлива, яка молода, яка привітна.

Та раптом розмови про молоду удовичку припинилися. Курбаналі, як і раніше, приходив щодня, але розповідав або про погоду, або про колгоспні справи, про будь-що, тільки не про майбутнє одруження.

— Та ти часом не одружився, з ким надумав? — здогадався батько.

— Що ти, Гамзате, це я надумав, а вона, виявляється, зовсім не думала. А тепер мені треба з'їздити весь Дагестан, щоб знайти молоду вдову.

Довгий час Курбаналі не з'являвся — певне, і справді ходив по аулах і шукав. Пошту в цей час розносив його син. Коли ж безталанний жєних знову з'явився у нас у саклі, ми нетерпляче спитали:

— Ну як справи? Короткий, прямий був твій шлях?

— Може, він і був би прямий, та його скривив Далаголов.

— Як так?

— Дуже просто. Хоч би куди прийшов я в своїй справі, мені відповідали: спізнився. У цій же справі приходив Далаголов.

Дарбиш Далаголов був відомий аварський донжуан. У 1938 році Дарбиш одружився вісімнадцятий раз.

З легкої руки листоноші Курбаналі поширилася по Дагестану примовка: «А, в цій же справі приходив Далаголов».

Друга історія про одного дурня. Відомо, що в кожному аулі живе по одному дурневі. Це й добре. Коли багато дурнів — погано. Коли нема жодного — теж мовби чогось бракує. Дурні один одного добре знають і навіть ходять у гості. За цим звичаєм якимось до дурня з аулу Хунзах прийшов у гості дурень з аулу Гортаколи.

— Салам алейкум, дурню!

— Ваалейкум салам, дурню!

Далі все йшло, як у двох кунаків. Сіли біля печі, пили, їли. Третього дня дурень з Гортаколи зібрався йти додому. Дурень-господар провів гостя, як і годиться, з пошаною, обдарував гостинцями, вивів з аулу. Дурні попрощалися.

Звичаю гостинності було додержано. З першим кроком недавнього гостя з ним можна робити що заманеться, бо він уже більше не гість. Ось тоді хунзахський дурень підскочив до гортакольського і, ні сіло ні впало, вдарив його.

— За що ж ти мене б'єш?

— Не ходи до мене в гості. Хіба ти не знаєш, що на один аул досить одного дурня?

Іноді я обмірковую цю притчу, і мені спадає на думку, що, далєбі, на один аул досить і одного мудреця.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Багатий хан спитав у бідняка:

— Що найсмачніше в качки? Коли правильно відповіси, нагороджу.

— Озадок, — не задумуючись відповів бідняк.

Коли приготували качку, хан покуштував, і йому дуже сподобалося. Він спитав у другого бідняка:

— Що найсмачніше в буйвола?

Другий бідняк теж хотів одержати нагороду й тому відповів, як перший:

— Озадок.

Хан покуштував і дав радникові гарячих канчуків.

Шкода, що нема канчуків на письменників, котрі, не задумуючись, повторюють один за одним одне й те ж з різного приводу.

А ТЕПЕР ПРО НАПИСИ НА УНЦУКУЛЬСЬКІЙ ПАЛИЦІ. Московський літератор Владлен Бахнов накульгує й ходить з палицею. Їдучи в Дагестан на канікули, я обіцяв привезти йому красиву палицю роботи уславлених унцукульських майстрів. Приїхавши додому, я насамперед написав знайомому різьбяреві в Унцукуль про свою просьбу. Різьбяр був старий майстер, кунак мого батька, і можна було сподіватися, що палиця буде гарна. Не знав я тільки, який напис зробити на цій палиці.

На той час у центральній газеті надруковано велику статтю на літературні теми. Вона мала назву: «Дубець замість критики».

«Ага,— подумав собі я,— ось який напис буде до речі на палиці, подарованій московському літераторові».

За два тижні палиця була готова. Це була найкраща з усіх унцукульських палиць. На відповідному місці красувалися такі слова: «Вл. Бахнову. Дубець замість критики. Від Расула Гамзатова».

Загалом унцукульські палиці продають у магазинах сувенірів у Махачкала, в Кисловодську, в П'ятигорську, а то й по гірських аулах на базарах.

Через кілька місяців по всіх цих місцях з'явилися раптом палиці з однаковим написом: «Вл. Бахнову. Дубець замість критики. Від Расула Гамзатова». Мабуть, дивувалися курортники, купуючи сувеніри з таким написом. Але найбільше дивувався я сам.

Виявляється, старий майстер, який робив першу палицю, не знав російською мовою жодного слова. Він механічно перевів на свій виріб те, що я написав йому на папірці, гадаючи, що коли поет побажав мати на палиці саме ці слова, виходить, у них криється якась велика мудрість. Тоді чому ж цим словам не красуватися й на всіх інших палицях?

Старого майстра обвинувачувати не можна. Він наївно

довірився поетові й був у своїй довірливості добрий і щирий. Та чи не буваємо інколи схожі на нього й ми, досвідчені літератори?

ОСТАННЄ, ЩО Я ХОЧУ СКАЗАТИ ПРО ТЕМУ.
Є одна тема, яка мовби молитва: що більше повторюється, то стає дорогоцінніша, піднесеніша, багатша. Тема — молитва. Тема — батьківщина.

Коли карають дитину за якісь пустощі, дозволяється, за гірським звичаєм, ударити її по будь-якому місцю, але не дозволяється бити по обличчю. Обличчя людське недоторканне, і це закон для будь-якого горця.

Дагестане — ти моє обличчя. Я забороняю торкати тебе.

Горці бувають дуже терплячі у сварці. Багато недобрих слів наговорять вони один одному, і кожен терпить і відповідає на образливі слова своїми образливими словами. Але так триває доти, доки недобрі слова стосуються тільки самих розсварених. Горе, коли випадковим, необережним словом буде зачеплено честь матері або честь сестри, — в діло йдуть кинджали.

Дагестане — ти мати для мене. Нехай пам'ятають про це всі, кому доведеться зі мною сваритися. Можна образити мене будь-яким образливим словом — все стерплю. Але не займайте мій Дагестан.

Дагестан — моя любов і моя клятва, моя мольба і моя молитва. Ти один — головна тема всіх моїх книжок, всього мого життя.

Іноді просять розповісти тільки про твій вчорашній день, про старовинні обряди і звичаї, про легенди і пісні, про весілля і шаблі, про битви і дружбу, про залізних мюридів і вірних дівчат, про благородство і мужність, про кров юнаків і про сльози матерів.

Іноді просять розповісти тільки про твій нинішній день. Про радгоспи і колгоспи, про бригадирів і ланкових, про бібліотеки і театри, про твої трудові подвиги.

Ні про те, ні про це, ні про вчорашнє, ні про нинішнє я не можу розповідати окремо. Для мене є один

Дагестан, який прожив тисячоліття. Його минуле, сучасне й майбутнє злилися для мене в одно. Не можу дробити його на різні часи.

Історію інших держав і земель давно вже написано не тільки кров'ю, а й чорнилом, пером на папері. Не тільки солдатами та полководцями, а й письменниками, істориками. Історію Дагестану писали шаблі. І тільки двадцяте століття вручило Дагестанові ще й перо.

Дагестане! Я пройшов слідами твоїх стародавніх битв, я побував на незліченних полях боїв, засіяних кістками твоїх синів. Нехай колгоспні лани, засіяні пшеницею чи кукурудзою, не ображаються на мене за це. Адже коли я говорю у віршах про сучасний Дагестан, минуле не докоряє мені.

Коли я приїжджаю з далеких зарубіжних країн, горці оточують мене і просять розповісти, що я бачив. Вони сідають у коло й починають слухати. На три години стає мене, і я розповідаю то про Францію, то про Індію, то про Японію, то про Туреччину. Але після трьох годин розмова сама собою непомітно переходить на Дагестан. Я розповідаю горцям про Дагестан, і вони слухають мене, ніби чують уперше. Хоча самі вони і є Дагестан.

Махмуд був великий поет. У нього була головна тема — любов до Маріам. Найбільший друг попросив Махмуда створити колискову пісню, бо народився син. Махмуд спробував, але нічого в нього не вийшло. Немовлятко плакало в колисці під Махмудову пісню, хоч йому годилося засинати. Ще один друг попросив Махмуда створити плач по небіжчиці дружині. Махмуд спробував, але в нього нічого не вийшло. Люди не плакали, слухаючи створений Махмудом плач. А дехто навіть посміхався.

Але досі плачуть люди, коли співають Махмудові пісні про нещасливу любов до Маріам.

Маріам була головною Махмудовою темою. А в мене — Дагестан. Велика любов моя чи дуже маленька, дрібна

моя правда чи глибока, старі чи сучасні мої почуття, але я пишу про тебе, Дагестане. Коли я пишу, перо мимоволі тремтить у мене в руці.

БАТЬКО КАЗАВ: коли баптан край самісінької дороги, кожен, хто пройде мимо, зірве ще не дозрілого кавуна.

КАЖУТЬ: не берись до каменя, якого не зумієш підняти. Не запливай туди, звідки не зумієш приплисти.

КАЖУТЬ: якщо води в струмку по кісточки, не качуй штани вище колін.

ЖАНР

*Дурень вражає криком, мудрець —
приказкою, наведеною до речі.
Весна настала — співай пісень.
Зима настала — розповідай казки.*

Ось я стою перед горою. Її треба перейти. Добрий кінь перевезе мене через будь-який перевал. Гора — моя тема, кінь — моя мова.

Але треба тепер мені обрати стежку, якою я переходитиму стрімку гору.

Усі мої предки-горці любили стежку навпростець. Її важче перейти, вона небезпечніша, але коротша... Вона може призвести до загину, зате й до мети приведе швидше.

Чи ось я стою перед фортецею. Її треба взяти. У мене є чудова зброя, що не зрадить у бою. Фортеця — моя тема, зброя — моя мова. Але треба обрати засіб, застосувавши який, легше взяти неприступну фортецю. Чи несподівано штурмувати, чи віддати перевагу тривалій облозі.

Є поле, засіяне просом, і є вода в гірському струмку. Але як цю воду провести на поле?

Є дрова у вогнищі, є каструля і дещо з того, що в каструлю кладуть. Та все ж яку страву варити на обід?

Редактор у своєму листі дозволив мені обрати будь-який жанр: оповідання або повість, вірш або статтю. Що більше можливостей, то важче обрати.

ІЗ ЗАПИСНИКА. У нас у Літературному інституті було так. На першому курсі — двадцять поетів, четверо прозаїків і один драматург. На другому курсі — п'ятнадцять поетів, восьмеро прозаїків, один драматург і один критик. На третьому курсі восьмеро поетів, десятеро прозаїків, один драматург і шестеро критиків. Наприкінці п'ятого курсу — один поет, один прозаїк, один драматург, а всі інші — критики.

Це, звичайно, перебільшення і анекдот. Але ж і справді, багато хто починає з віршів, потім переходить на прозу, потім на п'єси, потім на статті. А втім, тепер зайшла мода переходити на кіносценарії.

Дехто з королів та шахів міняє своїх королев і шахинь, бо ті бездітні. Але, помінявши кількох жінок, переконуються, що винні в бездітності зовсім не королеві й не шахині. Тим часом той чи той селянин живе

все життя з однією жінкою — і диви! У них щось із дванадцятєро дітей.

Я вважаю так: пий вино й не цурайся хліба. Співай пісень, але слухай і казок. Пиши вірші, але не жени від себе і просте оповідання.

ПРОЗА. Був час, коли я лежав у колисці й мати співала мені колискової пісні. У неї була тільки одна пісня, інших не знала вона. І хоч батько у нас був відомий поет, він не написав для своїх синів жодної пісні. Він любив розповідати нам різні історії, випадки, притчі. Це була його проза.

Про свої вірші батько не любив говорити. По-моєму, він вважав віршування несерйозною справою. Його серйозні справи були: орати землю, лагодити гарман, доглядати корови й коні, скидати з покрівлі сніг, а пізніше — брати посильну участь у справах аулу і навіть району.

Написавши вірша, батько не дуже дбав про те, де його буде надруковано. Йому було однаково — центральна газета чи стіннівка аульських піонерів. Я помічав, що стінній газеті він радів навіть більше.

Він часто згадував, що сказав Анасил Магомет своєму синові, уславленому співцеві кохання, поетові Махмуду. Коли Махмуд, мов блудний син, змучений коханням і піснями про кохання, блідий і голодний, прийшов додому й попросив їсти, батько спокійно сказав йому:

— Їж вірші, запивай коханням. Я стомився орати лан за тебе.

Звичайно, і пісня пташці потрібна, та все ж основна робота пташки — споруджувати гнізда, здобувати їжу, вигодовувати пташенят.

На свої вірші батько дивився точнісінько як на пташину пісню. Красиво, приємно, але не обов'язково.

Він дивився на них як на «добридень», яке кажуть вранці, як на «добраніч», яке кажуть, ідучи спати, як на поздоровлення з святом, як на вищовлення співчуття, коли спіткає лихо.

Є думка, що поети в чомусь не від миру сього — у кожного своя особлива вдача. Тим часом батько вдачею і складом своїм був звичайний горець. Найбільше він любив неквапливу розмову, коли, сидячи кружка, люди, не впадаючи один одному в мову, розповідають про різні історії та події, себто знову ж таки прозу.

Свої вірші батько показав славному Махмудові. Поета здивували батькові вірші, й він сказав, що вони йому незрозумілі й що взагалі він не розуміє, як це можна писати вірші про корів, про трактор, про собак, про стежку до аулу Хунзах.

— Про що ж писати? — смиренно спитав батько.

— Про кохання й тільки про кохання! Треба споруджувати палац кохання.

МАХМУДОВІ ВІРШІ:

Кохання чертог я воздвиг на землі,
А сам попідтинню валяюсь, бездомний.
Я звів нашої пристрасті міст вікопомний,
Та міст мій упав, і я сам на шпилі.

Батько не споруджував палацу кохання. Та в нього й не було наміру його споруджувати. Його турботою, його палацом, тим, що сповнювало його вірші, були сакля, сім'я, діти, аул, кінь, країна, світ і земля, небо, дощ, сонце, трава.

Щоправда, якось він написав вірш про кохання, про кохану жінку. Але щоб ніхто не міг прочитати цього вірша, він написав його арабською мовою. Це був вірш тільки для неї та для нього.

Так, батько любив неквапливу, мудру оповідь. Надвечір, у сутінках, він брав мене на коліна, запинав полою теплого, духмяного кожуха й оповідав, оповідав... Він оповідав про тих, що поїхали далеко на чужину, і про тих, що залишилися тут, на рідній землі. Він говорив про шляхи, про річки, про те, як розпускаються квіти й чого до них прилітають бджоли. Він оповідав про те, як сходить сонце та як воно заходить.

Він оповідав про нрави, звичаї старовини, про молитви, творені перед битвою.

Досить було йому глянути на небо, як він уже знав — буде завтра дощ чи стане на годині. Він знав, що коли навкруги йде дощ, а над аулом Телетль сяє сонце, це означає, що на Хунзахське плато випаде град.

Він казав мені, скільки зернин в одному житньому колоску й пояснював, чому та як виникає красива веселка.

Коли вдалині з'являвся подорожній, який ішов з аулу в аул, батько міг докладно розповісти, хто цей подорожній, у якій справі він подався в путь, у кого ночуватиме... Ах, навіщо батько все це розповідав мені? Краще був би записував на папері. Це була б його проза, проза поета Гамзата Цадаса.

Оповідь і життя для нього були одне й те ж. Думку він вважав оповіддю, а оповідь думкою. Що ж до віршів, то він їх порівнював із примхливим серцем.

Краще був би записав на папері всі свої оповіді батько. Бо все одно, коли я виріс, серце в мене опинилось на першому місці. Коли пролітає пташка, я не замислююся над тим, куди й чого вона летить, я хочу схопити її на льоту. Хоч як старався батько, а все ж одну-єдину материну колискову пісню я любив у дитинстві більше, ніж усі оповіді.

З піснею минуло моє дитинство, з піснею я пройшов через юність, з піснею змужнів, з піснею ж і посивів.

Але тепер я розумію, що хоч би де мандрував, хоч би яких пісень співав, увесь час була скеля, що чекала, коли прилетить орел, увесь час було дерево, що чекало, коли на ньому пташки зів'ють гніздо, увесь час був дім, що чекав, коли постукають у двері, була проза, що чекала, коли до неї прийде поет.

І от я опускаюся на скелю, що жде мене, я стукаю в двері, щоб мені відчинили й прийняли мене в дім. Я зрозумів, що не можу висловити віршами всього побаченого на землі, всього, що думаю і відчуваю.

Я розумію: проза не пісня, якої можна заспівати й стоячи. Треба сідати за стіл, треба засукувати рука-

ва, треба накручувати будильник на ранній час, треба заварювати міцний чай, щоб не заснути вночі.

Що ж, коли правильно закласти фундамент і правильно звести риштування, то спорудження будинку піде й далі. Що це буде: оповідання, повість, казка, переказ, легенда, роздуми чи просто стаття — я не знаю.

Одні редактори та критики скажуть мені, що я написав не роман, не казку, не повість і взагалі невідомо що. Інші редактори та критики скажуть, що це і перше, і друге, і третє, і л'яте, і десяте.

А я не заперечую. Називайте потім як хочете те, що вийде з-під пера. Я пишу не за книжними законами, а за велінням власного серця. А в серця нема законів. Певніше, у нього свої, неприйнятні для всіх закони.

Я думаю собі: чи не зіпсую я смак обіду, коли висиплю в один казан і м'ясо, і рис, і фрукти, і перець, коли одночасно додам солі й меду? А може, навпаки, це буде смачна, незвичайна страва? Нехай скажуть ті, що обідатимуть.

Мої оповідання, мої роздуми, моя казка! Бувало, в дитинстві зимової ночі я не міг заснути тому, що чекав нетерпляче, поки повернуться до саклі батько або брати. Я прислухався до рипу і шурхоту за дверима, й хвилини перетворювалися на години.

Такими ночами дідусь сідав біля мене й починав стиха оповідати. То казка, то пісня, то мудрість, то примовка, то смішно, то страшно. Хвилини й години зникали для мене, залишався дідусів голос і породжувані уявою картини. Батько або брати приходили, перебиваючи дідусеву мову, і було шкода, що вони своїм приходом перепиняли цікаву казку.

Згодом, вирісши й заходившись їздити по світах, я, повертаючись, так само, як, бувало, батько чи брати, поспішав до рідної саклі. І що ближче була вона, то частіше, то нетерплячіше билося серце. І коли я лічив міжгір'я, що залишалися ще на путі, хтось із супутників починав оповідати цікаву історію, випадок з життя, казку чи бувальщину. Я заслуховувався, але дорога

доходила до краю, й було трошки шкода, що вона скінчилась і оповідач не встиг договорити розказуване.

Батько питає:

— Ну, як ви перехопилися через гору, як вам було в міжгір'ї, чи не замело його снігом?

А я не пам'ятав ні гори, ні міжгір'я, ні снігу. А пам'ятав те, що мені розповідав говіркий супутник. Його оповіді перетворювали для мене стрімкі гори на рівну долину, а холодний сніг на теплу вату.

Мої оповідання, мої роздуми! Чи зумієте ви для когось скоротити довгу зимову ніч, нескінченні години очікування близьких чи довгу зимову путь до рідного зажуреного дому?

У мої приснуваті оповідання для аромату, мов духмяні трави в суп, я вкидаю де одну, де дві примовки і приказки.

Дівчата з аулу Таїлух ставлять на підборіддя, ближче до краєчка губ, дві маленькі яскраві цяточки. Нехай приказки у моїй прозі будуть як оті дві цяточки на дівочому обличчі.

Немов у рівну стіну кутастих тесаний камінь, я вмуровую в мої оповідання спогади, рядки із записника. Не кожен камінь придатний для стіни. Коли я вставляв деякі з них і йшов у своїй оповіді далі, у мене виникало почуття, яке, мабуть, відоме релігійним людям,— коли молитва триває, хоч молитовний стан уже порушено. Непідхожий камінь доводиться виймати з стіни.

Отже, від бурхливих віршів та пісень я переходжу до спокійної оповіді, до прози. Але коли я вирішив тимчасово розлучитися з піснею, то вона не хоче розлучатися зі мною. Мов те ласкаве кошеня, вона залазить до мене під ковдру, коли я сплю. Мов ранковий промінь сонця, що сяйнув з-за гори, вона заглядає до мене у вікно, тільки-но я відчиняю його вранці. Вона чекає на мене на дні келиха разом з останніми, найсолідшими краплинками вина. Вона скрізь підстерігає мене, наче жінка, яку несподівано зрадили, і вона, підстерігши й заступивши мені дорогу, каже:

— Ти що, серйозно вирішив порвати зі мною? Але подумай, чи зможеш ти прожити без мене. Ти тур, звиклий випасатися в прохолодному лісі. Ти лосось, звиклий до крижаного бистрого струменя. Невже ти гадаєш, що тобі сподобається в тихому й теплому озері? Ну що ж, коли ти вирішив іти геть, давай хоч посидимо наостанку.

ПОЕЗІЄ, хіба ти не знаєш, що я ніколи не зможу розлучитися з тобою? Хіба можу я розлучитися з усіма radoцями, що виникають у мені, з усіма слізьми, що народжуються в мені?

Ти схожа на дівчинку, яка народилася, коли всі сподівалися сина. Ти схожа на дівчинку, яка народилася і мовби самим народженням своїм каже: «Я знаю, ви не сподівалися мене й ніхто з вас поки що мене не любить. Ну що ж, дайте-но мені вирости й розквітнути, дайте-но мені розплести косу й заспівати пісню. Побачимо, чи знайдеться тоді на землі людина, яка поспіє не полюбити мене».

ПОЕЗІЯ:

Буває робота, а після роботи спочинок;
Буває похід і привал, що вписали в маршрут.
Ти для мене й похід, і привал хоч на кілька хвилинок,
Ти для мене спочинок і каторжний труд.

Пісню моя колискова, ти спала в моїм узголів'ї;
Мрія моя заповітна, в далі вела ти ясні.
Ти народилась для мене разом з мою любов'ю,
Та разом зо мною й любов народилась в мені.

В юності ранній моїй ти — уявлялося — мати,
Нині кохана моя...

А стану я сивим старим,
Чи як умру — спогадом будеш над прахом моїм.

Часто ввижалося мені: ти — недосяжна вершина,
Часом здавалося — ручна й послухняна пташина.
Ти — крила в польоті моїм,
Ти — зброя моя в боротьбі.
Для мене, поезіє, ти — геть усе до загину!
Не знаю, чи добре, та вірно служу я тобі!

Де ж кінчається труд і коли настає відпочинок?
 Де похід і привал, що вписали в маршрут?
 Ти для мене похід і привал хоч на кілька хвилинок,
 Ти для мене спочинок і каторжний труд.

МІЙ БАТЬКО КАЗАВ: щоб спинити набридливого балакуна, треба, щоб слово взяв поважний старий або гість. Коли й після цього балакун не спинить свого марного красномовства, треба заспівати пісню. Коли ж і пісня не вплине на нього, тоді сміливо можна брати його за комір і виводити з саклі. Кожному, хто своїм базіканням заважає пісні, можна ще й дати добрячого стусана.

ПОЕЗІЄ, ти сама знаєш краще за інших, що розмови про тебе не роблять тебе ні кращою, ні вищою. Чи можна розмовами звеличити пісню? Чи можна з чайника збільшити гірський потік? Чи можна, дмухнувши навіть на всю силу легенів, збільшити силу буйного вітру? Чи можна купою снігу збільшити велич надхмарної гори? Чи можна кросом одягу чи фасоном вусів збільшити любов матері до сина?

ПОЕЗІЄ, без тебе я став би сиротою.

ПОЕЗІЄ,

Без тебе був би світ,
мов той могильний склеп,
 Де сонце зроду-віку не світило,
 Мов небо без зірок — похмуре, як вертеп,
 Або любов, що пестити не вміла.

Світ був би морем, тільки без чайок,
 Поснулих на блакитних сонних хвилях,
 Чи садом без трави та без квіток,
 І без пташок, дзвінких і легкокрилих.

Дерева стали б голі і сумні —
 Суцільна осінь — ні весни, ні літа;
 І люди стали б дикі і нудні,
 А пісня... Пісня б зовсім зникла з світу.

АВАРЦІ КАЖУТЬ: «Поет народився за сто років до створення світу». Цим вони, певне, хочуть сказати, що

якби поет не брав участі у створенні світу, то світ не можна було б створити таким прекрасним.

Нас було четверо братів і одна сестра. Сестра серед усіх — найстарша. На її долю, як на долю будь-якої горянки, випало багато роботи, печалі, сліз. Батько не раз казав нам:

— Вас четверо, а сестра у вас одна. Бережіть її, дбайте, піклуйтеся про неї. На землі у вас нема нікого ріднішого за сестру.

Це правда, сестра — найрідніша для мене людина. Але в мене є й друга сестра, і я не знаю, котра з них мені рідніша. Друга моя сестра — Поезія. Жити без неї не можна.

Іноді я запитую, що могло б її замінити? Звичайно, є в мене ще гори, є сніг і струмки, дощ і зорі, сонце і хліб... Та хіба гори, і дощ, і квіти, і сонце можуть обійтись без поезії, а поезія — без них? Без поезії гори перетворюються на звичайне нагромодження каміння, дощ перетвориться на неприємну воду й калюжі, сонце перетвориться на небесне тіло, що випромінює теплову енергію.

І знов я запитую: що могло б її замінити? Звичайно, є далекі землі, спів пташок, биття серця. Але без поезії ніщо не могло б бути самим собою. Залишилися б географічні поняття замість далеких привабливих країн, безглузде вмістилице води замість океану, звичайні заклики самців до самиць замість співу пташок, суміш деяких газів замість синього неба та кровообіг замість трепетного серця.

Звичайно, є ще ніжність, добрість, жалощі, любов, краса, відвага, ненависть, гордість... Але всі ці поняття породжені поезією, так само як поезія породжена ними. Вони не живуть без неї, вона не живе без них.

Моя поезія створює мене, а я створюю мою поезію. Одне без одного ми мертві — більше того, нас просто нема. У мене є м'язи, і в мене є кістки. Сторонньому оку не дано зазирнути й визначити, котрі кістки в мене цілі й міцні, а котрі було зламано, але згодом вони позросталися. Проте рентгенове проміння просвічує

мене наскрізь, і все, що є в мені приховане й таємне, відкривається сторонньому оку.

Моя душа прихована ще глибше й надійніше, ніж мої ребра, мій хребет, мої легені. Але проміння поезії просвічує мене, і кожний порух моєї душі стає доступний людям. Душа моя мов на долоні, відкрита й прозора, просвічена чарівним промінням поезії, і люди бачать мене наскрізь.

Тисячі проводочків і чарунок у сучасної аналітичної машини. Їй задають найскладніші програми з багатьох цифр. Електричний струм біжить по незліченних чарунках і проводах. Ніякому оку, ніякому мозкові не охопити всіх процесів, що відбуваються в цій складній машині. Але потім виникає число — як остання відповідь, як результат.

Ніхто не може знати, які враження, які струми любові й ненависті біжать по незліченних проводах мого організму. Але потім виникає вірш — найконечніше й найвище з того, що може породити або створити моя душа з тих життєвих вражень, які протікають крізь мене.

Я чимало попоїздив по землі. То я ходив пішки, то їхав у сідлі, то летів у літаку, відкинувшись у кріслі й мовби задрімавши, то лежав у поїзді, вибравшись на верхню полицю, то мчав у автомобілі.

Побачивши мене на пішохідній стежці або на коні, люди могли б сказати: онде Расул Гамзатов. Він сам-один іде (чи їде), мабуть, нудно йому самому. Але я ніколи не буваю сам-один. Завжди зі мною моя сестра — Поезія. Ані на хвилину ми не розлучаємося з нею. Навіть уві сні я іноді створюю вірші, або згадую свої вже написані вірші, або читаю напам'ять вірші інших поетів.

Раніше я гадав, поетів на землі дуже мало. Мабуть, поетам дуже нудно серед інших людей. У кожного в житті свій інтерес — те, про що можна поговорити з товаришами чи з сусідами: робота, дружина, зарплата, вихідний день, рідний дім, риболовля, кіно, недуги... Звичайно, про всі ці речі поет може, думав собі я,

розмовляти з людьми, але хто поділятиме його поетичне сприйняття світу, його поезію?

Потім я зрозумів, що людей-непоетів нема. Кожна людина в душі трошки поет. І, в усякому разі, поезія приходить у гості до кожного, як приходить кунак у саклю до свого кунака.

У нас серед народу любов до пісні така сама природна й зрозуміла, як любов до дітей. Так, ми всі поети. Різниця між нами тільки в тому, що одні пишуть вірші, бо вони вміють їх писати, інші пишуть вірші, бо їм здається, що вони вміють їх писати. Ну, а ще інші не пишуть віршів зовсім. Можливо, саме вони, оці треті, і є справжні поети?

Був час, коли я не писав вірші. Хіба я не був тоді поетом? Хіба моє серце билося повільніше, а кров була холодніша? Хіба печалі терзали мене слабше, а радість була менш радісна? Хіба жадоба про все дізнатись була в мене менша? Хіба очі мої бачили землю не такою ж прекрасною, як вони бачать її тепер? Хіба меншого хвилювання зазнав я, побачивши синю велику зірку у прогалині поміж чорними хмарами? Хіба дзюрчання струмка не здавалося мені мелодійним? Хіба не бентежило мене журавлине курликання або кінське іржання? Хіба сльоза не набігала мені на очі, коли я слухав давню пісню й перекази про діла батьків?

ПРИГАДУЮ, коли я був маленький, то пішов у найми до сусіда пасти коня. За три дні випасання сусіда повинен був розповідати мені одну казку.

ПРИГАДУЮ, тоді ж я ходив у гори до чабанів. Півдня йти туди, півдня назад. А ходив я, щоб почути одного вірша.

Унцукульські груші, імринський виноград, буцринський мед, аварські пісні.

ПРИГАДУЮ, коли я вчився в другому класі, я подався з рідного аулу Цада крутими гірськими стежками в аул Будра, до якого двадцять кілометрів. Там жив дід, кунак мого батька. Він знав багато старовинних пісень, віршів, легенд. Чотири дні з ранку до вечора

старий читав мені й співав, а я старався, як міг, записати його пісні. Повертався я радісний з хурджуном, набитим віршами й піснями.

Над аулом Буцра нависає гора. Коли я зійшов на цю гору, на мене не знати звідки кинулися велетенські люті вівчарки. Їх було не менше дюжини. Вони мчали по зеленій траві, мов націлені торпеди мчать по хвилях до чорного борту корабля. Я вже бачив роззявлені пащі вівчарок з жовтими мокрими іклами. Ще хвилина — і вони мене розтерзали б, але тут я почув крик чабана:

— Лягай! Не ворухись!

Я ліг, припав до землі й завмер. Я боявся поворухнутися, здається, я навіть перестав дихати. Тільки серце моє лунко било в землю й мені здавалося, що удари його чути далеко навкруги. Собаки знетямлено спинились біля мене, обнюхали мене й мій хурджун, набитий поезією. Подумавши, що помилились, вівчарки неперозуміло подивились одна на одну й помчали далі наздоганяти мене; адже я стояв у їхній уяві. Незабаром вони зникли за поворотом гори.

Я лежав, аж поки підійшов з отарою чабан.

— Ти чий?

— Я Расул, син Гамзата з Цада.— Я навмисне назвав ім'я свого батька, сподіваючись, що, почувши його, чабан поставиться до мене уважніше й не дозволить скривдити.

— А що ти робиш тут, на горі?

— Я ходив до Буцри по вірші, ось вони в хурджуні. Чабан дістав вірші й переглянув їх.

— Отже, ти теж хочеш бути поетом? Тоді чого ж ти злякався собак? Хіба та к і собаки накидатимуться на тебе на твоїй путі? Вони вже не відбігатимуть, понюхавши вірші, як повідбігали мої вівчарки. Але ти не бійся, не треба нічого боятися. Ти знаєш, що це за гора? З цієї гори сплигнув Хаджі-Мурат, обдуривши своїх конвоїрів. Конвоїри залишилися ні з чим, а Хаджі-Мурат врятувався. В рідному краю допомагають навіть гори.

Раніше я гадав, що поетичне хвилювання, яке опанувало мене, що тривога, яка повсякчас жила в моїй душі, що любов, яка оселилася в моєму серці, і що саме кипіння крові,— все це тимчасове й дуже швидко минеться. Та ось уже голова моя посивіла, ось уже підрастають мої діти й старіють мої книжки, та жодне з почуттів не кидає мене. А вірніше від інших супроводить мене моя Поезія.

Тепер я звертаюсь до неї.

ПОЕЗІЄ, ти не залишала мене в далеких подорожах по землі й по життю, не залишавши і тепер, коли я виходжу на широке, рівне море прози. Я знаю, що оповідання безглуздо римувати. Найкраще оповідання тим самим можна перетворити на дуже погані вірші. Але поезія в оповіданні може бути, як сіль у їжі. Адже й для всього мого життя поезія — сіль. Моє життя без неї було б прісне й не мало б ніякого смаку. У нас у горах, подаючи гостеві на стіл їжу, ніколи не забувають поставити й сільничку.

Проза літає далі, але поезія злітає вище. Проза схожа на великий літак, котрий може спокійно облетіти навколо земної кулі. А поезія — як винищувач і перехоплювач, вона шугає з місця в зеніт і миттю наздоганяє великий літак прози, хоч би як високо він летів.

Різні жанри хочу я змішати в моїй книзі й вирядити цю книгу за межі Аварії. Чому б ні? Наші вірші давно вже уторовують стежки й шляхи в серцях читачів далеко за межами Дагестану. Декотрі оповідання теж одержали візи на виїзд. Щоправда, наша драматургія все ще сидить удома. Чи то перевіряють анкети, чи то слід підучитися доброї поведінки, добрих манер.

Коли б я надумав написати драму, то місцем її дії був би увесь Дагестан, аули, міста, а також усі країни й увесь світ. Декораціями були б гори, небо, живі річки, море, земля. Часом дії — минулі віки, нинішній день і все майбутнє; тисячоліття я перемішував би з життєвими подіями. Дійовими особами були б і я сам, і мій батько, і мої діти, і мої друзі, і люди, давно померлі, і люди, ще не народжені.

Ця драма була б моєю головною книгою — моя «Війна і мир», мій «Дон-Кіхот», моя «Божественна комедія», — але я не ризикую не тільки написати драму, а навіть і вкласти в стіну моєї майбутньої книги хоч би один «драматичний» камінь. Драму залишу я на інший час, а найпевніше для інших письменників. Перебиватимусь віршами та прозою, чергуватиму їх. Вірші — політ на коні, проза — подорож пішки. Пішки підеш далі. Конем дойдеш швидше. Я то спішуватимусь, то вихоплюватимусь у сідло. Про що зумію — розкажу, про що не зумію розповісти — проспівую. В мені є і завзяття молодості, і мудрість старості. Молодість нехай співає, а мудрість нехай говорить прозою.

У мені живуть різні люди: або я статечно обідаю, користуючись крохмальною серветкою, тримаючи виделку в лівій руці, або двома руками беру баранячу лопатку і їм, сидячи із земляками на траві, й запиваю баранину бузою.

Вирушаючи з міста в гори, я на міський манір беру з собою тонкі вина і фрукти. Повертаючись до міста від простодушно-гостинних чабанів, я везу баранячу тушу, перекинуту впоперек сідла.

Адже й море буває або ласкаве, або вкрадливе, або сердите, або розгніване. Достоту так різні характери живуть у мені.

Я бачив, край провалля сиділи, пригорнувшись одне до одного, юнак і дівчина. Було видно їхній силует, і не можна було відрізнити їх одне від одного — так міцно вони пригорнулися, так злилися в одне.

Достоту так живуть у мені неподільно радість і скорбота, сльози й веселощі, сила і кволість.

...І на дибі шалено не спинався
І, хрупучи, вудил скакун не гриз,
А тільки білозубо посміхався
І голову важку клонив униз.

Його гніда, вогнеподібна грива
На землю кидала хвилясту тінь.
І, вражений, я думав: що за диво:
Сміється зовсім як людина кінь.

Хто не вразиться, як таке побачить?
І підійшов я ближче до коня...
Та що це?.. Не сміється він, а плаче,
І людський біль в очах у гриваня.

Довгасті очі, наче листя дуба
Після дощу, вологою взялиєсь...
Коли сміюсь, до мене ближче, любий,
Ти підійди й пильніше придивись.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Один горець з аулу Сіох побачив біля підніжжя скелі білу хмару, подумав, що це накидано м'яку пухнасту вовну, і стрибнув. Хоч би яка була схожа пухнаста хмара на купу вовни або на вату, все ж ватою вона ніколи не стане.

Хоч би яка була красива формою книжка, написана тільки заради форми, все ж ніколи вона не зворушить людське серце.

Не можна дивитися тільки на форму. Один рибалка, котрий все життя провів на морі, опинившись у лісі, побачив купу мурахів і подумав, що це купа чорної ікри. Один горець, котрий ніколи не бував на морі, побачив купу чорної ікри й подумав, що це мурахи.

ЩЕ ІЗ ЗАПИСНИКА.

І куля, і орден тяжать до одних грудей,
І усміх, і біль на одному лиці в людей.
Одні й ті ж уста мед і труту таять.
Сокіл і голуб в одному небі летять.
Вогонь і вода у хмарах в одному клубку,
Кумуз і кинджал на одному висять гвіздку.

ЩЕ ІЗ ЗАПИСНИКА. Молода горянка, вперше спізнавши любов, подивилася вранці у вікно й вигукнула:

— Ой, як красиво розквітли ці дерева!

— Де ти бачиш розквітлі дерева? — заперечила стара мати. — Це сніг, адже надворі пізня осінь, зима.

Отак один і той же ранок для двох жінок видався і весняним, і зимовим. А в мені самому живуть ці двоє: молоде й старе, цвітіння й сніги, весна й осінь. Не дивуйтеся, що в моїй книжці ви натрапите то на вірші, то на прозу.

— Але чи не хочеш ти удержати в одній руці два кавуни?

— Ні,— відповідаю я,— не хочу.

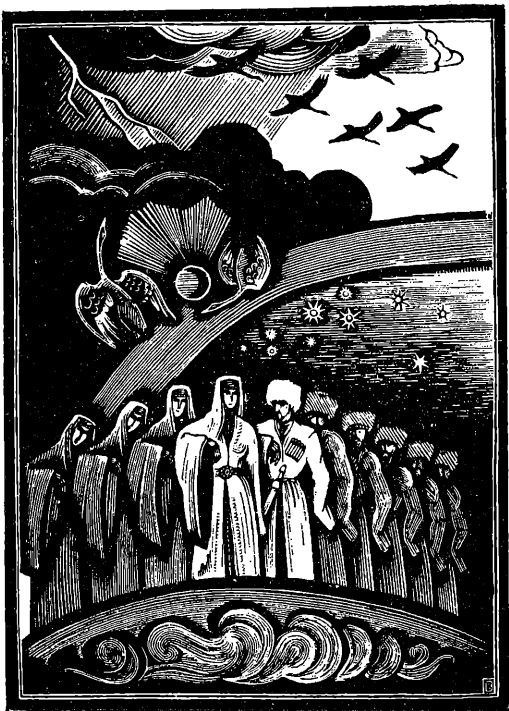
Коли я змішую різні жанри в одному, це не означає, що я беру різні фрукти й ріжу їх, щоб змішати й одержати такий собі фруктовий вінегрет. Але я хочу змішати їх живими, схрестити їх, як це роблять мудрі садівники, і таким чином виростити новий сорт.

Не знаю, що з цього кінець кінцем вийде. Але ж те саме буває і в кожній справі. Розпалюючи вогонь, не можна уявити собі всіх наслідків. Але це не означає, що кожного разу слід боятися розпалювати вогонь. І от я витираю сірника, підношу його до сухої гілки, затуляю долонею од вітру. Вогонь починає жити. Я не боюсь, що він, поки що такий несміливий, кволий, раптом перетвориться на звіра, з котрим не можна справитися, котрого не можна приборкати. Я не думаю про це, я розпалюю вогонь.

У Шаміля на шаблі було викарбувано його ж власне речення: «Той не хоробрий, хто, йдучи на битву, думає про наслідки».

КАЖУТЬ: корисна й отрута гадюки, коли вона в умілих руках. Шкідливий і бджолиний мед, коли він у руках дурня.

КАЖУТЬ: коли не вмієш розповідати — співай, не вмієш співати — розкажи.

СТИЛЬ

*Впізнаєш ти по голосу співця,
А по карбівці — злотоковаля.*

Напис на кубачинському виробі.

- *Чого ти на мене кричиш?*
- *Я не кричу,
в мене така манера розмовляти.*

З розмови дружини й чоловіка.

- *Чогось твої вірші не схожі на вірші.*
- *У мене така манера писати.*

З розмови читача й поета.

Нас, хлопчаків, не пускали на годекан аулу, туди, де бесідували між собою старші. Вмостившись на великому камені, ми інколи здаля дивилися на їхню бесіду.

Одного разу ми побачили, як гість з аулу Анді говорив на годекані цілу годину і як увесь джамаат слухав його, не перебиваючи. Ми обговорювали між собою: певне, якісь важливі новини приніс андієць, коли його слухають так довго й з такою увагою.

Вдома я спитав у батька:

— Які новини розповідав вам гість з Анді?

— Ет! Цадинці вже двадцять разів чули те, що він казав сьогодні, але розповідає він так, що й не хочеш, а слухатимеш. Молодець андієць, нехай аллах продовжить йому дні!

ЩЕ ПРО МАНЕРУ. У кожного звіра свої хитрощі, своя манера тікати від мисливця. У кожного мисливця своя манера наздоганяти й добувати звіра. Достоту так у кожного письменника є своя манера, свій стиль роботи, свій характер, свій почерк.

Коли я, тоді ще молодий поет, приїхав учитися в Літературний інститут, я опинився в новій, незвичній для мене обстановці. Мене вчило все — і сама Москва, і семінари, і видатні поети на семінарах, і професори, і мої друзі по курсу та по гуртожитку. Уроки сипалися на мене з усіх боків, і я на якийсь час розгубився, збився з пантелику й почав писати якомось по-новому, у якомусь чудному стилі, незнамому досі в аварській літературі.

Не критимусь, мені дуже хотілося тоді бачити свої вірші в перекладі на російську мову. Я поривався до російського читача, і мені здавалося, що моя нова манера для російського читача буде зрозуміліша й ближча. Я зовсім перестав звертати увагу на музику рідної аварської мови, на музику віршування. На перше місце виходили конструкції, оголена думка. Я гадав, що набуваю потрібної манери письма, насправді ж — тепер розумію це — я робив маневри.

На щастя, я вчасно зрозумів, що поезія й хитрощі несумісні. Але ще раніше зрозумів мене мій мудрий

батько. Коли він прочитав мої нові вірші, йому одразу стало ясно, що заради курдюка я хочу пожертвувати самим бараном, що я намагаюсь зорати й засіяти голе камінне поле, де ніколи нічого не виросте, хоч як його поливай, що я хочу мати дощ, не маючи неба.

Батько все це зрозумів одразу, але він був дуже обережна і уважна людина. Яюсь у розмові він мені зауважив:

— Расуле, мене турбує, що твій почерк почав змінюватися.

— Батьку, я вже доросла людина, а на почерк звертають увагу тільки в школі. З дорослого вимагають не тільки те, як він написав, але й те, що він написав.

— Для міліціонера й секретаря сільради, котрий видає довідки, може, це й так. А для поета його почерк, його стиль — рівно половина справи. Вірш, хоч яку оригінальну думку він виражає, неодмінно має бути красивий. Не просто красивий, але по-своєму красивий. Для поета знайти свій стиль і знайти себе — це й означає стати поетом.

Ти поспішаєш, але квапливий жвавий струмочок ніколи не добігає до моря, його поглинає інший, плавніший, спокійніший потік.

Птах, котрий міняє багато гнізд і ніяк не знає, яке обрати, залишається кінець кінцем зовсім без гнізда. Чи не простіше звити своє власне гніздо — тоді вибрати не доведеться.

Тепер, коли мені понад сорок, я сиджу над сорока своїми книжками, гортаю їх і бачу, що на поле, засіяне моєю пшеницею, попали рослини з чужих ланів, ті, яких я не сів.

Нехай це не бур'ян, нехай це добрі рослини — ячмінь, овес чи там жито,— але вони чужі на лану моєї пшениці.

У своїй отарі я бачу чужих овець. Вони ніколи не звикнуть до верхогір'я й гірського повітря.

У самому собі я помічаю інколи інших людей. Але

в цій книжці я хочу бути самим собою, хороший я чи поганий — приймайте мене такого, який є.

Горець, приходючи в горах на весілля, питає в тих, що прийшли раніше за нього:

— Вас досить самих, чи можна зайти й мені?

Горці на весіллі відповідають гостеві:

— Заходь, коли ти справді є ти.

Ось моя книга, якою я маю довести, що я — це я. Хочу бути письменником, а не виконавцем ролі письменника. Дивіться, як актор на сцені п'є коньяк. І ось уже він сп'янів, язик заплітається, голова хилиться на груди.

Але в пляшці на сцені не коньяк, а чай. Від чаю не сп'янієш. Я гадаю, з цим погодяться навіть ті, хто ніколи не куштував коньяку.

Виявляється, коли в драмі є роль поета, то найважче для драматурга — написати для цього поета вірші. Тому найчастіше, коли в спектаклі й діє поет, то він не читає своїх віршів. А який же поет без віршів? Чим він відрізняється від манекена з пап'є-маше, що красується у вітрині магазину?

Я не повинен бути схожий на когось — навіть на Омара, на Пушкіна, на Байрона.

Деякі злодії, вкравши буйвола, відбивають у нього роги або обрізають йому хвоста. Деякі злодії, вкравши автомобіль, перефарбовують його в інший колір. Проте, незважаючи на всі хитрощі, крадіжка залишається крадіжкою.

Найрадісніше мені було б почути в розмові читачів, що Расул написав книгу, як Расул.

Співучих пташок я люблю більше, ніж цвірінчливих. Птаха в польоті я люблю більше, ніж птаха, що порпається на смітнику. Корабель у синьому морі я люблю більше, ніж корабель, що стоїть у тісному порту.

Подивіться на легенькі човни, як вони підстрибують на будь-якій хвилі. Подивіться на великі важкі кораблі, які вони стійкі, навіть у шторм.

Дурні, коли навіть не вип'ють і краплини вина, галасують і сваряться, наче п'яні. Мудреці, коли вип'ють

навіть по великому келиху, бесідують стиха, мирно й тверезо.

Расулова книжко, поведься серед людей так, як годиться поводитися Расуловій книжці.

Якщо незнайомий гість прийшов у саклю горця, у нього не питають імені й звідки він, аж поки мине три дні.

Приймайте й ви мою книжку — не питаючи, хто така, звідки, чия. Нехай вона сама говорить за себе.

Я не хочу бути ні гіршим, ні кращим, ніж я є. У двадцять років сили нема — не сподівайся, не буде. У тридцять років розуму нема — не сподівайся, не буде. У сорок років грошей нема — не сподівайся, не буде. Так говорить російська приказка. А в горах у нас кажуть: якщо людина в сорок років не орел — їй уже не лігати. Нехай моя арба котиться моїм шляхом.

У нашому аулі, коли йде дощ, з гори, що височіє над аулом, збігають незлічені струмочки. Внизу всі вони зливаються, утворюючи тимчасове дощове озеро. З цього озера витікає вже тільки один великий струмок.

З навколишніх гір багато вузьких стежок збігає до нашого аулу. Всі вони, мов струмочки, вливаються в наш аул. Коли ж треба піти чи поїхати з аулу до райцентру, до міста, у великий світ, є тільки один широкий битий шлях.

Я не знаю, з чим мені себе порівняти,— з шляхом чи з річкою. Але я знаю, що думки багатьох моїх земляків, слова багатьох моїх земляків, почуття багатьох моїх земляків злилися в мені, як гірські струмочки або звивисті гірські стежки. А моя власна стежка, мій шлях вивів мене з аулу в поезію.

Побував я в різних куточках землі, по різних країнах, зустрічався з різними людьми. Доводилося мені бувати на високих урочистих прийомах — то в президентів і королів, то в прем'єр-міністрів, то просто в міністрів, то в послів. Як блищать на таких прийомах туфлі та лисини, як пов'язано галстуки, які білосніжні манишки, які чемні поклони й усмішки, як продумано кожне слово й кожний жест! На таких прийомах

артисти схожі на прем'єрів, а прем'єри схожі на артистів.

Я на таких прийомах ніколи не буваю самим собою. Я роблю жести, котрих мені не хочеться робити, я кажу слова, котрих мені не хочеться говорити. Крізь блиск таких прийомів я бачу раптом рідне вогнище в Цада та моїх родичів, що сидять круг нього. Бачу своїх веселих друзів, що посходилися десь у номері готелю, і замість заморських страв мені хочеться тоді хінкалів з часником. О, яке блаженство в колі друзів, біля рідного вогнища, засукавши рукава сорочки, уминати хінкали з часником так, щоб жир стікав по руках.

Коли я читаю деякі книжки, мені здається, що вони на дипломатичному прийомі. В них нема свободи жестів, свободи поведінки, свободи розмови.

Книго моя, не будь гостем на дипломатичному прийомі. Нехай у тебе будуть тільки ті слова, що відповідають моєму справжньому характерові, а не ті, що їх треба говорити з пристойності.

Я бачив людей, які, поки вони в себе вдома, в родинному колі, з дружиною, з дітьми чи з друзями, люди як люди. Та ось вони в канцелярському своєму кріслі — сухі, черстві, злі, наче їх підмінили. З кожним новим чином, з кожним новим кріслом змінюється їхня вдача, їхня поведінка, їхнє обличчя.

Будь незмінною, моя книго, не зраджуй свого характеру, як я не зраджую себе. Люби друзів і дим рідного вогнища, а не урочисті прийоми, люби лани, а не концерти, слухай голоси землі, а не гомін зборів. Адже буває так, що на зборах говорять одне, а після зборів зовсім інше.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Хто з дагестанців не знав величезної папахи Сулеймана Стальського, його важкого кожуха з пахучих овечих шкур, його легких чариків, пошитих з телячої шкіри! Я гадаю, не тільки дагестанці не могли б увияти собі Сулеймана без чариків та без папахи.

І от Сулеймана Стальського нагородили орденом, і Максим Горький назвав його Гомером ХХ століття.

І Сулеймана викликали до Москви, і в Москві зустрівся з ним один дагестанський міністр.

— Ай-яй, дорогий Сулеймане,— сказав міністр поетові.— Не можна поводитися в Москві, як в аулі. Цю форму тобі доведеться змінити.

За дорученням дагестанського уряду для Сулеймана пошили бостоновий костюм, йому принесли ще й нові туфлі, капелюх і зимове пальто з каракулевим коміром. Сулейман переглянув кожну річ окремо. Пальто розгорнув, подержав на вису, туфлями постукав підшову об підшову, потім все сяк-так згорнув та й поклав у чемодан.

— Спасибі. Гарні нові речі. Якраз до лиця й до міри моєму сину, Мусаїбові. А я хочу залишитися Сулейманом. Своє ім'я не хочу промінати ні на костюми, ні на туфлі. Мої чарики образяться на мене.

Цю відданість самотності, навіть у зовнішніх виявленнях її, дуже цінував у Сулейманові мій батько.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Сулейманові сини багато разів робили спроби навчити свого батька грамоти. Сулейман щоразу починав старанно, та незабаром відкладав папір і казав:

— Ні, діти. Тільки-но я візьму олівець у руки, вірші одразу від мене тікають, бо я думаю не про вірші, а про те, як треба тримати цього клятого олівця.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Еффенді Капієв був другом Сулеймана Стальського. Він же перекладав його на російську мову. Ця дружба викликала заздрість дріб'язкових і нікчемних людей. Вони намагалися принизити Капієва в очах уславленого поета чи навіть звести на нього наклеп. Вони казали Сулейманові:

— Ти не вмієш читати російською мовою, а ми знаємо, що Еффенді Капієв, коли перекладає, пеє твої вірші. Де хоче, він додає, де хоче, скорочує, а багато рядків переробляє по-своєму.

Якось під час неквапливої бесіди Сулейман зайшов у розмову.

— Друже,— сказав він,— я чув, ти б'єш моїх дітей. Еффенді одразу зрозумів, про що йдеться.

— Твої вірші — не діти твої, Сулеймане. Вони — це ти сам, Сулейман Стальський.

— У такому разі я, старий, заслуговую на ще більшу повагу, ніж діти.

— Але що для тебе важливіше, Сулеймане, кількість рядків у віршах чи стиль і дух? Ось перед нами стоїть вино. Якщо воно видихнеться, то його майже не зменшиться, але воно не буде вже тим вином, яке ми п'ємо і смакуємо. Справа не в кількості вина, а в його ароматі, в міцності, в тому, яке воно на смак.

— Ти маєш рацію, це найважливіше.

Так у дійсності й вийшло, що Сулеймана Стальського російському читачеві дав Еффенді Капісв.

ІЗ ЗАПИСНИКА.

— Ніяк не доберу ключа до віршів твого батька,— скаржився мені Еффенді: Гамзата Цадаса він теж перекладав на російську мову.— Твій батько — із своїм замком. Гадаєш, що він сміється, а насправді сумує. Гадаєш, він розхвалює, а насправді іронізує, навіть знущається. Гадаєш, він лає, а насправді хвалить. Все це я розумію, але переповісти російською мовою ще не можу. Я можу відтворити його поетичні прийоми і зміст його віршів, але мені потрібен сам Гамзат, живий, такий, яким ми його знаємо. Адже саме таким Гамзата повинні знати всі читачі-росіяни. Немовбито він схожий на всіх інших людей, а все ж його не сплутаєш з жодною іншою людиною.

Такими ж мають бути й поетові вірші.

ІЗ СПОГАДІВ. Тепер мене знають в аулі як поета Расула Гамзатова. А був час, знали як розтелепу й нехлюя. Я робив одне, а думав у цей час про щось інше. І виходило, що сорочку я вдягав задом наперед, гудзики в пальті застібав неправильно, та так і виходив на вулицю. Шнурки в черевиках не зав'язував, а коли й зав'язував, то так, що вони одразу розв'язувалися. В той час про мене казали:

— Як могло статися, що в такого охайного, акуратного і спокійного батька міг народитися такий метушливий і неорганізований син? Хто з них старий і хто

молодий: чи той, хто забуває зав'язувати шнурки, чи той, хто ніколи нічого не забуває?

— Так,— відповідав я на ці марні міркування.— Я взяв собі батькову старість і віддав йому свою молодість.

Справді, мій батько до кінця був підтягнутий і легкий, мов юнак. І зовнішньо і внутрішньо він був завжди зосереджений, дисциплінований, точний. Всі в аулі знали той час і ту хвилину, коли мій батько, вдягнувши кожуха, виходив на покрівлю саклі. По цих батькових виходах на покрівлю можна було перевіряти годинники. Один молодий аулець писав з армії своїм батькам: «Ми встаємо рано. Нас будять у той самий час, коли Гамзат виходить на покрівлю».

Коли хтось хотів зустрітися з Гамзатом уранці, то знав, о котрій годині і котрої хвилини треба бути на шляху, що веде в Хунзах. Гамзат, ідучи на роботу, виходив з дому завжди в один і той же час.

Люди знали про нього все: знали, до якого місця він поведе коня на повіді, а тоді вже сяде в сідло; знали його просту чорну сорочку, його штани галіфе, його чоботи, які він пошив сам і власноручно чистив щоранку. Вони знали його пояс, його акуратно підстрижену, але жодного разу не голену бороду; знали його папаху, яку він носив якось дуже строго. Каракуль на папасі був не надто круто завитий, та разом з тим і не дуже кошлатий.

Був батьків образ, і все, що батько вдягав, все, що він робив, напрочуд пасувало до цього образу. І важко було уявити собі щось інше в одязі, в поведінці Гамзата.

Він і сам не любив ніяких змін. Коли одяг зношувався й треба було шити новий, він шукав точнісінько такий самий. І хоч новий одяг шили за тією ж міркою, за тією ж викройкою, все ж попервах батько відчував себе в ньому незручно й зв'язано.

Якось у нього перетерся й порвався ремінь. Нічого не варт було купити новий, але Гамзат старанно зшив звичний пояс і носив його ще якийсь час. Він не був скуний, і гроші в нього водилися, але йому шкода

було розлучатися з тим, до чого він звик. Кінець кінцем ремінь порвався знову, і батькові довелося купити нового. Все ж і до нового ременя він пришив пряжку від старого.

Свою папаху він завжди гладив, мов живе ягня. Якщо вже він дорожив своїм звичним ременем, то як же він дорожив папахою!

Влітку 1941 року, коли почалася війна, уряд Дагестану наполіг на тому, щоб батько переселився з гір до Махачкала. Після холодного високогір'я в місті йому видалося душно й жарко. Одяг, придатний для високогір'я, став обтяжливий у розігрітому міському повітрі. Надто не до клімату виявилася папаха. Батько пробував приміряти різні шапки й капелюхи, але вони так одразу змінювали всю Гамзатову зовнішність, що він відкидав їх набік, незважаючи на те, що ми, діти, дуже умовляли батька.

Отак і ходив Гамзат по Махачкала з папахою в руці. Іноді надівав, іноді скидав, але не розлучався з нею й на хвилину.

Навіть таке лихо, як війна, може стати звичним, і життя входить у свою — нехай нову, нехай військову — колію. Батько знову став час від часу їздити в гори. Як вільно йому там дихалося, з якою насолодою носив він там свою незмінну папаху. Був у ці дні схожий на людину, яка довго мучилася через те, що нічого закурити або суворо заборонено, і раптом є можливість неквапно скрутити самокрутку з міцного духмяного тютюну, неквапно й з приємністю прикурити, неквапно й з приємністю глибоко затягнутись.

Батько мій ніколи не курив, але таку ж чи навіть ще більшу насолоду вбачав він в інших дрібницях життя, не кажучи вже, звичайно, про найголовніші радощі — про радість творчості, про радість любові до рідного краю.

З БАТЬКОВОГО ЗАПИСНИКА. «Хоча Раджаб мені друг, але вчинив він зі мною гірше від ворога. А в союзники супроти мене взяв бритву», — ось що записав якимось мій батько у себе в блокноті. А було все так.

У 1934 році батько поїхав до Москви на Перший з'їзд письменників. Тоді був ще живий аварський письменник Раджаб Дінмагомаєв. Він зотягнув батька до перукарні, щоб трошки підправити батькові волосся на бороді та на голові. Навмисне все влаштував Раджаб чи перукар не зрозумів, чого від нього вимагають, тільки батькові начисто збрили його сиву, його жодного разу не голену бороду. Батько спохватився пізно. Побачивши в дзеркалі зовсім чуже, навіть незнайоме обличчя, він закричав, затулив обличчя руками й кинувся геть з перукарні. Він не приходив більше на засідання з'їзду, не наважувався показатися перед очі людям.

— Я не міг зрадити свого обличчя в житті,— казав згодом батько,— як же зраджувати своє обличчя у віршах?!

Не любив батько манірності як у житті, так і у віршах, хоч одного разу він мало не звик до невластивої йому манірної пози.

СПОГАД. У Махачкала в гості до батька приїхали земляки з аулу. Вони помітили, що, розмовляючи з ними, Гамзат Цадаса сидить у якійсь неприродній, незручній позі, а саме: своє підборіддя він підтримує трьома пальцями. Один з горців спитав у Гамзата:

— Раніше ми не помічали, щоб ти тримався за своє підборіддя трьома пальцями. Чи давно ти звик до цього й навіщо? Ця звичка тобі не пасує, це, Гамзате, не твоя звичка.

— Ти маєш рацію,— відповів батько,— треба було б відучитися. В усьому винен художник Муєтдін Джемал. Річ у тому, що він аж три місяці писав з мене портрет. Три місяці я сидів перед ним нерухомо, тримаючись за підборіддя трьома пальцями. Так він мені звелів, і я змушений був підкоритися художникові.

— Тяжко це було?

— Сидіти було не тяжко, але ця поза! Іноді мені починало здаватися, що три чужі пальці підтримують моє власне підборіддя. Іноді мені здавалося, що три

мої пальці держаться за чийсь чуже підборіддя. Отак сидів я три місяці день при дні й поволі звик. Сеанси давно скінчилися, картина готова й висить, а я, як ба-чите, все ще тримаюсь за підборіддя трьома пальцями. Буває, що людина з хворим серцем хапається за серце і в ті хвилини, коли воно в неї не болить. Але не тур-буйтеся, я постараюсь відучитись.

У БАТЬКОВОМУ ЩОДЕННИКУ є запис про те, як йому вставляли нові зуби.

Лікар спитав у Гамзата, які зуби йому краще вста-вити: золоті, срібні чи сталеві? Гамзат розгубився, шукаючи підтримки, він поглянув на друзів, що були тоді біля нього.

— Став золоті,— підказав один друг,— золото — бла-городний метал.

— Став сталеві,— радив другий.— Сталь міцна, ніко-ли не зноситься.

— Ну що ж виходить,— заперечив Гамзат.— Коли я повернусь в аул із золотими або сталевими зубами, люди дивитимуться на мене так, наче в мене в роті не зуби, а ліхтарі. Люди дивитимуться не на мене, а тільки на мої зуби. Зуби затьмлять моє обличчя. Чи не можна вставити кістяні, такі, щоб ніхто й не помітив, що в мене нові зуби? На такі непомітні зуби я погоджуюсь.

Лікар виконав Гамзатову просьбу і вставив йому зуби, схожі на ті, що були в нього досі.

Згодом, помічаючи у віршах поета чужорідні або запозичені рядки, батько казав:

— У цих віршах виблискують вставні зуби.

Звичайно, і золотими зубами можна надкусити яблу-ко, але здається, що хрумкне воно не так соковито й не так смачно, як тоді, коли надкусиш його своїми власними зубами.

СПОГАД. У 1947 році у Махачкала в театрі був ве-ликий урочистий вечір: вшановували мого батька, поета Гамзата Цадаса. Йому тоді сповнилося сімдесят років. Багато було промов і поздоровлень, багато читано вір-шів, багато подаровано подарунків. Кінець кінцем

слово надано самому ювілярові, моєму батькові. Гамзат вийшов на трибуну, спокійно вийняв з нагрудної кишені аркуш паперу з переписаними віршами, створеними спеціально для цього дня, спокійно поліз до другої кишені по окуляри... Але тут батькові рухи з спокійних перетворилися на неспокійні. Він поткнувся в одну кишеню, в другу. Всі зрозуміли, що винуватець торжества забув окуляри вдома.

Одразу ж послали по окуляри. Але Гамзат уже стояв на трибуні й робити йому було нічого. Тоді Гамзатів друг Абуталіб дав йому свої окуляри, що начебто підходили. Батько надів Абуталібові окуляри й справді почав читати. Він читав свої вірші, але в голосі, в усій позі його була якась непевність, знеосміленість, і всім здавалося, що батько читає не свої вірші, а якісь інші, випадкові, які він сам бачить уперше.

Коли батько почав уже читати наступного вірша, юнак, котрого послали по окуляри, вбіг до залу. Гамзат зняв Абуталібові окуляри, надів свої, і одразу в нього змінилася осанка, одразу голос його зазвучав твердіше й увесь зал зааплодував батькові, немовби тільки тепер справжній Гамзат Цадаса вийшов на трибуну, а досі там стояв його двійник.

— Окуляри мало не зіпсували мені ювілею,— усміхаючись, сказав Гамзат.

— Хіба мої були гірші? — голосно спитав Абуталіб.

— Вони дуже гарні, та все-таки це твої окуляри. У кожної людини свої очі, і окуляри теж мають бути свої.

Мій батько не любив сліпучо-яскравого, не любив непроглядно-темного. Він не любив занадто густого й занадто рідкого, занадто холодного й занадто гарячого, занадто дорогого й занадто дешевого, занадто відсталого, але й занадто передового.

Він не любив лютості вовка і слабкості зайця. Деспотизму влади і рабського підкорення. Він казав:

— Не будь такий сухий, щоб хруснути і зламатися, але не будь і такий мокрий, щоб тебе викручували, як ганчірку.

Мій батько був не з тих, що розмокають від краплини дощу чи висихають від легкого повіу. Мій батько був простий робітник, у ньому жили всі звички й усі властивості нашого народу, і він з гідністю носив їх у собі.

СПОГАД. Якось ми з батьком мали поїхати з Махачкала в аул, щоб навідатися до хворого родича. На чолі уряду Дагестану стояв тоді Абдурахман Даніялов. Дізнавшись, що ми збираємося в гори, він дав нам чорну урядову машину. Здається, це був ЗІМ.

Поки ми їхали міськими вулицями, батько почував себе чудово. Та тільки-но на замиському шляху почали ми переганяти горців, що їхали на осликах, на мулах, конях чи тюпали пішки, батько неспокійно засовався на вигідному м'якому сидінні. В той час як я через молоді літа старався виткнутися з вікна, щоб усі бачили, в якій машині я їду, батько відсувався якомога далі в глибину, в тінь.

Ішов дощ. Підїхавши до Гоцатлинської річки, ми побачили, що дідок, який їхав на арбі, застряв посеред потоку. Батько зупинив машину, ввійшов у річку й заходився допомагати старому. Разом із старим вони підганяли волів, упиралися в колеса. Незабаром арба опинилася на рівній дорозі. Ми поїхали далі. Через кілька кілометрів на дорозі трапилася ще одна річка. Батько знов зупинив машину. Він вирішив дочекатися старого з гарбою.

— Старий неодмінно тут застряне. А я знаю, як перевести волів через цю річку. Я почекаю старого й допоможу йому.

Справді, ми дочекалися, поки арба дорипіла до цієї другої річки, й батько вміло перевів волів.

— Багато разів я потрапляв у таке ж становище, коли возив, бувало, різний вантаж з Буйнакська в гори,— казав нам батько, повертаючись до машини й витираючи об поли свого одягу руки. Він сумно усміхався вслід арбі, немовби разом з нею відїжджало його минуле, його життя.

Під час підйому на Хунзахське плато нашу машину

зачепив грузовик. Зламалося колесо. Батько, здавалося, зрадів цій обставині й подався в аул пішки. Хоч як ми умовляли його почекати, поки поставимо запасне колесо, батько чекати не схотів.

— Навіть на весілля мені було б совісно приїжджати такою машиною, тим паче недоречний увесь цей парад, коли навідуєшся до хворого друга. Ні, я дуже радий, що машина зіпсувалася, я піду пішки.

Мій батько пішов стежкою, званою з дитинства, тією стежкою, якою ходили в наш аул незліченні покоління горців. Ми полагодили колесо й поїхали великим шляхом. В аул ми прибули одночасно з батьком.

Потім у Махачкала Абдурахман Даніялов з тривогою розпитував батька про дорожню аварію.

Батько відповів жартома:

— Надто вже гарна була машина. Якби була трішечки гірша, нічого б з нею не сталося.

СПОГАД. Останні роки свого життя батько тяжко хворів. Недуга несподівано спіткала його під час подорожі в гори, куди він їздив на зустріч з виборцями. Наближалися чергові вибори до Верховної Ради СРСР, а Гамзата Цадаса було висунуто в кандидати.

До районного центру доїхали на машині, але далі в гірські аули треба було їхати кіньми. Батько любив тихих, смирних коней. Звичайно він їздив підтюпцем, але найчастіше вів коня на повіді. Ходіння пішки було найбільш до душі Гамзатові.

Місцеві власті постаралися. Вони підвели майбутньому депутатові молодого баского скакуна. Докоряти їм не можна, вони хотіли зробити якнайкраще. Вони вважали, що такому дорогому гостеві треба дати коня найкращого в усьому районі.

Сімдесятдворічний старець не схотів образити господарів і, згадавши юні літа, по-молодецькому вихопився в сідло. Оточений молодими людьми на конях, сивобородий поет скидався на імама в оточенні наїбів.

Молоді люди вдарили своїх коней нагаями та й помчали різними шляхами в різні аули повідомляти, що незабаром прибуде Гамзат. Піддавшись загальному

азартові, кінь під Гамзатом теж помчав. Старий не зумів його стримати, і почалася шалена скачка. Гамзата розтрясло, закачало в сідлі, він почував себе дедалі гірше й нарешті зовсім вилетів із сідла. До Махачкала він повернувся хворий, і ця хворість не залишала його вже аж до смерті.

— Отак виходить з віршами,— казав батько, кашляючи.— Поет повинен їздити на своєму звичному коні, а не сідати на чужого, невідомого скакуна. Чужий скакун, гляди, й викине з сідла.

Довго я міг би розповідати про свого батька, але тепер мені хочеться розповісти трохи про його друга Абуталіба. Саме увесь учорашній день я перебув разом з ним.

ДЕНЬ, ПРОВЕДЕНИЙ З АБУТАЛІБОМ. Найважче мені буває сісти за вірші, які будь-чому не дописав, не закінчив своєчасно і от треба знову сідати й закінчувати. Горці кажуть, що жаба тільки тому досі без хвоста, що приклеїти його відклали на завтра.

Зранку я вирішив писати довгого вірша, якого почав два тижні тому. Робота мала бути важка, і я сказав нашій няні Фросі:

— Коли хто питатиме, кажи, що мене вдома нема. Кому треба, нехай приходить по обіді.

Розпорядившись таким чином, я пішов у свою верхню кімнату й спокійно взявся до роботи. Та все ж звуки з надвору долинали до мене. І от я почув, як рипнули вхідні ворота. За якийсь час продзвенів дзвоник біля дверей дому. Я не чув Фросиноного голосу, зате долинув до мене Абуталібів голос. Стілець піді мною одразу ж перетворився на розпечену сковорідку або на кущ тернику. Не було випадку, щоб у домі Гамзата Цадаса, чи тепер от — Расула Гамзатова, хоч раз відмовили Абуталібові, щоб він повернув від порога дому й пішов геть. Такого не було та й бути не могло. Але я опинився в складній ситуації: з одного боку, Абуталіба відпустити не можна, а з другого, незручно підвести Фросю, яка чесно виконала мою просьбу і вже сказала Абуталібові, що мене нема й що я буду тільки по обіді.

Я вчинив за порадою серця, а не розсудку. Я виткнувся з вікна й гукнув до давнього друга мого батька:

— Заходь, Абуталібе, я тут!

— А, милостивий аллах! Невже син Гамзата з Цадаховається від кредиторів? — Абуталіб швидко скинув папаху і, проходячи повз Фросю, покосував на неї. — Скажи цій жінці, Расуле, що, коли в дім приходить Абуталіб, двері відчиняються самі собою й що ти, Расуле, в цей час завжди вдома. А коли тебе й нема, то завжди в цьому домі є для Абуталіба випити й попоїсти, а як треба — то й поспати.

— Фрося не винна. Патіма, ідучи на роботу, доручила їй казати всім, що мене нема вдома. Дружина дбає про мене.

— Добре, коли є дружина і є на кого скинути всі свої гріхи. Але хіба Патіма забула, що сьогодні четвер, — казав Абуталіб, обтрушуючи свою кошлату мокру папаху.

— А чим же знаменний четвер?

— Це мій лазневий день. Хіба ти не помітив, що кожного четверга я ходжу до лазні? А що лазня поряд з твоїм домом, то завжди можна сподіватися, що я зайду й до тебе — посидіти, погомоніти, покурити.

— Навіщо тобі лазня, Абуталібе? У тебе в квартирі є ванна й навіть гаряча вода.

— Ванна й душ — це шматок чорного хліба. А лазня — весільний бенкет. У мене є сад і є струмок, який тисячоліттями тече з гір, і я пускаю його під кожне з дерев, і він зрошує їх. Хіба я зумів би полити всі дерева з допомогою черпака та лійки? Лазню я порівняю з багатоводним гірським струмком, а твій душ і твою ванну — з лійкою й черпаком. Ні, Расуле, обличчя ці іграшки для дитячого поета Нуратдіна Юсупова. Кажуть, він пише тепер ляльковий сценарій. Так от, для його ляльок це буде в самісінький раз.

— Після лазні добре було б попити чайку, — запропонував я Абуталібові, коли ми зайшли з коридору до кімнати.

— Валлах — годиться й чай, біллах — непогано й суп, таллах — не зашкодить і вино. А найкраще після лазні чиста горілочка.

— Суп у нас є, тільки він учорашній. Зараз рано, ми не зварили ще свіжого супу.

— Ми почнемо з учорашнього, а там, гляди, наспіє і свіжий.

Поки Фрося поралася коло столу, я вихвалявся своєю закордонною винотекою. З різних заморських країн я понавозив у красивих різноколірних пляшках то рому, то коньяку, то джину, то віскі, то кальвадосу, то абсенту, то вермуту, то сливовиці, то угорського унікуму... І коньяки теж були різних сортів: то мартіні, то камю, то пліска.

— Вибирай, Абуталібе, чого ти хочеш випити.

— Усе це казна-що ти, Расуле, забори геть. Поча-стуй мене, коли хочеш, звичайною білою головою. Білоголова горілка добра не тільки тим, що ми знаємо її, але й тим, що вона знає нас. Те, що ти мені показуєш, може, дуже смачно, але всі ці пляшки приїхали здалека, вони розмовляють іншими, невідомими мені мовами, а я розмовляю мовою, що буде незрозуміла їм. А звички, а вдача? Ні, ми зовсім не знаємо одне одного. Ці пляшки схожі на незнайомих гостей, з котрими треба спершу розговоритися, познайомитися, з'їсти пуд солі. Я боюсь, що ми не зрозуміємо одне одного. Залиши їх для своїх друзів — московських письменників. Залиши їх і для тих, хто забув смак їжі, приготовленої рідною матір'ю на рідному вогнищі.

У моїй колекції не виявилось жодної пляшки горілки. Я удав, що негайно піду до крамниці, сподіваючись, що Абуталіб почне мене відмовляти: надворі саме йшов дощ з холодним вітром, а спиртного в домі повнісінько. Кінець кінцем це забаганка — вимагати горілки, коли на столі стоять найкращі французькі коньяки.

І Абуталіб справді почав мене відмовляти.

— Ні, Расуле, одразу видно, що ти ще молодий, хоч і посивів. Хіба ти сам повинен ходити по горілку, хіба

нема людей, молодших за тебе? Вийди на подвір'я, попроси сусідського парубка, він і піде. А я нікуди не поспішаю, я з приємністю почекаю, поки він повернеться.

Довелося зробити так, як сказав Абуталіб. Я дав грошей сусідському парубчакowi, і той побіг до крамниці. Абуталіб тим часом оглядався навсібіч.

— Чогось не видно в твоєму домі гостей з гір. Невже нема жодного гостя?

— Сьогодні нема нікого.

— Коли був живий міг друг, а твій батько Гамзат, у цьому домі завжди жили гості. А гості тим добрі, що в них завжди при собі тютюн.

— Куриво в мене теж є.— І я дістав із скриньки набір сигарет і папірос.

— Оці гладенькі білі трубочки не для мене. Це ваше московське куриво, а мені до душі тільки наш міцний гірський тютюн. Доведеться діставати свій кисет.

Абуталіб витяг із-за пазухи великого кисета і, повернувши його, наскріб на денці та у швах тютюну — на одну самокрутку. Майстерно він скрутив її, склеїв язиком.

— Хіба можна порівняти з цією самокруткою твої рівні тютюнові палички? У моєї самокрутки є своє обличчя, вона схожа тільки на себе, а твої сигарети всі, як одна, схожі одна на одну. Тепер скажи мені, в чому більше приємності — дістати з пачки готову сигарету чи скрутити самому таку ось чудову самокрутку? Адже коли я її скручую, я вже маю приємність, чого ж мені відмовлятися від цієї приємності?

Я чиркнув чи то швейцарською, чи то бельгійською газовою запальничкою, але Абуталіб відвів мою руку з вогнем. Він витяг з кишені кресало, уламок кременя та трут. Трут він приставив до кременя й ударом кресала викресав іскри. Відтак помахав трутом, змушуючи його розгорітися, і прикурив. Запалений трут він підніс мені до ніздрів.

— Понюхай, як пахне. Добре? Отож-то. А чим пахне від твоєї запальнички?

На якийсь час Абуталіб зник у хмарах тютюнового диму. Потім дим трохи розвіявся й Абуталіб спитав:

— Скажи мені, Расуле, чому твоя голова вже посивіла?

— Не знаю, Абуталібе.

— А я от знаю, чому я сивий.

— Розкажи.

— Моя голова посивіла тому, що мені завжди доводилося довго чекати, поки ці кляті хлопчиська збігають до крамниці по горілку. Так, Расуле, діти не розуміють батьківських переживань, аж поки в них народяться свої діти. Так само нас не можуть зрозуміти й ті, хто не п'є. По горілку треба посилати того, хто сам любить випити, тоді не буде затримки.

Тим часом Фрося накрила на стіл. З деяким запізненням посеред столу з'явилася й пляшка горілки.

— Уф,— сказав Абуталіб.— Наче сурхинський голова з'явився серед рядових колгоспників.— Він узяв пляшку горілки й поколисав її, мов дитину.— А-я-яй, яка гарна пляшка! Мабуть, дуже гарна людина буде з того хлопчини, що її приніс!

У цей час Абуталіб звернув увагу на маленькі чарочки, порозставлявані на столі. Чоло його зморщилося, немов від великої гіркоти в роті чи зубного болю. Він покрутив чарочку й так і сяк, зазирнув у неї,— по-моєму, йому дуже хотілося ткнути в неї недокурочок, щоб тим самим виразити цілковите презирство до предмета, який ні на що, крім презирства, не заслуговує.

Я взяв великого рога, подарованого мені грузинами, передав Абуталібові.

Старий поет довго роздивлявся його зусібіч і нарешті оцінив.

— Добрячий ріг, але він мав би ще кращий вигляд, якби на ньому не було срібла. Наче пояс на женихові, оце карбоване срібло на ньому. А навіщо воно? Хіба горілка від срібла стане міцніша чи смачніша? Ні, Расуле, дай-но ти мені просту грановану склянку, яку все життя тримала моя рука. Я знаю, скільки в склянці ковтків, знаю, коли спинитися, коли продовжити.

Я виконав і це Абуталібове бажання. Він палив, кинув у склянку шматочок хліба і сказав даргинською мовою:

— Дерхаб! — тоді одним духом випив до дна, перевів дух і додав: — Слово «дерхаб» завжди слід вимовляти, перш ніж випити. Звичайно, смисл його пояснити важко, може, в ньому й нема ніякого особливого смислу, та хіба не зрозуміло й так — «дерхаб»!

Випивши, Абуталіб підсунув до себе тарілку з супом, виклав на окрему тарілку м'ясо, а в суп заходився кришити хліб. Він їв неквапливо, з приємністю смакуючи кожну ложку гарячої і смачної страви. Час від часу він так само неквапно відрізав од м'яса невеликий шматочок і клав його в рот. Я гадаю, що м'ясо для нього не було б таке смачне, якби він їв його інакше або різав іншим, а не своїм кишеньковим ножем.

Покінчивши з супом і м'ясом, Абуталіб зібрав зі столу всі хлібні крихти й поклав їх у рот. Відтак випив ще трошки й розгладив вуса.

— Може, тепер хочеш чаю?

— Тепер мій чай — знову тютюн. Скажи мені, Расуле, чим відрізняється папіроска від будь-якої іншої речі?

— Не знаю.

— Кожна річ, коли її тягнеш, стає довша, а ця навпаки, коротшає.— І він засміявся, задоволений своєю немудрячою вигадкою.

— Багато ти куриш, Абуталібе, чи не вадить це здоров'ю?

— Кажуть, після ситного обіду закурює навіть сам аллах.

Накурившись, Абуталіб несподівано спитав:

— Коли буде засідання правління?

— Завтра.

— Не знаєш, Зайнуддінову заяву до Літфонду розглядатимуть цього разу?

— Не знаю. Та навіщо тобі?

— Розкажу тобі притчу. Бувши підлітком, я пас телят. Телята в мене були смирні. Я вільно лежав на

зеленій траві на осонні, а вони паслися поблизу, і всі були задоволені: і я, і телята, і хазяйка моїх телят. Та потім скоїлося лихо — одне жваве теля прознало дорогу на вівсяне поле. За ним подалися й інші. Моє спокійне життя на цьому й скінчилося. Не міг я віднадити телят од вівса, й довелося не відходити од них ані на крок. Так сталося й з Літфондом для наших поетів. Жили вони спокійно, писали свої книжки, аж поки рознюхали про Літфонд. Не знаю, хто з них був перший, але тепер усі вони пасуться в Літфонді, як мої телята у вівсі. Про вірші вони думають менше, ніж про Літфонд. Уранці, встаючи з ліжка, вони пишуть не вірші, а різні заяви про допомогу. От і я хочу написати одну заяву, а ви її на правлінні обговорите.

— Про що ж, Абуталібе, в чому маєш потребу?

— Ти знаєш, що моє тіло не бачив ще жоден лікар. А все ж я тепер вирішив взяти путівку в санаторій.

— Можеш вважати, що путівка в тебе вже в кишені. Та чи не краще тобі замість Спілки письменників звернутися до Верховної Ради Дагестану? Ти ж член Президії Верховної Ради. Урядовий санаторій кращий, ніж письменницький.

Абуталіб похитав головою й заходився цмокати язиком. Те цмокання в нього могло виражати найрозмаїтіші почуття — і захват, і досаду, і подив, і, як тепер от, заперечення.

— Ні, Расуле, по-перше, до Верховної Ради мене обрали тимчасово, на чотири роки, а письменник я на все життя. А по-друге — і в тому, і в тому санаторії все одно будуть вади. Тепер скажи, кого мені спосібніше буде лаяти — тебе з Хашпалаєвим чи саму Верховну Раду?

— Тоді пиши заяву, завтра розглянемо.

— Та заяву мені напише Мірза, сам я ніколи не писав, а ви вже підготуйте путівку.— З цими словами Абуталіб підвівся, ладнаючись іти.

— Куди ж ти тепер підеш, Абуталібе?

— Хочу піти до видавництва. Кажуть, вийшла моя нова книжка. Треба подивитися, синок чи дочка.

— Приходь увечері до педагогічного інституту. Відбудеться зустріч письменників з студентами.

— Гаразд, прийду. А зурну захопити?

— Ах, Абуталібе, ти ж не зурнач, а поет. Захопи краще збірник віршів.

— Побачимося,— сказав Абуталіб і пішов.

Літературний вечір у жіночому педагогічному інституті призначено на сьому годину. Зібралися поети багатонаціонального Дагестану. Рівно сьома. Я поглядаю навсібіч. Абуталіба не видно. Довелося почати вечір без нього. На трибуні поети змінювали один одного. Вони читали вірші кожен своєю мовою. Хто лакською, хто кумицькою, хто лезгинською, хто аварською. В той час, як один молодий поет читав свою поему, пролунали невчасні оплески. Виявляється, з-за лаштунків на сцену вийшов Абуталіб Гафуров. Дівчата аплодували йому.

Прослухавши ще двох поетів, я подав знак Абуталібові, щоб він готувався виступати. Абуталіб одразу зробив серйозне обличчя, сів, наче перед фотоапаратом, і заходився крутити вуса. «Як бачиш, готуюсь»,— хотів мені сказати тим самим старий поет.

Виступаючи, Абуталіб поговорив з дівчатами трошки російською, трошки аварською, трошки лакською мовою, бо всі дагестанські мови він знає кожну потрошку. Прочитав лакською мовою два вірші.

Але всю цю свою, так би мовити, літературну частину, він провадив квапливо, як щось попереднє, як передмову, мовби залишаючи час для найголовнішого. Спинивши жестом руки оплески, Абуталіб спитав:

— Хочете, я вам заграю на своїй зурні?

— Хочемо, хочемо, заграйте! — закричали дівчата.

Абуталіб приніс із-за лаштунків зурну та сопілку й заходився стиха награвати то на одному інструменті, то на другому. Але всі розуміли, що це тільки підготовка, тільки настройка інструменту, проба голосу. Переконавшись, що інструменти налагоджено, Абуталіб несподівано взяв зі столу склянку з водою й вилив воду в зурну.

— Перше ніж напиться самому, напій коня,— кажуть горці.— Перш ніж нап'єшся сам, напій зурну,— кажуть у горах зурначі.

Абуталіб почав грати на зурні, обертаючись разом з нею то в один, то в другий бік. Перед цілим залом молодих дівчат Абуталіб був в ударі. Певно, на весь Махачкала лунала цієї ночі Абуталібова зурна.

Сідаючи на своє місце в президії, Абуталіб просто-душно спитав у мене:

— Ну як я грав, добре?

— Добре.

— Тоді чому ж так мляво аплодував? Зараз же аплодуй ще.

Ці Абуталібові слова зал зустрів одностайним сміхом.

Мені, як голові вечора, справді не дуже сподобалося, що Абуталіб — чудовий поет — виступив у ролі зурначача. Це все одно, що якби, наприклад, російський поет Єсенін, замість читати вірші, подався б на сцені в танець. Танцювати-бо Єсенін, певне, умів. Але на все свій час. Мабуть, я нахмурився, сидячи в президії, і мало аплодував, чим і викликав веселу Абуталібову репліку, що насмішила зал.

Супроводжувані юрбою дівчат, ми зійшли широкими сходами до гардероба. Я вдягнув своє пальто й подивився в дзеркало. За тих років були модні пальта з високими прямокутними підкладними плечима. На мені було саме таке пальто. Абуталіб побачив мене й похитав головою.

— Раніше плечі ставали широкими від курдюка, себто від жирної, здорової їжі, а тепер — від вати. Раніше пісень співали, підігруючи на кумузі, а тепер читають їх по бумажці. Великі зміни сталися в світі. Не подобаються вони мені.

— Чому спізнився на вечір, Абуталібе?

— Я зовсім був готовий і вже мав вийти з дому, аж раптом прибігає з аварського театру артист...

— Навіщо ти знадобився аварському театрові?

— У них, бач, у виставі мало бути весілля. Адже нині без весілля не буває жодної вистави. А зурнач

захворів. Яке ж весілля без зурнача? От вони й покликали мене пограти на зурні. Лише на десять хвилин. Та поки ми дійшли до театру, поки почалося весілля — час і минув. Я їм заграв дві такі пісні, що глядачі забули про спектакль, слухали тільки мене. Якби я грав їм увесь вечір, вони б сиділи й слухали.

— На місці Абуталіба Гафурова, славетного поета і члена Президії Верховної Ради республіки, я не пішов би виконувати роль зурнача.

— Абуталіб краще за тебе знає, що йому робити, а чого не робити.

— Був ти у видавництві і як там твоя книжка?

— Хвалити аллаха, книжка вийшла. Хвалити аллаха, грошей трохи одержав. Хвалити аллаха, віддав борги. Хвалити аллаха, купив гуся.

— Ставитимеш могорича?

— Кому?

— Редакторів, художників, бухгалтерів. Усім, хто брав участь у виданні книжки.

— Редакторів могорича?! — Абуталіб навіть спинився від обурення. — Йому треба зробити не могорича, а могороча!

«Могороч» аварською мовою означає щось подібне до «скрутити, надавати стусанів». Абуталіб довго сміявся з своєї вдалої гри слів, а тоді повів далі.

— Послухай, Расуле, я чув, що дагестанців, які роблять своїм синам обрізання, можуть мало не зняти з роботи, а то навіть виключити з партії. Чому ж не знімають редакторів, які кремсають мої вірші, ріжуть їх на клапті? По відредагованій книжці я одразу ж скажу тобі, з якого аулу редактор. У нас, у лакців, у кожному аулі свій діалект. Так от, редактор намагається перекласти мене на мову свого аулу. — Абуталіб раптом змовк і усміхнувся. — А от жінка, ота, що там дає підписувати договір, гарна. Ай, яка гарна жінка! Цій жінці я сказав велике спасибі.

— А що ти ще їй сказав? Може, щось подарував?

— Я їй сказав, що коли в неї є якийсь поганий, протертий, зім'ятий і зламаний посуд, щоб вона

принесла його до мене, а я полагоджу, запаяю, виправлю й буде як новий.

Ця Абуталібова витівка не сподобалася мені ще більше, ніж його гра на зурні в аварському театрі. Побачивши під парканом купу мідного брухту, я на зло старому спитав:

— Раніше, коли ти був лудильником, цей старий посуд, мабуть, тут не валявся б. Ти б його підібрав і відніс додому?

— Ні, мені не вдалося б його взяти, Расуле,— добродушно відповів Абуталіб.— Його б підібрали до мене.

Назустріч нам трапився пізній пішохід. Абуталіб, не довго думавши, спинив його, попросив тютюню, сірників і закурив.

Що й казати, не подобалася мені Абуталібова поведінка. Народний поет Дагестану, уславлена на весь край людина, член уряду то грає на сцені як зурнач, то збирається лагодити посуд секретарці видавництва, то просить тютюню у випадкового перехожого на вечірній вулиці Махачкала. Але я не став вичитувати старому. Я боявся його образити. Замість цього я сказав йому:

— Ти людина вже стара, Абуталібе. Чи не краще буде для твого здоров'я, якщо ти кинеш курити?

— Ну от, сьогодні кидай курити, завтра кидай лудити, післязавтра кидай грати на зурні. А вірші в такому разі перестанеш писати мимоволі, вони самі втечуть від мене. Вони знають і люблять Абуталіба лудильника, курця і зурнача. Коли ж я перестану бути Абуталібом, то навіщо я буду потрібен моїм віршам? Я — Абуталіб Гафуров, а не Расул Гамзатов, який не хоче курити й не вміє лудити, зате вміє керувати Спілкою письменників. Так само я не Юсуп Хаппалаєв, не Нуратдін Юсупов, не Максим Горький і навіть не Зоценко... (У той час лаяли Зоценка, от його ім'я й запам'яталося Абуталібові). Де ховатися турові, крім гір? Куди текти струмкові, крім ущелини? Ти не надівай на мене чужу папаху. І чого ти все чіпляєшся до мого минулого? Атож, я в минулому зурнач, пастух і лудильник. Та

хіба я соромлюсь своїх минулих років? Адже це теж був я, Абуталіб. Запам'ятай, Расуле, що я тобі зараз скажу: якщо ти вистрілиш у минуле з пістолета, майбутнє вистрелить у тебе з гармати. Я залишав жінок, і жінки залишали мене. Але справа, яку я вмію робити, не може від мене втекти геть, і я не можу піти від неї.

Так, це був він, старий поет Абуталіб, друг мого батька! Такий він був, і такого треба його приймати. Якби він зробився іншим, він одночасно перестав би бути і Абуталібом, і поетом.

Розкажу ще одну історію, яку можна назвати:

НОВА АБУТАЛІБОВА КВАРТИРА. Це було за тих часів, коли мене щойно обрали на голову правління Спілки письменників Дагестану. У посади цієї більше прав, ніж обов'язків. І коли самому не шукати собі роботи, то можна спокійно робити свою основну справу, себто писати вірші. Але я тоді ще був запальною молодою людиною. Я заходився виявляти активність. Я почав шукати собі всілякі справи, пов'язані з моєю новою посадою.

Я гадаю, що коли людина хоче оцінити міцність і стійкість свого будинку, то вона починає з огляду бантин, кутових стовпів і взагалі всіляких підпор. Я придивився й побачив, що опорою Спілки письменників Дагестану є чотири народні поети чотирьох дагестанських народностей: лезгин Тагір Хрюгський, кумик Алі Казіяв, аварець Загід Гаджієв та лакець Абуталіб Гафуров. Засвоївши це, я надумав один захід. Я вирішив, що буде непогано, коли ці четверо старців стрінуться з урядом Дагестану. Поети скажуть урядові про свої потреби, уряд висловить поетам свої побажання.

І от ми бесідуємо з секретарем обкому Абдурахманом Даніяловим. Розмова невимушена, за чашкою чаю, щира. Мої поети на сьомому небі від радості й у чотири голоси говорять, який хороший наш новий голова Спілки Расул Гамзатов. Товаришеві Даніялову добре з народними поетами, і він у душі похвалює Расула, а я при цьому присутній мов ніде нічого.

Говоримо про Дагестан, про життя, про вірші. Нарешті секретар обкому сказав, щоб кожен поет окремо висловив яке-небудь своє прохання. Перший почав Тагір Хрюгський:

— Дуже мені прикро, товаришу Даніялов. Коли підходить холодна зима, на кутанах гинуть вівці. Хіба не можна влітку вирядити туди багато-багато людей, щоб вони заготували корми на всю зиму?

Товариш Даніялов записав поетові слова і спитав:

— Більше прохань нема?

— А ще чи не можна виділити одну автомашину для нашого колгоспу в аулі Хрюг?

Слово перейшло до Казіява Алі. Казіяв роззявив рота й показав нам усім, і секретареві в тому числі, свої старі, хворі зуби.

— Ось чи не можна мені вставити нові, добрі зуби, бо важко жувати. Та й співати беззубому не так добре. Коли читаєш вірші, доводиться шепелявити.

І Казіяв на ділі показав нам, як незручно читати вірші без зубів. Він прочитав віршоване послання голові Хасавюртського міськвиконкому. У посланні було викладено зворушливе прохання дати старому поетові вугілля на опалення дому.

— Ну й що ж, дали вам вугілля? — спитав Даніялов.

— Справа тягнеться з минулого року.

Секретар знов занотував у себе на папері, і ми приготувалися слухати Загіда Гаджієва.

— Молоді люди на концерті, замість співати, кричать. Своїм криком вони псують гарні народні пісні. А нові пісні такі, що змушують співаків кричати мимоволі. Це все треба спинити. По радіо надто багато співають про кохання. А дехто навіть оспівує гурій із старовинних переказів. Скажіть їм, товаришу Даніялов, щоб не оспівували гурій, а оспівували б наших передовиків сільського господарства.

Скінчивши свою промову, Гаджієв обернувся до мене й прошепотів:

— Крім того, виявляється, вчора Шахтаманов і Сулейманов у ресторані пили горілку. Треба заборонити

письменникам випивати. З цього приводу я до тебе зайду окремо.

Черга дійшла до Абуталіба.

— Дорогий Абдурахмане,— звернувся Абуталіб до першого секретаря.— Моя остання жінка народила мені сина.

— Себто як це так «остання»?

— У мене було багато жінок. А що ж вдієш — мої фотографії друкують у газетах, про мене розповідають по радіо, називають мене привселюдно народним поетом Дагестану, депутатом, орденоносцем. Легковірні жінки йдуть на цю принаду, обманюються, гадають, що коли я такий славетний, то в мене палац, скрині добра й торби грошей. І ось вони віддаються за мене заміж. Але потім вони бачать бідного Абуталіба, який сидить у підвалі. Це їм не подобається, і вони покидають мене. Ось чому я був одружений багато разів. Атож, дорогий Абдурахмане, пісні мої летять у небо, як жайворони, а сам я як сидів, так і сиджу у підвалі. Із жалюгідного підвалу випускаю я в небо мої золоті пісні. Тепер от моя нова дружина, що породила мені сина, погрожує піти від мене геть, якщо я не одержу нової, хорошої квартири. Вона піде, пригорнувши дитину до грудей... Слухай, Абдурахмане, вона ще не пішла, а мені її вже шкода, не руйнуй моєї сім'ї, дай мені домашнє вогнище, де я міг би осідлати каструлю. Мені вже понад сімдесят, моя арба котиться не вгору, а з гори, під уклон. Крім того, коли ти даси мені квартиру, я запрошу тебе в гості.

Не минуло й тижня, як Абуталіб одержав ордер. Прощавай, веселий підвале! Наш Абуталіб переїхав у трикімнатну квартиру на третьому поверсі нового будинку по вулиці Пушкіна.

Якось на вулиці я стрівся з Абуталібом. Побачивши мене, він удав, ніби щось шукає в купі брухту.

— Добридень, Абуталібе, як живеш на новому місці, чи подобається квартира?

— Та ось котрий день усе шукаю дзвона, щоб повісити біля дому й калатати, закликаючи в гості тебе,

сина Гамзата з аулу Цада. Тричі я відчиняв вікно в бік моря і грав на зурні, сподіваючись, що ти почувеш мою зурну і прийдеш на її заклик. Та, певне, не обійтися без великого дзвона. Піду шукати.

Тут-таки ми вирушили оглядати нове Абуталібове житло. У новому його житлі були самі лише стіни. На підлозі тут і там лежало Абуталібове манаття, перенесене з підвалу: стара зурна, кумуз, старі ковальські міхи,— бозна-навіщо вони йому в новій квартирі,— старі гасниці, тази, відра, глечики, чоботи, кожух. Старі гості приходили до Абуталіба з гір. У них були старі хурджуни. Люди з гір приїжджали не тільки в гості, а й клопоталися в якихось своїх справах. Тримуючи порожній хурджун такого гостя, Абуталіб казав:

— Проклятущий хурджун, чому ти порожній? Якби ти був набитий чимсь важким, приміром, бараниною, справу мого гостя було б розв'язано набагато швидше. Скільки разів через те, що ти порожній, людям доводиться даремно переходити через гору Чанх!

Отак лаяв Абуталіб порожній хурджун, шукаючи очима місця, куди б посадити мене. Нарешті, не знайшовши нічого підходящого, він дав мені в руки великого ножа і, підійшовши до вікна, показав на сарайчик у дворі.

— Там сидить гусак, піди й заріж його. Це буде наша їжа.

Я прочинив двері сарая, сяк-так спіймав гусака. Гусак шалено борсався у мене в руках, коли я взявся до діла. Згори долинув Абуталібів голос:

— Хто ж так ріже? Оберни гусака головою в другий бік. Ти хіба не знаєш, у якій стороні міститься Мекка?

Але загалом я із своїм завданням впорався непогано й кінець кінцем навіть заслужив на Абуталібове схвалення.

Абуталіб, як у нас кажуть, осідлав каструлю й довго порався з обідом. Я тим часом оглядав його квартиру. Хоч старий поет і переселився з підвалу, але все своє підвальне життя, починаючи з старої каструлі й кінчаючи звичками, він переніс сюди. У квартирі не було

жодного стільця, не було ні столу, ні шафи, ні ліжка, ніяких меблів взагалі.

— Де ж ти пишеш вірші, Абуталібе?

— У цих кімнатах я не написав ще жодного путящого вірша. Спершу я ходив писати в старий підвал, але тепер його передали художникові під майстерню. Аллахом свідчусь, навіть спитьсся мені тут гірше, ніж у тому підвалі. Я там і грошей витрачав менше, і часу в мене було більше. Люди теж надокучали не так сильно. Рідко хто забреде до мене в той підвал. Ну, що-правда, не було видно моря. А тепер ось воно, завжди перед очима старого Абуталіба.

Абуталіб довго дивився на Каспій, що кипів у цей час синьо-білим бурхливим штормом. Я не заважав йому, ми мовчали. Потім Абуталіб знову заговорив:

— Розкажу тобі, Расуле, про два дні мого життя: про найрадісніший і про найсумніший день.

— Розкажи.

— Бачиш, Расуле, радісних днів у мене, звичайно, було чимало. Ордена дали — я радів; ордера дали — я радів; коли в двадцятому році червоні дали мені бойового коня — я радів. І я їздив з червоними, і був зурначем загону, і на бойових шляхах мій кінь торкався мордою крупа коня нашого командира. І це теж була для мене радість. Та все ж найпершою і найбільшою радістю було не те. Я був тоді одинадцятирічним хлопчиком і пас телята. І от батько вперше в житті подарував мені чарики. Не знайти слів, щоб передати, якою гордістю сповняли моє серце ці нові чарики. Я сміливо ходив по ущелинах тими стежками, де ще вчора ранив ноги об гостре холодне каміння. А тепер я твердо наступав на це каміння, не відчуваючи ні болю, ні холоду. Моя радість тривала рівно три дні, а слідом за нею настали й найгірші хвилини мого життя. Четвертого дня мій батько сказав: «Ну от, Абуталібе, тепер у тебе є нові, міцні чарики, в тебе є ціпок, у тебе є за плечима одинадцять років, прожитих на землі. Пора тобі вирушати в путь, щоб самому годувати й одягати себе». Батько сказав, щоб я йшов

по аулах і збирав милостиню. В цей час я зазнав більше душевних мук, ніж за все подальше життя. Сльози й потім падали з моїх очей, але це вже були не такі гіркі сльози. Один письменник сказав про мене: «Абуталіб одержав нову квартиру. Побачимо, які вірші він у ній напише». Наче я не знаю, що вірші не залежать від квартир. Поет — сама квартира для своїх віршів. Серце поетове — ось де житло його поезії. В мені живуть усі, і радісні й болісні, хвилини мого життя. А де живу я сам, не має значення.

Абуталібова квартира справила на мене сильне враження. Я розповів про неї керівникам Дагестанської республіки, і вирішено було використати частину Абуталібового гонорару за його книгу «Ластівки летять на південь», щоб купити для нової поетової квартири нові добрі меблі. Створено «оперативну трійку»: директор Дагестанського книжкового видавництва, міністр торгівлі і я. Ми повинні були знайти всі потрібні меблі, купити їх і перевезти на Абуталібову квартиру. Всі перемовини з ним, які могли виникнути за ходом справи, доручено провадити мені.

Ми втрюх об'їздили всі склади Махачкала й добрали що слід: спальню — нехай спочиває з приємністю наш народний поет, кабінет — нехай він пише свої чудові вірші, їдальню — нехай смачно їсть і солодко п'є.

Ми гадали, що, одержавши всі наші меблі й порозставлявши їх, Абуталіб прибіжить, щоб розсипатися у висловах подяки. Але від нього не прилетіло до нас і простісінького спасибі чи хоч би підтвердження, що меблі вже на місці. Тоді ми самі вирішили піти навідатися до Абуталіба й поглянути, як він порядкує нашими покупками.

Стукати нам не довелося, бо двері до квартири було відчинено. Ми зайшли до кімнати. Поряд з обіднім столом, на підлозі, на килимі, сидів Абуталіб із своєю родиною. Вони сиділи навпочіпки кружка. Перед ними на газеті лежала їда. Абуталіб сьорбав кефір з таріл-

ки. Він поглядав на полірований обідній стіл, як на дівчину, що набивається в обійми, обнімати яку, проте, він, Абуталіб, не має ніякісінького бажання.

У другій кімнаті ми побачили чудовий письмовий стіл. На ньому лежали незаймані папір, ручка, стояла чорнильниця. Ці предмети, а втім, як і самий стіл, скидалися скоріше на музейні експонати, ніж на предмети щоденного вжитку. У протилежному кінці кімнати на підлозі лежали аркушки паперу, списані арабським шрифтом.

— Що ж, Абуталібе, хіба ти не вмієш користуватися сучасним алфавітом?

— Вмію, але звик писати по-давньому. Спочатку напишу арабським шрифтом, а тоді для редактора переписую по-нашому, сказати б, перекладаю сам себе.

— І на ліжку ще жодного разу не спав,— повідомила дружина.— Даремно тільки ви купували такі дорогі речі.

— Ет, що ліжко?! Попервах, першого року мого життя в місті, я замість подушки клав гірський камінь і спав міцніше, ніж на подушці. Спати на камені я звик, коли пас телята.

— То, виходить, ти незадоволений обстановкою, яку ми для тебе добрали? Оцим кабінетом, оцими стільцями, столом, шафою?

— Меблі дуже добрі. Але вони більше пасували б моему сусідові Готфріді Гасанову.

— Добрий сусіда Готфрід Гасанов?

— Може, з нього й добра людина, та ми з ним не ладнаємо.

— Чому ж?

— Занадто вже він культурний. Крім того, я занадто сільський, а він занадто міський. Я занадто горянин, а він занадто долинянин. Папахи у нас теж різні. Мабуть, не однакові й голови. Я син своєї землі, а він син свого ремесла. Він терпіти не може моєї зурни та її пісень, а я терпіти не можу його піаніно та його симфоній. Стараюсь мати приємність від його музики й не можу. І він теж — тільки-но я візьму в руки зур-

ну, уже гукає: «Абуталібе, заважаєш працювати». Я йому навмисне кажу, що це, мовляв, не я, а радіо. І справді, були випадки, він стукав до мене, коли зурна грала по радіо. Виходить, він забороняє мені не тільки самому грати на зурні, але й слухати гру зурни по радіо. Одне слово, не схожі ми один на одного. До мене приїжджають гості з гір, з аулів з хурджунами, а до нього з Москви з портфелями. У мене для гостей буза та хінкалі з часником, а в нього — коньяк та кава. Я ходжу на базар, а він до крамниці. Коли я сплю — він пише, коли він спить, я пишу. Він любить квіти, що ростуть на міській клумбі, а я люблю квітучі трави на високогірних луках. Чуєте, він і зараз грає якусь свою симфонію.

Абуталібового сусіду ми добре знали. Це був заслужений діяч мистецтв Дагестану і Російської Федерації — Готфрід Алійович Гасанов. У той час він працював над своїм концертом для фортепіано. Я з насолодою слухав його тонку, натхненну музику. Я думав собі: «Яка воістину прекрасна симфонія вийшла б, якби злити в одне ці два великі й сильні таланти: простий народний талант Абуталіба і професіональний, освічений талант Гасанова».

А ще я подумав: «Було б великою удачею, якби в моїх віршах, у моїх книжках я зміг сполучити ці два струмені: простодушний характер мого народу, його щире відверту душу — з відгостреною майстерністю професіонала. Я хочу, щоб Абуталіб і Готфрід сполучилися в моїх віршах. Я хочу, щоб їх сусідство в моїй творчості було мирне, не таке, як сусідство по дому».

Так, я покладаю надії на співдружність цих двох начал. А все ж, якби її не могло бути і якби мене змусили вибирати... Мабуть, кінець кінцем крижаному кришталевому струменю гірського джерела я віддав би перевагу перед найтоншим цивілізованим напоем. Та й то сказати, культура, цивілізація, тонкощі професії — річ набутна. Коли їх нема, їх можна набутити. Тим часом національні народні почуття дано людині з наро-

дження. Народний поет і зурнач Абуталіб за інших умов міг би стати професіональним музикантом і навіть композитором, але професіональний композитор і музикант Готфрід ніколи не може стати простим народним співцем».

Коли ми прощалися, Абуталіб раптом спитав:

— Чи не можна, Расуле, провести до мене телефон?

— Навіщо тобі телефон, коли ти відмовляєшся навіть від письмового столу і від ліжка?

— По телефону я гратиму на своїй зурні. Іноді Миколи Тихонову в Москву, іноді голові нашого колгоспу. Адже повинен голова знати, що я ще живий, що моя зурна співає тих самих пісень. Послухавши мою зурну по телефону, голова зрозумів, що в моїй міській квартирі живуть звуки й запахи наших гір.

— Годі, Абуталібе, твої мелодії, наповні ароматами гір, і без телефону долинають і до Москви, і до рідного аулу, і до всіх дагестанських аулів. Вони летять вище — в усі кінці білого світу.

Тепер я попрощаюсь з Абуталібом і розкажу вам випадок, що стався зі мною та з моїм батьком.

СПОГАД. У нас чомусь не велося читати вірші один одному й навіть розмовляти про них. Я довідувався про нові батькові вірші, коли їх уже було опубліковано чи коли їх читали по радію. Або коли друзі, які чули ці вірші, розповідали про них. Так само й батько не знав моїх нових віршів, поки їх не було надруковано.

У 1949 році аварська газета опублікувала мою поему «Рік мого народження». Газета, природна річ, побувала в батькових руках, і от я знайшов примірник цієї газети з помітками олівцем. Виявляється, батько уважно прочитав мою поему й дуже багато рядків переробив на свій лад. Легко було помітити, що батько заміняв мої найбільш химерні рядки, йому не подобались мої занадто складні метафори, занадто яскраві порівняння. В рядках, написаних над моїми рядками,

батько намагався висловитися простіше, ясніше, дохідливіше.

Я шкодную їй досі, що не збереглася ця газета з Гамзатовими виправленнями. У мене звичка: тільки-но вірші опубліковано, я спалюю всі чернетки й усі рукописні варіанти.

Більшості виправлень я був радий. Я побачив, що поема стала краща, але з багатьма виправленнями не погодився. Я казав батькові:

— Звичайно, ти мудріший, талановитіший, визначніший, ніж я. Але ж я поет іншого часу. У мене інша школа, інші літературні уподобання, інший стиль — все інше. В цих виправленнях одразу видно поетичний почерк Гамзата Цадаса. Але ж я не сам Гамзат, а тільки Расул Гамзатов. Дозволь мені мати свій стиль, свою манеру.

— Ти не зовсім масш рацію. Твій стиль, твоя манера, себто твої звичаї й характер, мають стояти у віршах на другому місці. А на перше місце треба поставити звичаї й характер свого народу. Насамперед ти горець, аварець, а тоді вже Расул Гамзатов. Ти висловлюєшся у своїх віршах так, як ніколи не висловився б жоден горець. А якщо твої вірші будуть чужі духові горців, їхньому характерові, то твоя манера стане манірністю, твої вірші перетворюються на красиві, хоч, може, навіть і цікаві іграшки. Звідки візьметься дощ, коли не буде хмари? Звідки візьметься сніг, коли не буде неба? Звідки візьметься Расул Гамзатов, коли не буде Аварії та аварського народу? Звідки візьмуться твої власні закони, коли не буде загальних для народу законів, вироблених віками?

Ось яка розмова була в мене з моїм батьком одного разу. Всі мої інші літа, всі мої інші дороги підтвердили потім батькову правоту.

ПРИТЧА ПРО ТРЕТЮ ДРУЖИНУ. Молодий дагестанський поет поїхав учитися до Москви в Літературний інститут. Минув рік, і раптом з'явилося оголошення, що наш студент розлучається із своєю дружиною, жінкою з далекого гірського аулу.

— Чому ти розлучаєшся? — спитали ми в нього.— Одружився ти недавно, одружився, як видно, з любові. Що ж сталося?

— У нас нема тепер спільної мови. Вона не знає Шекспіра, вона не читала «Євгенія Онєгіна», вона не знає, що таке «Озерна школа», вона ніколи не чула про Меріме.

Незабаром молодий поет приїхав до Махачкала з дружиною-москвичкою, яка, очевидно, чула і про Меріме, і про Шекспіра. Один тільки рік прожила вона в нашому місті, і довелося їй знову повертатися до Москви, бо чоловік розлучився з нею.

— Чому ти розлучаєшся? — спитали ми в нього.— Одружився ти недавно, одружився, як видно, з любові, що ж сталося?

— виявилось, що в нас нема спільної мови. Вона не знає жодного аварського слова, не знає наших аварських звичаїв, не розуміє характеру горців, моїх земляків, не хоче бачити їх у себе в гостях. Вона не знає жодної аварської приказки, жодної аварської загадки, жодної пісні.

— Що ж ти робитимеш?

— Доведеться, мабуть, одружуватися втретє.

Мені здається, що, перше ніж шукати третю дружину, молодому поетові слід знайти себе.

Нехай моїй книзі будуть рідні і гори Аварії, і сонети Шекспіра. Я хочу, щоб моя книга була тією самою третьою дружиною, котрої досі шукає молодий дагестанський поет.

ІЗ ЗАПИСНИКА. У Махачкала спорудили сорокаквартирний письменницький будинок. Почався розподіл. Одні вимагали, щоб квартири розподіляли відповідно таланту, інші казали, щоб ураховували кількість дітей.

Слід сказати, що розподіл квартир серед письменників — важка річ. Але сяк-так усе втряслося. Сорок письменницьких родин вїхало, справило новосілля, а наступного дня двадцять письменницьких дружин

подалися до Москви. Повернулися вони за кілька днів стомлені, змарнілі, наче після війни. Трохи згодом багажем почали прибувати нові московські меблі.

Виявляється, спочатку вони дуже довго шукали й вибирали. Потім одна наважилася, купила. Інші не хотіли, щоб у них меблі були гірші. На біду, перша дружина купила найдорожчі меблі, і перевершити її покупку було неможливо. В результаті всі двадцять квартир схожі одна на одну, як схожі зубці одного гребінця. Прийшовши в таку квартиру, не можна сказати, що в ній живуть аварці.

По інших квартирах, ледве ви переступаєте поріг, вам у ніс б'є міцний дух в'яленого м'яса, сушеної домашньої ковбаси, бузи, овчини, смаженого баранячого сала. Так, тут видно, що живуть аварці, але не видно, що живуть письменники, які мають уявлення про дух і стиль часу.

Нехай кожен, хто читатиме мою книгу, одразу зрозуміє, що тут живуть аварці, але нехай він одразу зрозуміє й те, що тут живе його сучасник, людина ХХ століття.

Я не хочу ні самої тіні, ні самого сонця. Нехай у моїй квартирі будуть великі сонячні вікна, але нехай у ній будуть і тіняві затишні закутки. Я хочу, щоб кожен гість відчував себе в моїй квартирі легко, вільно, невимушено, щоб йому не хотілося з неї йти геть, певніше (коли говорити про гостей), щоб вони йшли з неї з жалем і з бажанням повернутися знову.

Одного разу в Японії ми, представники різних країн, заходилися ділитися своїми враженнями. Ми стояли біля фонтана, викладеного, здавалося, нашим дагестанським камінням, тим самим, яким в аулі викладено місце, де збираються горці, годекан.

— Дивовижна країна,— перший сказав американський композитор,— мені здається, що в образі Японії я впізнаю обличчя індустріальної Америки.

— Що ви,— заперечив журналіст з Гаїті.— Я щойно повернувся з японського села — найбільше Японія схожа на наш невеличкий острів.

— Не сперечайтесь, панове, вся веселість і увесь смуток Парижа зосереджено тут,— заперечив їм обом французький архітектор.

А я дивився на каміння японського фонтана, яке, здавалося, привезене з аварського аулу, й думав: «Дивовижна країна Японія. В ній є все, що є по інших країнах світу, та разом з тим, вона не схожа на жодну іншу країну. Вона — Японія».

Нехай і в тобі, моя книго, кожен знайде своє, та все ж залишись моєю книгою, будь сама собою, будь не схожа на всі інші книги. Ти мій аварський, мій дагестанський дім. Нехай у цьому домі поряд з тим, що лежить віки, лежить і те, що в ньому ще ніколи не лежало.

БАТЬКО КАЗАВ: літературний твір, коли в ньому не видно автора, все одно що кінь, котрий біжить шляхом без вершника.

КАЖУТЬ: у одного горця народжувалися увесь час дочки, а він мріяв мати сина. Кожний вважав за свій обов'язок невдасі-батькові щось порадити. Такого йому нарадили, що він нарешті розсердився і сказав:

— Годі вам, наслухавшись ваших порад, я розучився робити й те, що вмів.

**БУДІВЛЯ ЦІЄЇ КНИГИ.
СЮЖЕТ**

*Ми брили. Скоро в стіну ляжем ми
Палацу, склепу, храму чи тюрми.*

Напис на кам'яній брилі.

*На коштовний камінь дивляться
в оправі, на людину — в домі.
Весілля справили —
треба будувати житло.*

Прості палаци моїх думок, важкі вежі роздумів, будинки оповідань, високопіднесені шпилі віршів... Ось я навозив каменю, наготував колод, вибрав місце для нової споруди. Тепер мені треба бути всім потрошку — зодчим, інженером, математиком, каменярем, планувальником.

Яку будівлю спорудити мені? Яких обрисів надати їй, щоб раділо око? Щоб вона була струнка і красива, щоб вона була небачена досі і здавалася знайомою. Не така, щоб головами чіплятися за стелю, як у теперішніх малогабаритних квартирах, але й не така, щоб на стелю дивитися, задираючи голову. Не така, щоб у двері не просунути звичайного столу, але й не така, щоб у двері проїжджати на верблюді. Не така, щоб вона була прохідним двором або клубом, де послухають концерт та й підуть собі, але й не така, щоб вона була мечеттю, куди приходять тільки помолитися. Щоб вона не була придатна під контору, набиту довідками, заявами, і щоб вона не була схожа на вітряк Алі, що завжди крутиться.

Прочитавши поему молодого горця, батько сказав:

— Занадто красиві стіни в цій поемі. Вона схожа на курник, споруджений Алікебедом. Не слід, щоб курник нагадував палац, а палац не слід використовувати під курник.

Коли ж батько прочитав занадто довге оповідання іншого письменника, оповідання, яке письменник, здавалося, ніяк не може закінчити, він сказав письменникові:

— Ти відчинив двері, які не зможеш зачинити. Ти відкрутив кран, якого не зможеш закрутити. Ти занадто розмочив віршовку, коли затягав вузол.

У дитинстві, я пам'ятаю, до нашого аулу приходили співці. Я лежав край покрівлі, дивився вниз на вулицю і слухав співців. Вони награвали собі хто на бубоні, хто на скрипці, хто на чонгурі, а найчастіше на кумузі. Вони приходили з різних місць і в різний час. Вони співали різних пісень і жодного разу не повторювали

однієї пісні двічі. Особливо мені подобалось, коли двоє-треє співців починали змагатися між собою.

Пісні були довгі, і я їх усі позабував. А все ж майже з кожної пісні залишилися в пам'яті де чотири, де вісім рядків, де два рядки. Мабуть, рядки, що запам'яталися, були найпоетичнішими, або найрозумнішими, або найдотепнішими, або найвеселішими, або найжурливішими.

Не знаю, чому мені запам'яталися саме ці рядки, а не інші, але я ношу їх у собі досі й повторюю іноді, як найзаповітніше, як найближче мені, як ім'я коханої.

А втім, і в інших аварських піснях, що їх я знаю напам'ять від початку до кінця, у мене все одно є вибрані рядки, які я люблю більше, ніж усі інші рядки пісні.

Та що пісня! У своїх власних віршах я теж вирізняю й теж люблю окремі рядки — вони здаються мені вдалішими, сильнішими, поетичнішими від інших. Признаюсь вам по секрету, у мене є довгі вірші, написані заради кількох дорогих мені рядків.

Ці рядки: якщо вірш — ремінь, то вони кинджал на ремені; якщо вірш — поле, то вони колосся в полі; якщо вірш — птах, то вони крила птаха; якщо вірш — олень, який стоїть край скелі, то вони очі оленя, що дивляться вдалину.

Якось я подумав: якщо у вірші мені надто дорогі, скажімо, вісім рядків, то навіщо я пишу ще вісімдесят? Чи не можна одразу так і написати всі вісім найкращих рядків? Ось чому я написав цілу книгу восьмивіршів.

Зрадівши приходові гостя, горець хапає ножа й ріже вола. Але гостеві потрібен тільки невеличкий шматок м'яса. Ніякий гість вола з'їсти не може.

«Навіщо ж і мені,— подумав собі я,— різати цілого великого вола, коли мені досить однієї курки?»

Ось чому з книги, яку я коли-небудь напишу, мені хотілося б вилучити все зайве й залишити тільки ті місця, які мені все одно були б дорогі, якби навіть книга була в десять чи двадцять разів довша.

Одного разу молодий лакський поет читав Абуталібові й мені свої вірші. Він прочитав десять віршів. Коли поет пішов, Абуталіб сказав мені:

— А все-таки він молодець, з нього буде пуття.

— Тобі сподобалися його вірші?

— Всі вірші в нього слабенькі. Та було вісім рядків, за які можна віддати фортецю, щойно завойовану в бою. Такого восьмивірша лакською мовою ще ніхто не написав.

Але коли у віршах і піснях існують незабутні рядки — чотиривірші, восьмивірші, — то так само ж існують зустрічі й дні, а для країни — події й подвиги, що залишаються в пам'яті. Я хотів би включити їх, вмазати, вмонтувати в стіни моєї нової будівлі — моєї нової книги. Мені не хотілося б підміняти їх красивими роз'яснювальними словами, нехай вони говорять самі.

Березень на морському узбережжі завжди бурхливий місяць. Якось у березні над Махачкала промчав ураган. Зіткнулися два вітри: один, що прилетів з Каспію, другий, що злетів з гір. Один вривався в місто, розігнавшись на морському просторі, другий обрушився, впавши з великої височини. Вітри зчепилися в жорстокій сутичці, переплелися, й почалася боротьба. Коли бореться двоє велетнів, небезпечно плутатися в них під ногами. Цього разу під ногами в борців опинилася Махачкала.

Все, що погано лежало, все, що погано держалося на землі, одразу полетіло за вітром. Летіли миршаві деревця, порожні ящики, покрівлі халуп, фанерні ларки, всіяке сміття.

Але непохитно й гордо стояли, міцно вчепившись у землю, старі дерева й великі будинки. Все нетривке й легковаге було знесене, а ґрунтовне і стійке залишилося.

ДОСТОТУ ТАК САМО події, почуття, думки людини бувають такі, що їх змітає навіть легенький вітерець часу, але вони бувають і такі, що навіть могутньому житейському ураганові не під силу розвіяти й здутьи їх.

З таких усталених подій, з таких думок, з таких почуттів мені й треба споруджувати будівлю книги. Вона має бути споруджена в традиційному аварському стилі, але разом з тим має бути й сучасна. Будинок потрібний такий, щоб і сім'я рада була в ньому жити, та щоб і гість був задоволений. Будинок має бути такий, щоб діти знаходили в ньому своє щастя, молоді — своє кохання, старі — свій спокій.

Моя книга — мій Дагестан. В яких обрисах я бачу тебе? З чим порівняю? З орлом, який ширяє в небі? Але ж орел не справа рук людських, його творила природа, і від нашої думки в ньому нема нічого. Тоді, може, з літаком? Але ж літак літає занадто високо над землею, а коли котиться по землі, то навкруги нього тільки пейзаж аеродрому. Не люблю, коли на землю поглядають з височини й говорять про неї зверхньо.

Ні, я бачу обриси такого апарата, котрий літає, як літак, їздить, як поїзд, і плаває, як корабель. Я на ньому і пілот, і машиніст, і стерничий. Наша відправна станція — наш аеродром, наша пристань, наше депо — тисячолітній безсмертний Дагестан. Звідси ми можемо мчати в повітрі, по суші й по воді в будь-які краї землі. Туди, де я вже побував, або туди, де побувала хоч би моя мрія. Ми їдемо, летимо, пливемо. З вікон видно білосніжні гори, смарагдові соковиті луки, широкі річки, безкрайні океани. Буйна весна, коротка осінь, жорстока зима і спекотливе літо пропливають повз наші вікна. А скільки пасажирів навколо мене! Тут і мюриди Шаміля з пов'язками, крізь які просочується кров, і горці-партизани, і мої сучасники — люди різних професій. Навколо мене всі, кого я будь-коли бачив, зустрічав, всі ті, з ким розмовляв і кого запам'ятав.

Так, у мою книгу-поїзд, книгу-літак, книгу-пароплав потрібен єдиний квиток чи пропуск: щоб я запам'ятав. Щоб люди й події були мов ті восьмивірші та рядки, що запали мені в пам'ять з довгих пісень, виконуваних бродячими співцями. Щоб вони були як оті вісім рядків, що їх відзначив Абуталіб, прослухавши десять

довгих віршів поета. Щоб вони були як оті дерева й оті будинки, що вистояли перед ураганом, тим часом як усе легковаге й нестійке змело, мов те осіннє листя.

Інакше я уподібнився б Муслімові з аулу Казаниці. Розкажу вам тепер, що з ним скоїлося.

У травні, коли вівці з душного, пильного степу переганяють у зелені холоднаві гори, Муслім з аулу Казаниці попросив у Спілки письменників відрядження, щоб написати нариси про перегін овець. А втім, може, це було у вересні, коли вівці, навпаки, з холодних уже на цей час гір переганяють на зимівлю в тепліші степи. Відрядження Муслімові дали. Муслім поїхав і сумлінно пройшов разом з чабанами і отарами всю цю путь. Коли він повернувся, то блокноти, списані ним, везли окремим конем. Виявляється, він день крізь день записував усе, що бачив. Ніщо, жодна дрібниця не вислизнула з-під його олівця. Побачивши коня, записував про коня, побачивши чабана, записував про чабана, побачивши вівцю, записував про вівцю. А скільки ж там було чабанів і овець! Писав він і про те, що побачив, і про те, що почув. І знову ж таки не пропустив жодної розповіді. Писав він і про тих, хто забігав наперед і їх доводилося удержувати, і про тих, хто відставав і їх доводилося підштовхувати. Книжка про дорогу вийшла довша, ніж сама дорога. Вийшла книжка, на читання якої треба витратити стільки ж часу, скільки витратив Муслім на саму подорож. Чабани розповідали нам потім, що, коли сходили на Гемринське пасмо, зустріли мула. Мало того, що Муслім, побачивши цього мула, тут-таки взяв бідолаху на олівець,— йому заманулося поглянути на кожне з чотирьох копит. Муслім кинувся до мула, схопив його за задню ногу й хотів підняти. Але мул не міг знати добрих намірів письменника і всієї важливості події, він нетактовно вбрикнув запопадливого Мусліма і влучив саме в ніс.

Чабани сміялися навколо:

— І це повинен записати Муслім.

Звичайно, мул — тварина примхлива й з поганим но-

ровом, але в цьому випадку він, мабуть, мав рацію. Надмірна настирливість має бути покарана.

Згодом працю Мусліма обговорювано в Спілці письменників. Жартуючи, ми спитали в нього:

— Скажи, Мусліме, у твоїй книжці написано про все, починаючи з ослятка з аулу Харіколо й кінчаючи муловим копитом. Чому ж ти пропустив безрогого цапа?

— Що ви, як можна пропустити! Безрогий цап у мене теж є, тільки я сказав про нього місцевим діалектом. Його в мене названо «ханква».

Ми всі посміялись, та потім спробували все ж напоумити Мусліма, що письменник не повинен писати про все, що побачить, а має вибирати з усього тільки те, що йому потрібне. Одна фраза може виразити велику думку. Одне слово може виразити велике почуття. Один епізод може виразити всю подію.

Не так давно у нас були проведені всілякі реорганізації. І тепер ми коли-не-коли та щось реорганізуємо. Я теж заразився цим. Я реорганізую жанр, котрим володію. Я збираю всі жанри в одну книгу, здійснюю загальне над ними керівництво. В одному випадку я скорочую штати, в другому збільшую. Міняю жанри місцями, зливаю два в один, а один поділяю на два. Якщо дуже багато реорганізовувати, то якась одна реорганізація хоч би випадково вийде вдалою.

ПРИТЧА ПРО ГОРЦЯ, ЩО ПРИЇХАВ ДО МАХАЧКАЛА. Горець приїхав до Махачкала у відрядження. У нього було багато грошей, до того ж вони були не свої, а підзвітні. Обідав і вечеряв він у ресторані. В день приїзду він гукав на весь ресторан:

— Офіціант, ще коньяку!

Усі чули, оберталися в його бік і дивувалися, хто це такий, що так багато п'є й не шкодує грошей на дорогий коньяк.

Останнього дня відрядження наш горець стиха, пошепки питав у того ж офіціанта:

— А почім у вас у ресторані локшина?

Отже, вола оцінюють не на початку оранки, а наприкінці, і не з того, як він вибрикує на луках, а з того, як він ходить у ярмі. Не тоді говорять про коня, коли на нього сідають, а коли з нього злазять.

Чи не роздуваю я свою книгу, як ансалтинці сурму?
Чи не роблю я дерев'яної печі, як робили сивухці?
Чи не вбиваю я собаку замість вовка, як це зробили якось мої земляки цадинці?

Коли починаєш путь до мети, мета далека. Чи вистачить мені сміливості, любові й терпіння, щоб її осягти? Чи, може, доведеться наприкінці путі чухати собі потилицю й думати, почім локшина?

СПОГАД. Одного разу в Дагестан прийшла люта зима. Несподівано випав сніг, що вкривав землю мало не на метр. Вівці і ягнята залишилися без корму. Вони почали гинути. Мене викликали в обком партії та й кажуть:

— Їдь, Расуле, на кутани, треба рятувати вівці.

— Як же я їм допоможу?

— На місці побачиш. Придумаєш. Треба знайти шляхи до порятунку їх.

Дороги до овець я не знав як слід і доброї години. Як же воно було мені шукати її в завірюху! Але партійна дисципліна над усе, і я дибав крізь сніг і вітер. Нарешті я надибав на одну кошару. Мене зустріли засмучені чабани. Сльози в них на щоках і вусах перетворилися на крижані, каламутні бурульки. Скривавленими мордами вівці намагалися крізь зледенілий сніг дістатися трави. Але прогризти крижану кору вони не могли й гинули. Собаки сховалися од вітру в затишні місця, не думаючи ні про вовків, ні про злодіїв. Одне слово, знегодя й безпорадність — ось що я знайшов тут. Побачивши мене, чабани гірко засміялися:

— Чого нам не стає зараз, то це віршів і пісень. Ти ж прийшов, щоб читати нам вірші або заспівати нам пісню, о сину Гамзата з аулу Цада? Ти краще виконай нам плач, а ми тобі будемо підскиглювати.

Три дні я просидів у курені чабанів, а тоді, побачивши, що ніякої користі від мене нема й не може

бути, показав чабанам свою спину. Шлях мій стелився до Махачкала.

— Ну як, врятував овець? — спитали мене в обкомі.

— Трьох баранів я врятував.

— Яким чином, розкажи?

— Дуже просто, чабани зарізали трьох баранів, і ми їх з'їли. Вважаю, що цих баранів я врятував.

— Гаразд,— розсердились в обкомі,— іди пиши свої вірші, а рятувати овець ми будемо, очевидно, без тебе. А щоб краще писалися твої вірші, оголошуємо тобі сувору догану.

Коли б не сталося такого і з мою книгою. Виходжу рятувати отари, та з чим повернусь? День, що починається на світанку, не завжди буває такий, як нам би того хотілося.

СПОГАД. Пам'ятаю перший день навчання в Літературному інституті в Москві. Тільки-но ми почали вчитися, а в мене день народження. Звичайно, мене не поздоровляли, бо ніхто ще не знав, що я цього дня народився. У мене було відкладено гроші на пальто, мені їх дав батько.

«Давай-но, бідолашний Расуле,— сказав я,— зроби-мо в день народження подарунок самому собі — купи-мо пальто». Взяв я гроші та й подався на Тишинський ринок.

Тих перших післявоєнних років що за ринки були в Москві! Свої закони, свої спекулянти, свої міліціонери. Мабуть, там можна було купити все, за винятком хіба що осла чи ослиці.

Найбільше Тишинський ринок скидався на розтрижений мурашник. Цілісіньку годину штовхався я серед людей, що трясли перед самісіньким моїм носом різним барахлом: костюмами, чобітьми, шинелями, кашкетами, платтями, кофтами, туфлями, милицями.

В той час мені хотілося скидатися на міністра. Серед товпища я шукав такого пальта, щоб, одягнувши його, отак одразу й стати міністром. Нарешті я побачив дещо підхоже, перекинута через плече одного спекулянта.

До того ж був ще й кашкет — під колір пальта, з того ж матеріалу.

Почав я, звичайно, з кашкета. Поміряв, подивився в дзеркальце — справжній міністр. Заходився торгуватися. Поки я голосно й чітко називав дешеву ціну, продавець мене мовби й не чув. Коли ж я стиха, пошепки назвав йому справжню ціну, він почув, як артист чує найвитонченіші лестоці. Перебили руки. Щоб зручніше було лічити всі мої трояки й п'ятірки, я дав пальто піддержати спекулянтові. Налічив дві тисячі п'ятдесят карбованців. Віддав гроші. Урочисто, з виглядом міністра, прийшов у гуртожиток. І тільки тоді згадав, що пальто залишилося в руках у спекулянта. За дві тисячі двісті п'ятдесят карбованців купив я самого кашкета.

Таким чином, мріючи скидатися на міністра, я залишився без пальта й без грошей. Коли б не вийшло того самого і з моєю книгою.

Всі знають, чого їм треба, але не всі те мають. Всі бачать свою мету, але не кожен її досягає. Є люди, котрим здається, що вони знають, як слід писати книгу, але вони не вміють її написати.

КАЖУТЬ: одна й та ж голка шие і весільну сукню, і саван.

КАЖУТЬ: не відчиняй двері, які не зумієш потім зачинити.

ТАЛАНТ

Горіти, щоб було світло.

Напис на лампаді.

ПРИТЧА ПРО ПОЕТА Й ЗОЛОТУ РИБКУ. Розповідають, що один безталанний довнині поет спіймав у Каспійському морі золоту рибку.

— Поете, поете, пусти мене в море,— заволала золота рибка.

— А що ти мені за це даси?

— Усі твої заповітні бажання виконуватимуться.

Поет зрадив і пустив золоту рибку в море. Не знати звідки посипалися на поета удачі. Одна по одній виїшли книжки його віршів. У нього з'явився будинок у місті й розкішна дача за містом. Поет уславився — його ім'я стало відоме всім людям. Увесь світ лежав перед ним, як уже готовий, і підсмажений, і посипаний цибулею, і оббризканий цитриною шашлик. Протягни руку — бери, насолоджуйся.

І от якось, коли він був уже академіком, депутатом і лауреатом, дружина ненароком прохопилася:

— Ах, чому до всього цього ти не попросив у золотої рибки ще й таланту!

Поетові наче сяйнула думка, наче він зрозумів, чого йому не ставало всі ці роки. Побіг він до моря, звернувся до золотої рибки:

— Рибко, рибко, дай хоч трошки таланту.

Відповіла золота рибка:

— Все я тобі дала, чого ти сам побажав. Все й надалі я тобі можу дати, чого забажаєш. А от таланту дати не можу. У мене в самої його нема, поетичного таланту.

Таким чином, талант або є, або нема. Його ніхто не може дати й ніхто не може забрати. Талановитим треба народитися.

Поет наш, щедро обдарований золотою рибкою, незабаром відчув себе вороною, вбраною в павине пір'я. Вся райдужна краса штучного оперення незабаром пообпадала, та до того ж за ці роки і власне пір'я почасти повипадало, і став поет гірший, ніж був.

Молитва від повторення не псується, повторю і я ще раз. Щоб писати, потрібен талант. А де ж його візьмеш, коли його нема навіть у золотої рибки?

МІЙ БАТЬКО РОЗПОВІВ: один горець з далекого аулу прийшов до батька й почав читати свої вірші. Батько уважно вислухав новоявленого поета, потім відзначив найслабші й найбезпорадніші місця. А тоді він пояснив горцеві, як він сам, Гамзат із Цада, написав би ці вірші.

— Але дорогий Гамзате,— вигукнув горець,— щоб написати так, потрібен талант!

— Далєбі, ти маєш рацію, трошки таланту тобі не завадило б.

— А де його взяти, порадьте,— зрадів горець, не зрозумівши іронії в Гамзатовій відповіді.

— У магазинах я сьогодні був, там його нема, хіба що пошукати на базарі.

Невідомо, звідки береться в людини талант. Невідомо, земля чи небо його дають. Чи, може, він син землі і неба? Невідомо також, де він міститься в людини. В серці, в крові, у мозку? З самісінького народження він уже гніздиться в маленькому людському серці, чи людина знаходить його потім, верстаючи свою нелегку путь по землі? Що більше живить його: любов чи ненависть, радість чи зажура, сміх чи сльози? Чи потрібне все це — і одне, і друге, і третє,— щоб талант зростав і міцнів? Чи передається він у спадок, чи людина накопичує його в собі в результаті всього, що вона побачила, почула, прочитала, пережила, спізнала?

Результат праці чи гра природи? Колір очей, з якими людина народилася, чи мускули, які вона нарощувала собі щоденним тренуванням? Яблуня, виплекана копіткими зусиллями садовода, чи яблуко, що впало з неба на долоні хлопчиків?

Талант — щось таємниче, що коли все знатимуть про Землю, про її минуле й майбутнє, коли все знатимуть про Сонце й зірки, про вогонь і квіти, коли все знатимуть навіть про людину,— в останню чергу все-таки дізнаються, що таке талант, звідки він береться, де міститься й чому він випадає цій людині, а не тій.

Таланти двох талановитих людей не схожі один на один, бо схожі таланти — це вже не таланти. Тим

більше талант не залежить від зовнішньої подібності людей, які його мають. Я зустрів багато облич, схожих на обличчя мого батька, але батькового таланту не зустрів ніде.

Талант не передається в спадщину, інакше в мистецтві панували б династії. Нерідко від мудреця народжуються дурні, а син дурня виростає мудрою людиною.

Талант, вселяючись у людину, не питає ні про величину держави, в якій людина живе, ні про численність народу. Прихід його завжди поодиноким явищем, несподіване — й тому розуміє, як сльиво блискавки, як райдуга в небі чи як дощ у змертвілій від спеки пустелі, що вже не сподівається дощу.

ЯК Я ВТРАТИВ КУНАКА. Одного разу, коли я сидів за своїм столом, до мого дому під'їхав молодий вершник.

— Салам алейкум!

— Ваалейкум салам!

— Я приїхав до тебе, Расуле, з одним невеличким проханням.

— Заходь у дім, клади прохання на стіл.

Юнак витяг з кишені і справді поклав на стіл кілька папірців. Перший з них, виявилось, був листом великого батькового кунака, та й мого частого гостя. Друг нашого дому й нашої сім'ї писав: «Дорогий Расуле, цей хлопчина — наш близький родич і хороша людина. Допоможи йому стати таким же відомим поетом, як ти сам».

Решта папірців були: довідка з сільради, довідка з колгоспу, довідка з парторганізації та характеристика.

У довідці з сільради було сказано, що такий-от справді є племінник знаменитого поета Махмуда з Кахаб-Росо й що сільрада вважає його гідною кандидатурою у відомі дагестанські поети.

В інших довідках було зазначено, що Махмудовому племінникові минуло двадцять п'ять років, що він закінчив дев'ять класів і що він цілком здоровий.

— Ну, чудово,— сказав я.— Давай подивимось твої твори, може, ти справді талановитий і станеш згодом відомим поетом. Я був би радий допомогти тобі, чим зможу, і тим самим виконати просьбу нашого спільного друга.

— Як! Та мене ж і послали до тебе, щоб ти навчив мене писати вірші. Я ще ніколи не пробував.

— А що ти робиш?

— Працюю в колгоспі. Але пуття з цієї роботи мало. Тим часом сім'я в нас велика. От і надумали відрядити мене в поети. Я знаю, що мій дядько Махмуд заробляв чимало, більше, ніж я в колгоспі. Та й ти, Расуле, кажуть, одержуєш великі гроші.

— Боюсь, що, незважаючи на все моє бажання, я не зможу зробити з тебе поета.

— Як? Я ж Махмудів племінник! У довідці все сказано. І сілрада висуває, і парторганізація.

— Хоч би ти був навіть Махмудовим сином. Як відомо, в самого Махмуда батько був вуглярем, а зовсім не поетом.

— Але де ж справедливість? Тут, у Махачкала, ви, поети й письменники, ділите поміж себе жирну тушу літератури, невже мені не випаде хоч би трошки тельбухів? Я погоджуюсь на тельбухи. Що ж мені тепер робити? Допоможи мені десь влаштуватися. Довідки у мене в порядку.

Як Махмудовому племінникові, ми видали йому з Літфонду невеличку грошову допомогу, а потім на моє прохання його взяв на роботу директор заводу Дагелектромаш. Але, як виявилось, претендент у популярні поети залишився незадоволений з своєї долі. Незабаром його батько, наш кунак, надіслав мені розгніваного листа:

«Всі мої просьби твій батько Гамзат завжди виконував. Ніколи він мені ні в чому не відмовляв. А ти, Гамзатів син, відмовився виконати таку маленьку просьбу — влаштувати мого сина в поети. Певне, занісся ти, Расуле, не в батька вдався. Ніколи я не міняв своїх кунаків, а тепер от доводиться. Прощай».

Таким от чином через талант, певніше, через те, що його не було, я втратив хорошого кунака. Кунак мій і справді був хороша людина, він тільки не розумів, що ніхто — ні голова Спілки письменників, ні секретар парторганізації, ні глава уряду — не може роздавати таланти, мов шматки баранини, коли горці посідають круг столу, а баранячу тушу, від якої пашить гаряча пара, вже втерблено на стіл.

Або трапляється, бачиш, коли йдеш шляхами Дагестану, як угору їде навантажена арба. Хтось один допомагає тягти її вгору, другий штовхає її ззаду;

або бачиш, як великий грузовик тросом витягає з сніжного замету маленького «Москвича»;

або бачиш, як бистрохідній легковій машині не дає їхати вперед тихохідний громіздкий самоскид: гірський шлях вузький, і легкова машина ніяк не може випередити тихохід.

І от — талант не арба, яку можна штовхати чи тягти вдох; талант не «Москвич», якого треба витягати тросом; талант не машина, яка не може випередити й вирватися вперед.

Талант не треба підштовхувати ззаду й не треба тягти за руку. Він сам знаходить собі дорогу й сам опиняється попереду всіх.

Тим часом багато ще є людей, які сподіваються, що їх або підштовхнуть, або підтягнуть. Ось маленька історія, яку можна було б назвати так:

НЕХАЙ БУДЕ СТАРА, АЛЕ ТАЛАНОВИТА. Навчаючись у Літературному інституті в Москві, я заприятелював з багатьма російськими поетами, теж студентами інституту. Вони заходилися перекладати мої вірші. Переклади почали з'являтися по різних газетах і журналах. Завдяки російським перекладам мої вірші прочитали інші народності Дагестану.

За тих років знайшлися лихомовні язики, які пащекували: мовляв, Расул Гамзатов зовсім не вміє писати аварською мовою, його намагаються вивести в люди талановиті російські перекладачі, й він одразу пише так, щоб пристосуватися до смаків російських читачів.

У зв'язку з цим я згадую щоразу про одного дагестанського поета.

Існує невеличка народність — тати. Їх усього не більше п'ятнадцяти тисяч. Проте є п'ятеро-шестеро хороших татських письменників, відомих усьому Дагестанові. Їхні книжки видають і рідною мовою в Махачкалі, і в перекладах на російську. Про одного татського поета я хочу розповісти. Ім'я його називати не обов'язково.

Моє навчання в Літературному інституті закінчилося, і я повернувся до рідного Махачкала. Перших же днів мене запросив у гості татський поет. Він частував мене просто неба. Перед нами — широкий Каспій, позад нас — високі гори. Поет читав мені вірші татською мовою, а потім слово за словом перекладав на російську мову, щоб я зрозумів зміст його віршів.

Ураховуючи те, що я гість, а він господар; ураховуючи те, що він може подумати, ніби я хочу похизуватися своїми знаннями, набутими в Москві; ураховуючи те, що всі поети більше люблять хвалу, ніж критику; ураховуючи те, що ніяка критика йому все одно не допоможе; і ураховуючи, нарешті, те, що він сам до небес підносив кожен мій вірш і кожен мій рядок, — ураховуючи все це, я безбожно вихваляв усе, що він мені читав.

Щоправда, окремі вірші мені подобались, і я говорив про них щиро, та інші мені не подобались, і я говорив про них, ламаючи душу. Одразу ж я подумки простягав руки до хвиль Каспію, навіть ставав перед ними навколішки й казав: «Простіть мені цю олжу». Потім я подумки обертався до гір, простягав руки до їх білих вершин, ставав перед ними навколішки й казав: «Простіть мені цю олжу».

Начитавшись один одному віршів і навихвалявши один одного, ми якийсь час мовчали. Я просто слухав море, а друг, як виявилось, був заглиблений у свої думки. Нарешті він почав таку розмову:

— Расуле, мені хотілося б поділитися з тобою однією важливою думкою. Але обіцяй, що нікому не розкажеш.

Я пообіцяв.

— Ти знаєш,— вів далі мій друг,— ми, тати, народність нечисленна. Мені тут із своїми віршами тісно. Ти правильно робиш, що шукаєш читачів у Москві. Я хочу наслідувати твій приклад, хочу переїхати жити до Москви. Але ж у мене нема там ні рідних, ні друзів, ні знайомих. Нема й притулку. Як ти гадаєш, коли я з гонораром, одержаним за нову книжку, поїду до Москви, чи найду я там підхоже притулище?

— Чому ж не найдеш? Коли будуть гроші, наймеш кімнату.

— Я не те маю на увазі. Чи найду я там собі дружину? Нехай вона буде стара, потворна, будь-яка, тільки б вона була талановита, тільки б вона переклала мене на російську мову, тільки б вона вивела мене в люди. Згодом, ставши на ноги, я знайшов би свій шлях. А без цього я засохну в національній шкаралуці.

Я ще раз придивився до його зовнішності. Двадцятип'ятирічний, мускулястий, напояний вогнем кавказець. Великі руки й навіть пальці поросли волоссям. Волосся на грудях жоретке, мов ті гвіздки, позабивані в стіну. На смаглявому, майже брунатному обличчі товсті губи, й сині, мов озера, очі. Його голову можна прийняти за їжака. Зуби білі, великі. Ноги як палі. По всьому тілу бугри м'язів. Первозданне дитя природи. Чи може ж такий не знайти дружини в багатомільйонному місті. Я сказав:

— Тобі досить тільки спинитися посеред вулиці й свиснути, як прибіжать жінки, яких лиш тобі заманеться.

Мій друг зрадив, мов дитина. Він став на руки й на руках пішов у воду, в море. Перед тим, як попливти, він ще спитав:

— Як ти порадиш діставатися до Москви — літаком чи поїздом?

Минуло півроку. Обтрушуючи мокрий сніг з шапки, я підіймався на четвертий поверх у видавництво «Молодая гвардия». Мені назустріч з великим портфелем

під пахвою сходив татський поет, котрий частував мене на березі Каспію. Насамперед я звернув увагу на те, що портфель він ніс не за ручку, як носять звичайні письменники, а під пахвою, як носять бухгалтери та касири. Ще я помітив, що він дуже змінився за ці півроку. Волосся, схоже на їжака, відросло й тепер поділене акуратним проділом. На щоках бакенбарди, наче в декабриста. Ніготь мізинця, довгий і відгострений, стирчить, мов багнет. На пальці перстень з каменем. Замість краватки до коміра прикріплено щось подібне до крил хруща. Елегантний, галантний. Після взаємних привітань він поправив на мені краватку, яка, очевидно, збилася набік. Я, звичайно, подякував.

Ахмет представив мене своїй дружині, а мені — її.

— Дуже приємно, — сказала вона і простягла мені три пальці.

У нас у Дагестані не ведеться цілувати руку жінці, тому я просто обмежився легким рукостисканням, але вона так закричала від болю, наче я перемішав усі кісточки її пальців.

— Даруйте мені, темному горцеві... я не хотів...

— Пора звикати до культури, — кинула вона мені, підійшла до дзеркала й заходилася кривлятися перед ним, наче дзеркало могло змінити щось у її зовнішності.

Справді, вона була і стара, й потворна, а пудри на ній було стільки, що вистачило б на штукатурку для середньої завбільшки кімнати. Більш за все я шкодував, що не було тут Абуталіба, він-бо вже, певно, сказав би про неї влучне словечко.

Кажуть, нема нікого хитрішого від лисиці та її хвоста. Але як же пошилася в дурні чорно-бура, потрапивши на комір цієї старої шкапи. Жінка відійшла до журнального кіоска, і ми з Ахметом на якийсь час залишилися самі.

— Як живеш, як себе почуваєш, друже Ахмет?

— О, я почуваю себе як віл, котрого запрягли, щоб молотити сочевицю. Дружина керує мною в моїй ро-

боті. Якби ти знав, яка вона освічена! Ясна голова. Особисто знала Блока і Маяковського. Була другом Сергія Єсеніна. Бувала в Парижі. Чудово розмовляє англійською мовою. У нас чотирикімнатна квартира, й ми самі. Дітей у нас нема. Є тільки собачка Тошик. Японський собачка, менший від кішки.

— Справді, як видно, пощастило тобі в житті. Куди ж тепер ідеш?

— Та от приносив вірші в «Мурзилку». Кажуть, надто глибокі для дітей. Гадав віддати в журнал юних колгоспників. Там вірші сподобалися, тільки треба дописати строфу, щоб згадувалося слово «колгосп». Сьогодні увечері допишу, а завтра принесу знову... Так, Расуле, ось, виявляється, як слід працювати й жити. Моя дружина каже мені: діти, перш ніж навчитися ходити, теж повзають. Потім я напишу і справжні твори.

— Альошо,— ніжно й вимогливо сказала, підійшовши, дружина.— Ходімо нагодуємо Тошика, а тоді підемо ще в «Крокодил» і в «Работницу».

Після цієї зустрічі ми з Ахметом довго не бачилися. Якось я одержав від нього листа. Він просив мене замовити в Балхарах глечик з написом «Моїй дорогій дружині». Я замовив глечика й подумав: «Мабуть, і справді вона для нього багато робить». Його вірші в перекладах дружини мелькали інколи в журналах «Мурзилка», «Пионер», «Крокодил». Не з'являлися його вірші тільки у нас у Махачкала рідною йому татською мовою.

Кілька разів ми просили його надіслати що-небудь, але відповіді не одержували.

Побачились ми через п'ятнадцять років після першої зустрічі. У Москві відбувалася Декада дагестанського мистецтва. Сорок поетів приїхали з Дагестану до Москви. Різними мовами ми читали свої вірші в Колонному залі, в Кремлівському театрі, на автомобільному заводі, в гвардійській Кантемирівській дивізії.

На заключному вечорі декади до нас за лаштунки крадьковито пробрався наш Ахмет.

— Расулє,— слізно благав він,— візьми мене з Москви в Дагестан. Хотів я викохати курдюк, та позбувся й останнього хвоста.

Отже, Ахмет повернувся в Дагестан. Але ніяк не настроюється його пандур, ніяк не може він взяти правильну ноту. Він схожий на тріснутий дзбан, з якого витекло все вино. Хоч як його потім склеюють, а все одно вино витікає.

Отже, перекладач не може дати таланту тому, в кого його нема. Одні кажуть, що Еффенді Капієв створив Сулеймана Стальського, а інші кажуть, що Сулейман створив Еффенді Капієва. Насправді ж вони обидва були талановиті. Талант Еффенді створив Еффенді, а талант Сулеймана створив Сулеймана.

Я СКАЖУ ІЗІ. Так можна було б назвати наступну історію, що мені згадується.

У Дагестанському педагогічному інституті разом зі мною вчився відомий нині дагестанський письменник Магомед Суліманов. Він з дитинства був різнобічно талановитою людиною: непогано малював, танцював народні танці, писав вірші. Він пристрасно любив «Євгенія Онегіна». З цією книгою він не розлучався і знав її майже всю напам'ять. Уже тоді в нього була мрія перекласти «Євгенія Онегіна» аварською мовою. Цю книгу він навіть брав із собою на війну.

Наприкінці війни, посічений кулями і осколками, Магомед опинився в московському госпіталі. Там він познайомився з молодою москвичкою Марією. Коли рани позаживали, він одружився з Марією й залишився в Москві.

Приїхавши до Москви вчитися, я через адресний стіл знайшов свого друга. Я скучив за ним, він за мною, Марія не заважала нашій дружній палкій розмові. Ми довго сиділи втрьох за пляшкою міцного вина. Магомед розповідав про війну, я про Дагестан, про рідні гори, про рідний аул. Я читав їм вірші свої й своїх товаришів, молодих аварських поетів. Потім я спитав у Магомеда, чому ж він хоче присвятити своє життя?

— Я довго думав, до чого б мені взятися. Але в Ма-

рії є тітка, а в тітки є Ізя, дуже впливова в Москві людина. Тітка побачила, що я мучусь роздумами, та й каже: «Ну чого ти мучишся, Магомед? Я скажу Ізі, і він все влаштує». Справді, Ізя знайшов мені добру посаду при Академії наук. Там я тепер і працюю.

— А твоє малювання?

— Ет, годі того, що мене розмалювали кулі.

— А вірші?

— Це була дитинність, Расуле. Тепер я доросла серйозна людина, і діла треба шукати собі серйозного.

— А «Євгеній Онєгін»?

Мій друг задумався. Певне, я влучив у вразливе місце.

— Чому не хочеш повернутися в Дагестан?

— А як же бути з Марією?

— Візьми з собою.

— У мене нема дому ніде, крім того, що в аулі. А в аул я з Марією поїхати не можу. Вона ж не зможе розмовляти навіть з моєю матір'ю. Не брати ж мені ще перекладача, щоб Марія розуміла маму, а мама розуміла її.

Щоб припинити важку для Магомеда розмову, я підніс тост за нього, за Марію, за «Євгенія Онєгіна».

Коли я наступного разу зайшов до свого друга, Марія сказала мені, що Магомеда наче підмінили. Цілісінькими днями й ночами, кожної вільної хвилини коштом їжі, сну й відпочинку він щось пише, рве, і знову пише, і знову рве.

Маріїна тітка, поспостерігавши Магомеда, кінець кінцем спитала, що він пише й чому рве написане.

— Я хочу зробитися поетом,— відповів їй Магомед.— Я хочу перекласти «Євгенія Онєгіна».

— То об чім мова і чого так мучитися? Я скажу Ізі, і він усе влаштує.

— Ні, дорога тігонько, ні сам Ізя, ні його начальник, ні навіть його дружина не допоможуть мені зробитися поетом. Я можу стати ним тільки сам.

Незабаром Магомед прочитав мені переклад першої глави «Євгенія Онєгіна» аварською мовою. А за три

роки і всі аварці мали можливість читати цей роман своєю рідною мовою.

ЧИЮ ФОТОГРАФІЮ ВМІЩУВАТИ? Кажуть, що енергійна дружина чимало може сприяти чоловіковому успіхові. Так, зустрічали й ми таких енергійних дружин. Була така дружина в одного досить відомого дагестанського поета. Всю Спілку письменників, всі видавництва й газети кидало в дрож, коли згадувано її ім'я. Я теж її побоювався і навіть, щоб задобрити її, повісив у себе в кабінеті портрет її чоловіка. Я гадав, що вона буде задоволена і ставитиметься до мене трохи лагідніше. Але це на неї мало вплинуло. Адже вона не одержала жодної копійки за те, що портрет її чоловіка висів у моєму кабінеті.

Одного разу вона зажадала од видавництва, щоб негайно було видано збірку віршів її чоловіка. Директор несміливо заперечував, що плани на цей рік затверджено, що паперу мало й що вони могли б видати наступного року...

— Ти безсовісна людина! — репетувала розлючена жінка.— Ти просто боїшся, що люди побачать, наскільки вірші мого чоловіка кращі, ніж твої. Ось навіщо ти розповідаєш мені казки про папір та плани. О, я тебе бачу наскрізь. Я не дам себе ошукати. Я примушу тебе видати збірку мого чоловіка.

З цими словами жінка грюкнула дверима видавництва.

За дві години на директорському столі задзвонив телефон. У трубці пролунав голос секретаря обкому.

— Ради бога, зроби якось так,— благав секретар,— щоб ця жінка більше до мене не приходила. Я не встигаю міняти скло на своєму столі: вона розбиває його, стукаючи кулаком об стіл.

— Що ж вийшло в результаті? Викинули з плану повість Льва Толстого «Хаджі-Мурат» та ще дитячу книжку Гамзата Цадаса. За рахунок цих двох книжок поставили в план збірку віршів чоловіка войовничої жінки.

Здавалося б, мав настати мир. Та незабаром вибухнув новий скандал. Виявляється, в збірці не вмістили поетової фотографії.

— Безсовісні люди! — кричала розгнівана дружина. — Ви боїтесь, що люди побачать, наскільки мій чоловік вродивіший за вас усіх! Ось чому ви не вмістили фотографії.

— Та ні, — відповів директор видавництва. — Просто ми не знали, чию фотографію вміщувати в цю книжку: твою чи твого чоловіка.

— А що, — осміхнулася жінка, — ще не відомо, чи став би він поетом, якби не я.

Абуталіб, зустрівши того поета, сказав йому:

— Послухай, Кусо, поступись мені на тиждень твоєю дружиною — я одразу ж стану лауреатом Сталінської премії.

— Що ти, Абуталібе, я вже десять років живу з нею, але не одержав навіть премії Хаджі Хасума.

— То попроси в неї трохи таланту.

ПРИТЧА ПРО АБУТАЛІБА ТА ХАТІМАТ. Абуталіб спочатку пас вівці. Потім він уподобав ремесло лудильника, але свою пастушу сопілку носив із собою і вільної хвилини грав на ній. Ремесло водило його з одного аулу в другий, і от якось, хто каже — в Кулі, хто каже — в Кумусі, до Абуталіба підійшла з дірявим дзбаном дівчина на ймення Хатінат.

Довго лагодив Абуталіб цей дзбан. То він відкладав його набік і неквапно закурював, то він відкладав його набік і починав грати на сопілці, то він відкладав його набік і починав розповідати Хатінат усілякі билиці й небилиці.

Хатінат квапила лудильника й кричала:

— Хоч би самокрутки скручував коротші!

— Що ти, люба Хатінат, тепер я скручуватиму їх завдовжки з аршин, щоб їх іще довше курити.

Нарешті дівчина розсердилась зовсім, і Абуталіб змушений був повернути їй дзбан. Дзбан геть увесь саяв, як новий: так постарався Абуталіб. Проте не встигла дівчина набрати у дзбан води, як він потік.

Розгнівана, мало не плачучи від образи, вона знов прийшла до Абуталіба.

— Скільки часу ти лагодив мій дзбан, а він тече дужче, ніж раніше.

— Нехай би щодня у твій дзбан кидали камінці сміливі, вродливі хлопці! Чого ти сердишся, Хатінат, я ж навмисне залишив дірочку, щоб ти прийшла до мене ще раз і щоб я міг подивитись на тебе.

— Бодай би хлопці кидали каміння в твою голову, а не в мій дзбан! — випалила Хатінат та й пішла на-завжди.

Абуталіб дуже журився. Кохання його до Хатінат розгорялося дедалі дужче. І що дужче розгорялося воно, то більшою ставала туга. Пойнятий тугою, Абуталіб написав пісню, в якій оспівував Хатінат і своє кохання до неї.

Потім він написав другу пісню, потім десяту, потім двадцяту, а потім він з лудильника перетворився на славетного поета.

Хатінат тим часом одружилася з чоловіком на ймення Гаджі. А потім розлучилася з ним і одружилася з чоловіком на ймення Муса.

Одного разу, коли славетний поет Абуталіб ішов через базар, до нього гукнули:

— Гей, Абуталібе, чи не полагодиш дзбан?

Поет оглянувся й побачив Хатінат, стару, згорблену, хвору.

— Певне, ти занісся, Абуталібе. Ще б пак! І депутат, і орден на грудях. Мабуть, забув ти свою лудильну майстерню. Тим часом, якщо розібратися, то я, Абуталібе, зробила з тебе поета. Якби не принесла я тоді лагодити дзбан, так і сидів би ти досі лудильником на базарі.

— Коли справді така велика твоя влада, о Хатінат, коли справді ти вмієш робити з людей поетів, то чому ж ти не зробила поета з свого першого чоловіка — Гаджі? Та й пісень твого другого чоловіка Муси поки що не чути...

Абуталіб уже пішов, а Хатінат все ще стояла з роз-

з'явленим ротом, не знаючи, що відповідати. Дощик, що почав накрapati, привів її до пам'яті.

Отже, ніхто не властен зробити з людини поета, якщо людина сама не стане ним.

МІЙ БАТЬКО РОЗПОВІВ, що коли я написав перші свої вірші, то один чоловік, дуже відомий і шанований у Дагестані, давній батьків друг, сказав:

— Було б добре, якби Расул тепер сильно закохався. Байдуже, чи щасливе чи нещасливе, взаємне чи не-взаємне було б це кохання. Можливо, навіть краще, якби він закохався без взаємності, якби кохання принесло йому самі страждання. Ось тоді він одразу став би великим поетом.

Батьків друг навіть підшукав дівчину, юну й прекрасну, яка могла б зробити з мене нещасну людину, зате поета.

Батько відповів своєму другові:

— Поглянь, скільки на світі закоханих, але хіба кожен з них поет? Щоб красиво любити, теж треба таланту. Може, любові талант потрібен більше, ніж любов талантові. Що й казати, любов супутник таланту, але вона не заміняє його. Те саме скажу про почуття, протилежне любові,— про ненависть.

— Але візьми Махмуда, співця любові...

— Правильно. Таким поетом, яким ми його знаємо, Махмуд у великій мірі став завдяки своїй коханій. А проте я гадаю, що якби цієї коханої зовсім не було на світі, однаково Махмуд став би визначним поетом.

Його неспокійні, бентежні сили однаково знайшли б собі шлях, як у сирій, важкій, темній землі знаходить шлях до сонця ніжний паросток трави. Адже інколи трава пробивається навіть з-під каменю.

Справді, легко погодитися з тим, що так само, як вогонь живиться сухими дровами, талант живиться сильними людськими почуттями — любов'ю та ненавистю, що вірш народжується від ясної усмішки або від солоної сльози. Але я хочу навести вам два приклади.

Яке горе, які страждання можуть рівнятися з горем матері, що втратила сина? І от його ховають, і от походились люди. Але мати безмовна, вона просто плаче, вона не здатна виразити своє горе словами, такими словами, щоб усі заплакали, як плаче вона сама.

Тоді приходять вправні плакальниці. Сліз нема у них на очах, бо тут не їхнє, а чуже горе. Проте, коли вони демонструють своє жахливе мистецтво, всі навкруги починають ридати.

Я називаю це мистецтво жахливим. Воно й справді жахливе, жорстоке. Недаремно мусульманська релігія твердить, що плакальницям на тому світі приготовані вічні муки — нарівні з лицемірами, прикидьками, наклепниками. Але з мистецтвом, яке змушує людей плакати, нічого не вдієш.

Тепер протилежний приклад. Хто може бути щасливішим за батька й матір, у яких син виріс, зміцнів, став мужчиною й тепер одружується? Весілля — радісне свято. На весіллях танцюють і співають пісень. І, звичайно, найбільше радіють женихові батько та мати. Та чи кожне з них може виразити свою радість словами, піснею, такою піснею, щоб зраділи всі навкруги і щоб для всіх ця чужа радість весілля стала мовби своєю?

Ні, батьки заздальгідь ідуть по аулах і запрошують умілих співців. Співці приходять. Вчора вони співали на іншому весіллі, завтра співатимуть ще на іншому. Їм однаково. Але їхній талант надихає людей і дає людям справжню радість.

Тоді, може, талант живиться копітким досвідом життя? І будь-яке виявлення таланту в мистецтві є наслідком великих знань, складної долі, великих справ?

Але якби це було так, то хіба міг би чотирнадцятирічний, і до того ж сліпий, аварський хлопчик своєю грою на пандурі дивувати й зачаровувати аварські аули?

Другий юнак, Магомед Раджабов, з дитинства прикутий до ліжка, написав таку пісню про матір, що нема

в Аварії людини, яка не знала б і не співала цієї пісні. Музику до цієї пісні створив Ахмед Цурмілов, людина, в якої паралізовані обидві ноги. Про нього я одного разу написав вірш:

Вісім струн на твоїй мандоліні,
Вісім тисяч мелодій у них...

Талановитий сліпий побачить більше, ніж бездарний зрячий. Хтось іще сказав: розумний, сидючи в своєму кабінеті, побачить більше, ніж дурень, який відбув подорож навколо світу.

До того ж сліпий Магомед, який збирав милостиню на базарі, ніколи не помилявся, підраховуючи свою щоденну виручку.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Якщо сила таланту в самому зорі, то як же співав лезгинський поет Кочхурський, якому хан виколов обидва ока? Якщо сила таланту в багатстві, то як же уславився лезгинський поет Етім Емін, бідняк і сирота? Якщо сила таланту в освіті, то як же Сулейман Стальський став Гомером ХХ століття, не вмюючи навіть розписатися,— замість свого підпису він прикладав свого пальця, вмочивши його перед тим у чорнило? Якщо сила таланту в начитаності та ерудиції, то чому ж я зустрічав стількох начитаних, дуже ерудованих людей, які не могли написати жодного путящого рядка?

Раніше в горах був звичай влаштовувати цікаві змагання. З одного боку виступали освічені, що вмюють читати й писати аварською мовою, муталіми, а з другого боку — неграмотні чабани, які нічого не знають, крім свого ремесла. Обидві сторони вступали в поетичне змагання. Найчастіше перемагали чабани.

Вільні, як вітер, пісні, лунаючи над зеленими схилами гір, заглушували й перемагали розважливий голос освічених співаків.

Але все-таки тих і тих перемагали поети, які були одночасно і муталімами, й чабанами. Коли в змаганні брали участь Махмуд або мій батько Гамзат, то їм доводилося змагатися між собою, а не з іншими співцями. Інші залишалися далеко позаду.

Може, сила таланту просто в розумі? Але я зустрічав і в Москві, і по інших країнах дуже розумних людей. Якби їхній розум втілювався раптом у віршовану форму чи в форму роману й оповідання, це були б неоціненні твори мистецтва. Та щось заважає перейти їхнім розумним думкам з кінчика пера на папір, і розумні думки розвіюються в повітрі або сходять у могилу разом з їхніми власниками.

У такому разі, може, сила таланту в упертій праці, в роботі до сьомого поту? Дуже часто я чув, що талант сам по собі зовсім не існує, що він може проявитися тільки в результаті впертої праці. Але уявіть собі, що пісня солов'я, який просто сидить на гілці, мені подобається більше, ніж пісня осла, який тягне великий вантаж.

Не той пісень співає, хто арбу тягне, а той пісень співає, хто на арбі сидить.

Аллах великий, скільки ж у світі протиріч! Якщо пісні є плід дозвілля людини, яка сидить на арбі, то, може, все мистецтво є результат неробства й дозвілля, матеріальної забезпеченості й безтурботності?

Але хіба не співають у розкішних палацах пісень, що народилися в убогих халупах? Усі казки про ханів та багатіїв створено бідняками. Шамхал заслав у Сибір Ірчі Казака. Засланий до Сибіру Ірчі Казак писав вірші далі. З віршів Ірчі Казака люди знають тепер про кумицького Шамхала.

Молодого грузинського князя Давида Гурамішвілі викрали горці. Вони посадили його в яму в Унцукулі. Сидячи в сирій ямі й сумуючи за своєю блакитною і перлинною Грузією, князь почав створювати вірші. В певному розумінні можна сказати, що горці зробили з Гурамішвілі поета.

Дочка хунзахського хана Айшат закохалася в молодого вродливого чабана. Батько, дізнавшись про це, вигнав дочку за поріг дому. Була зимова холодна ніч. В мороз, до колін у снігу, під пронизливим вітром, у легкому платті, створила Айшат свою першу пісню.

Але коли так, то, може, вся сила таланту в людській слабості, в бідності? Може, нещастя та горе породжують найкращі пісні? Хто ви, вірші, і чого вам треба? Ви прийшли до Батирая, коли він хворий, старий, голодний, сидів біля згаслого й холонучого вогнища. Ви прийшли до Махмуда, коли він мерз у карпатських окопах, а його кохана, та, що була йому дорожча за сонце, землю й життя, віддалася заміж за іншого. Ви прийшли до Абуталіба, коли з ціпком і хурджуном він пішов по аулах жебрати й коли люблена його Хатімаг відцуралась його, одружившись з іншим. Ви прийшли до Ельдарилава тоді, коли він прийняв чашу з отрутою з рук своїх убивць. Жорстокий Зунті-наїб зашив нитками рота Анхім-Марин, і саме тоді Марин проспівала найкращу свою пісню. Ця пісня позбавила наїба спокою і сну до кінця його життя.

У чому ж сила твоя, таланте, розкажи мені. Що ти — совість, честь, мужність чи, може, страх? Адже боязка людина теж співає, вирушаючи в нічну путь. Тим співом вона себе підбадьорює.

Ти щастя чи лихо, ти нагорода чи покарання? Ти краса, створена, щоб люди мучились через неї, чи муки, в яких народжується краса? Чи, може, ти дитя часу й подій? Іскри народжуються від ударів кременю об кремій. Війна не збільшує кількість людей на землі, але вона збільшує на землі кількість героїв.

Я не знаю, що таке талант, як не можу сказати, що таке поезія. Але іноді — то на шляху додому, то в чужому краю, уві сні (мовби відгорнувши трохи полу моєї бурки), то коли я ступаю по зеленій траві (мовби переливаючись у мене з живої зелені й розливаючись у крові), то коли я їм, то коли слухаю музику, то в колі сім'ї, то в гомінкому колі друзів, то коли я беру на руки дитину, мовби благословляючи її на довгу путь, то коли я підтримую плечем, допомагаючи нести, труну з останками друга, проводжаючи його в останню путь, то коли я дивлюсь в обличчя своєї коханої, — раптом до мене навідується щось рідкісне, дивовижне, загадкове й могутнє. Воно буває або веселе, або сумне,

але завжди спонукує до дії, завжди змушує мене говорити. Воно приходять без запрошення й не питаючи дозволу.

Воно приходять, і за ним десь вдалині ввижається і Махмуд у черкесці, з пандуром у руках, з його любовною пристрасстю, так і не виплаканою до кінця в його піснях, і мій батько з ніжною сумною усмішкою, і Ельдарилав з чашею отрути в руках, і Марин з закривавленими вустами, зашитими жорстоким наїбом; за ним ввижаються далекі образи велетнів — Данте, Толстого, Шіллера, Блока, Гете, Бальзака, Достоевського... Іноді мені здається, що крізь пронизаний світлим променем туман вимальовується образ самого бога.

— Що ти таке? — питаю я в цього щось.

— Я твій талант, я твоя поезія.

— Звідки ти?

— Я є скрізь.

— Тобі стільки ж років, скільки мені?

— О ні, мені одна секунда й мені тисяча віків. У мені наївність дитини, пристрассть безумного юнака, мудрість старця. У мене нема віку. Я багаття, яке не може згаснути. Я пісня, якої ніхто не може проспівати до кінця. Я політ, якого ніхто не спроможний завершити. Я дуже далеко від тебе, і я в тобі самому. Носити мене — радість і насолода, і носити мене — болісні муки. Нема нічого легшого, ніж я, і нема нічого важчого за мене.

Якщо я є, то від тремтіння струн скрипки можуть розколотися холодні скелі. Якщо я є, то від гри на зурні танцюватимуть дикі тури в ущелинах гір. Якщо я є, то кинджал випадає з рук убивці, а закохані зливаються в поцілунку.

Коли знімали чохто з Паїті в аулі Анді, я був там. Коли умикали Маріам, перекинувши її через сідло скакуна, я був там. Коли Жанна д'Арк видобувала свій меч перед наснаженим нею військом, я був там. Коли людина, придумавши собі крила, стрибнула

з дзвіниці, я був там. Коли Магеллан чи Колумб ставили вітрила, я був там. Коли писано «Сікстинську мадонну», я був там.

Поле моєї діяльності — всі часи й усі землі. Є різні континенти й держави, партії й уряди, класи й нації. Але є люди. У людей є розуми й душі. На всіх материках їм властиві любов і ненависть, відвага і страх, благородство й хитрість, самовідданість і олжа, святість і наклеп. Розуми й душі людей — ось поле моєї битви, ось поле моїх поразок і перемог, ось поле моїх звершень.

— Тоді скажи мені правду: до чого я здатний? Чи не ризикую я уподібнитися снігові, що завтра розтане, чи не намагаюсь налити воду в дзбан, на дні якого тріщина? Чи запала мені в душу хоч одна іскра від твого незгасного вогнища, чи впала мені на губи хоч одна твоя жагуча, огненна, п'янка краплина?

З моїх очей течуть сльози радості й печалі. Але є в мене і ще сльози — вони затаїлися в глибині очей, як таїться полохливий птах, почувши кроки мисливця. Але й ці, затаєні, сльози — одна від любові, друга від горя; одна від лиха, друга від щастя. На голові в мене волосся двох кольорів — чорне й сиве. І сам я стою однією ногою в молодості, другою в старості. Старість і молодість завжди воюють між собою, і поле битви — моя душа.

Моя любов — троянда: два стебла,
Одно зачахло, друге листям вкрите.
Моя любов — орлиця: два крила,
Одно тріпоче, друге перебите.

У грудях біль двох невігойних ран.
Одна щемить, біль другої тамую.
І так завжди: то радості обман,
То серце знову болісно сумує.

Життя людини має межі, воно коротке, а мрії безмежні. Сам я йду шляхом, а мрія вже вдома. Сам я йду до коханої, а мрія вже в неї в обіймах. Сам я живу

тепер, а мрія залітає на багато років уперед. Вона летить далі тієї риси, де в темряві уривається життя. Вона летить у віки.

ШАМІЛЕВІ ЗАГАДАЛИ ЗАГАДКУ. Йому дали в руки віршовку з трьома вузлами. Два вузли на одному кінці поблизу один від одного, а третій на дальньому кінці віршовки. Відгадай!

Шаміль розправив віршовку, поглянув і сказав:

— Один вузол — це я сам. Другий вузол — це моя смерть. А той, третій, дальній, — те місце, де живуть зараз мої мрії й мої помисли, мета, якої я хотів досягти в житті.

Лан, що його орють мої мрії, набагато обширніший від того лану, що його я орю в дійсності. Кому ж ти маєш служити, таланте, мені чи моїм мріям, які далеко відлетіли од мене?

Так, ти багаття, котре не може згаснути. Ти пісня, котрої ніхто не може проспівати до кінця. Ти політ, котрого ніхто неспроможний завершити. Та чи зумію я вилести хоч одну мелодію в твою споконвічну пісню — мою аварську мелодію! І тоді, може, вся пісня стане ще багатша.

Чи зумію я запалити на вершині Дагестану світло невеличкого багаття — відгалуження твого незгасного полум'я? Чи зумію я хоч трохи, хоч з однієї скелі до другої, продовжити твій нескінченний безперервний політ?

Мій аул — Цада! А це означає — вогонь! Якось чоловік із сусіднього аулу спитав у мене:

— Звідки ти, хлопче?

— З Цада.

Співрозмовник зауважив:

— Спершу прочитай свої вірші, тоді я скажу тобі, з вогню вони чи з холодної золи.

Сумніви поймають мене. Чи не вдягаю я бурку, коли вже вигодилося й сонце знову визирнуло з хмар? Чи не замикаю я кошару на замок після того, як злодії вже викрали барана? Чи не розповідаю я те, що всі вже чули багато разів? Чи не кличу я в гості людей,

які щойно вийшли з-за гостинного святкового столу?
Чи треба мені писати цю книгу?

— Якщо можеш не писати, не пиши.

— Чи можу я не писати? Чи може не стогнати хворий, коли йому дуже боляче? Чи може не усміхатися щасливий? Чи може не співати соловей у безгомінні місячної ночі? Чи може не рости трава, коли насінина вже розпукла в сирій і теплій землі? Чи можуть не квітнути квіти, коли пуп'янки вже гріє весняне сонце? Чи можуть гірські струмки не текти вниз, до моря, коли вже тануть льодовики й вода, перекидаючи каміння, з гуркотом мчить вдалину. Чи може багаття не горіти, коли гілля висохло й полум'я вже охопило його?

Я ще в дитинстві полюбив багаття: вночі у чабанів, на березі річки, біля підніжжя скель, на вершинах навколишніх гір чи навіть на камінні домашнього вогнища. Я знаю, що розпалити багаття — половина справи, що набагато важче його живити й зберігати протягом довгої негодяної ночі.

Я відчуваю, що в серці моєму є вогонь. Але що мені зробити, як повестися, щоб мій вогонь не зачах, не згас передчасно, перше ніж він встигне когось обігріти й кому-небудь осяяти шлях у темряві? Що я повинен робити, щоб зберегти й зміцнити свій талант?

ІЗ БАТЬКОВИХ СПОГАДІВ. Один горець прийшов до батька і сказав:

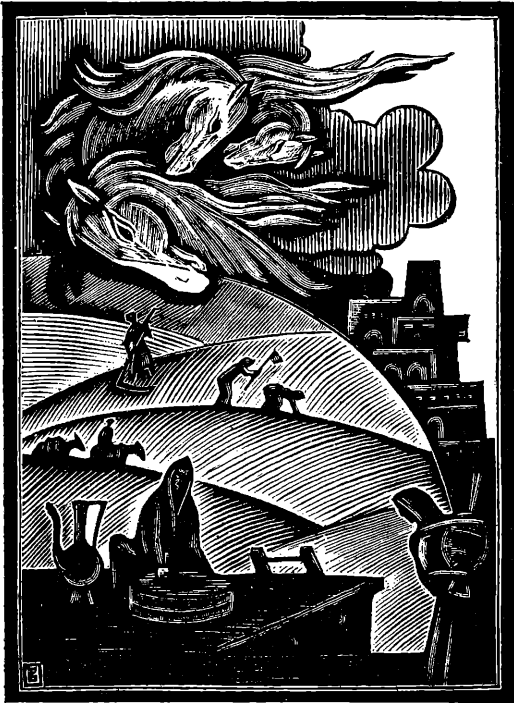
— Я спробував і переконався, що можу віршувати. Але я не знаю, що треба, щоб писати справжні вірші.

Батько відповів:

— Мало вміти налагодити скрипку, треба вміти на ній грати. Мало мати лан, треба вміти його обробити й засіяти.

— Що ж мені робити, щоб писати вірші?

— Як-то що? Працювати.

РОБОТА

*Хто думає, що труд наш — це медок,
Хай прийде в Кубачі хоч на деньок.*

Напис на кубачинському виробі.

*Я — негр! Раб віршив я і, пишучи,
Гнув спину день до вечора, бувало.
А їм, господарям моїм, все мало:
Вони мене ганяли і вночі.*

*Я — рикша. І голоблі з двох боків
Мені тнуть шкіру, і нестерпна тряска
Дедалі більша, й важчає коляска,
В яку запрягся я навек-віків.*

Цей випадок стався давно, але я його й тепер пам'ятаю так само чітко й виразно, ніби він стався вчора.

Я навіть описав його в своїй поемі, але не можу не згадати й тут.

Нікому невідомий син дагестанського поета Гамзата, я покинув аул і поїхав спочатку до Махачкала, а тоді до Москви. Минули роки. Я скінчив Літературний інститут, випустив десять збірок віршів. За одну з них одержав Сталінську премію. Справив весілля. Одне слово, став поетом — Расулом Гамзатовим. Саме тоді я й надумав знову відвідати свій аул.

Цілісінькими днями блукав я по тих місцях, де бігав хлопчиком, дивився на скелі, на печери, розмовляв з людьми, слухав пісні струмків, мовчазливо сидів на кладовищі й знову бродив по полях.

В Америці на заводі Форда я бачив випробну гірку, де перевіряють випущені автомобілі. Для письменника такою перевіркою гіркою має бути те місце, де він народився.

Жінки поверталися додому з прополки пшениці. Стомлені й запорошені, з поколеними й порізаними гострою травою руками, вони сіли спочити край дороги. Я підійшов до них.

Чи то вони помітили мене й почали розмовляти про мене, чи то в них тривала давня розмова, але раптом я почув, як жінка, витираючи з чола піт жмутиком трави, сказала:

— Якби в мене спитали, чого я хочу найбільше, я б сказала: безтурботного серця й легкої долі Расула Гамзатова.

— А хіба в Расула замість серця — грудка сиру, й воно ніколи не болить? — заступилась за мене моя родичка.

— Може, і не грудка сиру, а все ж йому не доводиться прополювати пшеницю. Колгоспний дзвін не кличе його на роботу й не дозволяє йти на обід. Він не знає, що таке трудовень, як його заробити і скільки на нього дають. Пише собі — дзеньки-бреньки, тень-тень, дінгир-дангарчу... Чого ж йому турбуватися?

За чим може вболівати його серце? Я не побажала б кращої долі.

Добра жінко! Як розкажу я тобі про свій труд, про те, яка тяжка й безнастанна моя робота?

З сумними думками йшов я з поля в аул. На аульському годекані гріли холодне каміння сивобороді старійшини аулу. Вони мирно гомоніли про землю, про майбутній урожай, про гори, про пасовиська, про недуги й трави, про минулі дні нашого аулу. Я підійшов до них, привітався й теж сів на камінь.

У одного старого була свіжа газета, а в ній мої вірші. Розмова перейшла на них. Вершникові подобається, коли люди вихваляють його коня. Я теж сподівався, що земляки зараз похвалять мій вірш. У Москві й Махачкала я вже почав звикати до похвал. Старий, котрий тримав газету, зауважив:

— Батько твій Гамзат писав вірші. І ти, сину Гамзата, теж пишеш вірші. Коли ж ти працюватимеш? Чи ти гадаєш і довіку прожити, не підіймаючи нічого важчого за шматок хліба?

Ошелешений таким поворотом розмови, я відповів якомога лагідніше:

— Вірші — це моя робота.

— Якщо вірші — робота, то що ж тоді неробство? Якщо пісні — праця, то що ж тоді насолода й відпочинок?

— Для того, хто пісень співає, вони справді насолода, але для того, хто їх створює, вони робота. Робота без сну й відпочинку, без вихідних днів і відпусток. Папір для мене — те саме, що для тебе поле. Мої літери — це мої зерна. Мої вірці — колосся.

— Ет, усе це красиві слова. Поле не приходить до мене на покрівлю саклі. Я мушу ходити в поле робити. А пісні самі знаходять тебе, хоч би де ти був, навіть у твоїй постелі. Кожна твоя пісня — це твій гість, котрий стукає в дім. Отже, кожна пісня — це свято. А наше поле — день у день буденне життя.

Так чи приблизно так висловлювали свої думки старійшини з нашого годекану.

— Але пісня — це і є моє життя.

— Виходить, життя в тебе — вічне свято. Адже пісні справа таланту. У кого він є, тому легко написати гарну пісню, хто не обдарований ним, тому, звичайно, доводиться трудитися. Тільки труд у цьому випадку мало допомагає.

— Ні, ви не маєте рації. Той, у кого мало таланту, дивиться на мистецтво, як на дуже легку справу. Він пурхає з пісні на пісню. Він, як ми кажемо, халтурить. А великий талант приходиться разом з відповідальністю за нього, і людина з справжнім талантом дивиться на свої вірші як на дуже важливу, важку справу. Не все те, що співають, пісня, і не все те, що розповідають, оповідання.

— Тоді розкажи, як ти працюєш і в чому труднощі твого ремесла?

Навколо мене сиділи старі хлібороби. Я почав їм розповідати, але незабаром зрозумів, що мені важко пояснити їм найпростіші, найзрозуміліші для мене речі. Я збився, зніяковів і змовк. Старці з годекану того дня переважили мене. Я не міг пояснити їм, чому важко писати вірші і взагалі що це за робота — писати вірші.

Відтоді минуло вже багато років. Але я й тепер, якби в мене спитали, не зміг би, мабуть, виразно пояснити, в чому полягає моя робота, чому вона не легка й чим відрізняється від будь-якої іншої роботи.

Де моє робоче місце? За столом, звичайно, за моїм робочим столом. Але воно й на гірській стежці під час прогулянки, коли я обмірковую свої вірші і слова, звуки приходять до мене, а я їх бракую й відкидаю геть. Воно і в поїзді, коли я їду до іншої країни, бо саме в цей час може прийти до мене задум нового вірша. Воно і в літаку, і в трамваї, і на Красній площі, і на березі струмка, і в лісі, і в прийомній міністра. Всюди на землі моє робоче місце, мій лан, де я орю і жну.

Коли я працюю? Вранці чи увечері? Який час триває мій робочий день? Вісім, шість, чи, може, двадцять,

чи навіть більше годин? Але коли більше, то чому я не страйкую й не проваджу боротьби за восьмигодинний робочий день?

Річ у тім, що я працюю завжди, відколи себе пам'ятаю. Коли їм і в театрі; на зборах і на полюванні; коли п'ю чай і на похороні; коли їду в автомобілі й на весіллі. Навіть уві сні до мене приходять рядки, образи, задуми, а трапляється, й майже готові вірші. Виходить, навіть уві сні триває мій робочий день. Давно слід було б влаштувати страйк!

Як я працюю? На це ось відповіді найважче. Іноді мені здається, що моя робота схожа на всі інші. Іноді я бачу, що вона своєрідна і її не можна порівнювати ні з якою іншою роботою, яку люди роблять на землі.

Іноді мені здається, що всі навкруги працюють, а я дармоїдствую. Іноді мені здається, що тільки я працюю, а всі інші ледарюють.

Пташкам — що! Вони все життя співають однієї й тієї ж пісні, котрої їх навчили батьки. А річці — що! Тисячоліття вона бринить одну й ту ж мелодію. Тим часом я мушу прагнути за короткий час мого життя створити пісні, яких вистачило б на багато-багато років.

Нелегко, мабуть, було тій людині, котра вперше зорала невеличку ділянку землі. Нелегко було й тій людині, котра створила найпершу пісню.

Але коли тисяча людей уже зорали землю, то тисяча першій людині орати легше. Коли ж тисяча людей написали вірші, то тисяча першій людині писати набагато важче.

Справді, хліборобе, в чомусь і моя робота схожа на твою. Тому не дивись на мене, будь ласка, як на неробу, життя якого є вічна насолода й вічний спочинок. Довгими безсонними ночами я думаю про свій лан так само, як ти думаєш про свій. Ти вибираєш для сівби краще насіння, я вибираю кращі слова з усіх, що існують. З тисячі мені треба вибрати одне. І в мене є своя рілля, свої вруна, що радують мене, свої плоди праці. У мене є своя культивация і своя прополка, бо

й на моєму полі є свій бур'ян. Але ще важче відокремити слова-бур'яни від корисних, здорових, хороших слів. Важко відокремити, хоч би й з допомогою машини, добрі зерна од вівсюга. Але ще важче відокремити слова-бур'яни від корисних, здорових, хороших слів.

Ти бережеш свій лан від граду, від заморозків, від суховію. Мені треба створювати такі пісні, що не боялися б найстрашнішого їхнього ворога — часу, бо мені хочеться створити пісні, що жили б сотні років.

У мене теж є свої шкідники — тля, сарана і гризуни.

Вони можуть порозкратати, чи й зовсім знищити мій урожай, або зробити його неістинним, аж люди відвертатимуться від моїх плодів. Але мої гризуни більші й страшніші, ніж твої миші та ховрашки, і боротися з ними куди важче, а інколи й зовсім марна річ боротися.

Палає вогнище, куріє з димаря,
Але потріскалися в саклі стіни,
І вітер з гір — розлучене звіря —
Морозить саклю, влазячи в щілини.

Буває й з віршами те саме зло.
За їх тепло плачу жорстоку ціну,
Та вітер вихолоджує тепло,
Пролізши крізь пусті слова-щілини.

Мої плоди я повинен потім пороздавати людям. І в Дагестані, і в інших землях мають вкусити їх, спізнати їх солодкість і гіркоту, їх особливий смак. А він має бути відмінний від смаку всіх інших плодів.

Пам'ятаю, як у дитинстві батько вчив мене в'язати снопи. Коли я, спираючись коліном, щосили тяг за поясок, батько повчав:

— Гляди, Расуле, не задуши сніп!

Тепер, коли не виходить вірш, коли рядок вилазить з нього, хоч би як я його заштовхував, я докладаю сил, щоб вірш все-таки закінчити. Але часто в такі хвилини я згадую батькове напучення: «Гляди, Расуле, не задуши сніп!»

Врожаї на ланах різних років бувають різні. Один рік вродить стільки хліба, що не вистачає амбарів і елеваторів, а потім, буває, три роки нічого не росте. Отак і в мене — працюється не завжди однаково. Здається, угноюю, орю, сію добре насіння, а власний хліб не росте. Доводиться звертатися до перекладів, купувати зерно десь там в Австралії або в Канаді. Ніяка хімія, ні велика, ні мала, не допомагає мені, коли тимчасово пригасає жар поезії й вірші не хочуть переходити з душі на папір.

Що ж вдієш? Якби кожен похід і кожне починання закінчувалося удачею, усі були б задоволені й радісні. Якби земля щороку давала рясний урожай, усі на землі були б ситі. Якби все написане на папері ставало піснею, люди давно б уже розмовляли не простою мовою, а тільки б співали. Але пісню створити дуже важко.

Мені доводилося бувати на виноробнях Дагестану, Грузії, Вірменії, Болгарії, на пивоварнях у Пльзені. Мені здається, у поетів з виноробами багато спільного. Є свої тонкощі, свої секрети. Вірш, як і вино, має перебродити в душі, має витриматися. І є в хорошому вірші якийсь тасмничий, що радує душу, хміль. Цим вино і поезія дуже близькі одне одному.

Іноді в якийсь гірський аул, де є крамниця, приїжджає автомобіль, навантажений барилами вина. Одне барило в цей аул, одне барило в той — так розвозять шофери вино з Буйнакська по гірських аулах.

Побачивши таку машину, парубки одразу, здавалося б, спроквола, не поспішаючи, а насправді нетерпляче, йдуть з різних кутків аулу до крамниці. Вони оточують барило, як вівці оточують грудку солі-лизуна, покладену чабанами.

Вино розливають по глечиках, усі починають куштувати, і настає загальне розчарування. Лунають вигуки:

— Хіба це вино! Це ж вода!

— Проста річкова вода!

— Нехай продавці самі п'ють це вино!

— А я при чому,— обороняється продавець.— Ви ж бачили, що барило привезли на машині. Звантажували його при вас. Ви самі допомагали його звантажувати, при чому ж тут я? Яке вино мені привезли, таким я й торгую. Не хочете — не купуйте.

Виявляється, завідуючий міським складом, перше ніж відправити вино в район, відливає з барила скільки схоче й доливає чистої води: «Там, у районі, й такому вину радітимуть!» У районному складі, перше ніж відправити вино в аули, цю операцію повторюють точнісінько так робітники районного масштабу, мовляв: «Для аулів годяще й таке вино!» По дорозі шофери й вантажники, щоб зігрітися від негоди та щоб швидше минули довгі стомливі години їзди, відливають ще кілька літрів, компенсуючи їх кришталевим струменем з джерельця або струмка, що трапилися по дорозі, і в результаті виходить чи то вино, зіпсоване водою, чи то вода, зіпсована вином.

Отак, читаючи деякі вірші, не можна зрозуміти, чого в них більше — поезії чи марнослів'я... Такі вірші народжуються в лінивих поетів, котрим бракує терпіння на вперту працю. Але жзавий струмок рідко добіжить до моря. Лінивий ходак рідко дістанеться Мекки. Коли двоє вершників змушені їхати на одному коні, вони підтримують один одного. Талант і робота теж їдуть на одному коні.

АБУТАЛІБ КАЗАВ: талант і труд мають єднатися у вірші, як кинджал з'єднується з піхвами.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Я тоді більше бував надворі, ніж удома. Я вчився в школі, проте починав уже писати вірші. Мені не ставало терпіння і на вірші, і на читання, і на домашні завдання. Мені не сиділося за столом. Я незабаром починав соватися, тоді підводився з-за столу, а тоді при нагоді вибігав надвір. Я й тепер не дуже-то усидливий і терплячий.

Якось, засадивши мене чи то за уроки, чи то за вірші, батько на хвилинку вийшов з дому. Тільки-но зачинилися за ним двері, як я вже підхопився з стільця

й опинився на покрівлі саклі. Побачивши мене, батько гукнув до моєї матері:

— Принеси мені віршовку, ту, що висить на гвіздку.

— Навіщо тобі?

— У хочу прив'язати Расула до стільця, інакше з нього не буде ніякого пуття.— Батько спокійно, добре прикрутив мене до стільця, легенько стукнув по лобі й показав на папір: — Все, що там, перенеси сюди!

Коли б хтось нас, письменників, і тепер хоч би час від часу прив'язував біля столу!

Голова, може, й працює, але коли працює голова, а руки в цей час нічого не роблять, це схоже на вітряк, що крутиться вхолосту, замість того щоб молоти борошно.

ПРИТЧА ПРО ШАНГРЕЯ, ЙОГО СИНА ТА П'ЯТЬ КАРБОВАНЦІВ. Колись в аулі Хунзах жив заможний і всіма шанований чоловік на ймення Шангрей. У нього був єдиний і тому розпещений, примхливий син. Батькові хотілося, щоб його син працював, як і всі в аулі, щоб з нього виросла справжня людина. А синові не хотілося працювати. Батькові родичі й друзі розпещували його. Той подарує коня, той черкеску, той дасть грошей, а той кинджал.

Якось Шангрей тяжко захворів. Ліки не допомагали йому. Вся рідня, всі друзі, всі кунаки оточили хворого.

— Що ж нам робити, щобвилікувати тебе?

— Та я знаю, що мене могло б звести на ноги, але ви неспроможні виконати моє бажання.

— В чому ж воно? Ми зробимо все, що можливо.

— Якщо син принесе мені п'ять карбованців, зароблені своєю працею, і скаже: «Батьку, візьми їх, вони твої»,— тоді я одужаю.

За два дні син прийшов і простягнув батькові п'ять карбованців.

— Батьку, візьми ці гроші, я сплавляв ліс по аварській ущелині Койсу й заробив.

Батько подивився на гроші, на сина й кинув асигнацію в огонь. Син не поворухнувся. Він пополотнів, немовби йому дали потиличника.

Насправді п'ять карбованців дав йому дядько, котрий чув, чого зажадав хворий Шангрей, і вирішив виручити юнака.

За кілька днів син прийшов і знову простягнув батькові гроші:

— Я працював у Гунібі на будівництві нового шляху й заробив.

Батько поглянув на гроші, на сина, пожмакав асигнацію й викинув її з вікна.

Син не поворухнувся. Ці гроші йому, виявляється, дав батьків кунак з Гоцатлі.

Втретє прийшов син до батька, втретє простягнув п'ятірку. Батько, не дивлячись на сина, взяв асигнацію й роздер її на дві частини. Син, мов яструб, накинувся на клапти грошей, схопив їх і заходився склеювати. Він заgrimав на батька:

— Я не на те чистив стайні в Петровську й заробив ці гроші, щоб ти їх дер, як простий папір, у мене на руках мозолі.

— Ось тепер я бачу, що ці гроші ти заробив сам.

Шангрей повеселішав, почав поправлятися й незабаром зовсім одужав.

Отже, справжню ціну має тільки те, що зароблене своєю працею.

Далебі, чи не так і вірші. Коли ти сам вистраждав вірш, то в ньому дорогі кожне слово й кожна кома. Коли ж ти підібрав думку на шляху, то з неї не вийде дорогоцінного вірша.

Працю я спостерігав не раз
Злотсковалів — моїх сусідів,
Як вони з казавом чітко й враз
Відрізняли золото від міді.

Мій читачу! В плетиві рядків
Без твого казаву дуже тяжко
Розпізнати чітко, де між слів
Щире золото, а де мідяшка.

Коли хочеш, щоб риба була смачна, йди до озера й сам спіймай її. Орел ширяє проти вітру, риба пливе

проти течії. Поет пише, йдучи назустріч сильним почуттям, коли навіть це не радість, а страждання. Щось подібне розповів мені якось і Абуталіб.

ПРИТЧА ПРО БАЛХАРСЬКИХ ГОНЧАРІВ, ПРО ЇХНІ ГЛЕЧИКИ ТА ПРО ПОГАНИХ ПОКУПЦІВ. Балхарські гончарі, повкладавши свої вироби у великі корзини, а корзини нав'ючивши на ослив і мулів, подалися до міста продавати крам. По дорозі трапилися їм пустотливі парубки з найближчого аулу.

— Чи далеко вирушили, гончарі?

— Продавати глечики.

— Яка ціна?

— Маленькі по двадцять копійок, великі по п'ятаку.

— Чому так?

— Тому що маленькі робити важче, ніж великі.

Пустуни купили в балхарців усі їхні глечики.

— Будете задоволені з нашого краму, — казали гончарі, прощаючись і повертаючи мулів їхати назад. — Крам наш зроблено на совість. І до ваших онуків доживуть наші глечики.

Виїхавши на гору, гончарі розташувалися спочити. Вони оглядали з височини гірський шлях — і раптом зацікавились, що це роблять там вдалині парубки, які поскуповували їхній дзвінкий і красивий крам. А парубки порозставляли глечики край безодні і, відійшовши на двадцять кроків, кидали в глечики каміння. Очевидно, вони змагалися, хто більше розіб'є. Глечики дзвінко лопалися, а черепки сипалися в безодню. Це парубків розважало.

Гончарі, мов по команді, посхоплювалися на ноги і, видобувши кинджали, кинулися до бешкетників.

— Що ви робите, негідники! — закричали вони. — Ми продали вам найкращі наші глечики, а ви... Де ваша совість?

— Чого ви сердитесь, — знетямлено спитали парубки, — ви продали нам свій крам, ми вам добре заплатили, глечики вже наші, яке вам тепер діло, що ми з ними зробимо? Хочемо — будемо бити, хочемо — поведемо додому, хочемо — просто покинемо на дорозі.

— Але ці глечики нам не чужі. Багато праці ми доклали до глини, перше ніж вона стала красивим глечиком, щоб з неї милувалися люди. Ми гадали, що наші вироби принесуть людям радість, що вони прикрасять чийсь життя. Продаючи їх вам, ми сподівалися, що ви з одного глечика частуватимете гостя бузою, в іншому триматимете джерельну воду, а ще в інших ростимуть прекрасні квіти. Ви ж, безчесні люди, усі їх побили на черепки, всю нашу працю, все наше старання, всі наші мрії ви потрощили камінням на краю безодні. Ви кидали каміння в наші вироби точнісінько так, як нерозумні діти кидають каміння у прекрасних співочих пташок.

Гончарі рішуче позабирали в парубків усе, що ті не встигли потрощити, й повернулися додому.

Образу гончарів зрозуміє кожен, хто сам працював, вкладав у свою працю душу й милувався наслідком своєї праці. Так скінчив Абуталіб свою оповідку.

Цю Абуталібову оповідку я згадав чомусь і тоді, коли в далекій Японії дивився на дівчат — шукачок перлів. Молоді, дужі красуні поринали глибоко на дно моря й там, уже майже задихаючись, встигали покласти в торбинку, що висить на стегні, кілька черепашок. В одній з черепашок може виявитися перлина. Але треба перебрати тисячі черепашок, поки натрапиш на цю одну, щасливу, перлиноносну. Скільки ж разів треба пірнути, скільки ж тисяч черепашок треба перебрати, щоб вийшло справжнє перлинне намисто?

Але хіба легше з усіх слів, вживаних людьми в простій розмові, створити намисто-пісню?! Всі звичайні слова, всі події, всі почуття, увесь досвід життя — це океан, у якому щедро розсипано черепашки. Але тяжка й велика праця шукача перлин, котрому безнастанно доводиться поринати в затаєні глибини океану! Багато треба спритності, терпіння, здоров'я, витривалості й прагнення. Потрібна й удача. Терпіння шукачів перлів, терпіння кубачинця, котрий карбує черню по сріблу, — все це споріднене з талантом, все це є і талант, і праця одночасно.

Щоб вірш мій глибоко пустив коріння
І по можливості найдовше жив,
Учусь я кубачинського терпіння
Й вимогливості злотоковалів.

ПРАВИЛА, ЩО ЇХ ЗНАЄ КОЖЕН ГОРЕЦЬ.

Не віддавай дочки заміж, аж поки вона сягне повноліття!

Не скидай чарики з ніг, аж поки підійдеш до самісінької води!

Не став казан на вогонь, щоб варити дичину, поки дичина ще в лісі й ти її не вбив!

Не тому належить чорно-бура лисиця, хто її побачив, а тому, хто її добув!

СПОГАД. Не хотілося б розповідати людям одну історію, бо вихвалитися тут нічим. Та нехай уже так і буде, коли почав розповідати все по порядку,— слова не викинеш. Недаремно в горах кажуть: «Коли вже зайшов у воду до пупка, то лізь увесь»; «Коли вже розв'язав лантух, то витрушуй усе, що в ньому є».

Книгу, яку я тепер пишу, я давно б закінчив, якби не ця безглузда пригода, про яку я оце вирішив розповісти.

Звичайно, коли книгу вже почато, а мені треба кудись їхати, я беру рукопис із собою. Мої рукописи таким чином довго подорожували зі мною по різних країнах. Я беру їх у дорогу, звісна річ, не просто так: адже завжди випадє в готелі вільний ранок, коли можна посидіти над рукописом, подумати, написати сторінку. От і ця книга теж побувала зі мною разом за морями, за океанами, за материками.

Одного разу, повернувшись з Брюсселя, я зупинився в готелі «Москва» на восьмому поверсі. Коли вже зайшла про це мова, скажу, що готель «Москва» для мене не просто готель. Це мовби мій другий дім. Я прожив у цьому готелі мало не половину свого життя, якщо брати ті роки, коли я став уже письменником і часто в різних справах бував у столиці.

Усі адміністратори, всі чергові по поверхах, усі покоївки добре знають мене, і я знаю їх. Що я зупиняюсь

завжди в «Москві», відомо й моїм московським друзям, серед котрих, щоправда, є й такі, для яких слова «Расул у Москві» рівнозначні щасливій нагоді зайти в гості знічев'я.

Не встигаю я вмитися з дороги, як починаються дзвінки, стукіт у двері, і незабаром у кімнаті ніде сісти, ба навіть повернутися. Ну що ж, хоч номер у готелі й не сакля, але, за давнім звичаєм, ми, горці, лише на третій день питаємо в гостя ім'я. А що все-таки ніхто не засиджується по три дні, то багато з тих, що побували у мене в гостях, так і залишаються безіменними.

Отож, повертаючись одного разу з Брюсселя, я зупинився, як завжди, в готелі «Москва», і, як завжди, в номері у мене було велелюдно. Одні завітали поздоровити мене з поверненням з-за кордону, другі — побажати мені щасливої путі в Дагестан, треті — без будь-якої справи. Тих я покликав сам, а ті прийшли без запрошення.

Галасливо вихваляли одних і пили з цього приводу, галасливо лаяли інших і пили з цього приводу. Розмовляли й пили. Сміялись і пили. Співали пісень і пили. В номері до того ж було так димно, мовби під столом чи під ліжком чадило багаття з сирих дров.

АБУТАЛІБ КАЗАВ, що його постарили три обставини.

Перша з них: коли всі запрошені зібралися й чекають одного, котрий спізнюється.

Друга з них: коли дружина вже поставила на стіл обід, а син, пішовши по горілку, не повертається.

І, нарешті, третя обставина: коли всі гості пішли, а один, котрий цілісінький вечір мовчав, раптом спинається біля порога й починає говорити, виговорюючись за всі попередні години свого мовчання, і відчувається, що мові його не буде кінця-краю.

Хоч би яка втома була, хоч би як сон стуляв повіки, доводиться слухати його безглузде патякання. Намагаючись в усьому з ним погодитися, тільки б він швидше

скінчив і пішов. Але й згода, виявляється, надихає його на нові й нові теревені.

Один такий гість був у мене в номері того вечора, котрий так жахливо закінчився й про котрий я тепер хочу розповісти. Цей гість, залишившись, коли всі пішли, п'яно виснув у мене на плечі, тицяв недокурки в усі можливі місця кімнати, гасив їх об штору, об спинку стільця, об мій чемодан, об папери, порозкладувані в мене на столі.

Спершу він вихваляв мене, і я погоджувався з ним. Потім він заходився вихвалити себе, і я погоджувався з ним. Потім він почав вихвалити свою дружину, і я погоджувався з ним. Кінець кінцем він почав лаяти мене й верзти про мене всілякі нісенітниці, але я й тут погоджувався з ним. «Зараз він почне лаяти себе, потім свою дружину»,— жахаючись, думав собі я. Але, дійшовши до того місця, де, за логікою, йому треба було починати лаяти себе, мій гість несподівано заспішив і подався спати до себе в номер. Щоправда, щоб не дуже засмучувати мене тим, що він іде, пообіцяв прийти завтра.

Інколи кажуть: з усіх боків гість красивий, а все-таки найкрасивіша в нього — спина. Цього разу я зрозумів смысл прислів'я. Спина гостя, коли він виходив, видалася мені прекрасною. «Ну,— з полегкістю зітхнув я,— всі знегоди цього вечора скінчилися, й тепер можна спокійно виспатися». Я поквально заціпнув двері, крадьковито заліз під ковдру й одразу заснув. Спалося мені спокійно, як спить тільки під теплою буркою, коли надворі шумить дощ. Мені снилося, що я й справді лежу під буркою біля багаття, а навколо сидять чабани. Вони підкладають у багаття дрова. Багаття димує, а дим їсть мені очі й лоскоче в носі. Потім я опинився мовби в пекарні, де дуже жарко й чомусь пахне горілим. Потім сон перейшов на те, що ми з друзями виїхали в неділю за місто й смажимо духовиті шашлики.

Прокинувся я через те, що мені нестерпно різало в очах. Підхопився, нічого не бачу. В кімнаті повно диму, а біля дверей наче навіть горить. Кинувшись до вогню, я побачив, що догорає мій чемодан.

Він у мене весь був у наклейках першокласних готелів світу. Скільки країн побачили ми з ним! Скільки митниць обминули щасливо! Щоправда, ніколи в ньому не було нічого такого, але ж і пляшка горілки, що везеш за кордон друзям у подарунок, або зайва пачка сигарет може інколи викликати незадоволення митного чиновника. Ну, чи там кофточка для дружини.

І от — на жодній митниці не погорів мій чемодан, а в мирному номері московського готелю згорів.

Я поквапно схопив рештки охопленого вогнем чемодана, кинув їх у ванну й пустив воду. Нові клуби диму знялися в повітрі. Я вже встиг обпекти собі руки і, здається, обличчя, але треба було гасити тепер стілець, на якому раніше стояв чемодан, а також килим, а також і штору. Я кинувся дзвонити черговій по поверху.

— Я горю! — прокричав я в трубку. — Приходьте мене рятувати!

Але чергова, певне, подумала, що Расул не може горіти інакше, ніж вогнем любові, і що в даному разі я згоряю від любові до неї. Спокійно, з материнськими інтонаціями в голосі, вона відповіла:

— Годі вам, Расуле, спить. До ранку все минеться.

О жінки! Скільки разів я казав їм жартома, що я горю, й вони вірили і приходили до мене на допомогу. Але коли я єдиний раз на життя потрапив у справжній вогонь, ніхто мені не повірив.

Наче хвацький пожежник, я сам на сам воював з вогнем. Кінець кінцем мені вдалося, звичайно, погасити й килим, і стілець, і штору, і трохи вже обвуглений паркет. Так, я переміг вогонь, але перше ніж я це зробив, вогонь завдав мені чималої шкоди.

Мабуть, п'яний гість засунув у чемодан недокурок, з якого все й почалося. Згоріли мої сорочки, костюм, згоріли привезені з Брюсселя подарунки. Адміністрація

готелю склала акт на килим, на стіл, на штору, і ви-йшла страховинна сума. Самому мені довелося лягти в лікарню. Я подзвонив додому дружині й сказав, що мене затримують у важливих справах. Я ще не придумав у яких і обіцяв подзвонити ще раз. Ось що накоїв один проклятуший недокурок.

Але скажу вам, що все це виявилось марницею, рівняючи до головної моєї втрати. На дні чемодана лежав рукопис, над яким я працював уже два роки...

Кажуть, що найбільша рибина та, що зірвалася; найбагатший тур той, у якого не влучив; найвродливіша жінка та, що пішла від тебе.

Багато сторінок мого рукопису згоріло! Тепер мені здається, що то були найкращі сторінки.

Крім того, рибина, що зірвалася з гачка, все одно була не моя. Тур, у якого я не влучив, був не мій, і жінка, що пішла від мене, теж не моя. А от згорілі сторінки були мої. Я їх сам придумав, сам пережив і вистраждав. Я перебув над ними чимало безсонних ночей і днів у терплячому труді. Ось чому, втративши свій рукопис, я страждав. Ось чому я гадаю, що це була моя найкраща книга.

Я одразу осиротів, як лан, з котрого вивезли снопи, або як останній сніп, котрого забули вивезти з поля.

Кожна літера згорілих сторінок почала уявлятися мені перлиною. Рядки сяяли в моїй уяві, наче коштовне намисто.

Я був такий приголомшений, що два роки не міг сісти відновлювати втрачене. А коли заспокоївся й сів, то зрозумів, що можу, звичайно, написати заново й приблизно про те саме, але відновити ті, попередні сторінки — неможливо.

Так само, коли в подружжя помре улюблена дитина, воно згодом народить іншу й любитиме її не менше, а все ж це буде інша дитина, а не та, котру подружжя втратило.

Кажуть, вірші бояться води. Вірші — це вогонь, а поетова творчість — горіння. Так, звичайно, вірші не повинні бути водянистими. Та нехай береже їх аллах

і від такого вогню, з котрим зустрівся мій рукопис у номері готелю.

ЯК ОБІКРАЛИ АБУТАЛІБОВУ КВАРТИРУ. Не знаю вже, як сталося, і хто приловчився, та як воно вийшло, що нікого не було вдома, але якось обікрали Абуталібову квартиру. Кинулися перевіряти: нема доччиного золотого годинника, нема золотої обручки, нема сережок та інших прикрас. Нема шуби, нема суконь, нема туфель, нема грошей... Абуталібова дружина мало не знепритомніла, дочка кинулася на тахту й заридала. Тим часом Абуталіб пройшов до другої кімнати, сів на підлозі й заходився грати на зурні.

Дружина напалася на Абуталіба:

— Як ти смієш: таке лихо, треба бігти до міліції й до прокурора...

— Та хіба це лихо! Мої вірші на місці. Поглянь, усі мої папери лежать, як лежали. Злодії їх не займали. Чого ж мені засмучуватися!

— Кому потрібні твої вірші, до того ж написані лакеською мовою?

— О, ти нічого не знаєш. Є люди, яких навіть називають поетами, тим часом вони тільки те й роблять, що крадуть чужі вірші. Але мої, хвалити аллаха, цілі. Рік я працював над ними, і якби вони пропали, для мене було б велике горе. До того ж зурна ціла. То чого ж на радощах не заграти на ній?!

І Абуталіб, не звертаючи більше уваги на лемент дружини й дочки, грав собі на зурні далі.

ЕФФЕНДІ КАПІЄВ МЕНІ РОЗПОВІВ. Одного погожого літнього дня Сулейман Стальський лежав на покрівлі своєї саклі й дивився в небо. Навколо щебетали пташки, бриніли струмки. Кожен подумав би, що Сулейман спочиває. Саме так подумала й Сулейманова дружина. Вона вийшла на покрівлю саклі й покликала Сулеймана додому:

— Хінкали готові й уже стоять на столі. Пора обідати!

Сулейман не відповів і навіть не ворухнув головою. За якийсь час Айна вдруге покликала чоловіка:

— Хінкали холонуть, незабаром їх не можна буде їсти!

Сулейман не поворухнувся. Тоді дружина принесла обід на покрівлю, щоб Сулейман, коли вже йому так хочеться, пообідав там. Вона подала йому обід, кажучи:

— Зранку ти нічого не їв. Покуштуй, які смачні хінкали я тобі приготувала.

Сулейман розсердився. Він схопився з місця й заgrimав на свою запопадливу дружину:

— Завжди ти мені заважаєш працювати!

— Але ж ти лежав і нічого не робив. Я гадала...

— Ні, я працюю. І більше мені не заважай.

Виявляється, і справді цього дня Сулейман створив свого нового вірна.

Отже, поет працює, коли навіть лежить і дивиться на небо.

Поет писав дружині: «Ти
Моя ясна, небесна зірка!
Як солодко з тобою йти
І як без тебе тяжко й гірко!»

Та тільки-но у кабінет
Дружина глянула з порога:
«Не заважай! — гукнув поет,—
Облиш мене ти, ради бога!»

БАТЬКО МЕНІ РОЗПОВІВ. Великий співець кохання Махмуд гостював у одної шановної людини. Були й інші гості. До півночі поет тишив усіх присутніх своїми піснями. Потім порозходилися спати. Махмудові приділили найкращу кунацьку кімнату. Господар поставив таз і дзбан для омивання, віддав на добраніч та й пішов.

Вранці, побоюючись, що Махмуд проспить час ранішньої молитви, господар несміливо зазирнув до Махмудової кімнати. Він побачив, що поет і на думці не мав лягати спати. Сидячи навпочіпки на килимі, він писав вірші, бурмочучи їх уголос.

Рай я славити не стану.
Цур та пек йому нехай!
Залиши мені кохану,
А собі бери свій рай!

— Махмуде, настав час ранішньої молитви, облиш вірші й молись!

— Оце і є моя молитва,— відповів Махмуд.

Отже, поет працює навіть у час молитви.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Тепер я сам розкажу про одного аварського поета. Я не називатиму його імені. Я не хочу, щоб ви потім показували на нього пальцями і сміялися з нього. Бо такі є з чого посміятися.

Поет одружився. Справили весілля. Гості порозходилися, залишивши молодих у кімнаті, спеціально приготованій для шлюбної ночі. Наречена лягла на шлюбне ложе, чекаючи жениха. Проте жених, замість піти до своєї нареченої, сів за стіл і заходився писати вірші. Цілісіньку ніч він писав, і до ранку закінчив довгого вірша про кохання, про наречену, про шлюбну ніч.

Чи маємо ми зробити висновок: «Отже, поет працює навіть у ніч кохання?» Якби я працював так само, як цей аварський поет, у мене було б книжок у п'ятдесят разів більше, ніж зараз. Але я гадаю, що це були б фальшиві книжки.

Хто сідає за стіл, коли наречена розкриває йому свої обійми, хто не відкладає набік перо й папір у присутності красуні, той, як на мене, просто ханжа. Нехай він напише в десять і в двадцять разів більше, але не буде щирості в його словах.

Справді, працювати конче треба! Один мудрець ліг під деревом, чекаючи, коли яблуко впаде йому в рота. Яблуко не впало.

Але більше ніж праця й навіть, може, більше ніж талант поетові потрібна щирість — і перед усіма людьми, і перед самим собою.

КАЖУТЬ: сміливець або в сідлі, або в землі.

КАЖУТЬ: що найгідкіше й найпотворніше в світі?

— Мужчина, який тремтить від страху.

— Що ще потворніше й гідкіше?

— Мужчина, який тремтить від страху.

ПРАВДА. МУЖНІСТЬ

*«Мудрець повинен бути в нас імамом»,—
На раді вимагав старий наїб.
«Храбрій повинен бути в нас імамом»,—
Молодший заперечував наїб.
Мабуть, простіш над світом владувати,
Ніж піснетворцем стати, бо йому,
Окрім двох згаданих, потрібно мати
Властивостей ще інших тьмуцу тьму.*

АВАРЦІ РОЗПОВІДАЮТЬ. Споконвіку правда і кривда йдуть поряд. Споконвіку сперечаються вони між собою, хто з них потрібніший, корисніший і дужчий. Олжа каже — я, а правда каже — я. Нема кінця-краю суперечці.

Якось вони вирішили йти по світах і питати в людей. Олжа бігла попереду вузькими, кривими стежками, в кожна щілинку зазирає, в кожній дірці понюхає, у кожний закуток поткнеться. Правда, гордо піднісши голову, простувала тільки прямими, широкими шляхами. Олжа безнастанно хихикала, а правда була задумана й сумна.

Багато сходили вони різних шляхів, міст, аулів, побували в королів, у поетів, у ханів, у суддів, у крамарів, у ворожок, серед простого люду. Де з'являлася олжа, там люди відчували себе вільніше й легше. Вони дивилися у вічі одне одному, сміючись, хоч цієї самої хвилини обдурювали одне одного. І знали, що обдурюють одне одного. Та все одно їм було безтурботно й легко, і вони не соромились обдурювати одне одного й казати неправду.

Коли з'являлася правда, люди ставали похмурі, відводили одне від одного погляди, опускали очі. Вони хапалися за кинджали (в ім'я правди), скривджений повставав проти кривдника, покупець нападав на крамаря, простолюдин — на хана, хан — на шаха, чоловік убивав дружину та її кохання. Лілася кров.

Тому більшість людей казали олжі:

— Не йди від нас! Ти нам найкращий друг. З тобою нам простіше й легше жити! А ти, правдо, завдаєш нам тільки турбот. Доводиться думати, доводиться боліти душею, доводиться страждати, боротися. Хіба мало загинуло через тебе молодих бійців, поетів, лицарів?

— Ну що,— казала олжа правді,— бачиш, я потрібніша й корисніша. Скільки домів ми обійшли, і скрізь вітали мене, а не тебе.

— Справді, багато ми сходили обжитих місць. Ходімо тепер на вершини! Ходімо спитаємо в чистих холодних

джерел, у квітів, що ростуть на високогірних луках, у снігів, що сяють вічною незаплямованою білістю.

На вершинах живуть тисячоліття. Там живуть вічні й праведні діяння героїв, багатирів, поетів, мудреців, святих, їхні думки, їхні пісні, їхні заповіді. На вершинах живе те, що безсмертне й не боїться вже нікчемної земної суєти.

— Ні, я туди не піду,— відповіла олжа.

— Ти що ж, боїшся височини? Але ж тільки круки туляться в низинах, а орли ширяють над найвищими горами. Невже ти вважаєш, що круком бути достойніше, ніж бути орлом? Та, я знаю, ти просто боїшся. Ти взагалі полохлива. Ти сперечаєшся при весільному столі, де лється вино, але боїшся вийти на подвір'я, де дзвенять не склянки, а кинджали.

— Ні, я не боюсь твоїх висот. Але мені там нічого робити, бо там нема людей. Моє царство внизу, де люди. Я неподільно владарюю над ними. Всі вони — мої підданці. Тільки окремі сміливці зважуються протистояти і стають на твій шлях, на шлях правди. Але таких людей — одиниці.

— Так, одиниці. Зате цих людей звать героями. І поети складають про них свої найкращі пісні.

ПРИТЧА ПРО ЄДИНОГО ПОЕТА. Цю притчу розповів мені Абуталіб. В одному ханстві жило дуже багато поетів. Вони мандрували по аулах і співали своїх пісень. Дехто з них грав на скрипці, дехто на бубоні, дехто на чонгурі, дехто на зурні. Хан любив слухати пісні поетів у вільний від своїх справ або від своїх жінок час.

Якось він почув пісню, в котрій співано про ханову жорстокість, про його несправедливість і жадібність. Хан розгнівався. Він наказав знайти поета, творця крамольної пісні, і доставити його в ханський палац.

Автора пісні виявити не вдалося. Тоді віддано наказ візірям та нукерам переловити всіх поетів. Мов хорти, кинулися ханові стражники по аулах, шляхах, гірських стежках, глухих ущелинах. Вони спіймали всіх, хто створював пісні і співав їх, і всіх посадили у двір-

цеву в'язницю. Вранці хан вийшов до ув'язнених поетів:

— Ну, нехай тепер кожен заспіває мені однієї своєї пісні.

Усі поети по черзі співали пісень, вихваляючи хана, його ясний розум, його добре серце, його найвродливіших у світі жінок, його могутність, його велич, його славу. Вони співали про те, що ніколи ще на землі не бувало такого великого і справедливого хана.

Хан звільняв поетів одного по одному. Нарешті у в'язниці залишилося тільки троє поетів, які не за-співали жодної пісні. Цих трьох знову замкнули на замок, і всі гадали, що хан забув про них.

Проте через три місяці хан прийшов до в'язнів.

— Ну, нехай тепер кожен з вас заспіває мені якої-небудь своєї пісні.

Один з трьох тут-таки заспівав пісню, вихваляючи в ній хана, його ясний розум, добре серце, його найвродливіших у світі жінок, його могутність, його велич, його славу. Він співав про те, що ніколи ще на землі не бувало такого великого хана.

Співця звільнили. А двох, які не схотіли співати, підвели до заздальгидь приготованого на майдані кострища.

— Зараз вас буде віддано вогню,— сказав хан.— Востаннє кажу, заспівайте мені якої-небудь своєї пісні.

Один з двох не витримав і заспівав пісню, прославляючи в ній хана, його ясний розум, його добре серце, його найвродливіших у світі жінок, його могутність, його велич, його славу. Він співав про те, що ніколи ще на землі не було такого великого і справедливого хана.

Звільнили й цього співця. Залишився тільки один, останній затятець, який не схотів співати.

— Прив'яжіть його до стовпа й розпаліть вогонь,— наказав хан.

Раптом прив'язаний до стовпа поет заспівав ту саму пісню про ханову жорстокість, несправедливість і жадібність, з котрої почалася вся ця історія.

— Розв'яжіть його швидше, зніміть з вогню! — закричав хан. — Я не хочу позбутися єдиного справжнього поета в своїй країні!

— Звичайно, навряд чи є десь такі розумні, благородні хани, — закінчив Абуталіб свою розповідь, — а втім, небагато й таких поетів.

МІЙ БАТЬКО РОЗПОВІВ. Якось прибічні спитали у великого Шаміля:

— Імаме, скажіть нам, чому ви заборонили писати вірші і співати їх?

Шаміль відповів:

— Я хотів, щоб залишилися поетами тільки справжні поети. Адже справжні все одно писатимуть вірші. А брехуни, лицеміри, які називають себе поетами, звичайно, злякаються моєї заборони, змалодушничать і змовкнуть.

— Імаме, скажіть ще, навіщо ви кинули в річку вірші Саїда Араканського?

— Справжні вірші не можна кинути в річку, вони живуть у серцях людей. Коли ж вірші рівноцінні тому паперові, на якому їх написано, то туди їм і дорога. Замість писати такі легковагі вірші, які може занести течія річки, Саїд Араканський повинен взятися до якоїсь корисної справи.

РОЗПОВІДАЮТЬ. Коли загинув великий поет Махмуд, приголомшений горем батько поета взяв чемодан з Махмудовими рукописами й кинув його у вогонь.

— Горить, проклятуці папери, це через вас передчасно загинув мій син!

Всі папери згоріли, але Махмудові вірші залишилися жити. Не забуто жодного слова з пісень, створених ним. Ці пісні живуть у серцях людей, над ними не владні ні вогонь, ні вода, бо вони правдиві.

МІЙ БАТЬКО СМІЯВСЯ:

з того, хто, боячись лихого ока, вирушав у путь тайкома, вночі;

з того, хто набивав хурджун камінням, щоб люди вважали, ніби в хурджуні лежить чурек;

з мисливців, які з полювання приносять додому замість куріпки ворону.

АБУТАЛІБ МЕНІ РОЗПОВІВ: жив на світі один бідняк, якому хотілося мати вигляд багатія. Щодня він приходив на годекан задоволений, усміхнений, а вуса в нього блищали від жиру, наче він щойно їв молодого, ніжнього баранчика. Бідняк вихвалявся вголос:

— Ух, яке жирне ягня я зарізав сьогодні на обід! Яке в нього ніжне, солодке м'ясо!

— Звідки ти береш щодня по ягнятї? — дивувалися жителі аулу.— Треба перевірити.

Спиритні хлопці залізли на покрівлю й через широкий комин зазирали в саклю. Вони побачили, як бідняк скип'ятив стару завалящу кістку, зшкріб зверху трошки кістяного жиру й тим жиром намастив собі вуса. Відтак він із'їв трохи тмину — все, що в нього було в домі їстівного.

Хлопці швидко злізли з покрівлі й зайшли до саклі.

— Салям алейкум! Ішли-йшли та й вирішили зайти в гості до багатї людини.

— Трохи припізналися, щойно пообідав жирним баранчиком. Збирався оце вийти з дому.

— Ти краще розкажи, де ти збираєш такий запашний, смачний тмин?

Бідняк зрозумів, що хлопці все знають, і похнюпився. Відтоді його вуса ніколи не блищали від жиру.

СПОГАД. Якось у дитинстві батько дуже покарав мене. Побої я давно забув, але причину побоїв досі пам'ятаю добре.

Вранці я вийшов з дому мовби до школи, а насправді подався в провулок, а тоді в другий — і до школи того дня не дійшов. З вуличними хлопчиськами я до вечора грав у стукалку. Батько дав мені трошки грошей, щоб купити книжок. На ці гроші я й різався, забувши про все на світі. Грошей, звичайно, незабаром не стало, скінчилися. Я почав думати, де б розжитися ще. Коли граєш в азартну гру й коли віддаєш останню копійку, здається, якби знайшовся ще п'ятачок, усе відіграєш, усе повернеш, та ще й виграєш.

Мені теж здавалося, що коли я розживусь трохи дрібняків, то відіграюсь.

Я спробував позичити в хлопців, з якими грав. Але ніхто не схотів мені дати. Адже є прикмета: якщо під час гри позичиш тому, хто програвся, програєш і сам.

Тоді я придумав вихід. Я подався обходити всі саклі в аулі. Я казав, що завтра приїжджають пехлевани, й ось мені доручили збирати для них гроші.

Чого розживається бродячий голодний собака, бігаючи від воріт до воріт? Одне з двох — або кістки, або палиці. І мені теж — одні відмовляли, другі давали. Мабуть, давали мені з пошани до імені мого батька.

Обійшовши аул, я підрахував виручку і зрозумів, що можна продовжувати гру. Але й цих нещасних грошей вистачило не надовго. До того ж під час гри доводилося плазувати по землі навколішках. За цілий день мої штани прoderлися наскрізь, а коліна були подряпані.

Тим часом удома помітили моє зникнення. Старші брати подалися шукати мене по всьому аулу. Жителі аулу, котрим я наплів відносно приїзду пехлеванив, приходили один по одному до нас у дім дізнатися докладніше про їх приїзд. Одне слово, в той час, коли мене за вухо вели додому, про мої походеньки було відомо все.

І от я став перед батьків суд. Найбільше в світі я боявся цього суду. Батько оглянув мене з голови до ніг. Мої голі, припухлі, червоні коліна стирчали з дірок, як стирчать пухові подушки, коли ними затуляють віконця саклі.

— Що це? — спитав батько начебто спокійно.

— Це коліна,— відповів я, намагаючись затулити дірки руками.

— Коліна-то воно коліна, але чому вони на видноті? Розкажи, де ти подер штани?

Я заходився роздивлятися свої штани, мовби щойно лиш помітив у них вади. Дивна психологія брехуна й боягуза: і розумієш, що дорослі все знають і що відмагатися річ марна й смішна, а все-таки до останнього

намагаєшся ухилитися від щирих, правдивих відповідей і вигадуєш казна-що.

У батьковому голосі почали з'являтися грізні нотки. Домашні, знаючи про вдачу глави сім'ї, поспішали мені на виручку. Але батько жестом відсторонив їх усіх і знову спитав:

— Ну, то як же ти подер свої штани?

— У школі... зачепив за цвях...

— Що, що, повтори...

— За цвях.

— Де?

— У школі.

— Коли?

— Сьогодні.

Батько навідліг ударив мене долонею по щоці.

— Скажи тепер, як ти подер свої штани?

Я мовчав. Батько вдарив мене вдруге, по другій щоці.

— Скажи тепер.

Я заплакав.

— Замовкни! — наказав батько й потягся за канчуком.

Я перестав плакати. Батько замахнувся.

— Якщо зараз же не розкажеш усе, як було, вдарю канчуком.

Я знав, що таке цей канчук із закам'янілим вузликом на кінці. Страх перед канчуком був сильніший від страху перед правдою, і я розповів про всі свої знегоди по порядку, починаючи з самісінького ранку.

Суд скінчено. Три дні я ходив сам не свій. Життя в саклі і в школі тривало, здавалося, як звичайно. Але душа в мене була не на місці. Я відчував, що доведеться ще розмовляти з батьком. Більше того, десь у глибині душі я тепер сам хотів і навіть прагнув цієї розмови. Найболісніше для мене в ці дні було те, що батько не хоче зі мною розмовляти.

Третього дня мені сказали, що батько кличе. Він посадовив мене поряд себе, погладив по голові, розпитав, що вчимо тепер у школі, які в мене оцінки. Відтак несподівано спитав:

— Ти знаєш, за що я тебе побив?

— Знаю.

— За що ж, на твою думку?

— За те, що грав на гроші.

— Ні, не за це. Хто з нас не грав на гроші в дитинстві? І я грав, і твої старші брати грали.

— За те, що подер штани.

— Ні, і не за штани. Хто з нас не дер у дитинстві своїх штанів або сорочок? Ще добре, що залишилися цілі наші голови. Ти ж не дівчисько, щоб ходити увесь час по стежечці.

— За те, що не пішов до школи.

— Звичайно, це велика твоя помилка: з неї почалися всі твої нещастя того дня. За це слід було б тебе полаяти, так само як за штани й за гру на гроші. Ну, в крайньому разі я нам'яв би тобі вуха. Але побив я тебе, сину мій, за твою олжу. Олжа — це не помилка, не випадковість, це риса вдачі, що може вкоренитися. Це страшний бур'ян на лану твоєї душі. Якщо його вчасно не вирвати з корінням, він заповнить лан так, що ніде буде прорости доброму насінню. На світі нема нічого страшнішого від олжі. Її не можна прогнати й побити. Якщо ти мені збрешеш іще раз, я тебе вб'ю. Віднині ти говоритимеш тільки правду. Криву підкову ти називатимеш кривою підковою, криву ручку дзбана кривою ручкою дзбана, криве дерево кривим деревом. Ти зрозумів це?

— Зрозумів.

— Тоді йди.

Я пішов, подумки запрягнувшись собі ніколи не брехати. Крім того, я знав, що батько, коли я збрешу, додержить свого слова і вб'є мене, хоч би як він мене любив.

Минуло багато років, і я розповів цю історію своєму другові.

— Як? — здивувався друг. — Ти досі не забув про цю свою маленьку, цю мізерну олжу?!

Я відповів:

— Олжа є олжа, а правда є правда. Вони не можуть

бути ні великими, ні маленькими. Є життя, і є смерть. Коли настає смерть — нема життя, і, навпаки, поки жевріє життя, смерть ще не прийшла. Вони не можуть співіснувати. Одне виключає друге. Отак і олжа з правдою.

Олжа — це ганьба, бруд, помийка. Правда — це краса, білість, чисте небо. Олжа — боягузтво, правда — мужність. Є або те, або те, а середини бути не може.

Тепер, коли мені доводиться іноді читати олживі твори олживих письменників, я завжди згадую батькового канчука. Як він був би потрібний! Як був би потрібний суворий, справедливий батько, який міг би насваритися належної хвилини: «Якщо збрешеш — уб'ю».

Та якби ж тільки олжа залишалася безкарною! Хіба не траплялося, що карали за правду? Хіба мало в історії прикладів, коли саме за істину страждали люди, саме за істину зводився над ними караючий канчук?!

Мені в дитинстві потрібна була чимала мужність, щоб від слів олжі перейти до слів правди. Але я відчув полегкість.

Ще більша мужність потрібна, щоб не зректися слів істини. Бо коли зречешся їх, то відчуєш не полегкість, а найстрашніші муки — муки совісті.

Мужні не змінюють своїх переконань. Вони знають, що Земля обертається. Вони знають, що не Сонце обертається навколо Землі, а Земля навколо Сонця. Вони знають, що на зміну ночі обов'язково приходять ранок, а тоді день, на зміну днів — знову ніч... На зміну зимі приходять весна, а тоді й красне літо...

І виходить так, що кінець кінцем канчук совісті, канчук честі, канчук істини вражає брехунів і лицемірів і ніколи кінець кінцем олжа не переможе правди.

З РОЗМОВИ НА АУЛЬСЬКОМУ ГОДЕКАНІ.

— Яка відстань між правдою та олжею?

— Один вершок.

— Чому?

— Саме один вершок від уха до ока. Те, що бачив своїми очима, — правда. Те, що чув ушима, — олжа.

Воно так. Звичайно, краще один раз побачити, ніж сто разів почути. Але письменник повинен черпати правду звідусіль: з того, що побачив, з того, що почув, з того, що прочитав, з того, що пережив сам.

Чи може письменник покладатися на саме лише око? На життя він дивиться очима, але музику він слухає, історію своєї країни він читає. Тим часом дехто з письменників на перше місце ставить навіть не очі й не уші, а нюх.

Письменникові потрібні дужі, здатні до будь-якої роботи руки, витривалі ноги, міцні зуби. А щоб у побаченому, почутому або прочитаному він завжди міг відокремити олюгу від правди, золото від дешевих блискіток, зерно від полови, йому потрібні ще розум і знання. Без розуму й без знань людина не може довіряти і своїм очам.

Темні горці з аулу, ніколи не бачивши золота, але багато чувши про нього, знайшли важку скриню. Вони подумали: «Якщо важка, виходить, золота». Заходилися битися за здобич. Перебили один одного. А скриня, виявилось, була з міді.

Талант — вогонь. Але вогонь у руках дурня може спалити все навкруги. Розум спрямовує його. Розум сідлає навіть красу, як вправний вершник сідлає гарячого коня.

У горця спитали: що обираєш — обличчя красеня чи мудрість старої людини?

Дурень обрав обличчя красеня, але залишився дурнем. Наречена покинула вродливого дурня. Розумний обрав мудрість і завдяки мудрості удержав жінку біля себе. Отак і в казці: у сідло морського коня посадовив красуню той, хто обрав мудрість. У казках говориться також про трьох братів, про три пляхи та про три мудрі поради. Хто послухався цих порад, той повернувся до рідної домівки, а хто не послухався, наклав головою на чужині.

О моя золота рибко, дай мені талант, дай мені ретельність, дай мені правдиве, гаряче серце юнака і тве-

резу мудрість старця! Допоможи мені обрати мій правильний шлях!

Нехай цей шлях буде кам'янистий, стрімкий, небезпечний. Але не хочу вививатися на ньому з одного боку в другий, як гадюка. «Чому гадюки криві? — питають горці й самі ж відповідають: — Тому що криві ті дірки, ті щілини, крізь які їм доводиться плазувати». Я ж людина, а не гадюка. Я люблю висоту, чистоту, я люблю прямі шляхи.

Бережи мене від недуги й від болязні, від тяжкої слави й від легковагих думок!

Бережи мене від хмелю, бо підхмелена людина все хороше бачить у сто разів кращим!

Бережи мене й від тверезості, бо твереза людина все погане бачить у сто разів гіршим!

Дай мені таке відчуття істини, щоб я міг називати криве кривим, а пряме — прямим!

— Все в світі зле й лихе! — сказав піт

І білий світ у розпачі покинув.

А другий мовив: — Ні, прекрасен світ! —

І передчасно ліг у домовину.

А третій став постом видатним

І житиме в людських серцях всякчасно,

Бо все гидке він називав гидким,

А все прекрасне називав прекрасним.

Один горець почепив корові на вуха сережки, щоб відрізяти свою корову від чужих. Другий горець понавішував на шию коневі бубонців, дзвіночків, щоб не сплутати його з кіньми сусідів. Але поганий той джигіт, котрий не впізнає улюбленого коня здалеку й навіть уночі.

Ось моя книга. Не хочу чіпляти їй сережки, бубонці, прикраси. Я не сплутаю її з іншими своїми або чужими книгами. Нехай і люди не сплутують. Нехай кожен, хто прочитає її, коли навіть від неї буде відірвано обкладинку, одразу скаже, що цю книгу написав Расул, син Гамзата, того, що родом з аулу Цада.

КАЖУТЬ: мужність не питає, чи висока скеля.

СУМНІВИ

*Книги, книги мої, ви в лінії
Тих стежок і широких шляхів,
По яких ідучи, на вершині я
Був не раз і в провалля летів.*

*Книги, книги — звитяги кривавії...
Що судилось — хто знав, — в бою:
Чи окрити ім'я своє славою,
Чи пролити дарма кров свою?*

Багатомовний, багатобарвний Дагестан! Багато різних звичаїв зберігають його народи. Про один звичай мені розповів татський письменник Хізгіл Авшалумов.

Коли в горців не народжувалися діти, чоловік підперізувався шерстяним поясом, щоб аллах помітив його серед інших жителів гір. Одночасно горець молився:

— О аллах, не кривди свого бідолашного раба, пошли йому сина!

Такими ж поясами підперізувалися й ті, у кого народжувалися самі лише дочки, а також ті, в кого народжувалися хирляві, сліпі, глухі, кульгаві, одноокі, німі, горбаті, недоумкуваті діти. Підперезавшись таким поясом, горець вірив, що аллах наступного разу пошле йому дужого, здорового синка, з якого виросте справжній хоробрий джигіт.

От мене й бере сумнів: чи не підперезатися й мені чудодійним поясом, яким підперізуються тати, сумніваючись у повноцінності майбутньої дитини. Чи сином, чи джигітом народиться моя нова книга, чи вийде з неї щось криве, горbate, глухоніме?

А втім, кожній матері своє дитя здається прекрасним. Вони й помічають і разом з тим не помічають його вади. Не вийшло б так і з моєю книгою.

Я боюсь. І тремтить перо. І сумніви поймають мене. Чи не цілю я в кішку, вважаючи її за орла? Чи не сідлаю я ішака, вважаючи його за інохідця? Чи не намагаюсь я покласти колоду вздовж, як це схотіли зробити одного разу ахалчинці, не доглунавшись, що її слід було покласти не вздовж, а впоперек покрівлі? Чи не штурмую я фортецю в Анді, як це здалося одному харикулінцеві, в той час як він сидів біля свого вогнища?

Перед закінченням книги відчуваєш себе як різник, котрий оббілює барана й дійшов уже був до хвоста, та зламав ножа. Чи зумію я дописати до крапки? І що з того вийде? Порожню черепашку несучи на поверхню з морських глибин, чи виявиться в черепашці ваговита матова перлина?

Ураган може обломати в дерева гілки або й переломити самий стовбур. Але навесні від коріння знову підуть молоді пагінці й виросте нове дерево. Коли ж у дереві заведеться грибок, що роз'їдає його зсередини, коли цей грибок з'їсть коріння дерева, то ніщо вже йому не допоможе. Адже так і в людини: зовнішня, верхня рана, навіть перелом кісток загоюється швидко, тим часом недуга, що розвивається в глибині організму, закінчується неминучою смертю. Чи здорова моя книга? Чи надійне, чи міцне її коріння?

Книга моя — як син-парубчак. Сакля йому тісна. Пора виряджати його в люди, в дорогу, у великий світ. Як зустрінуть його в путі: вилають чи приголублять? Нагодують і покладуть спати чи проженуть від порога? Тепер це од мене не залежить.

Поему закінчено. Килим цілком
Готовий, та хвастати рано:
Ще слід затягти кілька виток вузлом,
Обрізати волокна старанно.

Поему дописано. Зорано клин,
Та ще не пора спочивати;
Огріхи десь є, і, мабуть, не один,
Їх треба усі розорати.

Книга моя — мов килим, якого закінчено й розстелено, щоб побачити його вперше геть увесь одразу. Я бачу на ньому багато неправильних ліній, плутаних зображень, невизначених узорів, орнамент подекуди нечіткий і кривий, але виправити ці вади вже не можна — килим виткано. Щоб виправити найменшу його деталь, треба розпускати увесь килим.

Книга моя — як повернення в аул з далекої трудної путі. Два роки не було мене вдома. Два роки нічого не чули про мене жителі аулу, сусіди, кунаки, старі люди й молодь. І от я сходжу з коня біля крайньої саклі і спроквола веду його на повіді. Вогонь, поставлений горянкою на вікно, щоб світив мені в дорозі, можна тепер згасити. Я повертаюсь додому. Доброго здоров'я, дорогі земляки! Я повертаюсь з дворічних

мандрів. Кінь постарів за ці два роки. Мені теж дода-лося сивини. Я спроквола веду коня на повіді вздовж вулички аулу і всім, хто мене зустрічає, кажу:

— Ассалам алейкум, люди!

— Ваалейкум салам, сину Гамзата Расуле! Як по-дорожувалося? Чи не стомився? Яка здобич твоя? Що там випинається з твоїх хурджунів?

Мені хотілося б сказати людям, що я привіз їм нову книгу. Але книга — така річ, що ніяк її не можна передати з рук у руки жителям аулу чи будь-кому іншому. Спочатку вона попадає до рук видавця, і саме він вирішуватиме її долю.

ВИДАВЕЦЬ, узявши в мене рукопис, зважив його на руках, покрутив так і сяк, погортав, зазирнув спочатку на першу сторінку, тоді одразу на сімдесяту, тоді в самісінький кінець і обережненько відклав рукопис набік.

— Може, книга твоя й гарна, але в нас уже звер-стано й затверджено плани на цей і на наступний роки. Твої книги в наших планах нема.

— У мене в самого її не було в плані. Вона прийшла несподівано. Що ж мені тепер з нею робити?

— Подавай творчу заявку. Розглянемо, обговоримо, затвердимо. Поставимо в план редпідготовки. Приходь або подзвони наступного року в такий самий час.

АБУТАЛІБІВ ЛИСТ ДО ВИДАВНИЦТВА.

«Шановне видавництво Дагестану! Я — ваш народ-ний поет, член Президії Верховної Ради Дагестану. Персональний пенсіонер. Цього року мені сповниться вісімдесят п'ять років. Я знаю, що, коли мене спіткає лихо і я помру, ви схвалите рішення — випустити в світ мій двотомник. Я прошу вас видати одну мою книгу тепер, поки я живий, замість тих двох томів, які ви збираєтесь видавати після моєї смерті. З привітом Абуталіб».

Ця заява — з числа мирних, добрих. Але бувають заяви, в котрих скаржаться. Бувають заяви, в котрих проклинають. Бувають заяви, в котрих вихваляються.

Бувають заяви, в котрих лестять. Бувають заяви-зойки і заяви-гримання.

Найстрашніші заяви не ті, що їх пишуть видавцям, а ті, що пишуть на видавців. Адже видавця теж треба зрозуміти. Якщо на стільці місце тільки для однієї людини, то на нього не можна сісти трьом або й чотирьом. Навіть двом, посівши по половинці, сидіти незручно, тим паче, коли довго. Один каже: «Чому ви видаєте Ахмета, а мене не хочете видати? Хіба я гірший?» Другий кричить: «Моя книга краща від усіх книг, виданих протягом останніх років. Чому знову не поставили мене в план?»

Але я не хочу лаятися з видавцями. Я ладен почекати. Я знаю, що у видавців завжди не вистачає паперу. Куди подівся папір? Його псують письменники, і я в тому числі. Навіщо ж я лятимось! Щоправда, іноді разом з псуттям на папері створюється таке, що переживає потім і письменника, й видавця. О, я хотів би, щоб на якийсь клапчик паперу потрапили такі мої слова, від яких, мов від живої води, папір знову перетворився б на те зелене, повнокровне дерево, з котрого його колись було вироблено.

Ні, я не хочу лаятися з видавцем. Я йому мирно кажу:

— Ви стоїте поміж мною та моїми земляками з аулу, поміж мною та моїми читачами з Москви, поміж мною та моїми читачами з інших міст. Адже ви — наш посередник і сполучна ланка. Ну, будь ласка, я прошу вас, посприйте тому, щоб ми дотяглися одне до одного й щоб наші руки зустрілися в дружньому рукошесті-канні. Будь ласка.

Видавець поступається моїм лагідним просьбам, і я потрапляю в руки редактора.

РЕДАКТОР.

«Скорочувати» — написано в нього на дверях.

Видавець казав: «Зайди через рік». Редактор призначив термін три тижні. Такому термінові я навіть зрадів: встигну поки що розповісти вам три маленькі історії.

ЯК РЕДАКТОРА З ВІКНА ВИКИНУЛИ. Один аварський поет приніс до редакції газети вірші, щоб опублікувати їх у новорічному номері. Вірші сподобалися. Газета їх надрукувала.

У щасливого поета саме зібралися друзі. Поет урочисто розгорнув газету й заходився читати вірші вголос. Раптом він пополотнів, схопився лівою рукою за серце, наче в серце влучила стріла. Газета випала в нього з рук.

Друзі кинулися, підтримали, дали попити. Коли поет отямився, з'ясувалося, що його зітнуло. Виявляється, у вірші бракувало чотирьох рядків. Поет побіг до редакції:

— Хто зарізав чотирьох моїх кращих баранів з тих, що я пустив у попас на просторі луки вашої газети? Хто викинув чотири мої рядки?

Редактор газети спокійно відповів:

— Я викинув... Ну то й що?

— Навіщо ти їх викинув?

— Надійшов терміновий матеріал, бракувало місця.

— Але якщо ти можеш без дозволу поета викидати з його вірша рядки, то я тебе самого зараз викину з вікна.

У поета була гаряча гірська кров. Він схопив редактора за комір, за ноги і справді викинув з вікна. Було це, щоправда, на другому поверсі, і під вікном була пухка клумба. На суді поет сказав:

— Кров за кров! Зуб за зуб! Він одредагував мене, я одредагував його.

«Одредагований» редактор, кажуть, по-давньому скорочує вірші (без цього, мабуть, не може бути редактора), та все ж питає тепер у поетів дозволу.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Мій батько написав дві п'єси: «Швець» і «Весілля Кодолава». Спершу вони побували в театрі, потім у відділі культури, а тоді пішли в Управління мистецтв Дагестану. Батько точно знав, що вони туди пішли й нікуди звідти не виходили. Тим часом і там їх не виявилось.

Як чабан, незважаючи на нічну негоду, рушає в гори

шукати відсталі вівці, так батько подався розшукувати свої п'єси.

В управлінні сидів чоловік, який розглядав тільки п'єси. Його теж називано редактором. Понад годину розмовляв з ним батько і раптом відчув: тільки-но заговорять про погоду, про пасовиська, про вівці, коні й корови, так виходить жива розмова, а тільки-но розмова заходить про літературу, драматургію, так батько нічого не може зрозуміти. А тим часом редактор увесь час намагався говорити про драматургію, давав батькові напучення, повчав його, як слід писати хороші п'єси. Батько не витримав і спитав відверто, хто цей чоловік, яка в нього освіта, де він працював до Управління мистецтв Дагестану.

— Освіта в мене вища,— не без гордощів відповів редактор.— А за фахом я ветеринар. Тепер от мене призначено на цю роботу.

— Та хіба мої п'єси корови, що ти намагаєшся їх лікувати! Чому поет ніколи не дає порад ветеринарам? А поетові дають поради всі, кому заманеться?

Невже й моя книга попаде в руки редактора, який у минулому був ветеринаром і нічого не тямить в літературі?

АБУТАЛІБ І РЕДАКТОР. Абуталібів рукопис редактор подзьобав, як ворон тіло воїна, полеглого на полі бою. У подзьобаному вигляді надійшла до Абуталіба коректа. Абуталіб прочитав і здивувався:

— Мою зелену поляну потоптали коні. Там, де були квіти, тепер болото. Коли школяр зробить кілька помилок у диктанті, ці помилки виправляє вчитель. Хто ж той учитель, котрий знає, що в моєму житті було правильне, а що неправильне?

Абуталіб почав уважно вчитуватися в коректу і раптом вигукнув:

— А я знаю, з якого аулу мій редактор! Він хоче виправити мою книгу під діалект свого аулу. Але ж діалектів багато, а мова одна, а народ один! Якщо кожен редактор тягтиме в бік свого аулу, ми ніколи не спорудимо аул нашої поезії.

Редакторе мій, пам'ятай, що, крім твого аулу, є ще на світі земля і є, крім тебе, інші люди. По суті, у нас із тобою не може бути розбіжностей у поглядах. Я візьму до уваги твої зауваження, якщо вони підуть на користь. Але ти повинен пам'ятати, що моя пісня мені дорога так само, як дорога була кровникові жадоба помсти. Це я не зараз придумав. Такий початок одного мого вірша, написаного замолоду.

Як в грудях помсту заповідану,
Я ніс вогонь рядків своїх.
І пісню, як любов незвідану,
Беріг від поглядів чужих.

Ще в кволій, силу я виковував,
Викрешував із неї жар
І рими точні припасовував,
Як шестерні годинника.

Я брав найкращі між найкращими
Співзвуччя у свої рядки.
Так із комори з кращих краці ми
Несем для гостя бурдюки.

Не раз мандрую по-циганськи я
Й всю ніч тасую барвники,—
Для килима табасаранського
Тасують пряжу так жінки.

Ішов своєю я дорогою,
Співав, що знав і як умів.
Не знаю, чи домігся свого я,
Чи зміг сказати, що хотів.

Можливо, і невдалі рими є
В рядках віршованих моїх,
Та нащо ж ви, редактори мої,
Іще погіршуйте їх?

У нас же бити не дозволено
Чужих дітей чужим батькам.
Скажіть, чим ви незадоволені,
І відшмагаю їх я сам.

У той час я написав п'єсу «Горянка». Вона йшла в кількох театрах Дагестану, і ось що сталося з цією п'єсою.

Наприкінці спектаклю за ходом справи герой убивав

героїню. Мені було шкода моєї горянки, моя рука тремтіла, коли я писав сцену вбивства, і серце обливалося кров'ю. Але я нічого не міг змінити. Перебіг подій підводив до того, що горянка мала бути вбита. Аварський театр так і поставив спектакль, і хоч глядачі сумували й жаліли героїню більше навіть, ніж я сам, усі розуміли, що інакше бути не могло.

У Даргинському театрі п'єсу підредагували. Замість убити дівчину, їй відрізали косу. Звичайно, це велика ганьба, коли горянці відрізають косу, може, це навіть гірше від смерті, а все-таки не смерть.

На сцені Кумицького театру вирішили не вбивати й не різати коси, але засліпити. Звичайно, це жахливо. Може, це жахливіше, ніж убити або відрізати косу, а все-таки горянка залишалася жива і з косою, бо так хотіли в Кумицькому театрі.

Чеченці у своєму театрі вчинили найпростіше. «Навіщо вбивати,— вирішили вони,— навіщо відрізати косу, навіщо засліплювати. Нехай героїня залишається жива-здорова».

Отак кожен режисер переробив п'єсу на свій кшталт і на свій розсуд. Ніхто не підказав їм, що, жаліючи й рятуючи героїню, вони тим самим убивають п'єсу й не жаліють глядачів, не кажучи вже про драматурга.

БАТЬКО, коли в наш аул надійшла газета з опублікованими в ній його віршами, сказав:

— Очевидно, мій вірш побував у руках телетлинців. Жодного живого місця не залишилося в ньому.

МАХМУД... Махмуд нічого не сказав, бо за життя не видано жодної його книжки. Але коли б він побачив, як переробив його вірші такий от редактор, він помер би вдруге.

Гірською стежкою не можна їхати на сучасному автомобілі. Як же я можу сказати, щоб редактори не чіпали мене, коли вони, трапляється, чіпають навіть мертвих?

АЛЕ, РЕДАКТОРЕ МІЙ, все, що я розповів, не бери на свій рахунок. Я знаю редакторів ще й іншого гатунку, тих, що приходять до письменника як мудрі

й чуйні порадики. Я знаю, що й ти такий. Працювати з тобою здається приємним відпочинком і спокоєм. Не турбуйся, я не залишу без уваги ні знака оклику, поставленого тобою на берегах мого рукопису, що виражає твій захват, ні знака запитання, що виражає твоє знетямлення, ні «птички», що виражає твій намір виправити рядок, щоб книга стала кращою.

Мабуть, є в моїй книзі рядки, що як слід не зміцнені й хитаються, мов хворий і старий зуб. Мабуть, є й повторення. Благаю тебе, знайди, позначи, підкажи. Одна голова добре, а півтори краще. У нас же буде, я сподіваюсь, дві рівноцінні голови, чотири руки, справа в нас піде на лад! Краще бійка сьогодні, ніж сварка завтра. Краще один раз побитися, ніж усе життя сваритися. А найголовніше, бійся мене перехвалити.

Один мисливець похвалив зайця за те, що той не злякався й вискочив на відкритий пагорб. Мисливець навіть не став стріляти. Зарозумілий заєць вискочив на пагорб і перед іншим мисливцем. Але в іншого мисливця була і вдача інша. Неважко догадатися, що з цього вийшло.

Я знаю, що твій труд, по суті, невдячний труд. Коли читач бере в руки книжку, він дивиться, хто її написав, хто зробив ілюстрації, але ніколи він не дивиться, хто був редактором книжки. Так уже влаштовано людину!

Ведеться вважати, що поет говорить від імені народу. Але виявляється, і редактор говорить іноді від його ж імені. Якось я приніс до редакції ліричного вірша про свою кохану. Редактор відклав цього вірша набік і сказав, що надрукувати його не може.

— Чому?

— Народ це не читатиме. Навіщо народові вірші про твою дружину!

Тут-таки я написав восьмивірша:

Про тебе вірш редактор мій ізнов забракував.
«Народ читати віршик цей не стане!» — він сказав.
Однаке віршика мого відмовився віддати,
Шепнув, що хоче він його дружині почитати.

МІЙ БАТЬКО КАЗАВ, що письменники і поети схожі на шоферів, які вміють їздити й загалом їздять правильно, але інколи помиляються й «порушують». Редактори в цьому разі схожі на міліціонерів. Батько замислився й сказав:

— Як ти гадаєш, трьох міліціонерів на одного шофера чи не забагато?

Але й зовсім без міліціонерів теж не можна. В одній компанії підносили тости за кожну людину окремо. Був там і міліціонер. Тамада проголосив тост за міліціонера. Раптом голова споживспілки відставив чарку і сказав:

— При комунізмі міліціонерів не буде. Це відживаюче явище, навіщо ж за нього пити?

Міліціонер відповів:

— Чи збережуться при комунізмі міліціонери, залежить від того, чи збережеться там споживспілка.

Але, крім жартів, чи сказати тобі, мій редакторе, які хвилини я люблю найбільше? Коли ми сидимо з тобою вже не за робочим столом, серед паперів, а за звичайним столом, накритим із знанням справи. Вже позаду, теж між іншим, приємні моменти, коли ти пишеш на моєму рукописі: «До набору». А потім — «До друку!» А потім — «У світ!» І книга за помахом твоєї руки справді йде то до набору, то до друку, то в світ. Здумати тільки, які слова ти пишеш: У СВІТ! Тільки за одне це прощаються тобі всі твої гріхи. Тільки за одне це варто піднести келих. Напиши ж бо швидше ці слова, і я подарую тобі перший примірник книжки із своїм, звичайно, автографом.

Звичайно, я хотів би, щоб швидше настав час, коли зникнуть у світі всі таємниці. Але хіба поет той, хто не відкриває людям ніякої таємниці, себто того, чого вони до нього не знали? Я, поет, приходячи в світ, відхиляю трохи завісу від простору й часу точнісінько так, як жених відгортає покривало з обличчя нареченої. Тільки жених має право зробити це на весіллі, й тоді обличчя нареченої бачать усі. Лише поет здатен зробити це в житті, і люди пізнають дійсність, і їх

дивує вона, і їх дивує те, чого вони не бачили раніше: краси світу або краси людської душі, що протистоять силам зла.

Прошу тебе, редакторе, не дозволяй балакупам вибюкувати те, чого не слід, але й не закривай того, що відкрию я як поет. Не став під сумнів моє мереживо, мої орнаменти, малюнки! Якщо навіть є в узорі мого килима якась помилка, не роби так, щоб її замазали чорнилом або вистригли,— виїде або чорнильна ляпка, або дірка.

Крім того, не називай якої-небудь думки неправильно тільки тому, що вона не збігається з твоєю.

Крім того, на терезах зважують хліб, цукор, масло, цвяхи, але не любов!

Крім того, метром вимірюють ситець, височину кімнати, огорожу на могилі, але не красу!

Крім того, той, хто намагається бути найрозумнішим, виявляється навіть дурнішим, ніж він є насправді!

Крім того, я теж доросла людина, і хоч би трошки, хоч би в чомусь довіртеся мені!

Я розумію, що в однієї людини секретів більше, у другої менше, бо ще...

АБУТАЛІБ СКАЗАВ: коли вода протухне, дна не побачиш, хоч би води було не вище коліна.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Коли я був маленький, мене вважали за найбалакучішого з усієї сім'ї. Те, що я почую надворі, неодмінно розкажу вдома; те, що я почую вдома, неодмінно розкажу надворі.

До батька час від часу приходив один старий. Він оглядався навсібіч і поважно казав пошепки:

— Гамзате, чи не можна на два слова до іншої кімнати?

Вони йшли до іншої кімнати і про щось шепотілися. Так було кілька разів. Якось старий прийшов знову.

— Гамзате, чи не можна тебе до іншої кімнати на два слова?

— Ет, годі! — відповів батько.— Те, про що ти мені шепочеш по секрету, можна розповідати навіть при нашому Расулові. Тож кажи вголос і не бійся.

Справді, з дитинства я не любив таємниць. Пісень співають відкрито й голосно, виходячи на високе місце, щоб пісню чуло якнайбільше людей.

Крім того, не за кожне слово відповідаю я сам. У мене ж є ще перекладач.

ПЕРЕКЛАДАЧ.

Я аварець, таким народився, й іншим мені не бути. Перші люди, яких я побачив, розплющивши очі, були аварці. Перші слова, які я почув, були аварські. Перша пісня, якої мені проспівала над колискою мати, була аварська пісня. Аварська мова стала моєю рідною мовою. Це найдорогоцінніше з того, що в мене є, та й не тільки в мене, а й у всього аварського народу.

Аварців небагато, всього лише триста тисяч. Але це й не мало. В Дагестані є поети, що пишуть мовою, якою розмовляє дві тисячі чоловіка.

Державний кордон роз'єднує людей, але ще більш роз'єднують їх мови. Кордони, буває, змінюються й навіть зовсім скасовуються або перетворюються на чистісіньку формальність.

А мову народів дано на віки вічні, і її неможливо ні замінити, ні скасувати.

Важко уявити собі той час, коли аварці жили без Пушкіна, не читали Лермонтова, нічого не чули про Толстого, не тішилися, читаючи Чехова.

БАТЬКО КАЗАВ: велике щастя, що і в горах вирросло Пушкінове дерево, на якому, хоч скільки його труси, не кінчаються солодкі, соковиті плоди.

АБУТАЛІБ КАЗАВ: спасибі тим, хто привів до мене в напівтемний підвал дорогого Чехова! Спасибі й тим, хто мої пісні з підвалу вивів до стін московського Кремля.

А Я КАЗУ: не схилився Кавказ перед генералом, але схилився перед віршами молодого поручика.

У мене був курйозний випадок. Мала вийти в Дагестані моя книга в перекладі російською мовою. Вибрані твори — вірші й поеми. Редактор погортав рукопис та й каже:

— А чому ти не включив сюди «Полтаву»?

— Та це ж не моя поема, її написав Пушкін, а я тільки переклав аварською мовою. Як же я можу Пушкінову поему включати у свій збірник російською мовою?

Не будемо суворі до редактора. Адже й правда, що до багатьох хороших творів, перекладених з іншої мови, аварці звикли, як до рідних, аварських, і вже не можна уявити собі без них нашу аварську літературу.

Я знаю, що позаочі про мене інколи кажуть: «Ну що ж — Расул, він, звичайно, здібна людина, але не дуже. Для нього багато зробили московські перекладачі».

А я й не заперечуватиму. Справді, якби не перекладачі, не було б і мене.

Вони, по-перше, дали мені можливість пізнати Гейне, Бернса, Шекспіра, Сааді, Сервантеса, Гете, Діккенса, Лонгфелло, Уйтмена і всіх, кого я прочитав у своєму житті й без кого я не став би письменником.

Вони, по-друге, відкрили дорогу моїм віршам. Вони перевели їх через бурхливі річки, через високі гори, через товсті стіни, через прикордонні пости й через найтвердіші рубежі — через рубежі іншої мови: через глухоту, через сліпоту, через німоту.

Я запитую іноді в самого себе, що важливіше — щоб перекладач знав мою мову (але, можливо, йому чужа моя поезія) чи щоб він знав і розумів мою поезію своєю душею, своїм серцем і вважав її мовби своєю?

У 1937 році в Махачкала відбувся конкурс на кращий переклад Пушкінового вірша «Село». Сорок поетів перекладали цього вірша аварською мовою. Більшість із них знали російську мову. А все ж першу премію одержав Гамзат Цадаса, хоч на той час він ще не опанував російську мову.

Треба, щоб перекладач теж був поетом, письменником, художником. Треба, щоб він відчував себе сином свого народу, як я відчуваю себе сином свого.

Є росіяни, які вміють читати по-аварськи, та, на жаль, вони не поети. І є російські поети, які, на жаль, не

вміють читати по-аварськи. Як же бути? Що робити? Доводиться звертатися до підрядника.

Я бачив, як по російських селах перевозять з одного села в інше брусовані хати. Хату не можна перевезти не розібрану. Її спочатку розкладають на колоди, на планочки, а тоді складають на новому місці.

Підрядник — це хата, розкладена, щоб перевезти її. Це — купа колод, дощок, дахового заліза, цегли. Перекладач із цієї безформної купи складає нову хату. Якщо колода підгнила, він її замінить, якщо дошку загубили в дорозі, він поставить нову дошку. Якщо поламалися візерунки в різьбленій лиштві, він підновить візерунок.

І протруть шибки, і розпалять вогонь у печі, щоб димок ішов з димаря, і дівтора вибіжить на ганок, і під стріхою зів'ють гніздечка ластівки.

Що таке підрядник? Людина, в якій згасли зіниці й спинилося серце. Але приходить лікар, робить укол, переливає кров, масажує сердечний м'яз, і в людське тіло повертається життя.

Що таке підрядник? Кумуз, у якого тимчасово струни розладнано. Вогнище, у якому тимчасово згасили вогонь. Птах, якому тимчасово підрізано крила.

Що таке підрядник? Один перукар підстриг, поголив мене, уклав мені волосся і сказав:

— Ну от, прийшов ти до мене як підрядник, а йдеш як переклад.

Коли вже мова зайшла про перукарню, розкажу ще один випадок.

Це було на Кубі, в місті Сантьяго. З дороги я вирішив підстригтися й поголитись. Я зайшов до перукарні й на мигах показав, чого мені треба.

На Кубі, коли голять, тебе вкладають у крісло, як у ліжку. Уклали й мене. Почали намилювати. І все було гаразд, аж поки кубинцева бритва торкнулася моєї щоки. Чи бритва була дуже тупа, чи майстер був поганий, але я мало не кричав від болю. Якийсь час я терпів, а тоді зрозумів, що все одно не витерплю до кінця і, говорячи то російською, то аварською

мовою, заходився показувати собі на щоки. Перукар злякався, вибіг і незабаром повернувся, ведучи чоловіка в білому халаті. Чоловік розкрив свій чемодан і заходився розкладати інструмент, якими виривають зуби. Замість крісла цирульника, я раптом опинився в кріслі дантиста. Ось що сталося через те, що ми з перукарем не зрозуміли один одного. Ще трохи, і я позбувся б своїх здорових зубів.

Перекладачі частенько видирають у вірша всі зуби і пускають гуляти його по світу з порожнім, шепелявим ротом.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Коли їдеш за кордон, береш які-небудь національні вироби, щоб подарувати комусь у подяку за гостинність. До Японії я взяв, приміром, кілька красивих глечиків, зроблених вправними руками балхарських майстрів.

У Хіросімі до мене в гості прийшли японські художники — чоловік і дружина. Ми довго розмовляли й відчували себе друзями. «Кому, як не художникам, подарувати художні балхарські вироби?» — подумав я. Сміливо відчинив я свого чемодана й жахнувся — від моїх глечиків залишилися самі черепки. Здавалося, що по них били молотком, на такий дріб'язок вони порозсипалися. Можливо, мій чемодан занадто недбало жбурляли вантажники на аеродромі в Москві, або на аеродромі в Індії, або на аеродромі в Токіо — я не знаю. Але я ладен був провалитися крізь землю, бо я вже пообіцяв подарунки, і японці сиділи за столом у вичікувальних позах і починали дивитися на мене знетямлено, бо я як застиг над чемоданом, мов прикипій, так і не міг ні поворухнутися, ні сказати жодного слова.

Нарешті мої японці зрозуміли, що скоїлося якесь лихо. Вони підійшли. Побачили черепки, похитали головами й заходилися мене розраджувати, поплескуючи по плечу. Цей жест в інший час був би неприпустимий для японців, бо вони чудово виховані й не терплять фамільярності. Але, виходить, надто вже я був засмучений і розгублений.

Я позбирав черепки в газету й хотів викинути їх в урну. Але художники не дозволили мені цього зробити. Вони бережно загорнули всі до одного черепочки й забрали з собою додому.

За кілька днів мене запрошено до художників у гості. Який же був мій подив, коли я побачив свої глечики цілісінькі, наче вони щойно з гончарського круга. Я досі не можу зрозуміти, як можна було так ловко склеїти розбите на дрізки.

Кажуть, з тріснутого глечика цілого не зробиш, все одно з нього витікатиме вода. У глечики, склеєні японцями, ми наливали і дагестанський коньяк, і японську sake — не просочилося жодної краплини.

Дивлячись на японських художників, я згадав своїх найкращих перекладачів. Підрядники моїх віршів мали такий самий вигляд, як черепки розбитого глечика. Потім їх склеювали, й вони виходили мов нові, і аварські візерунки, мов нічого й не було, прикрашали їх.

Звичайно, переклад не повинен доточувати до глечика вушко, якого в глечика не було. Або замість одного дна робить два.

Нещодавно дагестанське видавництво видало «Хаджі-Мурата» в новому перекладі аварською мовою. Я читаю й бачу, що «Хаджі-Мурат» став на дві глави довший. Я спитав у перекладача:

— Звідки взялися дві глави?

— Але ж Толстой написав цю повість ще до Жовтневої революції. Там є неправильні погляди на речі. Крім того, треба розповісти читачам про дальшу долю голови Хаджі-Мурата та про його нащадків.

ІЗ ЗАПИСНИКА. Одного батькового вірша переклали російською мовою. Перекладач, очевидно, трапився недосвідчений. Батько попросив людину, яка знає аварську і російську мови, знов перекласти цього вірша, розповісти його зміст. Коли це було виконано, батько вигукнув:

— Повернувся мій син з далекої подорожі, і я не впізнав свого сина. Ні, нехай уже краще мої діти сидять удома в горах, ніж усакувати в таку халену.

Справді, переклади віршів схожі на синів, котрих батьки виряджають з аулу вчитися і працювати. Звичайно, щоразу сини повертаються трохи не такі, якими покинули рідне гніздо.

Але повернутися син може або чогось набувши, або втративши щось, або з дипломом, або з судимістю, або дужим фізкультурником, або кволою, недужою людиною, або із славою вченого, або з славою ловеласа, або з дорогими подарунками всім родичам, або без останніх штанів.

І я свою книгу виряджаю в далеку дорогу по великих містах, у люди.

Як вона поводитиметься по чужих місцях? Чи зрадить вона свій народ, свою папаху?

Я розумію, що погана людина («яман»), яка сидить на горі, не перетвориться на хорошу («якші») від того, що зійде в долину. Тому я прошу того, хто перекладатиме мою книгу: якщо вона «яман», нехай залишиться такою ж. Якщо я кривий і сліпий, не відводьте мене попідруч од мого дому, залишіть мене сидіти біля мого вогнища, на моєму порозі. Не лудіть мого мідного посуду, не позолочуйте мого срібла!

АБУТАЛІБ РОЗПОВІВ:

— У мене є дочка і син. Дочка вихована, дисциплінована, добропристойна. А син — урвіголова й шибеник. Про дочку розповідають по радіо, пишуть у газетах, бо вона ударниця. А на сина щодня надходять скарги то з школи, то з міліції. Про дочку кажуть, що її виховала школа, піонерська дружина, комсомол, країна. Про сина кажуть, що його так погано виховав народний поет Дагестану Абуталіб.

Почувши цю розповідь, я подумав: те саме буває з перекладами віршів. Коли переклади гарні, вихваляють автора, забуваючи того, хто переклав. Коли переклади погані, лають перекладача, а авторове ім'я згадувати уникають.

Ні вже, друже перекладачу, і за гарне й за погане давай відповідати разом. У нас тепер одна арба на двох. Давай штовхати її одностаينو, а не тягти кожен

у свій бік, бо й арба, і ми разом з нею не зрушимо з місця.

Дивовижна подія сталася якось у нас. Велика гора раптом зрушила й посунулася вниз. Вона спинилася поблизу аулу Мохоч, перегородивши гірську річку. Отари, чабани, багаття чабанів, коні чабанів мирно, без будь-якої шкоди, промандрували разом з горою. Тепер вона стоїть така ж, як була, тільки біля підніжжя її утворилося озеро, а в озері розвелася форель. Ніхто ніколи не їздив на цю гору, поки вона стояла на давньому місці, а тепер навколо неї завжди туристи, експедиції, риболови, екскурсії школярів.

Нехай і моя книга промандрує в нову для неї мову без шкоди для неї. Нехай і вона привабить до себе потім людей, як гора неподалік від аулу Мохоч.

А втім, як кажуть мусульмани, що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду. Це, мабуть, відповідає російському прислів'ю: «Человек предполагает, а бог располагает», або ще коротше: від долі не втечеш.

КРИТИК. Про нього писати найважче. Лаятимеш — вважатимуть, що незадоволений з його критичних зауважень і навіть намагаєшся звести рахунки. Хвалитимеш — вважатимуть, що задобрюєш на майбутнє.

БАТЬКО КАЗАВ: ми — критик і я — обидва поети. Я пишу вірші, а він пише про мої вірші.

АБУТАЛІБ СКАЗАВ одному дагестанському критику:

— Я роблю вино з винограду, а ти моє вино куштуєш, яке воно на смак.

Я утримуюсь від висловлювань про критика, але кілька порад йому хотів би дати.

1. Погане завжди називай поганим, хороше називай хорошим.

2. Коли похвалиш, то потім не лай те саме, коли ж лаятимеш, то потім не вихваляй.

3. Не намагайся зробити з мухи слона, але ще менше силкуйся перетворити слона в муху.

4. Кажі про те, що в князці є, а не про те, чого в ній нема.

5. Не посилайся на авторитети, починаючи з Белінського, щоб утвердити й підтвердити свої думки. Якщо ці думки справді твої, силкуйся утвердити їх власним розумом.

6. Ясні думки висловлюй ясною і зрозумілою мовою, невиразні думки не висловлюй зовсім.

7. Не будь флюгером, який коливається разом з вітром.

8. Не намагайся переконати інших у тому, чого поки що не розумієш сам.

9. Якщо в тебе в кишені нема ста карбованців, не удавай, ніби ти їх маєш.

10. Якщо ти давно не був у рідному аулі й не знаєш, як там ідуть справи, не запевняй, ніби щойно повернувся з рідного аулу.

Ці мої побажання не нові. Вони скидаються на перший рядок таблиці множення. Проте якби кожен критик їх сумлінно виконував, у нашої критики було б куди більше досягнень.

ЧИТАЧ. Поговорив я з редактором, з видавцем, з перекладачем, з критиком. Хочу сказати тепер кілька слів найголовнішому, для кого писано будь-яку книгу,— читачеві.

Читачу, друже мій! У тебе, звичайно, є свої улюблені книжки. Є вони і в нас — у письменників. Кажуть, що найголовніша книга письменника та, якої він ще не встиг написати, але яку обов'язково напише. Не знаю, наскільки це правильно для всіх інших, але для мене — в самісіньку точку.

Так, я давно мрію написати книгу про рідну землю. Давно я виношую задум, але написати досі ніяк не міг. Може — бракує таланту, може — заважає щоденна метушня, може — бракує терпіння, може — сміливості.

З літами збільшується відповідальність перед самим собою і перед читачем і рука не так відважно хапається за перо з кожного приводу. Книга про рідну землю — найвідповідальніша з усіх книг.

Книгу цю я ще не написав, але я багато думав про

неї й тепер добре знаю, якою вона має бути. Свої роздуми про цю книгу — про найголовнішу книгу мого життя — я й вирішив втілити на папері.

Це ще не черкеска, але матеріал для черкески. Це ще не килим, а тільки нитки на килим. Це ще не пісня, а тільки те биття серця, від якого пісня має народитися.

КАЖУТЬ: коли ти навіть не молився, а тільки подумав, що не зле було б помолитися, то й це вже врятує тебе від пекла.

КАЖУТЬ: кунак кунакові чим багатий, тим і радий. Коли в саклі в кунака сама тільки буза, хіба гість образиться, що його не частують заморським вином, якого нема ні в саклі й ніде поблизу?

КАЖУТЬ: коли навіть ти не зробив нічого доброго, спасибі за те, що мав намір зробити.

Читачу, друже мій, кожну книгу писано для тебе. Я можу переконувати видавця, можу сперечатися з редактором, з критиками. Але тільки твій вирок — справжній і остаточний. Він, як кажуть судді, оскарженню не підлягає.

Письменник живе тільки заради зустрічі з тобою. Протягом усього мого життя мене супроводять три великі хвилювання. Спочатку я хвилююсь перед зустріччю з тобою, чекаючи цієї зустрічі й уявляючи собі, якою вона буде. Потім я хвилююсь під час самої зустрічі, що цілком зрозуміло й природно. Нарешті, я хвилююсь після зустрічі, живучи спогадами про неї й намагаючись уявити собі, яке враження я справив.

Я бачу різні обличчя читачів. Один наморщив чоло. Де ж мені взяти слова, щоб розгладити ці зморшки? У другого на обличчі такий вираз, наче в рота попало щось неприємне, неїстівне. У третього вираз нудьги — найстрашніше, найбезнадійніше з того, що може бути.

У ГОРЦІВ СПИТАЛИ: «Навіщо ви споруджуєте свої аули далеко, в труднодоступних горах? До вас майже неможливо дістатися, та й небезпечно: ці стежки над безоднями, ці гірські зсуви та обвали!..» Горці відповіли: «Добрі друзі дістануться до нас і поганими

шляхами, нехтуючи небезпеки, а погані друзі нам не потрібні».

Читачу, друже мій, мені сорок чотири роки. В цьому віці людині можна доручати будь-які відповідальні справи. В цьому віці письменник повинен відповідати за кожне своє слово.

Коли в моїй книзі ти побачиш думку, що ночувала вже раніше в чийсь іншій книжці, викинь її із своєї свідомості, як колись у горах викидали наречену після шлюбної ночі, якщо вона не зберегла до певного часу своєї честі.

Коли в моїй книзі ти знайдеш правильну думку, підкресли її. Коли ж знайдеш неправильну — підкресли двічі. А коли ти виявиш хоч би крихту олжі, не зволікаючи викинь усю книжку цілком — вона нікуди не годиться.

Розкажу на прощання ще одну притчу.

ПРИТЧА ПРО БАГАТОГО ХАНА, ПРО ЙОГО СИНА ТА ПРО ХІНКАЛИ З КУРДЮКА З ЧАСНИКОМ. Жив колись в Аварістані багатий хан. Тричі одружувався він, прагнучи мати сина, але жодна дружина не народила йому не тільки наслідника, а навіть дочки. Довелося ханові одружитися вчетверте.

Скоро чи не скоро, а таки народився в хана син. Радошам не було кінця-краю. Били в барабани, сурмили в сурми, танцювали, співали. Бенкетували три дні і три ночі.

Та недовго тривала радість у розкішному ханському палаці. Незабаром син захворів, і ніхто не міг визначити, яка в нього недуга. Хоч би яких колискових пісень йому співали, він не спав. Хоч би які наїдки йому давали, він не їв. І всі бачили, що до смерті йому три чисниці. Ні лікарі із заморських країн, ні індійські талісмани, ні тибетські трави не могли вилікувати єдиного наслідника. А хан, певне, не пережив би його.

І от з найближчого аулу до хана прийшов простий бідняк, якого ніхто не вважав за людину. Він заявив, що знає засіб і може врятувати наслідника. Ханові прибічні хотіли бідняка потурити, але хан їх спинив.

«І так і так син помре,— подумав хан,— чому ж не спробувати останнього засобу?»

— Чого тобі треба, щоб врятувати мого сина?

— Мені треба побути з твоєю дружиною на самоті.

— Що? На самоті?! З моєю дружиною! Та ти збожеволів! Геть з очей моїх!

Бідняк повернувся та й пішов собі, а хан подумав: «І так і так син помре. Хіба мені зашкодить, якщо він поговорить з моєю дружиною віч-на-віч?»

— Гей, бідняче, повернись, ми передумали. Тобі дозволяється розмовляти з моєю дружиною.

Коли бідняк і ханша залишилися вдвох, бідняк спитав:

— Ти хочеш, щоб твій син був живий і здоровий?

Ханша замість відповіді впала навколішки.

— Тоді скажи: хто його справжній батько?

Очі в ханші забігали туди й сюди.

— Не соромся. Нашу розмову ми заберемо з собою в могилу. А інакше син не виживе.

— Ханові дуже хотілося сина. Я знала, що коли не породжу, то мене проженуть, як прогнали вже інших. І от я поїхала в гори і спала там з простим молодим чабаном, і після цього народився наслідник...

— О високий хане,— оповістив лікар після цієї розмови.— Я знаю засіб, який врятує твого сина. З цієї хвилини його колиска має стояти біля вогнища, такого, яке розпалюють чабани в горах. Постелити йому в колісці треба овечу шкуру, а годувати треба тільки тією їжею, яку їдять твої чабани.

— Та... вони їдять хінкалі з жирного курдюка з часником. Як може мій наслідник... однорічна дитина...

Бідняк повернувся та й пішов собі. «І так і так син помре»,— подумав хан і наказав принести тарелю з хінкалами.

Ханша сама заходилася готувати їжу. Вона готувала хінкалі так, як готувала їх тоді, в горах, молодому богатиреві перед тією ніччю, кращою з усіх її ночей. Вона поставила дерев'яну тарелю перед сином так само, як поставила тоді тарелю перед чабаном.

Хінкали були великі й круглі, як буличники. Варені курдюки спливали жиром. Окремо в глечик у подано джерельну гірську воду. Тільки-но запах часнику й вареного жиру торкнувся ніздрів наслідника, він розплющив очі й підвівся, тоді підхопився й раптом схопив рученятами найбільший хінкал. З цієї миті батькова сила почала переливатися в дитину. Він поживав хінкали, як охлялий лев. Він ріс, як із води, і незабаром вигнався в стрункого і здорового молодця. Від недуги, звичайно, не залишилося і сліду.

Може, й не було такого випадку в дійсності, але я знаю одне: коли література перестає живитися поживою своїх батьків, а почне споживати інші, вишукані заморські страви, коли вона змінить традиції й звичаї, мову й характер свого народу, коли вона зрадить їх, вона захиріє й зачахне, і не допоможуть їй ніякі ліки.

На цьому, мабуть, я й закінчу. Почав теплої літньої днини, а тепер уже холодна осінь. Почав у гірському аулі, а крапку ставлю у великому багатолюдному місті. Рано-вранці вивів перший рядок, а зараз наближається опівнічний час, і навіть у місті згасають усі вогні.

Я повертаюсь із далекої подорожі. Я спішився на околиці аулу. Я провів коня на повіді по довгій звивистій вулиці. Тепер щонайкраще розсідлати коня, поплескати його по шиї й пустити на широку галівину.

А сам я, далєбі, присяду біля вогнища. Далєбі, дістану сигарету та й закурю. Кажуть, що сам аллах закурює, коли закінчить розповідати своїм прибічним якусь цікаву історію або висловить чергове повчання. Він закурить, затягнеться та й подумає.

Подумаємо й ми теж. Не кожна дорога закінчується щасливо. Не кожна нова книга виходить вдала. На новому світанні почну нову книгу, зберусь і в нову путь.

А тим часом я стомився в дорозі. Я завинаюсь у бурку й лягаю спати. На добраніч, добрі люди! З миром почав, з миром і скінчив. Вассалам, вакалам. Амінь!

КНИГА ДРУГА

*«Маленьким народам потрібні
великі кинджали»,—
Так сказав Шаміль у 1841 році.*

*«Маленьким народам потрібні
великі друзі»,—
Так сказав Абуталіб у 1941 році.*

«Маленьким ключем можна відімкнути велику скриню», — так іноді казав мій батько. А мати розповідала різних казок: «Море велике? Велике. А звідки воно взялося? Маленька пташка постукала об землю зовсім маленьким дзьобиком — і пробилося джерельце. З джерельця набігло величезне море».

А ще моя мати казала мені, коли загуляєшся, бувало, й, набігавшись, розшарієшся: «Треба перепочивати хоч би часинку, бодай поки падатиме підкинута вгору папаха. Посидь, перепочинь».

Так само й народ знає, що, зоравши лан, хоч би який він був маленький, перше ніж братися орати інший лан, треба присісти на межі й посидіти.

Час між двома книжками — чи не така сама межа? От я й приліг на ній, і всі перехожі дивилися на мене й казали: напрацювався плугатар, заснув.

Межа моя була схожа на долину між двома аулами або на аул, що стоїть на пагорбі поміж двома долинами.

Межа моя була кордоном між Дагестаном та всім іншим світом. Лежав я на своїй межі, але не спав.

Я лежав, як лежить старий сивий лис, коли неподалік жирує виводок куріпок. Одне моє око було напіврозплющене, а друге напівзаплющене. Одне моє вухо лежало на лапі, а друге я лапою затулив. Це вухо я раз у раз непомітно відтуляв і прислухався. Чи дійшла моя перша книга до людей? Чи прочитали вони її? Чи говорять вони про неї? Що кажуть?

Аульський глашатай, той, що оголошує з високої покрівлі різні оповіщення, не оголосить нового оповіщення, аж поки переконається, що попереднє люди почули.

Якщо горець, ідучи вулицею, бачить, що з котрогось дому гість вийшов похмурий, сердитий, злий, хіба він піде в цей дім?

Лежав я на межі між книжками й чув, що першу книжку люди прийняли по-різному.

Та воно й зрозуміло: один любить яблука, другий любить горіхи. З яблука, коли його їдять, зрізають

шкуринку, а горіх доводиться розколювати. Кавун та диню треба очистити від зернят. Отак і до різних книжок потрібен різний підхід. Не можна підступатися з столовим ножем до горіха, для якого потрібна довбенька. І не можна з довбенькою підступатися до ніжного, запашного яблука.

Кожен, читаючи книжку, знаходить у ній свої вади. Що ж, вад не позбавлена, кажуть, навіть дочка мулли, а вже про мою книжку годі й говорити.

Тим часом перепочинок мій скінчився, починаю писати другу книжку. Для скількох читачів я її пишу, я не знаю. Адже тираж ні про що не свідчить. Є книжки, випущені сотисячним тиражем, а ніхто їх не читає, й вони лежать на полицях магазинів та в бібліотеках. А в іншому випадку один екземпляр книжки переходить з рук у руки й читає його багато людей. Не треба мені ні того, ні того. Нехай мою книжку прочитає хоч би одна людина, і я буду радий. Я хочу розповісти цій людині про мою маленьку, просту й горду країну. Де вона, якою мовою розмовляють її жителі, про що вони розмовляють, яких співають пісень.

Усього я не зможу розповісти. Старі люди нас навчали: «Про все можуть розповісти тільки всі. А ти розкажи про своє, тоді й вийде все. Кожен спорудив тільки свій дім, а в результаті вийшов аул. Кожен зорав тільки свій лан, а в результаті зорано всю землю».

І ось я встав рано-вранці. Сьогодні день моєї першої борозни. Нової борозни, нового лану. Такого дня, за стародавнім звичаєм, має бути на столі сім предметів, що починаються якоюсь однією буквою. Я оглядаю свій стіл і знаходжу ці сім предметів. Ось вони:

1. Каг'бат — папір (чистий).
2. Каламар (з чорнилом для заправки ручки).
3. Карточка (моєї матері).
4. Карта (моєї країни).
5. Кава (чорна, міцна).
6. Коньяк (дагестанський, п'ять зірочок).
7. «Казбек» (папіроси).

Якщо тепер не напишу книжку, то коли ж я її напишу?

Вогнище палає. Казан, підвішений над вогнищем, скипає. На вулиці крізь дрібну мжичку проглянуло сонце. Кажуть, такого дня всі звірі в горах танцюють на семибарвній веселці, наче канатохідці. Коли випадали такі дні, мати казала, що небо зшите з дощових ниток, а голками було сонячне проміння.

Сьогодні в горах весна, перший день весни. Вона, як і я, починає першу борозну.

— Скажи, дагестанська весно, які сім подарунків є в тебе, щоб усі вони починалися з однієї букви?

— Є в мене такі подарунки,— відповідає весна,— надарив мене ними Дагестан. Я називатиму, а ти лічи, загинаючи пальці.

1. ЦІа — вогонь. Для життя. Для любові й ненависті.

2. ЦІар — ім'я. Для честі. Для відваги. Для того, щоб покликати людину.

3. ЦІам — сіль. Для смаку життя, для міри життя.

4. ЦІва — зірка. Для високих прагнень і сподівань. Для світлої мети і прямої путі.

5. Цум — орел. Для прикладу. Для взірця.

6. ЦІмур — дзвоник, дзвін. Щоб збирати всіх в одне місце.

7. ЦІалкіу — сито, решето. Щоб відокремити й відсіяти ядріне зерно від нікчемної й легкої полови.

Дагестане! Ці сім речей — сім гілок на твоєму коренистому дереві. Роздай усе своїм синам, подаруй і мені. Хочу бути вогнем і сіллю, орлом і зіркою, дзвоном і ситом. Хочу мати чесне ім'я.

Дивлюсь угору й бачу небо, зіткане з сонця й дощу, з вогню й води. Мати завжди розповідала, що з вогню й води створено було під час сну самий Дагестан.

**БАТЬКО І МАТИ.
ВОГОНЬ І ВОДА**

*— З вогнем не жартуй! —
батько мій говорив.*

*— У воду каміння не кидай,—
просила мати.*

Різнi люди по-рiзному згадують своїх матерiв. Я пам'ятаю свою вранці, вдень і ввечері.

Уранці вона із дзбаном, повним води, повертається від джерела. Несе вона воду, як щось найдорогоцінніше. Зійшла кам'яними східцями, поставила дзбанок на землю, заходилася розпалювати вогнище. Розпалює вона його, як щось найдорогоцінніше. Дивиться на нього чи то з побоюванням, чи то із захватом. Поки вогонь розгориться як слід, мати колише колиску. Колише вона її, як щось найдорогоцінніше. Вдень мати бере порожній глечик і йде до джерела по воду. Потім розпалює вогонь, потім колише колиску. Увечері мати приносить у дзбані води, колише колиску, розпалює вогонь.

Так робила вона щодня навесні, влітку, восени і взимку. Робила неквапно, поважно, як щось найпотрібніше, найдорогоцінніше. Іде по воду, колише колиску, розпалює вогонь. Розпалює вогонь, іде по воду, колише колиску. Колише колиску, розпалює вогонь, іде по воду. Отак я згадую свою маму. Йдучи по воду, вона завжди казала мені: «Пильнуй вогню». Пораючись біля вогню, наказувала: «Не перекинь, не пролий воду». А ще казала, заколисуючи мене: «Батько в Дагестану — вогонь, а мати — вода».

Наші гори й справді схожі на скам'янілий вогонь. Тож поговоримо про вогонь.

Об камінь камінням удар — блиснуть іскри вогню.

Дві скеліні зіткни — блиснуть іскри вогню.

У долоню долонею вдар — блиснуть іскри вогню.

Слово з словом зіткни — блиснуть іскри вогню.

Вдар по струнах зурни — блиснуть іскри вогню.

В зурначі у очах сяють іскри вогню.

І в співці у очах сяють іскри вогню.

Навіть папахі горця, пошита з шкурки ягняти, міняється іскрами вогню, надто коли її погладити.

Коли горець у такій папасі виходить на свою покрівлю, на сусідній горі починають танути сніги.

І сніг теж міняється вогнем. І роги тура, що спинився на світанку на гребені гори, полискують вогнем.

І скелі в промінні призахідного сонця плавляться в червоному вогні.

Вогонь і в словах гірської приказки, і в слюзі горянки, на кінці гвинтівочної цівки й на лезі кинджала, вихоплюваного з піхов. Але найдобриший і найтепліший вогонь — у серці матері та у вогнищі кожної саклі.

Коли горець хоче сказати про себе щось хороше чи просто похвалитися, він каже: «Ні до кого ще мені не доводилося ходити по вогонь».

Коли горець хоче сказати про когось поганого, про людину неприємну, він каже: «Дим, що курить з його димаря, не більший від пацючого хвоста».

Коли сваряться дві літні горянки, одна кричить: «Нехай у твоєму вогнищі не займеться вогонь». — «Нехай у твоєму вогнищі згасне й той вогонь, що вже горить», — відповідає друга.

Про хоробру людину кажуть: «Це не людина, а вогонь!»

Прослухавши холодні й нудні вірші одного юнака, мій батько сказав: «Все у віршах начебто є. Але ж може так бути, що є сакля, є вогнище, є дрова, є казан, є навіть м'ясо в казані. А вогню нема. У саклі холодно, в казані не кипить, м'ясо несмачне. Нема вогню — нема життя! Отож твоїм віршам потрібен вогонь!»

У Шаміля якось спитали: «Скажи, імаме, як могло статися, що маленький напівголодний Дагестан віками чинив опір могутнім державам і вистояв проти них? Як він міг аж тридцять років боротися з всевладним білим царем?»

Шаміль відповів: «Дагестан ніколи не витримав би такої боротьби, якби у нього в грудях не горіло полум'я любові й ненависті. Цей вогонь і творив чудеса, і вершив подвиги. Цей вогонь і є душа Дагестану, тобто самий Дагестан.

Я сам хто такий? — вів далі Шаміль. — Син садівника з далекого аулу Гімри. Я не вищий на зріст і не ширший у плечах, ніж інші люди. В дитинстві я й зовсім був хирлявим і кволим хлопчиком. Дивлячись на мене, дорослі похитували головами й казали, що довго

не протягну. Спочатку ім'я моє було Алі. Але, коли я хворів, це ім'я змінили на ім'я Шаміль, сподіваючись, що разом із першим іменем зникне й моя хворість. Я не бачив великого світу. Я не виховувався по великих містах. Я не володів великими добрами й багатством. Учився я в медресе в своєму аулі. Батьки, нав'ючивши осла, вирядили мене на темір-хан-шуринський базар продати гімринські персики. Довго я ходив разом з ослом по кам'янистих гірських стежках. І ось що одного разу скоїлося. Давно це було, але я не забуваю, та й не хочу забувати, бо цієї миті прокинувся мій дух — мій вогонь. Цієї миті я й став Шамілем.

Неподалік від Темір-Хан-Шури, край одного аулу, мене перестріли юнаки-пустуни. Вони надумали насміятися з мене. Один схопив у мене з голови папаху й відбіг з нею. Інші, поки я наздоганяв кривдника, заходилися розв'ючувати мого осла, скидати з нього кошики з фруктами. Всі вони реготали й глузували з мене. Їх тишив мій безпорадний, розгублений вигляд. Не сподобалися мені їхні жарти, і в мені спалахнув незнаний досі вогонь. Вихопивши з піхов кинджал з білою кістяною рукояткою, я наздогнав того, що втік з моєю папахою і, поваливши його в брудну канаву біля брами аулу, приставив вістря кинджала йому до горла. І він запросив пощади.

— А ти не жартуй з вогнем!

Покинувши жартівника в канаві, я оглядівся. Ті, що розсипали мої персики, порозбігалися. Тоді я зійшов на найближчу покрівлю й гукнув:

— Гей, ви! Коли не хочете обпекти собі животи об вогонь мого кинджала, зробіть усе, як було.

Жартівники не примусили мене двічі повторювати мої слова.

Того ж дня на базарі я чув, як старики казали: «Про цього юнака ми ще почуємо».

А я насунув на брови папаху і, підганяючи мого доброго віслючка, рушив далі. Хіба я хотів шуму й бійки? Вони самі урвали мені терпець, викресали з серця вогонь.

Спливли роки. Одного ранку я працював у саду. Засукавши рукави, я носив знизу на скелю чорнозем і розсипав його навколо кожного деревця. Носив я землю старою папахою. На цей час уже кілька ран було в мене на тілі. Я дістав їх у різних сутичках. І ось приходять до мене люди, наші горці з інших аулів, навіть дуже дальніх, і кажуть, щоб я сідлав коня й надівав зброю. Мені не хотілося озброюватися, я відмовлявся, бо садівництво любив більше, ніж війну.

Тоді посланці аулів сказали мені:

— Шамілю! Чужі коні п'ють з наших джерел, чужі люди гасять наші світильники. Сам сядеш на коня чи ми тобі допоможемо?

І зайнявся у мене в грудях вогонь, як того разу, коли мене скривдили юнаки, зірвавши в мене з голови папаху й порозсипавши персики. Такий же, як тоді, ба навіть палахкотливіший. Я забув про свій сад, забув про все. Ні дощ, ні вітер, ні холоднеча не можуть згасити вогонь, який ось уже двадцять п'ять років носить мене по горах. Палають аули, вогонь блискає крізь дим під час бойовищ, палає геть увесь Кавказ. Ось що таке вогонь!»

Розповідають, що давніх часів, коли вороги переходили кордон Дагестану, горці на найвищій горі розпалювали вогонь заввишки з вежу. Побачивши його, всі аули розпалювали свої вогнища. Оце й був той стрімливий поклик, що змушував горців сідати на бойових коней. З кожного дому виїжджали вершники, з кожного аулу виїжджав готовий загін... Кінні й піші виходили на поклик вогню. Поки палахкотіли вогнища на горах, старі люди, жінки й діти, які залишалися в аулах, знали, що ворог все ще перебуває в межах Дагестану. Вогнища згасають — виходить, небезпека минає й на землі батьків знову настають мирні дні. Протягом довгої історії багато разів доводилося горцям розпалювати сигнальні вогні на вершинах гір.

Ці вогні були й бойовими прапорами, й наказами... Вони правили тоді горцям за сучасну техніку — радіо,

телеграф, телефон. На схилах гір і тепер видно безлісі місця, наче там лежать велетенські буйволи.

Горці кажуть, що найнадійніше місце для кинджала — піхви, для вогню — вогнище, для мужчини — дім. Але коли вогонь вирветься з вогнища й запалає на вершині гори, то кинджал, що спокійно лежить у піхвах,— не кинджал, і мужчина, що сидить біля домашнього вогнища,— не мужчина.

У дагестанських чабанів обов'язки розподілено дуже суворо. Одні пасуть вівці вдень, інші займають їхнє місце вночі й стережуть отару від вовків. Але є серед них людина, що ні овець не доглядає, ні вовків не пильнує. Обов'язок цієї людини берегти й підтримувати вогонь. Це хранитель вогню. Його називають ще вогнехранителем, вогнедержцем. Не можна сказати, що це спеціальність, що одна людина тільки й робить, що береже вогонь. Але перед настанням ночі чабани обов'язково обирали когось одного й доручали й довіряли йому вогонь.

Потрібна й важка справа! Від вогню залежить і готування їжі, і тепло, і сухий одяг, і світло, і бесіда, і куріння, таке конче потрібне під час статечної чоловічої розмови.

По чабанських куренях нема вогнищ. Вогонь живе надворі й потребує особливих турбот і клопоту. Долонями, папахою, полою бурки доводиться затуляти вогонь від негоди: від дощу, від снігу, а то й від сніжної бурі.

Та хіба не можна назвати хранителями вогню й сміливців, поетів, піснярів, танцюристів і музикантів? Їх багато у нас, тих, що носять у серцях, бережуть і передають іншим споконвічний вогонь, вогонь поезії, вогонь переказів, вогонь любові до Вітчизни.

Відчуваю і в своєму серці іскру цього вічного вогню. Вбачаю і свій обов'язок у тому, щоб не дати згаснути цій іскрі. Розпалити її, примусити світити й гріти, щоб той, хто йде слідом за мною, прийняв її від мене й по-ніс далі.

Вогонь у своїх грудях треба берегти так само, як

самого себе бережеш від зовнішнього, звичайного, буквального вогню.

Під час свята в аулі після пісні завжди йде жарт, після музики й танцю — розмова. Після урочистих слів про вогонь розповімо, як шукали у нас у Дагестані снігову людину.

Я сам свідок того, як страшенно потішалися горці з таких собі науковців, що приїхали шукати каптара, тобто снігову людину.

Аварці їм сказали: «Ідьте до даргинців, може, в даргинців живе той, кого ви шукаєте».

Даргинці, в свою чергу, вирядили їх до лаків, лаки — до лезгинів, лезгини — до кумиків, кумики — до ногайців, у степ, ногайці до табасаранців. Закружляли вчені по всьому Дагестану. Змучені, спинилися вони в аулі Кикуні, де живе, між іншим, наш велетень Осман Абдурахманов. Можливо, дехто з тих, що читають ці рядки, бачили Османа в фільмі «Острів скарбів». Там він ханає одразу трьох людей і жбурляє їх з палуби в океан.

Сталося так, що автомобіль з ученими застряв у маленькій річці поблизу аулу Кикуні. Вчені штовхали машину вперед і назад, але нічого не виходило.

Осман на той час сидів на покрівлі своєї саклі. Побачив він, які безпорадні люди, що копошаться біля машини, зійшов на землю й повільно, ходою велетня підійшов до них. Він узяв машину, підняв її, мов таргана, що не вмів вибратися з глиняного полумиска, змащеного слизьким салом, і переніс на сухе місце.

Учені зашепотілися, зашухукалися поміж себе, очевидно, їх узяв сумнів: чи не снігова людина прийшла до них на виручку? Але Осман зрозумів їхню розмову й сказав:

— Даремно ви шукаєте. Нас, горців, зроблено не з снігу, а з вогню. Коли б не вогонь був у мені, як витяг би я з грязюки вашу машину?

Після цього він спокійно скрутив цигарку, неквапно дістав кресало й трут, викресав вогню, прикурив і випустив з рота цілу хмару диму. Тільки тоді разом з димом вилетів з широких Османових грудей громо-

подібний сміх. Так гримотить обвал у горах, так гуркоче вода, перевертаючи каміння, так стрясає гори землетрус.

Абуталіб, почувши цю історію, додав: «Не можуть не застрягти в грязюці машини людей, які роблять таку марну справу».

В Індії я побував на святі вогню. Як добре, що в людей бувають такі свята! Мені подарували там запалений світильник, і я привіз його в Дагестан як привіт далекої країни моєму кам'янистому красві. Адже ми часто кажемо: полум'яний привіт! Передайте їм полум'яний привіт! Може, були часи, коли люди, замість привіту, вираженого в слові, посилали вогонь, полум'я. Мирне полум'я. Не полум'я пожежі й війни, а полум'я домашнього вогнища, полум'я тепла і світла.

У нас є звичай: увечері першого зимового дня (а інколи й увечері першого весняного дня) гірські аули розпалюють на скелях вітальні вогнища. По одному вогнищу на аул. Вогнища далеко видно. Через ущелини, через провалля й скелі аули поздоровляють один одного з настанням зими або весни. Вогняні привіти, вогняні побажання! Я сам багато разів розпалював таке вогнище на скелі Хамірхо, що схилилася над аулом Цада.

Не випадково перший завод у Дагестані названо «Дагестанські вогні». Тепер до вогнищ додалося багато нового світла. Птахи сидять на стовпах, що несуть електрику, так само просто, як на деревах. Голуби не бояться електричних лампочок, що горять над скелями.

Одного разу я бачив, як горіло Каспійське море. Цілісінький тиждень хвилі не могли згасити його. Це було неподалік від міста Ізбербаша. Коли ж вогонь почав пригасати й поволі згас, це нагадувало картину потопляючого корабля.

Море може згаснути, але вогонь, що горить у грудях Дагестану,— ніколи. Хіба вогонь, що горить у грудях людини, боїться води? Він навіть шукає води, він навіть просить води. Справді, пошерхлі, обпечені, спа-

лені внутрішнім вогнем губи хіба не шепчуть: «Води, води...»?

Отже, вода й вогонь супроводять одне одного.

Мати моя любила говорити: вогнище — це серце дому, а джерело — серце аулу.

Гори просять вогню, а долини просять води. Дагестан — це і гори, й долини, він просить і вогню, й води.

Якщо людина, вирушаючи в путь або повертаючись додому, дивиться, наче в дзеркало, в джерело край аулу, це означає, що людина ця в серці носить любов, огонь. Так говорить повір'я.

Але ж увесь Дагестан, чи не дивиться він у світле дзеркало Каспійського моря? Чи не схожий він на ставного палкого юнака, який щойно вийшов з води?

Схилився мій Дагестан над Каспієм, наче горець над джерелом, і поправляє своє вбрання, підкручує вуса.

Гірське прокляття проголошує: «Нехай здохне кінь у того, хто запаскудив джерело». І ще: «Нехай повисихають усі джерела навколо твого дому». А ось похвала горців: «Мабуть, добрі люди в цьому аулі: джерело тут чисте й кладовище впорядковане».

Багато джерел і криниць викопано в нас на честь полеглих людей, їх навіть названо їхніми іменами: джерело Алі, джерело Омара, криниця Хаджі-Мурата, джерело Махмуда.

Коли вранці й увечері з дзбанами на плечах дівчата йдуть до криниці, юнаки теж приходять сюди, щоб наглянути й обрати собі наречену. Скільки любовних почуттів загорілося біля криниць і скільки майбутніх сімейних уз зав'язалося тут!

Ти не знаєш, про кого пісню співає зурна?

Піди до криниці, побачиш, про кого вона.

Так написав поет наш Махмуд.

Якось по дорозі в гори я спинився біля Гоцатлинського джерела. Бачу, подорожній нахилився й пригорщами п'є світлу воду, промовляючи:

— Ах, благодать!

— Візьміть кухоль, — запропонував я йому.

— Я в рукавичках не їм, — відповів подорожній.

Батько любив говорити: немає музики кращої над шум дощу й шум річки. Ніколи не стомишся дивитися й слухати, як плине і бринить вода.

Навесні, коли в горах починають танути сніги, моя мати могла годинами дивитися на струмки, що мчать у долину. Ще взимку починала готувати вона діжки, щоб влітку ставити їх під ринви й збирати дощ.

І в мене найулюбленішим заняттям було чалапати босими ногами по дощових калюжах. Не боячись дощу, ми споруджували загати, перепиняючи шлях струмкам і змушуючи їх збиратися в ставочки.

Уявляю, якої насолоди зазнають птахи, коли п'ють дощову воду з кам'яних чаш.

Шаміль казав своїм бійцям: «Нехай ворог забрав уже геть увесь аул, захопив усі наші лани. Але джерело ще в нас, ми переможемо». Коли нападав ворожий загін, суворий імам наказував обороняти насамперед аульське джерело. Нападаючи на супротивника, він наказував у першу чергу захопити джерело.

Раніше кровник не займав кровника, коли той купався в річці,— чекав, поки вийде з води й візьме зброю.

Але частіше я згадую інший, зовсім мирний звичай, теж пов'язаний з водою. Називається цей звичай «дощовий ослик».

«В пекучий день в долині Дагестану» — це написано недаремно. Жорстока й висушлива буває в нас полуденна спека. Тріскається земля, від скель пашать, як від розжарених печей. Никнуть дерева, засихають лани. Усі жадають небесної води, дощу: рослини, птахи, вівці й, звичайно, люди. Тоді беруть аульського хлопчика і вдягають його, наче якогось індіанця, в одяг з різних побляклих на сонці трав. Це і є «дощовий ослик». На шворці водять його по аулу такі ж діти, як і він сам, виспівують пісню-молитву:

Господи, господи, дощику нам дай,
Хай на землю з неба падає вода,
Забринить, забулькає в ринвах і глеках.
Дощику, дощику нам пошли, аллах!

В небеса виходьте, хмароньки-хмарки,
Лийтесь, лийтесь з неба, дощові струмки!
Вимийтесь чисто матінка земля,
Знов зазеленіють весело поля!

Дорослі жителі аулу висипають надвір, підбігають до «дощового ослика», обливають його водою хто з глечика, хто з таза і підспівують та кажуть: «Аміль, аміль!»

Одного разу я теж був «дощовим осликом». На мене вилили стільки води, що, далєбі, вистачило б на половину дощу.

Але небо рідко дослухалося до наших пісеньок. Сонце пекло собі далі. Воно прасувало наш Дагестан, мовби гарячою праскою. Сонце породжувало печаль. Ми так і називали його — печальне сонце. І лежала земля під печальним сонцем сотні, тисячі років. Якщо взяти Європу, то найбільше сонячних днів припадає на дагестанський аул Гуніб. І мій аул Цада теж не поступається йому. Та й інші аули. Недаремно їх називають «жадаючі води».

Згадую стомлене обличчя матері, коли вона поверталася з дзбаном води на спині й глечиком води в руці. Вода була на відстані трьох кілометрів від аулу.

Згадую радісне обличчя матері, коли йшов дощ, коли земля ставала мокрою, а по ринвах булькала вода й діжки, що стоять під ринвами, були повні — вода з них переливалася через край.

Згадую стару, згорблену аульчанку Хабібат. Щоранку з мотикою на плечі йшла вона за межі аулу й то тут, то там починала длубатися в землі. В неї була манія знайти воду, й вона завжди шукала її.

Усі знали, що вона шукає даремно, але ніхто нічого їй не говорив, тільки я, нетямущий хлопчисько, якось сказав:

— Даремно ти стараєшся, тітонько Хабібат, даремно працюєш, тут нема ніякої води.

Мій батько дуже на мене розсердився.

— Але ж там і справді нема ніякої води.

— Буває, що в людей нема хліба. Та хіба можна з цього сміятися? Запам'ятай, сину мій: не можна

сміятися з бідності й глузувати з того, хто шукає воду.

— Але ж ти й сам написав веселі вірші про те, як інквачулинці намагалися збільшити міст, щоб до них більше текло води.

— Це сміх крізь сльози. Молодим цього не збагнути. Ти ще не знаєш, що таке для Дагестану вода. Яка має бути мрія в тітоньки Хабібат, щоб шукати воду там, де її нема? Але краще помовч — іде дощ.

У цей час справді йшов дрібний, шурхотливий дощ.

— Пташко, чом тебе не чути, де ти?

— Дощ іде, я слухаю його.

— А чому не чути вас, поети?

— Дощ іде, ми слухаєм його.

Батько завжди казав, що найрадіснішим днем його життя був день, коли з далекої гори в аул по трубах прийшла вода. До того батько разом з усіма щодня працював мотикою, споруджуючи водопровід. Я добре пам'ятаю цей день води. Коли вода потекла, батько заборонив кидати в неї навіть квіти.

Аульці обрали столітню жінку, щоб вона наповнила перший дзбан. Стара горянка набрала води й перший кухоль із свого дзбана піднесла моєму батькові.

Нагороджений орденами й преміями, батько сказав, що такої дорогоцінної нагороди він не одержував ніколи. Того ж дня він написав вірші про воду. Він звертався до пташок, щоб вони більше не вихвалялися, бо віднині ми, горці, п'ємо воду незгірше від них. Він казав, що на жодному весіллі, на жодному святі не чув мелодії чистішої й приємнішої, ніж дзюрчання води. Він запевняв, що в жодного інохідця, в жодної кобиліці нема такої плавної ходи, як у жінки, що йде тепер по воду. Він дякував мотиці й лопаті, водопровідним трубам і революції. Він згадував час, коли взимку біля вогнищ розтоплювали сніг, щоб зробити запас води; тоді від важких глеків та дзбанів передчасно горбилися наші горянки. Так, це для батька був великий день!

Згадую також червневу спеку в Махачкала. Батько

тяжко хворий, оточений лікарями й ліками. Він каже: «Тяжко мені. Десятки щипців і кліщів тягнуть моє тіло в різні боки».

Ліків він уже не пив, вважаючи, що пити їх пізно й марно. Навіть подушку не дозволяв нам поправити, не вбачаючи в цьому ніякої користі. Коли ж йому стало зовсім зле, він підкликав мене й сказав:

— Є одна цілюща річ... Від неї мені полегшає...

— Яка?

— В ущелині Буцраб маленька криниця... Джерело... Я сам відкрив... Звідти ковток води...

Наступного дня горянка в дзбані привезла воду з цього джерела. Батько відпив, заплющив очі.

— Спасибі тобі, мій лікарю.

Ми не перепитували, кого він має на увазі: воду, горянку, джерело в далекій ущелині чи всю рідну землю, що породила це джерело.

Мама казала мені: в кожного має бути своє заповітне джерело. Вона казала також, що жниця ніколи не стомиться, якщо поблизу лану бринить холодне джерельце.

Живе переказ, що юного Шаміля разом з його вчителем Казі-Магомедом оточили вороги в Гіринському міжгір'ї, в бойовій вежі. Шаміль стрибнув униз на ворожі багнети й кинджалом розчистив собі дорогу. Дев'ятнадцять ран дістав він тоді, а все-таки вирвався, втік у гори. Горці вважали, що він загинув. І коли він з'явився в аулі, мати його, — а вона встигла вже вдягтися в траур, — спитала з подивом і радістю:

— Шамілю, сину мій, як же ти вижив?

— Набрів у горах на джерело, — відповів Шаміль.

А коли горці почули, що їхній імам, їхній старий Шаміль, помер в Аравійській пустелі, впавши з верблюда, то вони говорили, сидячи в аулах на порогах своїх домів:

— Не було поблизу дагестанського джерела.

В аулі Нуха я був на могилі Хаджі-Мурата, бачив надгробок і напис на ньому: «Тут похований лев Дагестану». Бачив я й відтату голову цього лева.

— Як же ти, голово, позбулася тіла?

— Заблукала, збилася на манівці по дорозі до Дагестану, до рідного дому, до рідного джерела.

Мій аул розташувався біля підніжжя гори. Перед ним рівне плато, на якому вдалині бовваніє фортеця Хунзах. На чималій відстані фортецю оточують з усіх боків аули. В усі боки наїжилася вона амбразурами та бійницями: погрожує, стримує, пильнує. З амбразур частенько вилітали кулі в неспокійних і непокірних горців. Не раз здіймалися й тривожно кружляли наполохані її пострілами голуби в моєму аулі Цада. «В кого найнебезпечніший погляд і найгучніший голос? — питали горці. — В Хунзахській фортеці».

Але за моїх часів грізність Хунзаха залишилася тільки в легендах та переказах. Через амбразури фортеці ми, школярі, кидали один в одного недогризки яблук або спіжки. А то ще сурмили в піонерські горни, теж полохаючи голубів по навколишніх скелях. Крім того, в колишній фортеці Хунзах містилася школа, де я вчився сім років.

Хоч би куди я їздив тепер, хоч би де був, у громохких звуках симфонії, в танцювальних ритмах мені вчувається сріблиста музика мого дитинства, веселе калатання шкільного дзвоника, надто веселого, коли він сповіщав про закінчення уроку. Він і тепер лунає й кличе мене вже не в коридор, не надвір, не геть із школи, а навпаки, до школи, в клас, у гуртожиток.

У класі нас було тридцятеро. Раз на місяць кожен з нас, звільнений від уроків, ставав водоносом. За провинність могли поставити на цю роботу й на два дні. А втім, я й без провинності носив воду два дні підряд, через те що мій друг і змінник Абдулганір Юсупов завжди хворів, тільки-но надходила його черга. Пригадую, мої дні падали на 7—8 число кожного місяця.

Джерело було за межами фортеці. Туди йти легко: по-перше, порожнє відро, по-друге, спадистою стежкою вниз. Неважко догадатися, що з повним відром все

різко змінювалося. До того ж десь у вузькому закутку мене очікувала озброєна алюмінієвими кухлями ватага школярів. Їм хотілося пити. Вони кидалися до мого відра, половину вичерпували, половину розплескували: не легко було від них відбитися. А я повинен був донести воду до школи.

Багато легенд існує про це джерело. Ось одна з них, як мені розповів її мій батько.

Стіни фортеці подзьобані кулями. На її вежах багато разів змінювали один одного то зелені, то червоні прапори. У дні громадянської війни фортеця раз у раз переходила з рук у руки: то білі захоплять, то червоні відіб'ють, то в ній засяде Гоцинський, то партизани Мусліма Атаєва. Партизани шість місяців обороняли фортецю від ворогів. Але щодня на дві години припинялася стрілянина. В ці години жінки оборонців фортеці виходили за її стіни по воду. Одного разу полковник Аліхапов сказав полковникові Джафарову:

— Давай не пустимо жінок до джерела. Нехай загін Атаєва здохне від спраги.

Полковник Джафаров відповів:

— Коли ми будемо стріляти в жінок, що йдуть по воду, то весь Дагестан од нас відвернеться.

Так, поки жінки поверталися від джерела, обидві сторони додержували неоголошеного перемир'я...

Коли моїй, хворій на той час, матері сказали, що її синові присудили Ленінську премію, вона зітхнула й відповіла: «Добра вість. Але я більше зраділа б, якби почула, що син допоміг бідній людині або сироті. Нехай віддасть ці гроші, щоб провели воду в який-небудь спраглий аул. І люди похвалять. Його батько, коли одержав премію, віддав усі гроші на те, щоб шукали нові джерела. Де джерело, там і стежка, де стежка, там і дорога. А дорога потрібна всім і кожному. Без дороги людина не знайде свого дому, скотиться в безодню».

Мій батько завжди повторював, що я народився того року, коли в Дагестані прокопали перший канал. Його прокопали від Сулака до Махачкала. «Без води нема

життя» — цей лозунг, написаний на фанерному листі, несли з собою будівники каналу.

Вода! Ось сочаться скелі, наче їх вижимає чиясь могутня рука. Ось потоки бурхливо мчать з гір, перестрибують через каміння, кидаються зі скель, ревуть у міжгір'ях, наче поранені звірі, басують на зелених долинах, наче ягнята.

Чотирма срібними поясами підперезано мій Дагестан — чотирма Койсу. Як рідних сестер, зустрічають їх Сулак та Самур. А потім усі вони — дагестанські річки — обнімають море.

Вогонь та вода — доля народів, вогонь та вода — батько й мати Дагестану, вогонь та вода — хурджун, у якому лежить усе наше добро.

До перестарілих і самотніх людей у нас у Дагестані приходять юнаки й дівчата, щоб допомогти, зробити що-небудь по дому, по господарству. Що ж вони роблять насамперед? Рубають дрова для вогнища і приносять у дзбанах воду. Чорні ворони якимсь чуттям знають, у котрій саклі згасло вогнище, вони одразу ж злітаються й починають каркати.

Вогонь і вода — ось два підписи, два символи, що стоять під угодою про створення Дагестану.

Половина дагестанських казок — про сміливого юнака, котрий убив дракона й приніс вогонь, щоб в аулі було тепло й світло.

Друга половина дагестанських казок — про мудру дівчину, яка хитрощами приспала дракона й принесла воду, щоб в аулі напилися люди і щоб зросилися лани.

Драconi, вбиті сміливим юнаком та мудрою дівчиною, перетворилися в гори, в коричневі камінні гірські хребти.

Даг — означає гора, стан — означає країна. Дагестан — країна гір, країна-гора, гірська країна, горда країна — Дагестан.

Як дитя, що до слова відчуло талан,
Я повторювать не перестану:
Дагестан, Дагестан!
Хто і що? Дагестан.

А кому? Все йому,
Лиш йому — Дагестану!

Чимало драконів довелося перемогти маленькому народові, щоб завжди мати вогонь і воду. Річки тепер дають світло, вода перетворюється на вогонь. Два предкові символи зливаються в один.

Вогнище й джерело — найдорожчі для горця слова. Про сміливу людину скажуть: «Не людина, а вогонь». Про нездару, про нікчемну людину скажуть: «Згасла лампа». Про погану людину скажуть: «Це з тих, що здатні плюнути в джерело».

Підносячи келих вина, скажемо й ми:

Слава тим, хто в піснях оспівати зумів
Джерело і вогонь — два великих начала.
Тричі слава тому, хто вогонь запалив,
Під лопатою в кого вода задзюрчала.

Старий горець питав молодого:

— Чи бачив ти в своєму житті вогонь? Чи пройшов через нього?

— Я кидався в нього, як у воду.

— А чи доводилося тобі спізнати, що таке крижана вода, чи доводилося кидатися в неї?

— Як у вогонь.

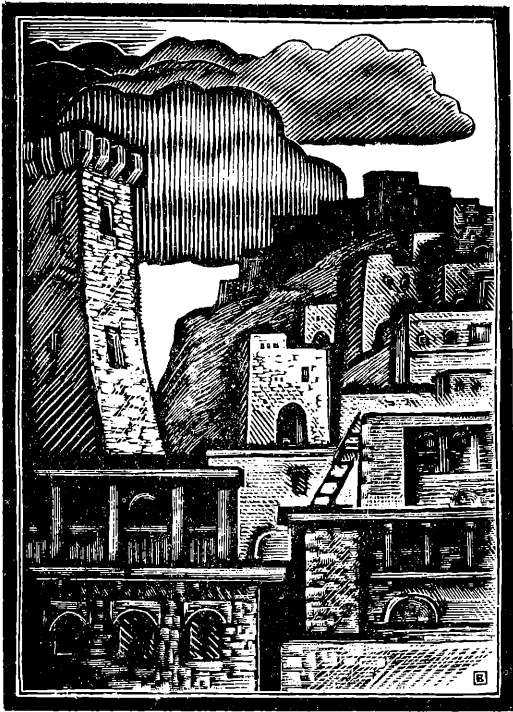
— Ну, тоді ти вже дорослий горець. Сідлай коня, беру тебе в гори.

Посварившись, один горець казав другому:

— Хіба дим над моєю покрівлею тонший, ніж над твоєю? Хіба я ходив до когось позичати воду? Якщо ти так вважаєш, ходімо ген за ту скелю, там поговоримо віч-на-віч.

А на дверях я бачив напис: «Вогонь у вогнищі горить, заходьте в гості». Який жаль, що нема в Дагестані такої брами, де можна було б написати ці слова: «Вогонь у вогнищі горить, заходьте в гості».

Вогонь і справді горить. Не жартома, не заради влучного слівця запрошуємо вас: не соромтесь, заходьте, горить вогонь у вогнищі і світла вода в джерелах, ласкаво просимо!

ДИМ

Аварське слово «рігъ» має два різні значення: «вік» і «дім». Ці два значення для мене зливаються в одне. Вік — дім. Дійшов певного віку, повинен мати свій дім. Якщо промовити цю приповідку по-аварськи (а в нас є така приповідка), вийде гра слів, яку не можна перекласти: «рігъ — рігъ», вік — дім.

Ну що ж, Дагестан давно вже, мабуть, дійшов дозрілого віку, тому в нього є законне й тверде місце під сонцем.

Я часто питав у матері:

— Де Дагестан?

— У тебе в колисці,— відповідала мудра мати.

— Де твій Дагестан? — спитали в одного андійця.

Андієць розгублено оглянувся навсібіч.

Цей пагорб — Дагестан, ця трава — Дагестан, ця річка — Дагестан, цей сніг на горі — Дагестан, ця хмара над головою, хіба вона не Дагестан? Тоді й сонце над головою хіба не Дагестан?

— Мій Дагестан — скрізь! — відповів андійць.

У 1924 році, після громадянської війни, аули наші були зруйновані, люди голодували й не знали, що буде далі. Саме тоді делегація горців і вирушила до Леніна. В кабінеті у Леніна посланці Дагестану, нічого не кажучи, заходилися розгортати велику карту світу.

— Навіщо ви принесли цю карту? — здивувався Ленін.

— У вас багато турбот про різні народи, ви не можете запам'ятати, де хто живе, а ми хочемо показати, де Дагестан.

Та хоч як шукали горці, не могли знайти рідний край, заблукали на великій карті, загубили маленький куточок землі. Тоді Ленін одразу, не задумуючись, показав горцям на карті те, що вони шукали.

— Оце ось і є ваш Дагестан.— І весело розсміявся.

«Так, це голова»,— подумали горці й розповіли Володимирі Іллічу, як перед тим вони були в наркома і той усе допитувався в них: де ж він є, Дагестан? Співробітники наркома висловлювали різні припущення. Один казав, що десь у Грузії, другий — у Турке-

стані. Один навіть твердив, що саме в Дагестані воював з басмачами.

Ленін засміявся ще дужче.

— Де, де, в Туркестані? Дивовижно! Незрівнянно!

Тут-таки він зняв трубку й роз'яснив цьому наркомові, де Туркестан, а де Дагестан, де басмачі, а де мюриди.

У кімнаті Леніна, в Кремлі, й досі висить велика карта Кавказу.

Тепер Дагестан — республіка. Малий він чи великий, не має значення. Такий, як треба. У нашій країні тепер, далєбі, ніхто не скаже, що Дагестан у Туркестані, але по деяких далеких країнах мені доводилося провадити такі, приміром, роз'яснювальні розмови:

— Звідки ви приїхали?

— З Дагестану.

— Дагестан... Дагестан... Де ж це?

— На Кавказі.

— На сході чи на заході?

— На березі Каспійського моря.

— Ах, Баку!

— Та ні, не Баку. Трохи далі на північ.

— Хто ж ваші сусіди?

— Росія, Грузія, Азербайджан...

— Але хіба не черкеси живуть у цьому місці? Ми гадали, що черкеси.

— Черкеси живуть у Черкесії, а дагестанці живуть у Дагестані. Толстой... Хаджі-Мурат... Толстого читали? Бестужев-Марлінський... Лермонтов, нарешті: «В пекучий день, в долині Дагестану...»

— Це там, де Ельбрус?

— Ельбрус у Кабардино-Балкарії, Казбек — у Грузії, а в нас... у нас аул Гуніб... Ну і Цада.

Отак іноді доводиться говорити мені десь у далекій країні. Але ж відомо: для того, щоб зрозуміла невістка, дають кішку. Може знайтися і в нас який-небудь верхогляд, котрий досі думає, що в Дагестані живуть черкеси, чи, точніше, взагалі анічогісінько не думає.

Доводилося мені виїжджати далеко, брати участь у всіляких конференціях, конгресах, симпозіумах.

Збираються люди з різних континентів: з Азії, з Європи, з Африки, з Америки, з Австралії. Там, де все міряться на континенти, я все одно кажу, що я з Дагестану.

— Ви представник Азії чи Європи, уточніть, будь ласка,— просять мене.— На якому континенті міститься ваш Дагестан?

— Одна моя нога стоїть в Азії, а друга в Європі. Трапляється, що на шию коневі покладуть руки одразу двоє мужчин — з одного боку й з другого боку. Достоту так на хребет дагестанських гір з двох боків поклали руки два континенти. Руки їхні з'єдналися на моїй землі, і я радий.

Птахи й річки, лисиці й тури, всі інші звірі належать одночасно і Європі, й Азії. Мені здається, вони створили комітет єдності Європи й Азії. Я із своїми віршами охоче став би членом такого комітету.

Проте дехто, мовби на зло мені, каже: «Що з тобою вдієш, ти — азіат». Або навпаки, десь у глибині Азії скажуть: «Що з тебе питати — ти європеєць». Я не спростовую ні тих, ні тих. Усі мають рацію.

Інколи почнеш освідчуватися в кохання, а жінка похитає головою й скаже:

— Ах, цей лукавий, підступний Схід!

А іншим разом прийдуть дагестанські гості, помітять щось у твоїй поведінці, похитають головами:

— Ах, ці європейські витівки!

Ну що ж, Дагестан любить Схід, але ж і Захід не чужий йому. Він, мов те дерево, що пустило коріння в землю двох континентів.

На Кубі я подарував Фіделеві Кастро нашу бурку.

— Чому нема гудзиків? — здивовано спитав Фідель.

— Щоб у разі потреби швидше скинути з плечей і вихопити шаблю.

— Справжній партизанський одяг,— погодився партизан Фідель Кастро.

Нема сенсу порівнювати Дагестан з іншими країнами. Йому добре на своєму місці. Покрівля не протікає, стіни не перехнябилися, двері не риплять, з вікон не дме. У горах тісно, зате в серці широко.

— Ти кажеш, моя земля маленька, а твоя велика? — питав андісець в одного чолов'яги. — Тоді давай-но підемо в заклад: чию землю швидше обійдемо пішки, я твою чи ти мою? Подивлюсь я, як ти сходитимеш на наші вершини, як видиратимешся на наші скелі, як плазуватимеш по наших ущелинах, як сторчма летітимеш у наші провалля!

Я зійшов на самісіньку верховину Дагестану й роздивляюсь навсібіч. Розбігаються вдаль шляхи, мерехтять вдаль вогні, десь ще далі лунають дзвони, земля зникає в синьому серпанку. Добре дивитися на світ, відчуваючи під ногами рідну землю.

Народжуючись, людина не обирає собі батьківщину — яка випаде, така і є. У мене теж ніхто не питав — чи хочу я бути дагестанцем. Можливо, якби я народився в іншому місці земної кулі, від інших батька й матері, не було б мені землі дорожчої над ту землю, де я міг би народитися. У мене не питали. Але коли питають тепер, що я маю відповісти?

Чую, вдаль грає пандур. Знайома мелодія, знайомі мені й слова:

Струмки бринять-сумують без морів,
Але й моря сумують без струмків.
В долонях серце вміститься цілком,
Та в серці не вмістиш весь світ разом.
Без ліку гарних на землі країн,
Та Дагестан між них лише один.

Не пандурист, а сам Дагестан говорить його устами:

Кому немилий горяний мій край,
Додому повертається нехай.

Старовинний звичай: довгими зимовими ночами збираються молоді люди в когось у саклі, де просторіше, й починають різні ігри. Посадовлять, приміром, на стілець парубка. Навколо нього ходить і співає дів-

чина. А він повинен їй відповідати. Потім дівчину посадовлять на стілець, а парубок ходить і співає. Ці пісні не зовсім схожі на частівки, але є щось спільне. Виходить своєрідний діалог між тими, що співають. На гостре слівце треба відповісти ще гострішим слівцем, влучне запитання вимагає влучної відповіді. Хто виграє в змаганні, тому дають повний ріг вина.

Такі ігри відбувалися й у нашому домі, на нижньому поверсі. Я був маленький і не брав участі в грі, а тільки слухав. Пам'ятаю, біля вогнища стояло цинисте вино й лежала смажена домашня ковбаса. Посеред кімнати ставили стілець на трьох ніжках. Дівчата й парубки змінювали одне одного. Різні провадили вони пісенні розмови. Але наприкінці діалог присвячувано Дагестанові. На ці запитання відповідали хором усі, хто був у кімнаті.

- Ти де, Дагестане?
- На високій скелі я, над річкою Койсу.
- Що ти робиш, Дагестане?
- Вус закручую, бо я люблю красу.
- Ти де, Дагестане?
- Там я, де аул Гуніб.
- Що ти робиш, Дагестане?
- Я стою, немов ячмінний сніп.
- Ти хто, Дагестане?
- М'ясо я, готове на шашлик.
- Ти хто, Дагестане?
- Я кинджал, що м'ясо те розсік.
- Ти хто, Дагестане?
- Олень я, що в спеку з річки п'є.
- Ти хто, Дагестане?
- Хвиля річкова, що в берег б'є.
- Ти який, Дагестане?
- Я маленький, в жмені я вміщаюсь.
- Ти куди рушаєш, Дагестане?
- Я знайти щось більше сподіваюсь!

Так співали молоді люди, відповідаючи одне одному. Іноді мені здається, що в усіх моїх книжках такі самі запитання-відповіді. Тільки нема дівчини на

стілці, навколо якої я ходив би. Сам у себе запитую, сам собі відповідаю. Ніхто не піднесе й рогу з вином, якщо відповідь буде вдалою.

— Ти де, Дагестане?

— Я там, де всі мої горці.

— А де ж вони є, твої горці?

— Ет! Де їх лиш нема тепер?

— Світ — велике блюдо, а ти лише маленька ложка.

Чи не надто вона маленька для такого блюда?

Казала ж моя мати, що й маленький рот може мовити велике слово.

Казав же мій батько, що й маленьке деревце прикрашає великий сад.

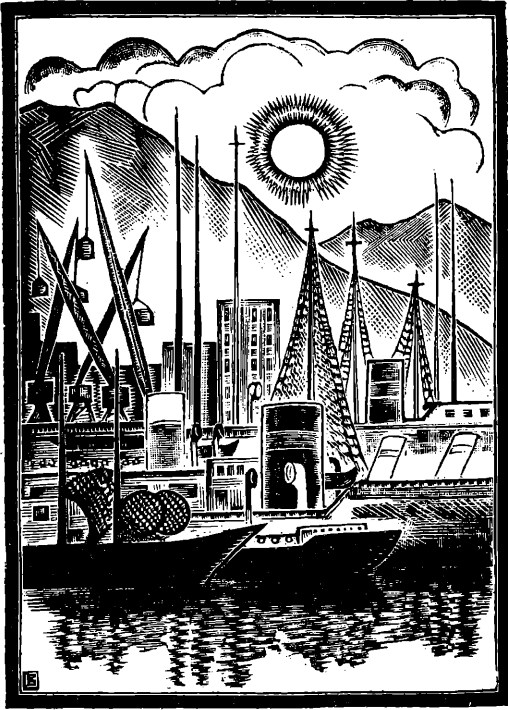
Казав же Шаміль, що маленька куля пробиває великий корабель. Та й ти сам казав у віршах, що маленьке серце вміщує величезний світ і велику любов.

— Чому завжди, підносячи келих, ти кажеш: «За добро!»?

— Тому, що сам шукаю добро.

— Навіщо ти споруджуєш будинки на камінні та на скелях?

— Шкода м'якої землі. Там я вирощую трохи хліба. Навіть на пласких покрівлях я вирощую свій хліб. Ношу землю на скелі й там вирощую свій хліб. Такий уже в мене хліб.

**ТРИ СКАРБИ
ДАГЕСТАНУ**

Горці — вічні мандрівники. Одні рушають у путь шукати багатства, другі — шукати слави, треті — шукати правди.

І ось ті, що вийшли шукати багатство, повернулися, здобувши його, й тепер тішаться наслідками свого походу.

І ось ті, що вийшли шукати слави, здобули її й тепер живуть, зрозумівши, що вона нічого не варта й що марно було витратити стільки сил.

Але в тих, що вийшли шукати правди, виявилось, найдовша, безкінечна дорога. Хто вийшов на пошуки правди, той прирік себе на вічні мандри.

Коли горець вирушає куди-небудь, він, звичайно, бере з собою й осла. На спині цієї доброї тварини завжди прив'язані три речі: великий, наповнений чимсь мішок, тут-таки поряд невеличкий бурдючок, а ще глечик.

Сотні років перебуває горець у мандрах, переходить з аулу в аул, з округи в округу. Перед ним тюпає вірний його осел, а на спині в осла мішок, бурдючок та глечик.

В одному багатому краї, коли горець відійшов від осла, ситі нероби заходилися мучити бідолашну тварину. Кололи її гострою палицею, колючками, змушували збрикувати. Негідникам здавалося, що осел танцює від їхніх уколів.

Горець побачив, що з його вірного друга знущайються, і вихопив кинджал.

— Краще б ви роздратували ведмедя, ніж горця, — сказав він.

Але молоді лобуряки злякалися, попросили пробачення й с'як-так, різними лагідними словами домоглися того, що горець сховав кинджал. Коли почалася мирна розмова, молоді люди спитали:

— Що це нав'ючено на твоєму ослі? Продай нам.

— У вас не вистачить ні золота, ні срібла, щоб купити це.

— Кажі свою ціну, а там побачимо.

— Цьому нема ціни.

- Що ж таке в тебе в мішку, що йому нема ціни?
— Моя батьківщина, мій Дагестан.
— Батьківщина нав'ючена на осла! — розреготалися молоді люди.— Ану, покажи свою батьківщину!

Горець розв'язав мішок, і люди побачили в ньому звичайну землю.

А втім, земля була незвичайна. На три чверті вона складалася з каміння.

— І це все?! Це і є твій скарб?

— Так, це земля моїх гір. Перша молитва мого батька, перша сльоза моєї матері, перша моя клятва, останнє, що залишив мій дід, останнє, що я залишу своєму внукові.

— А це що?

— Спершу зав'яжу мішок.

Зав'язавши й припасувавши мішок ослові на спину, горець відкрив глечик, і всі побачили, що там проста вода. А втім, виявилось, що вода солонувата на смак.

— Ти возиш воду, якої навіть пити не можна!

— Це вода з Каспію. Як у дзеркало, дивиться Дагестан у море.

— Ну, а що в бурдючку?

— Дагестан складається з трьох частин: перша — земля, друга — море, а третя — все інше.

— Виходить, у бурдючку в тебе все інше?

— Атож.

— Ну й навіщо ти возиш із собою цей вантаж?

— Щоб батьківщина завжди була зі мною. Якщо помру десь у дорозі, могилу посиплють землею, надгробок обмиють морською водою.

Горець узяв пучку рідної землі, розтер її в пальцях, а тоді сполоснув пальці водою з глечика.

— Навіщо ти так робиш?

— Руки, що доторкалися до рук нероб, треба мити тільки так.

Горець вирушив далі. Він і тепер у дорозі.

Отже, три скарби Дагестану: гори, море та все інше. І три пісні в горця. І три молитви у молільника. І три мети в мандрівника: багатство, слава і правда.

Мама казала мені в дитинстві: Дагестан — це птах і три коштовні пера у нього в крилі.

Батько казав: з трьох дорогоцінностей троє майстрів пошили наш Дагестан.

Звичайно ж, речей і предметів, з яких складається Дагестан, насправді набагато більше. Я переконався в цьому на гіркому досвіді.

Років двадцять п'ять тому мені доручили написати про Дагестан кіносценарій. І я його написав. Почалося обговорення сценарію. Багато промов було виголошено тоді.

Одні казали — не вистачає квітів, другі казали — не вистачає бджіл, треті казали — не вистачає дерев. Кожному чогось не вистачало. То мало показано минуле, то слабо показано сучасне. Кінець кінцем з'ясувалося, що нема в сценарії ослиці з осликом, а без цього який же Дагестан!

Якби показати все, про що тоді казано, фільм знімали б досі.

І все-таки Дагестан складається з трьох частин: гори (земля), море (Каспій) та все інше.

Так, земля — це гори, ущелини, гірські стежки, скелі. І все ж це рідна земля, зрошена потом і кров'ю предків. Невідомо, чого більше — поту чи крові пролилося тут. Тривалі війни, короткі сутички, кровна помста... Кинджали в горців висіли протягом століть не тільки заради краси.

В народній пісні співається:

Там, де висієш сах¹ зерна,
Кров джигіта пролито колись,
А де висієш калі² зерна,
Ріки крові джигітів лились.

Мій батько писав про нашу землю:

Безліч мертвих в землі цій поховано,
Не померлих, а вбитих здебільшого.

¹ С а х — міра ваги, близько трьох кілограмів.

² К а л і — міра ваги, близько п'ятнадцяти кілограмів.

У підручнику географії, в коротенькій довідці, написано, що третина нашої землі — це неродючі скелі.
Я теж написав про це:

Споловілі там уже долини,
Там безлисті, мовчазні луги,
Там високих гір верблюжі спини,
Там гірських потоків береги,
Там в річках, як вовк, що вгризся в стадо,
Рве й гризе каміння хвиля зла,
Там леви гриваєті — водоспади,
Птиче око там у джерела,
Там дорога над проваллям висне,
Ведучи в надхмарну висоту,
Із-за скелі там виходить пісня,
Перегнавши всіх нас на версту.

Вранці радіо сповіщає, що в аулі Хунзах снігопад, в Ахтах іде дощ, у Дербенті квітнуть абрикосові дерева, а в аулі Кумух стоїть спека.

Одночасно зима, осінь, весна й літо в маленькому Дагестані. Відокремлюючи ці «пори року» одну від одної, стоять гори, крем'яністі, тихі, громохкі, орліні.

Аварське слово «меер» має два значення: меер — гора та меер — ніс.

Батько каламбуриє: гори принохуються до світу, до кожної події, до кожної зміни погоди.

Рівнини здивилися, щоб подивитися, хто до них іде. Так виникли гори. Це казав Хаджі-Мурат.

Мати шепотіла над колюскою: рости великий, як гора.

Нерозумна водо рік гірських,
Без вологи тріскаються скали,
Ти ж поквално плинеш не до них,
А туди, де й так води чимало.

Серце, серце — не наклич біди!
Той, хто любить нас, тобі нелюбий,
Тягнешся до того ти завжди,
Хто хіба що доведе до згуби.

А ще моя мама завжди казала, дивлячись на балхарців — продавців глечиків, горщиків та мисок: «Як їм не шкода було змарнувати стільки землі? Очі мої не дивилися б на того, хто продає землю!»

Звичайно, балхарці — вправні майстри, але в горах, де так мало землі, завжди вважали, що сама земля дорожча, ніж їхні глечики.

Колись у давнину гонець примчав у аул. Усі чоловіки в цей час були в мечеті, вершили намаз. Вершник, як був у чариках (він був чабан), вбіг у мечеть.

— Гей, дурень, віровідступник,— закричав мулла,— ти хіба не знаєш, що, перше ніж зайти до мечеті, треба роззутися?

— Порох на моїх чариках — це земля рідного міжгір'я. Вона дорожча за ці килими, бо на неї напав ворог.

Горці вибігли з мечеті й повихоплювалися на коней.

«Дальній гість дорожчий»,— любить говорити Абуталіб. Здалека гостя приводить велика радість, велика любов або велике горе. Байдужа людина здалеку не приїде.

І звичай є: якщо гостеві сподобалося щось у твоєму домі й він похвалить — плач, але даруй. Кажуть же, що один юнак подарував своєму кунакові навіть наречену, якому та припала до серця, коли він стрів її біля аульського джерела. Але той юнак був горцем, мабуть, на двісті процентів, він був, так би мовити, надгорцем.

Нахабний гість завжди може скористатися з нашого стародавнього звичаю. Але й горці порозумнішали: красиві речі ховають далі від очей гостя.

Так от, давно колись приїхав до аулу гість із Кумуха й заходився хвалити все підряд. Йому подарували все, що впало йому в око. Та все ж, перш ніж провести, примусили очистити чоботи від землі.

«Землю не дарують,— сказали горці при цьому,— землі нам самим не вистачає. Рознесуть усю землю на чоботях, на чому будемо сіяти хліб?»

Один іноземець назвав нашу землю камінним мішком.

Справді, в ній малувато ніжності. Не часто трапляються й дерева в горах. Гори схожі на бриті голови мюридів, на опуклі, гладкі плечі слонів. Мало орної землі, бідний і врожай, що виростає на ній.

Раніше казали: «Врожаю в цього бідняка не вистачить, щоб набити сусідові ніздрі».

Щоправда, й носи у горців видатні, грандіозні носи. Ворог здалеку з хропіння пізнавав, що горці сплять, і за цією ознакою інколи нападав зненацька.

Абуталіб сказав, побачивши подзьобане віспою обличчя: всі зерна з лану мого батька в'їлися в обличчя бідолахи, щоб залишити на ньому свої сліди.

Бідна й мала земля горців. Про це є й оповідь, можливо, вже чувана не раз, бо давно вона гуляє по світу з однієї мови в іншу мову, з однієї пласкої покрівлі на іншу пласку покрівлю. Але не можу не розповісти її і я. Нехай лає мене, хто чув.

Горець вирішив зорати свій лан. Був той лан досить далеко від аулу, і горець вирушив туди звечора, щоб рано на світанку взятися до роботи. Прийшов він на місце, розстелив бурку й ліг спати. Вранці встає, треба було б орати, а лану нема. Туди-сюди, а лану мовби й не було. Чи аллах його забрав, щоб покарати горця за гріхи, чи сатана сховав, щоб поглумитися з чесною людиною.

Нічого не вдієш. Пожурився горець та й вирішив іти додому. Підняв бурку з землі, і — господи! — та ось же він, його лан, під буркою!

Розкажу ще один випадок, тільки вже не притчу, а бувальщину.

Як і скрізь у країні, в горах почали організовувати колгоспи. Багато було тоді вагань, сумнівів, роздумів і розмов. Багато перерізали худоби, міркуючи: краще самі з'їмо, ніж віддавати незрозумілому колгоспові. Надто затиналися й сперечалися горці в далеких горах. «Твоє — тобі, а моє — мені, чого ж ви ще від нас хочете: щоб і моє було тобі?» В одному маленькому аулі побувало двісті уповноважених — та все без пуття. Одні поховалися й не показувалися перед очі, інші заходили в суперечку. «Хіба мало на світі гуртового, — казали вони. — Небо — для гурту, сонце — для гурту, дощ, сніг, весна, річка, дорога, кладовище. Вистачає гуртового. Все інше нехай буде кожному своє».

Коли горцям казали, що колгоспові дадуть машини, вони й тут похитували головами, згадуючи притчу про лисицю.

Біжить лисиця через міжгір'я та й бачить, що на дорозі валяється жирний курдюк. Підбігти б та й з'їсти його. «Ні,— вирішує лисиця.— Отак ні сіло ні впало курдюк на дорозі не валятиметься. Щось за цим криється».

Казали горцям і про те, що колгоспові дадуть просторі пасовиська внизу, на рівнині. Тут знайшовся один дід, підвівся й мовив, спираючись на палицю:

— За всі рівнини світу ми не віддамо наші гірські гнізда, наші жалюгідні клапти ланів, наші криві стежечки. Земля тут — наша. Сотні років ми плекали її, як хвору дитину. Ми носили її на схили й розтрушували її там рівним шаром. Потім ми носили воду, щоб полити її. Хліб наш нужденний, але кожна зернинка — безцінна. Ось чому в наших краях людина присягається на кусні хліба...

І все ж колгосп у тому першому аулі організували. Яким же чином удалося переконати темних горців?

Кінець кінцем вони довідалися, що не вся земля відійде до колгоспу, що частина її залишиться в особистому користуванні у вигляді присадибних ділянок.

— Чи багато? — поцікавилися вперті горці.

— По двадцять п'ять соток, згідно статуту сільгоспартілі.

— Що таке сотка, поясни нам?

І коли уповноважений пояснив, усі одностайно загомоніли:

— Ге, пиши нас до колгоспу, що там говорити!

Виявилося, що поле кожного горця набагато менше прийнятої норми присадибної ділянки!

Безцінна для горців їхня високогірна кам'яниста земля, хоч і важке на ній життя. Подорожні дивуються, дивлячись на ці тераси ланів, що приліпилися на схилах гір, а то й на скелях; на сади, повирощувані серед каміння; на овець, що розтяглися по стежці над безод-

нею й долають стрімчасті кручі із спритністю канатохідців.

Все це надзвичайно красиве для ока, все це створено, щоб оспівувати його у віршах, але важко піддається обробці й обживанню.

А проте запропонуйте горцеві переселитися на рівнину, чи, як тепер кажуть, на площину, і він сприйме вашу пропозицію як образу. Розповідають, син приїхав з міста й заходився умовляти старого батька виїхати.

«Краще б ти живіт пропоров мені кинджалом, ніж терзати мене такими словами»,— відповів старий батько.

Проблема ця існує, й вона дуже складна. Вже багато років кинуто в аули красивий лозунг: «Виліземо з кам'яних мішків і оселимося на квітучих килимах».

Цей лозунг дійшов і до того впертого аулу, до якого приїжджали свого часу двісті уповноважених, щоб організувати колгосп. Під час організації колгоспу не було такого галасу, як тепер, коли почули лозунг про переселення. Кожен аулець сказав з приводу цього якусь свою фразу. Ось деякі з них: «Якщо навіть ланцюгами потягнете, не підемо на площину!»— «Нас, як цвяхи, вбито в ці скелі. Ніхто не має права витягати нас із наших гнізд».— «Розверзнуться могили наших батьків, якщо ми покинемо їх та й підемо жити в інше місце».— «Ніде голові моїй не так добре, як на своїй подушці».— «На рідному камінні сон солодший, ніж на чужих перинах».— «А де я знайду там камінь, щоб кинути в собаку?»— «Краще в горах біля димучого вогнища, ніж унизу біля доброї печі».— «Хто дбає про живіт, нехай іде туди, хто дбає про серце,— залишиться тут».— «Ми нікого не вбили, нічиїх будинків не спалили, за що ж прирікати нас на вигнання?»— «Машини можуть працювати й тут».— «Ліхтарі на стовпах можуть висіти й тут».— «Телеграма й звідси дійде».— «Ми народилися не на те, щоб годувати комарів та мух».— «Краще дим кізяка, ніж гар бензину».— «Гірські квіти барвистіші».— «Джерельна вода солодша, ніж водопровідна».— «Нікуди ми звідси не підемо!»

Отак кожен горець відповів по-своєму на гасло: «Виліземо з кам'яних мішків і оселимося на квітучих килимах».

Ще до мого батька приходили горці радитися: переселятися чи залишатися? Батько побоювся порадити їм щось певне.

«Порадиш їм залишитися, потім довідаються, що внизу жити добре, лаятимуть мене. Порадиш їм переселитися, життя виявиться нікудишнім, знову ж мене лаятимуть».

— Думайте самі,— сказав їм тоді Гамзат Цадаса.

Часи змінюються й життя теж. Змінилися не тільки шапки (кашкети замість папах), але й думки під шапками в молодих людей. Змішується різна кров, змішуються різні племена й народи. Могили наших синів усе далі й далі від батьківських аулів... Каміння, плити, величезне каміння, маленьке каміння, округле каміння, гостре каміння. Щоб виростити щось на цьому камінні, землю носять знизу корзинами. Восени і взимку трав'янисті схили підпалювали, щоб краще родила трава. Пам'ятаю ці численні вогні в горах. Пам'ятаю й свято першої борозни. Весна. Діди кидають один в одного груддя землі.

Про діяльну людину в нас кажуть: «Чимало сходяв він гір та хребтів».

Про когось бездіяльного твердять: «Він жодного разу не вдарив мотикою об камінь».

«Хай колоскам буде тісно на вашому полі» — найкраще побажання горців.

«Хай висохне й змертвіє твоя земля» — найбільше прокляття.

«Присягаюсь цією землею» — найміцніша клятва.

Коли осел заходив на чужий лан, його безкарно можна було вбити. Один горець кричав: «Якщо навіть осел Хаджі-Мурата ступить на мою землю — все одно бережись!»

У кожному аулі були свої закони. Але найбільшим штрафом скрізь карали за спаш лану, за спаш землі.

Та й за спаш самого Дагестану історія наших гір карала кінець кінцем суворо.

Пам'ятаю, мати розповідала мені:

«Розгромивши в горах Дагестану шаха Ірану Надіра, на переговори з ним, погоджувати умови перемир'я, горці відрядили найбільшого й найпотворнішого кульгавого діда, посадовивши його на такого ж потворного дряхлого мула.

— Невже аварці не могли послати до мене когось вельможнішого й показнішого? — спитав Надір.

— Вельможніших і показніших за мене тисячі,— відповів старий горець,— але в поважних людей є важливіші справи. Вони вирішили, що для такої людини, як ти, досить буде відрядити й мене.

— Якого ж віку твій мул? — спробував пожартувати шах.

— Визначати вік шахів і мулів важко,— відповів горець.

— Хто ваш полководець? — спитав зайда.

— Ось наші полководці,— спокійно відповів старий і широким жестом показав на навколишні скелі й гори, на лани й кладовища.— Це вони ведуть нас вперед.

— Ваші умови?

— Умова одна: землю горців залиши горцям, а сам покажи нам свою спину — вона подобається нам більше, ніж твоє обличчя.

Шах змушений був повернутися й піти в свій Іран.

Його попередили: випускаємо тебе й твоїх вояків живими тільки тому, що хочемо, щоб ви розповіли про нашу перемогу. «Залишаємо тебе для вісті,— так у нас ведеться говорити.— А вдруге переріжемо всіх до одного».

У серпні 1859 року на горі Гуніб імам зійшов з бойового коня і став перед князем Барятинським як великий полонений. Поклавши праву руку на руків'я шаблі, Шаміль, подавшись трохи вперед, ступив лівою ногою на камінь і, обвівши затуманеним поглядом навколишні гори, сказав:

— Сардаре!¹ Двадцять п'ять років я воював, боронячи честь одих гір і одих горців. Мої дев'ятнадцять ран болять і не загояться ніколи. Тепер я здаюсь у полон і віддаю свою землю у ваші руки.

— Годі жаліти. Що там твоя земля — самі скелі та каміння.

— Скажи, сардаре, хто ж більше правий був у цій війні,— ми, що вмирили за землю, яку вважали прекрасною, чи ви, що теж умирали за неї, вважаючи її поганою?

Полоненого Шаміля везли до Петербурга цілісінький місяць.

У Петербурзі імператор спитав у нього:

— Якою видалась тобі дорога?

— Велика країна. Дуже велика країна.

— Скажи, імаме, якби ти знав, що Росія така велика й могутня, воював би ти проти неї так довго чи розсудливо, вчасно склав би зброю?

— Ви ж воювали з нами так довго, знаючи, що в нас така маленька і слабка країна!

У мого батька зберігався один лист Шаміля. Це, власне, його заповіт. Ось він:

«Мої горці! Любіть свої голі, дикі скелі. Мало добра вони принесли вам, але без цих скель ваша земля не буде схожа на вашу землю, а без землі нема свободи бідолашним горцям. Бийтеся за них, бережіть їх. Нехай під брязкіт ваших шабель солодким буде мій могильний сон».

Шаміль не раз чув брязкіт і дзвін гірських шабель, хоч билися горці вже за іншу справу. Ширшою стала тепер батьківщина дагестанців. Могили їхні порозкидувано в далеких полях України, Білорусії, Підмосков'я, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, на Карпатах і на Балканах, а також і під Берліном.

Заради чого билися раніше люди одного аулу?

¹ С а р д а р — намісник.

Заради п'яді землі між ланами двох горців, заради маленького схилу, заради каменя.

Заради чого билися раніше люди двох сусідніх аулів?

Заради п'яді землі між двома ланами аулів.

Заради чого воював Дагестан з іншими народами?

Заради п'яді землі на кордонах самого Дагестану.

Заради чого воював Дагестан потім?

Заради п'яді землі на кордонах великої Країни Рад.

За що бореться Дагестан тепер?

За мир у всьому світі.

Разом із Шамілем узято в полон і двох його синів. Долі їхні склалися по-різному. Молодший син, Магомед-Шафи, став царським генералом. А старший, Газі-Магомед, опинився в Туреччині.

Якось до мене прийшла літня жінка, вдягнена в турецьке вбрання. Грузинка, вона ще замолоду одружилася з турком і сорок років прожила в Стамбулі. Потім чоловік помер, а жінка, ставши самотньою, повернулася до Грузії. І ось вона прийшла до мене. Причина її приходу була така: живучи в Стамбулі, вона, виявляється, приятелювала з нащадками Шаміля, по лінії його наймолодшого сина.

— Як вони живуть? — спитав я.

— Кепсько.

— Чому?

— Тому, що в них нема Дагестану. Якби ви знали, як вони там нудьгують! Іноді їх кривдять чиновники, погрожуючи забрати ту землю, якою вони володіють. «Забирайте, — кажуть нащадки імама. — Дагестану в нас все одно нема, а інша земля нам недорога». Дізнавшись, що я повертаюсь на батьківщину, — вела далі грузинка, — вони попросили мене побувати в Дагестані, побувати в рідному аулі Шаміля, в горах, де він воював, а також знайти вас. Вони дали мені цю хустину, щоб ви загорнули в неї трохи дагестанської землі й надіслали до них.

Я розгорнув хустину. На ній арабською в'язю було вигантувано: «Шаміль».

Розповідь грузинки мене зворушила. Я пообіцяв надіслати землю. З приводу цього я радився з багатьма стариками.

— Чи варт надсилати нашу землю людям, що живуть на чужині?

— Іншим не слід було б надсилати, але нащадкам Шаміля надішли,— відповіли старики.

Один старий приніс мені жменю землі з аулу Шаміля, й ми загорнули її в іменну хустину. Старий сказав:

— Надішли їм нашої землі, але скажи, що кожна грудочка її неоціненна. Напиши їм також, що життя на цій землі тепер змінилося, настали нові часи. Про все напиши, нехай знають.

Але писати мені не довелося. Незабаром я сам поїхав до Туреччини. Захопив із собою й дорогоцінний подарунок.

Я розшукав нащадків Шаміля, але побачитися з ними мені не довелося. Правнук, сказали мені, десь поїхав, мало не до Мекки. Правнучки Нажават та Нажіят до мене теж не вийшли. В однієї, сказали, болить голова, у другої, сказали, серцевий приступ. Кому ж віддати мою землю? Були там ще інші аварці, але вони покинули Дагестан добровільно.

Тоді я зрозумів, що їхній Шаміль і мій Шаміль — різні Шамілі.

Ось у далекій Туреччині я тримаю жменю землі рідного Дагестану. В цій пучці землі я бачу наші аули: Гуніб, Чиркей, Ахти, Кумух, Хунзах, Цада, Цунта, Чарода... Це моя земля. Про неї я багато писав і ще напишу. Її тепер не накриєш буркою, як сталося з тим безталанним горцем із давньої кумедної оповіді.

Другий скарб Дагестану — море.

Відбуваються такі телефонні розмови між Москвою й Гунібом:

— Алло, алло, Гуніб? Омаре, це ти? Ти мене чуєш? Як день, як настрої?

— Чую. У нас добре. Сьогодні з самісінького ранку бачимо море!..

Або:

— Алло, Гуніб? Це ти, Фатімо? Як справи, як настрої?

— Так собі. Туман. Моря не видно.

— Не бачу моря, батьку,— сказав і Джамалутдін, син Шаміля.

Він був заложником у царя; виховувався в Кадетському корпусі й, повернувшись на батьківщину, боротьбу батька й горців проти білого царя вважав марною.

— Побачиш, сину мій,— відповів Шаміль,— тільки дивись моїми очима.

Від гори Гуніб до моря п'ятдесят кілометрів. Який ясний має бути день, яке лазурове і яскраве має бути море, які зірки мають бути очі, яка висока має бути гора, щоб можна було просто сказати: «Бачу море».

Навіть по тих аулах, звідки море ніяк не можна побачити, коли питають про настрої, іноді відповідають: чудовий настрої, наче море перед очима.

Хто кого прикрашає: Каспійське море Дагестан чи Дагестан Каспійське море? Хто ким пишається: горці морем чи море горцями?

Коли бачу море, бачу весь світ. Коли воно хвилюється, здається, скрізь у світі неспокійна, бурхлива погода. Коли воно мовчить, здається, і скрізь панує тиша.

Я прийшов до нього ще хлопчиком, зійшовши крутими й звивистими стежками. Відтоді вікна мого дому завжди відчинені в бік моря. Але й вікна самого Дагестану дивляться туди ж.

Коли не чую морського шуму, засинаю важко.

— А ти, Дагестане, чому не спиш?

— Море не шумить, немає сну.

Про яскравий колір кажемо — як море. Про великий шум кажемо — як море. Про широкополий лан жита кажемо — як море.

Про глибину мудрості й душі кажемо — як море.

Навіть про чисте небо кажемо — як море.

Коли наша корова давала багато молока, мама називала її — «море моє».

Згадую матір на балконі, глечик сметани у неї в руках. Вона колотить масло, щоб нагодувати нас, дітей, що бавляться біля неї. Глиняну шийку того глечика прикрашено намистом з морської мушлі.

— Щоб масла вийшло більше,— пояснювала нам мати. А ще вона казала, що мушлі боронять від зурочення.

Камінні груди Дагестану теж прикрашені намистом з мушлі, намистом з прибережних камінців, намистом прибою.

Звик Дагестан до шуму каспійських хвиль, погано йому спиться в тиші, зовсім не міг би він спати, якби позбувся моря.

Поясніть мені, хвилі каспійські, якою
Ви говорите мовою, стрівшись зо мною?

То рокочете ви, як надходить гроза,
Мов святковий в аулі гірському базар,

Де торгуються горці на ста говірках,
Так, що їх не збагне і всевладний аллах.

То в годину ясну, вгамувавшись, спокійні,
Ви шепочете стиха, як трави в долині,

То ваш плескіт розпачливо й сумно лунає,
Наче мати над первістком мертвим ридає.

То мов батько над сином похованим стогне,
То кричить, наче кінь, що у повені тоне...

Чи ледь чутно бриниш, чи з вітрами говориш...
Розмовляєш своєю ти мовою, море,

Та близьке моє серце твоїй глибині
І мінливість твоя зрозуміла мені,

Бо хіба ж не кипить моє серце, як хвилі,
Що, розбившись об мертве каміння, безсилі

Ущухають і, стелячись плавно й спроквола,
Лижуть спади́стий берег знеможено й кволо.

Не приховує тайни хіба глибина?
І печаль у нас, море, і радість — одна.

Та скажу я про свій затамований біль:
Хочу морем напитись. Немислимо. Сіль.

Московський поїзд прибуває до Махачкала на світанку. Ніч перед тим для мене — найдовша, безконечна ніч. Устаю серед ночі, вдивляючись у темне вікно. За вікном ще степ. Гримить поїзд, шумить вітер за стінкою вагона. Встаю вдруге, вдивляюсь у вікно — степ. Нарешті, встаю втретє — бачу море. Отже, це вже мій Дагестан.

Спасибі тобі, синє море, водяний просторе! Перший ти повідомляєш мене, що я вже приїхав додому.

Батько любив говорити: «В кого є море, в того завжди буде багато гостей».

Абуталіб вторував йому: «В кого є море, той живе красиво, багато. Красивішими, ніж море, можуть бути гори, але й вони у нас є».

Ці двоє старих — мій батько та Абуталіб — часто, не змовляючись, тільки-но стрічалися, йшли до моря. Вони сходили на пагорб, з якого видно всі кораблі, що прийшли в порт. Звідти до старих доходив запах риби й солі. Годинами вони сиділи мовчки, надаючи можливості гомоніти тільки морю.

Хай море гомонить, а ти мовчи,
Не виявляй ні радості, ні горя,
Великий Дант мовчав, коли вночі
Плескалося в ногах у нього море.

Шапуйся й ти, мовчи, ні пари з вуст,
Коли воно натхненну пісню творить,
Сам Пушкін — геніальний златоуст —
Мовчав, коли співало-грало море.

Мій батько казав: слухаючи море, навчись розуміти, про що воно говорить. Воно багато бачило, багато знає.

- Чому ти, море, сіллю пересичене?
- У мене в хвилях сліз людських чимало!
- А чим, скажи мені, ти так розцвічене?
- В моїх глибинах криються корали.

— Чого схвильоване буваш, знічене?
— Багато я сміливців поглинало:
Один хотів, щоб не було солоне я,
А другий поринав — шукав корали.

Два сиві горці, два поети сидять на пагорбі, як два старі орли. Сидять нерухомо, мовчки слухають море. А воно шумить, змушує думати про життя, яке схоже на нього і яке треба перепливати від берега до берега, хоч би яка погода заскочила у відкритому й небезпечному його просторі. На відміну од моря, в житті немає тихих гаваней, немає причалів. Хоч не хоч — пливи. Буде тільки одна, остання гавань, тільки один, останній причал.

Шумить Каспій, шумить Хвалинське море. Впадають у нього річки: з одного боку Волга, Урал, з другого — Кура, Терек, Сулак. Усі вони змішалися, й тепер їх не відрізнити одну від одної. Для них море теж своєрідний останній причал. Проте не зникне, не ущухне їхня вода, вона ходитиме, здійматиметься синіми хвилями. Ходитимуть по цих хвилях великі кораблі в різні краї світу.

Горці, діти Дагестану, хіба ваша доля не схожа з долею цих річок? Ви теж з'єдналися, злилися в єдиному морі нашого великого братерства.

Шумить Каспій. Мовчки стоять два сивих чоловіка, два поети, і з ними я, ще підліток... Згодом, коли ми йдемо додому, Абуталіб каже моєму батькові:

— Дорослим стає твій син. Сьогодні спізнав він велике почуття.

— Нікому не можна бути маленьким на тому місці, де ми стояли,— відповідає Абуталібові батько.

Тепер, коли я приходжу на берег моря, весь час здається, що стою поруч батька.

Кажуть, Каспій щороку міліє. Уже стоять міські будинки там, де колись хлюпотіла вода. Так воно, мабуть, і є. Але я не вірю, що море перестане бути морем. Воно, можливо, міліє, та не маліє.

Я й людям завжди кажу: не будьте мілкими, дріб'язковими, якщо ви навіть нечисленні.

Учений муж брову похмуро звів,
Поети теж зітхають в безнадії:
«Ах, Каспій відступив од берегів,
Він незабаром зовсім обміліє!»

Дарма смутні поети й вчений муж —
До обміління Каспію далеко,—
А от випадки обміління душ
Становлять часом справжню небезпеку.

Махач теж говорив про море. Він був першим ревкомом Дагестану, і його ім'ям зветься тепер столиця нашої республіки. Раніше місто називано Порт-Петровськ. Під час громадянської війни Махач перетворив його на неприступну фортецю.

Так от, про море Махач сказав: «Хоч би скільки було ворогів, усіх покидаємо в море. Море глибоке, на дні місця вистачить».

Коли горці збираються біля мечеті або під старим деревом поговорити про життя-буття, це називається у нас годеканом. На годекані у горців якимось спитали: який звук найприємніший для душі? Горці, подумавши, почали відповідати:

- Дзенькіт срібла.
- Іржання коней.
- Голос коханої дівчини.
- Цокіт підків об каміння міжгір'я.
- Сміх дитини.
- Колискова пісня матері.
- Дзюрчання води.

А один горець сказав:

- Голос моря. Бо в моря є всі звуки, що їх ви перелічили.

Іншим разом на годекані у горців спитали: який колір найприємніший для душі? Горці, подумавши, почали відповідати:

- Ясне небо.
- Білосніжна верховина гори.
- Материні очі.
- Синові кучері.
- Квітучий персик.

— Осінні верби.

— Джерельна вода.

А один горець сказав:

— Колір моря. Бо в ньому є всі кольори, що ви їх перелічили.

Коли на годекані питали про запахи, напої чи про щось іще, завжди справа закінчувалася морем.

Морем нав'яні народіві прекрасні казки про юнака й морську царівну, про лазурового птаха, що як ударить десь дзьобом, так там і забринить джерело.

Звичайно, на годеканах кожен вихваляє свого скакуна. Чи не роблю того самого і я, вихваляючи своє Каспійське море? Інколи мені кажуть: ото ще Каспій! Це навіть і не море, а велике озеро. Справжнє море — Чорне.

То правда, що Каспій не такий бархатистий і ніжний, як Чорне, Адріатичне чи якесь там Іонічне моря. Але ж туди люди їдуть здебільшого спочивати й купатися, а на Каспій здебільшого працювати. Море — рибалка, море — нафтовик, море — трудівник. Ну, то й характер у нього через те суворіший. Що вдієш, у кожного бика свій норів, у кожного мужчини своя вдача, у кожного моря своє обличчя, своя поведка... А хіба гори Дагестану не відрізняються характером від гір Грузії, Абхазії та від інших гір?

Але мені, щиро кажучи, здається, що всі моря схожі одне на одне. Коли пливу Чорним морем, згадую Каспій, а пливучи Каспієм, можу згадати навіть океан. І нічим наше море не гірше від інших. Так само кидають у нього монети на пам'ять, щоб — за прикметою — повернутися знову.

Батько казав: коли людині здається, що море некрасиве, це означає, що некрасива сама людина.

Хтось одного разу сказав Абуталібові:

— Море сьогодні неприємно шумить.

— А ти послухай моїми ушима.

Так от, на Каспійське море дивіться очима Дагестану, і вам здаватиметься, що воно прекрасне.

Подвиг славного підводника, капітана 2-го рангу

Магомед Гаджієва з дагестанського аулу Мегеб відомий усьому Військово-Морському флотові. Він воював і на Балтійському, і на Північному, і на Баренцовому морях. Не один фашистський корабель знайшов собі могилу в холодних водах від торпед Магомед Гаджієва. Його човен перший в історії Вітчизняної війни прийняв відкритий бій з фашистською ескадрою. У нього було правило: він не голив вуса, аж поки не потопить ворожий корабель.

Один раз я бачив Магомед Гаджієва. Я вчився тоді в Буйнакському педучилищі імені Абашилова. Магомед Гаджієв був у відпустці, й ми запросили його до нашого училища. Ми спитали:

— Як вийшло, що горець став моряком?

— У дитинстві з верховини однієї гори я побачив Каспійське море й не повірив своїм очам. Воно покликало мене до себе, ось я й пішов. Не міг я вистояти перед покликом моря.

Горець Магомед Гаджієв, Герой Радянського Союзу, загинув у Баренцовому морі. Пам'ятник, споруджений йому в Махачкала перед заводом його імені, дивиться на простори Каспію. У Севроморську є школа його імені.

В море виходять сміливі, але не всі повертаються. Тому горці кидають у море перші весняні квіти: усім, хто загинув. Мої квіти теж не раз плавали серед хвиль.

У Баренцовому морі, в квадраті, де загинув Гаджієв та його товариші, кораблі зупиняються, щоб ушанувати його пам'ять.

На Каспії існує така ж традиція. Зупинка й три хвилини мовчання, щоб згадати тих, що загинули.

Наше місто Махачкала стоїть, як корабель, біля причалу. З прибережного парку дивиться на море Пушкін, неподалік від нього стоїть Сулейман Стальський, з бульвару дивиться на Каспій мій батько.

Кажуть, що на місці моря колись була сумовита гола пустеля. Потім вона побачила гори й з радості розплеснулася біля їх підніжжя своєю синявою.

Кажуть, гори були колись драконами-ворогами. Потім вони побачили море й завмерли від подиву, закам'яніли.

Мати співала над моєю колискою:

Виростай, синочку,
Високий, як гори,
Виростай, синочку,
Широкий, як море.

Дівчина співала молодому джигітові:

На високій горі,
Мабуть, ти народився,
Набакир збив папаху,
Запанів, загордився.

Молодий джигіт співав вродливій горянці:

Чи не з хвилі морської
Ти з'явилася враз?
Я красуні такої
Ще не бачив у нас.

Якось на зборах я почув таку розмову:

— Що це ми все — море та гори, гори та море? У нас є інші гори й моря, про які треба говорити. У нас є море лезгинських садів, море худоби, гори вовни.

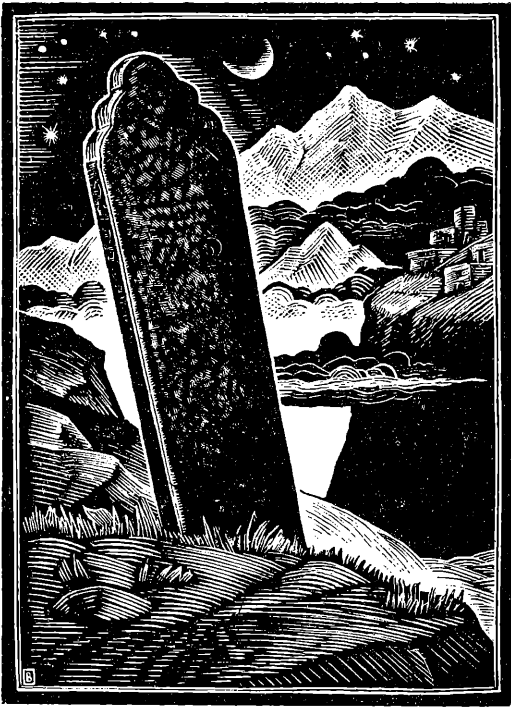
Але правильно кажуть: «Не співай сам усі три пісні, одну залиши нам. Не роби сам усі три намази, один залиши нам».

Я розповів про дві найголовніші частини, з яких складається Дагестан. А третя частина — все інше. Хіба мало можна сказати про шляхи й річки, про дерева й трави! Цілого життя не вистачить, щоб розповісти про все.

Отак і з піснями. На світі є тільки три пісні: перша — пісня матері, друга — пісня матері, а третя пісня — всі інші пісні.

Горці, запрошуючи до себе в гості, кажуть: «Приїздить до нас. Наші гори, наше море й наші серця належать вам. У нас земля — земля, дім — дім, кінь — кінь, людина — людина. І нічого третього нема поміж нас».

ЛЮДИНА

Людина й свобода аварською мовою називаються одним і тим же словом. «Узден» — людина, «узденлґі» — свобода. Тому, коли мають на увазі людину, — «узден», мають на увазі, що вона, ця людина, вільна, — «узденлґі».

Напис на могильній плиті:

Тут спить не паладін
І не мудрець з Афін,
Але вклонись йому,
Людиною був він.

Напис на кинджалі:

Хто б не зустрівся на твоїй пугі,
Чи друг, чи, може, недруг твій, ти знай:
Людина це, що раз живе в житті.
Кинджал гостри, та це не забувай.

Коли горець після довгої відсутності повернувся додому, в нього спитали:

- Ну як воно там, що за земля, які порядки?
- Там живуть люди, — відповів горець.

Коли Хаджі-Мурат і Шаміль були розсварені, знайшлись люди, які, прагнучи догодити найбові, почали Шаміля ганити. Спинивши їх суворим жестом, Хаджі-Мурат сказав:

— Не смійте так говорити. Він — людина, а нашу незгоду ми зуміємо залагодити самі.

Хоч Хаджі-Мурат і покинув Шаміля, але під час останньої битви на горі Гуніб, згадуючи відвагу й хоробрість свого найба, імам сказав:

- Таких людей більше нема. Він був людиною.

Багато віків прожили горці в горах, і завжди вони потребували людини. Потрібна людина. Без людини ніяк не можна.

Горець присягається: людиною народився — людиною й помру!

Правило горців: продай поле й дім, позбудься всього майна, але не продавай і не занепащай у собі людини.

Прокляття горців: нехай не буде у вашому роду ні людини, ні коня.

Коли починають розповідати про недостойного, мізерного, підлого, горці уривають мову:

— Не марнуйте на нього слів. Він же не людина.

Коли розповідають про який-небудь промах, проступок, про якусь ваду, горці перепиняють розповідь:

— Він людина, й цей проступок йому можна пробачити.

Про аул, у якому нема ладу, про аул тісний, неохайний, непутящий, кажуть:

— Людини там нема.

Про аул, де порядок і мир, кажуть:

— Там є людина.

Людина — перша необхідність, дорогоцінність і велике диво. Звідки з'явилася людина в Дагестані, як виникла, де початок, де коріння своєрідного племені горців? Багато про це існує переказів, казок, легенд. Одні з них я чув у дитинстві.

На землі вже водилися різні звірі й птахи, і були на землі їхні сліди, але не було сліду людини, лунали різні голоси, але не чути було людського голосу. Земля без людини скидалася на рот без язика, на груди без серця.

У небі над цією землею літали орли, сильні й відважні птахи. Того дня, про який ідеться, йшов такий сніг, наче обскубли всіх птахів на світі й пір'я їхніе пустили за вітром. Небо захарило, землю вкрило снігом, все змішалось, не можна було збагнути, де земля, а де небо. В цей час повертався до свого гнізда орел, у якого крила були схожі на шаблі, а дзьоб схожий був на кинджал.

Чи він забув про височінь, чи височінь забула про нього, тільки він з усього льоту вривався в тверду скелю. Аварці кажуть, що це сталося на горі Гуніб, лакці — що це було на горі Турчидаг, лезгини запевняють, що все сталося на Шахдазі. Але хоч би де це сталося, скеля є скеля, а орел є орел. Недаремно ж кажуть: «Жбурни камінь у птаха — птах помре, жбурни птаха в камінь — птах помре».

Мабуть, не перший орел упав на скелю й розбився. Але той, у якого крила були схожі на шаблі, а дзьоб схожий був на кинджал, розбився не на смерть. Крила переламалися, але серце билося, залишився цілим гострий дзьоб, уціліли залізні пазурі. Довелося йому боротися за своє життя. Важко без крил добувати їжу, важко без крил одбиватися від ворогів. День при дні з каменя на камінь, з стрімчака на стрімчак вибирався він дедалі вище на скелю, на якій любив, бувало, сидіти, оглядаючи навколишні гори.

Важко було без крил добувати їжу, оборонятися, підніматися у височінь, будувати гніздо. Під час усіх оцих важких справ м'язи в орла змінилися, почав змінюватися й зовнішній вигляд. І коли гніздо було збудоване, виявилось, що це сакля, а сам безкрилий орел — горець.

І звівся він на ноги, і замість зламаних крил у нього вирости руки, одна половина дзьоба перетворилася на звичайний, щоправда, великий ніс, а друга половина на кинджал, що висить у горця на поясі. Тільки серце не змінилося, воно по-давньому залишилося орлиним серцем.

— Бачиш, синку,— додавала мати, закінчуючи розповідь,— як важко було орлові, поки він перетворився на горця. Ти це повинен цінувати.

Не знаю, чи так це все було, та незаперечне одне: серед пернатих для горців найдорожчий орел. Хорошу, хоробру людину звать орлом. Народився син — батько проголошує: у мене народився орел. Дочка повернеться звідкілясь додому швидко й спритно, мати каже: прилетіла моя орлиця.

Під час Вітчизняної війни про героїв Дагестану написано книжку, названо її «Гірські орли».

На дверях старовинних будинків, на колисках, на кинджалах часто трапляється карбування і строгий обрис орла.

Щоправда, є й інші легенди.

Коли думають про мінливість долі в цьому світі, коли батьки згадують полеглих далеко від батьківщини синів

або коли сини згадують полеглих батьків, вважають, що не горець походить від орла, а орли від горців.

— Ви, що ширяєте над верховинами,
Де ви взяли, орли? З яких країв?
— Багато ваших полягло синів,
А ми — ми їх серця з крильми орлиними.
— А ви, що сяєте між зодіаками,
Хто ви, світила в небесах нічних?
— Чимало впало горців молодих!
Ми — очі тих, що над мерцями плакали.

Ось чому дагестанці завжди дивляться в небо з любов'ю, з надією. Так само дивляться вони на птахів, що прилітають і відлітають. Люблять горці синє небо!

Згадую 1942 рік. Війська фельдмаршала Клейста захопили деякі висоти Кавказу. Авіація бомбила нафтові промисли Грозного. Дим пожеж видно було з наших дагестанських висот.

У ті дні в Грозному зібралися представники молоді всіх кавказьких народів. У складі дагестанської делегації був і я. На мітингу виступав лезгин, відомий льотчик, Герой Радянського Союзу Валентин Еміров. Не забуду ні промови його з трибуни, ні коротенької розмови, що була у нас із ним після мітингу. Прощаючись, він сказав, показуючи очима на небо:

— Поспішаю туди. Там я потрібніший, ніж на землі.

Через два тижні надійшло повідомлення про його загибель. Загинув, згорів славний син Дагестану. Але щоразу, коли я бачу, як над моєю головою з клекотом пролітає орел, я вірю, що в нього б'ється килюче серце Валентина.

1945 рік. Москва. Щодня ми, студенти, ходили в Дагестанське постпредство, щоб довідатися про новини з гір, з Махачкала. Республіка в той час готувалася святкувати своє двадцятип'ятиріччя. Якимось я зустрів там Набі Амінтаєва. У Дагестані навряд чи була тоді хоч одна людина, що не знала б цього лакця. Джигіт неба, цей скромний хлопчина багато разів спускався з парашутом на ворожу територію й щоразу повертався живий-здоровий.

— Тепер нема війни, повертайся в Дагестан,— кажу я йому.

— Небо ж залишилося.

Через кілька днів газета «Правда» опублікувала його фотографію. Внизу підпис: «Набі Амінтаєв — рекордсмен світу із стрибків з парашутом. Свій рекорд Амінтаєв присвятив Дагестанові».

Через кілька днів знову зустрічаю Набі.

— Ідемо в Дагестан.

— Небо чекає. Без неба я не можу.

Але життя коротке. Одного разу підвів парашут, наш Набі впав і загинув, наче орел із зламаними крилами. Відтоді минуло багато років, але щоразу, коли чую в небі орлиний клекіт, я думаю, що в ньому кипуче серце Набі.

Згадую ще красиву Резеду. З дагестанського неба вона стрибнула на гору Гуніб. Скільки пандурів застогло тоді у неї під вікном! Не було жодного молодого поета, який не присвятив би їй вірша. Маленький мурований будиночок у місті Буйнакську, скільки очей дивилося на твої вікна! В аулі Хунзах, в Гунібі, в аулі Кумух сідали коней, щоб умкнути красуню з довгими косами. Але приїхав один ленінградець, посадовив нашу Резеду в літак та й повіз. З повітря помахала вона всім закоханим, що залишилися на землі. Роззявивши роти, дивилися наші поети їй услід, а потім заходилися писати вірші про голубку, яку викрав орел...

У Ленінграді Резеду застала війна. Вона писала: «В цьому місті тепер нема не тільки білих ночей, але й дні стали чорними. Ленінград у вогні. У вогні і я. Крізь дим і вогонь я дивлюсь на небо. Але і в небі війна. Мій чоловік Сеїд багато разів ходив у ворожий тил. Тепер я одержала вже три повідомлення про те, що його нема в живих. Він був лікар-десантник. До мене приходять ті, кого він врятував від смерті».

Резеда повернулась до Дагестану. І коли в рідному небі вона чує клекіт орла, вона думає, що в нього кипуче серце Сеїда.

Мій брате Ахільчі... Ти вчився в найбільш земному, сільськогосподарському інституті. Але на війні ти обрав небо, став льотчиком. Ти загинув над Чорним морем. Тобі було двадцять два роки. Ти ніколи не повернешся в рідну саклю, я це знаю. Але щоразу, коли наді мною клекоче орел, я вірю, що це серце Ахільчі подає мені братерську вість.

Ширяють в дагестанському небі орли. Їх багато. Але ж немало й сміливців, що віддали своє життя за Вітчизну. В кожному орлиному клетоті вість про подвиг, про відвагу. Кожен крик — це пісня битви.

Я знаю, що це красива казка, вимисел. Людям хочеться, щоб так було. Але я знаю, що одній людині, яка занеслася надто високо, андісць сказав:

— Навіть орли, щоб стати людьми, спускаються на землю. Спускайся й ти з своїх висот. Всі люди народилися тут, на землі... Горця тому й називають горцем, що він людина гір, людина землі. А в піснях і легендах нехай люди літають. У нас люблять це слово — «літати». Вершник скаче — летить. Пісня летить. Більшість наших пісень про орлів.

Мене багато разів критикували за те, що у віршах я часто згадую про орлів. Та що ж вдієш, коли мені ці птахи подобаються більше від інших. Вони літають далеко й високо, в той час як інші птахи завжди метушаться й цвірінькають біля проса. І голос в орлів гучний, ясний. Інші птахи, тільки-но повіє холодом, зраджують Дагестан і відлітають у чужі краї. А орли, хоч би яка була погода, хоч би скільки пострілів лякало їх, не кидають рідних висот. У них нема курортів. Інші птахи весь час припадають до землі, пурхають з покрівлі на покрівлю, з димаря на димар, з лану на лан.

Яку-небудь маленьку ущелину в нас називають пташиною ущелиною.

Яку-небудь велику скелю у нас називають орлиною скелею.

Кожна людина, що народилася, ще не людина. Кожен птах, що літає, ще не орел.

ГІРСЬКІ ОРЛИ

Повен величі мій край убогий,
Гори в ньому аж до хмар сягли,
А над ним ширяють пtiчі боги —
Розклекотані гірські орли.

Щоб усі їх бачили і знали,
Що вони на варті й в грізні дні,
Задля гнізд своїх орли обрали
Скелі в недоступній вишині.

То один з гнізда у синь злітає,
Гордо краючи крильми туман,
То, мов по тривозі, ціла зграя
Рине у блакитний океан.

Над землею линуть безнастанно,
Мов її дозорці-кунаки,
І, почувши клекіт їх гортанний,
Геть летять налякані круки.

І закохано я оглядаю
Верховини, де сніги лягли,
Де ширяють без кінця, без краю
Гордокрилі велетні орли.

То немов стоять над головами,
То майнуть в простори осяйні...
Тільки найвідважніших орлами
Звуть в моїй аварській стороні.

Для японців найдорожчі птахи — журавлі. Японці вважають, що коли хворий виріже з паперу тисячу журавлів, то він одужає. З журавлями в польоті, особливо коли журавлі летять над Фудзіямою, японці пов'язують радість і горе, розлуку й зустріч, мрію й найдорожчі спогади.

Мені теж подобаються журавлі. Проте коли японці спитали в мене про улюбленого птаха, я назвав орла, і це їм не сподобалося.

Щоправда, незабаром наш борець Алі Алієв на змаганнях у Токіо став чемпіоном світу, й тоді один японський друг сказав мені:

— А ваші орли нічого, непогані птахи.

Нашим горцям я розповів про битву між орлами й лелеками, що сталася в небі над Туреччиною. Коли я сказав, що битву програли орли, горці знетямилися й навіть образилися. Вони не хотіли вірити моїм словам. Але що було, те було.

— Ти неправильно кажеш, Расуле,— сказав нарешті один горець.— Орли, мабуть, не програли битву, а всі загинули. Але ж це інша річ.

Був у мене один знаменитий друг, двічі Герой Радянського Союзу Ахмедхан Султан. Батько в нього дагестанець, а мати татарка. Жив він у Москві. Дагестанці вважають його своїм героєм, татари — своїм.

— Чий же ти? — спитав я в нього одного разу.

— Я герой не татарський і не лакський,— відповів Ахмедхан.— Я Герой Радянського Союзу. А чий син? Батька й матері. Хіба можна їх відокремлювати одне від одного? Я — людина.

Шаміль спитав якось у свого секретаря Магомеда Тагіра аль-Карахі:

— Скільки людей живе в Дагестані?

Магомед Тагір узяв книгу з переписом населення й відповів.

— Я питаю про справжніх людей,— розсердився Шаміль.

— Але таких даних у мене нема.

— Під час найближчого бою не забудь їх перелічити,— наказав імам.

Горці кажуть: щоб дізнатись про справжню ціну людини, треба спитати в сімох:

1. У лиха.
2. У радості.
3. У жінки.
4. У шаблі.
5. У срібла.
6. У пляшки.
7. У самої людини.

Так, людина і свобода, людина й честь, людина й відвага зливаються в одне поняття. Горці не уявляють

собі, що орел може бути дволиким. Дволиків вони називають круками. Людина — це не просто назва, а звання, до того ж звання високе, — домогтись його не так просто.

Нещодавно в Ботлісі я чув, як жінка співала пісню про недостойного мужчину.

Є в тобі щось від мерина,
Є в тобі щось од вола,
Є в тобі щось від ворона,
Є в тобі щось від осла;
Від риби щось у тебе єсть,
Та мужність де твоя?
Де честь?

Чув я й іншу пісню жінки — про мужчину, який, виявилося, був брехуном.

Гадала я, що людина ти,
І довірила тайну свою,
Ти ж просто — горіх пустий,
Сама на дорозі стою.
Я пізно, на жаль, зрозуміла, —
Для мене умер ти, хоча й живий, —
Ти череска, в котрій нема тіла,
Папаха без голови.

Дівчина, що обирала собі жениха, поскаржилась:

— Якби я шукала такого, що носить папаху, давно знайшла б. Якби я шукала такого, що носить вуса, — давно знайшла б. Людини шукаю.

Коли в горах купують вівцю, дивляться на курдюк, на вовну, на вгодованість. Коли купують коня, дивляться на морду, на ноги, на весь екстер'єр. Але як оцінити людину? На що ж треба дивитися? На її ім'я та на її діла... Між іншим, аварське слово «ім'я» має два значення. По-перше, ім'я як таке, по-друге, діла, заслуги, подвиг людини. Коли народиться син, кажуть: «Ціар бугеб ціар батаги». Це означає: «А ім'я йому нехай принесе слава». Ім'я без діла — порожній звук.

Мати навчала мене: «Нема нагороди більшої, ніж ім'я, нема скарбу дорожчого над життя. Бережи це».

Напис на розі:

Земля від мавпи до людини
Пройшла сто сот тисячоліть,
А п'яний може на тварину
Перетворитися за мить.

Коли Шаміль укріпився на горі Гуніб, взяти його не було ніякої можливості. Але знайшовся зрадник, який показав супротивникові таємну стежку. Фельд-маршал князь Барятинський обдарував цього горця золотом.

Пізніше, коли Шаміль був уже в Калузі, зрадник повернувся до батьківського дому. Але батько йому сказав:

— Ти зрадник, а не горець, не людина. Ти не син мені.

З цими словами він убив його, відрізав йому голову і разом із золотом скинув зі скелі в річку. Сам батько теж не міг більше жити в рідному аулі й показувався людям перед очі. Йому було соромно за сина. Він зник десь, і відтоді про нього нічого не чули.

Досі горці, коли йдуть повз те місце, куди кинута голову зрадника, кидають туди каміння. Кажуть, що навіть птахи, перелітаючи над цією скелею, кричать: «Зрадник, зрадник!»

Одного разу Махач Дахадаєв приїхав в аул вербувати бійців у свій загін. На годекані він побачив двох горців. Вони грали в карти.

— Ассалам алейкум. Де ваші мужчини, зберіть-но мені їх.

— Крім нас, в аулі нема більше мужчин.

— Вах! Що за аул без мужчин? Де ж вони?

— Воюють.

— А! Виявляється, у вас в аулі всі мужчини, крім вас двох.

Був випадок з Абуталібом. Приніс він годинникареві полагодити годинника. Майстер у цей час лагодив годинник юнака, який сидів там же.

— Сідай,— сказав годинникар Абуталібові.

— Та в тебе, бачу я, люди. Зайду іншим разом.

— Де ти побачив людей? — здивувався годинникар.

— А цей юнак.

— Якби він був людиною, він, коли ти зайшов, одразу підвівся б і поступився б тобі місцем... Дагестанові байдуже до того, відставатиме годинник у цього лобуряки чи ні, а твій годинник має йти правильно.

Абуталіб потім казав, що коли йому присвоїли звання народного поета Дагестану, він так не радів, як тоді, в майстерні годинникаря.

У Дагестані живе тридцять народностей, але деякі мудрі люди запевняють, що в Дагестані живе всього лиш двоє людей.

— Як це так?

— А так. Одна добра людина, друга погана.

— Якщо так вважати, — поправляють інші, — то в Дагестані живе тільки одна людина, бо погані люди — не люди.

Кушинські майстри шиють папахи. Але одні носять їх на голові, а інші тримають на вішалці.

Амгузинські ковалі кують кинджали. Але одні чіпляють їх до пояса, а інші вішають на гвіздок.

Андійські майстри роблять бурки. Але одні носять їх у негоду, а інші ховають у скриню.

Отак і люди. Одні завжди при ділі, в роботі, на сонці, на вітрі, а інші подібні до бурки в скрині, папахи на вішалці, кинджала на гвіздку.

Кажуть, ніби за Дагестаном стежать троє мудреців. Вони прожили довгі віки, все бачили, все знають. Один з них, вникаючи в стародавню історію, оглядаючи старовинні кладовища, розмірковуючи про птахів, що летять по небу, каже: «Були люди в Дагестані». Другий, дивлячись на сьогоднішній світ, показуючи на вогні над Дагестаном, називаючи імена відважних, каже: «Є люди в Дагестані». Третій мудрець, подумки оглядаючи майбутнє, оцінюючи той фундамент, що ми сьогодні закладаємо для майбутнього, каже: «Будуть люди в Дагестані».

На мою думку, мають рацію всі три мудреці.

Нещодавно гостем Дагестану був прославлений космонавт Андріан Ніколаєв. Заходив він і в мій дім. Моя маленька дочка спитала:

— А в Дагестані нема свого космонавта?

— Нема,— відповів я.

— А буде?

— Буде.

Буде, тому що народжуються діти, тому що ми даємо їм імена, тому що вони ростуть, простують вперед разом із країною. З кожним кроком вони дедалі ближче до своєї заповітної мети. І нехай в інших місцях кажуть про Дагестан, як ми кажемо про аул, у якому панує порядок і мир: там є людина.

НАРОД

«Скажи, Америка така ж велика країна, як і наша? У них більше населення чи в нас?»—так питала в мене моя мати 1959 року, коли я повернувся з Америки.

Уміє веселитися без шуму й дзвону,
Уміє плакати без слів в тяжку годину,
Уміє умирати без стогону й прокльону —
Такою в горах народилася людина.

Вночі, коли аул спить, може, в дощ, а може, й доброї години, лунає стукіт.

— Гей, чи є тут мужчина? Сідлай коня.

— А ти хто?

— Коли питаєш «хто», залишайся вдома. Від тебе пуття не буде.

І знову: стук, стук.

— Гей, є там мужчина в домі? Сідлай коня.

— Зараз. Я готовий.

Оце мужчина, оце горець! І поїхали вони вдвох. Стук, стук. «Є тут мужчина? Сідлай коня!» І ось їх уже не двоє, не троє, не десятеро, а сотні й тисячі. До орла прилетів орел, за людиною пішла людина. Отак і утворився народ Дагестану. Ущельні вітри колишуть колиски, гірські річки співають колискових пісень.

— Де ти був, Дингір-Дангарчу?

— В ліс ходив Дингір-Дангарчу.

Народився син — під подушку поклали кинджал. На кинджалі напис: «У батька була рука, в якій я не тремтів. Чи буде такою твоя?»

Народилася дівчинка, на колисці повісили дзвіночок з написом: «Будеш сестрою сімох братів».

Погойдуються в ущелинах колиски на вервечках, перекинутих з однієї скелі на другу. Ростуть сини, ростуть і дочки. Виріс народ Дагестану, вирости в нього вуса, можна закривувати.

І стало дагестанського народу один мільйон і сто тисяч. Поширилася про нього слава по віддалених горах, обпекла ця слава неситі серця завойовників, простяглися до Дагестану жадібні руки.

Дагестанці казали: «Дайте нам та нашим батькам і жінкам спокійно жити, сидючи біля наших домашніх вогнищ. Нас-бо й так небагато».

Вороги відповідали: «Коли вас мало, то порозрубуюмо кожного з вас надвоє, й вас буде більше».

Почалися війни.

Спалахнув, запалав Дагестан. На схилах гір, у міжгір'ях, на скелях загинуло сто тисяч найкращих синів Дагестану, наймолодших, найдужчих, найвідважніших.

Але залишився мільйон. А вітри по-давньому колихали колиски, не змовкали колискові пісні. Виросло сто тисяч нових дагестанських синів. Назвали їх іменами полеглих героїв. І тоді на Дагестан насунулося нашествя арабів.

Була велика битва, і був через ту битву великий галас. Відрубані голови котилися по міжгір'ях, наче каміння. Загинуло сто тисяч найкращих синів Дагестану. Сто тисяч воїнів, сто тисяч ратаїв, сто тисяч женихів, сто тисяч батьків.

Але залишився мільйон, і не перестали колихатися колиски, не змовкали колискові пісні:

— Де ти був, Дингір-Дангарчу?

— В ліс ходив Дингір-Дангарчу.

Виросло сто тисяч нових, і прийшов тоді з Ірану шах над шахами, смертеподібний Надір. Він збирався скорити світ, а вже з Дагестаном та з дагестанцями хотів розправитися одним ударом. «Дмухну на них та й здмухну, як порох». Поставив він намети. «Невже ці миші мають намір воювати проти моїх котів?» — так ще казав шах над шахами перед початком своєї битви. Але наприкінці її він сказав: «Усе своє військо ладен поміняти на одного їхнього героя Муртазали».

Багато красивих слів говорив шах Надір. Але волову силу визначають не з того, як він реве, а з того, як він тягне. За вітром пустили горці шаха над шахами, погнали його військо, як вітер жене попіл, рясно скропили своєю й чужою кров'ю неродючу, випалену Чохську долину. Відтоді в Ірані є приповідка: «Коли шах дурний, то він піде завойовувати Дагестан».

Я бачив у Тегерані привезений з Індії золотий трон шаха Надіра. Я бачив його здобич з різних країн, я бачив його кривий меч.

— Ця маленька річ держала в покорі й страху півсвіту,— сказали мені іранські друзі.

— Але не зуміла дотягтись до маленького Дагестану.

У Мешхеті стіни музею шаха Надіра розписані віршами прославлених поетів Ірану, що вихваляють шаха на всі лади. Але й дагестанський народ триста років співає пісню про цього шаха:

Рятуйтесь, ми вас не вб'єм у бою,
Не знищим доценту на місці,
Щоб ви розказали про втечу свою,
Залишимо вас ми для вісті.

В Ірані вважають, що шах Надір об'єднав роз'єднані народи й створив могутню Іранську державу. Може, воно й так. Але я до цього додав би, що він допоміг об'єднатися й роз'єднаним дагестанським народам, нашим серцям. Їх об'єднала загальна ненависть до шаха-завойовника.

У війні з шахом Дагестан втратив сто тисяч найкращих своїх синів. Загинули чабани, мисливці, каменярі, карбувальники, хлібороби, поети...

Але залишився мільйон. Колихалися колиски, співали пісень, джигіти умикали своїх коханих, грілися під однією буркою, обнімалися, продовжували рід Дагестану. Народилося сто тисяч нових синів і дочок, сто тисяч серпів, кинджалів, пандурів, бубнів.

Тоді почалася ще одна війна. По міжгір'ях та по кам'янистих дорогах загуркотіли гармати. По лісах на схилах гір зацюкали сокири. Заблискали багнети, зашвирили кулі.

Від Уралу до Дунаю,
Бистрої ріки,
В глиб нескореного краю
Рушили полки.

Мають-віються султани,
Як в степу ковил,
Мчать драгуни, мчать улани,
Аж збивають пил.
Ряд за рядом батальйони

Бойові ідуть,
Барабани б'ють, колони
Прапори несуть.
Батарей мідним строем
Скачуть і гримлять,
І гноти, як перед боєм,
Тліють і димлять,
І, суворими очима
Стримуючи шал,
Їх веде і в бій вестиме
Сивий генерал.
Йдуть улани; йдуть гусари
Лавами в похід,
Сунуть повагом, як хмари,
Навпростець на схід.
І Казбек ворожі зграї
Рахувать почав,
Тільки ліку їм немає —
Марно рахував.

Так, важко було їх поразити. В наших піснях співається, що доводилося виходити одному на сто. Відрубували руку — билися другою рукою, стинали голову — тіла билися далі самі, — розповідали про ту війну старі люди. Вбитими кіпцями перегороджували шляхи й міжгір'я, з високих скель стрибали на багнети. Нам казали: годі проливати кров. Чинити опір марна річ. Куди ви подінетесь? У вас немає крил, щоб злетіти в небо. У вас нема таких пазурів, щоб закопатися в землю.

Але Шаміль відповідав:

— Є крило — моя шабля. Наші пазури — наші кинджали, наші стріли.

Двадцять п'ять років билися горці на чолі з Шамилем. За тих років змінився не тільки зовнішній вигляд Дагестану, але й назви річок та міст. Авар-Койсу стала називатися Кара-Койсу, тобто Чорною річкою. З'явилися міжгір'я Смерті та Поранені скелі, уславилася річка Валерик, залишилися в народній пам'яті: тропи Шаміля, дорога Шаміля, танець Шаміля.

Трагічним вінцем війни стала гора Гуніб. На її верховині востаннє молився імам. Під час молитви в піднесену руку влучила куля. Не здригнувся Шаміль

і далі вершив свій намаз. Кров оббризкала імамові коліна й кам'яну плиту, на якій він стояв. Поранений імам довів до кінця свою молитву. Коли він підвівся, прибічні сказали йому:

— Тебе поранено, імаме.

— Ця рана — пуста. Вона заживе.— Шаміль зірвав жмут трави й заходився витирати з руки кров.— Дагестан спіливає кров'ю. Ту рану залікувати важче.

У цей найтяжчий час імам закликав на допомогу собі своїх сміливців, давно вже взятих могилою. І тих, які наклали головою на Ахульго, і тих, які загинули в Хунзаху, й тих, що залишилися лежати в кам'янистій землі, поблизу аулу Салти, і тих, що їх поховано в Гергебілі, і тих, що полягли в Дарго.

Він згадав свого одноаульця й попередника, першого імама Казі-Магомеда, згадав кульгавого Хаджі-Мурата, Алібекілава, Ахберділава та ще багатьох хоробрих. Хто без голови, хто без руки, хто з простріленим серцем, лежать вони в дагестанській землі. Війна — це означає смерть. Сто тисяч найкращих дагестанських синів.

А Шаміль, перетинаючи велику Росію, все ще твердив:

— Маленький Дагестан, маленький наш народ. Якби мені ще хоч тисячу шабель!

У Верхньому Гунібі зберігся камінь, на якому є напис: «Сидячи на цьому камені, князь Барятинський приймав полоненого Шаміля».

— Даремні були всі твої старання, вся твоя боротьба,— сказав Барятинський полоненому.

— Ні, не даремні,— відповів Шаміль.— Пам'ять про неї збережеться в народі. Багатьох кровників моя боротьба збрала, численні аули, що ворогували між собою, вона об'єднала, ті дагестанські народи, що ворогували один з одним і твердили «мій народ», «моя нація», вона злила в єдиний дагестанський народ. Чуття батьківщини, чуття єдиного Дагестану я завоював і залишаю своїм нащадкам. Хіба цього мало?

Я спитав у батька:

— Чому араби, Тімур, шах Надір ішли на нас, проливали кров, сіяли зло й ненависть? Навіщо їм був

потрібний Дагестан, схожий на вовчєня, що не спізнало ніжності й пєстоцїв?

— Я розповім тобі притчу про одного дуже багатого чоловіка,— відповів батько.— Справді, це був великий багатій. Зійшовши якось на пагорб, він побачив, що всю долину від підніжжя гір до берега моря сповнено його отарами. Не видно кінця-краю і його рогатій худобі, і табунам його баских коней. Все повітря було сповнене меканням його ягнят. І зраділо серце багатія від того, що вся земля — його земля і вся худоба на землі — теж його.

Та ось погляд багатія впав на вільну від його худоби латочку землі. І защеміло його серця, наче хтось завдав йому глибокої рани. Розгнівався багатій й гукнув грізним голосом: «Гей! Що там за латка землі, схожа на облізлу шкуру? Невже в мене не вистачає овець, щоб заповнити її?! Женіть туди отари, женіть туди стадо!»

Але найбільше любив батько розповідати про самого Шаміля.

Наприклад, про те, як Шаміль переміг відчайдушного розбійника.

Одного разу імам із своїми мюридами приїхав до якогось аулу. Старійшини аулу зустріли його вороже. Вони сказали:

— Нам набридла війна. Ми хочемо жити мирно. Якби не ти, ми б давно з царем помирилися.

— Гей ви, що були раніше горцями! Ви що ж, хочете їсти дагестанський хліб, а служити його ворогам? Хіба я порушив ваш мир і спокій? Я його обороняю.

— Імаме, адже ми теж дагестанці, проте ми бачимо, що ця війна нічого доброго Дагестанові не дає й не дасть. На самій лиш упертості далеко не заїдеш.

— Які з вас дагестанці! Живете ви справді в Дагестані, та серця у вас заячі. Вам подобається ворухити вугілля у вогнищі, коли Дагестан сходить кров'ю. Відчиніть браму! А як ні, ми відчинимо її шаблями!

Довго перемовлялися аульські старійшини з імамом, нарешті вирішили пустити його й прийняти мирно, як

високого й шановного гостя. За це Шаміль дав їм слово не вбивати в цьому аулі жодної людини й не згадувати про давні гріхи. Він спинився в саклі вірного свого кунака й жив тут кілька днів, провадячи переговори з старійшинами аулу.

На той час у самому аулі та в його околицях промишляв жахливий розбійник, велетень на зріст понад два метри. Він грабував усіх підряд, забирав зерно, худобу, коней, убивав і залякував жителів аулу. Для нього не було нічого святого. Аллах, цар, імам були для нього порожні слова.

Тоді старійшини аулу звернулися до Шаміля з проханням:

— Імаме, звільни нас від цього розбійника.

— Але що я маю з ним зробити?

— Вбити, імаме. Вбий його. Він же сам убивця.

— Я дав слово вашому жамаатові не вбивати в цьому аулі жодної людини. Слова треба додержувати.

— Імаме, знайди засіб, звільни нас від лиходія!

Через кілька днів Шамілеві мюриди оточили розбійника, спіймали й зв'язали його, а, привівши в аул, посадовили в підвал. Щоб покарати розбійника за його злочини, зібрався спеціальний суд-диван. Ухвалили виколоти розбійникові очі. Після виконання вироку його, вже осліпленого, знову посадовили в підвал, під замок.

Минуло кілька днів. Якось уночі, на світанку, коли Шаміль спав міцним сном, в його кімнаті зчинився шум і гуркотнеча. Імам підхопився, оглядівся. Бачить, через розтриті сокирою двері на нього насувається гора — звіроподібна людина, схожа на дева. Страховище ричало й вивергало прокляття. Імам зрозумів: розбійникові якимсь чином пощастило втекти з-під замка й тепер він прийшов помститися.

Велетень насувався, скрегочучи зубами. В одній руці він тримав величезний кинджал, у другій сокиру. Імам теж схопив свій кинджал. Він покликав мюридів, але розбійник встиг зарубати їх. Аул спав. Ніхто не чув імамового заклик.

Відступаючи, Шаміль ловив зручну мить, щоб напасти на супротивника, а той сліпма кидався туди й сюди, стрибав і махав сокирою. Потропив усе, що було в кімнаті.

— Де ж ти, сміливцю, про якого розповідають книжки? — кричав велетень. — Де ти ховаєшся? Іди, зв'язи мені руки, спіймай мене, повиколой мені очі.

— Я тут! — голосно гукнув імам і тут-таки відскочив набік. Сокира врізалася глибоко в стіну саме в тому місці, де мить тому стояв Шаміль. Відтак імам приловчився й стрибнув на ворога. Але той був дужчий і лютіший. Кидаючи й жбурляючи Шаміля, він кілька разів його поранив. Але спритність і швидкість щоразу рятували Шаміля, і йому вдавалося уникнути смертельного поранення. Боротьба тривала близько двох годин. Нарешті розбійник схопив Шаміля, підніс над головою й хотів бехнути його об підлогу, а тоді відрубати голову. Але піднесений у повітря Шаміль спромігся кілька разів ударити розбійника кинджалом по голові. Велетень раптом ослаб, схилився, захитався і впав, як мурована вежа. Кинджал випав у нього з рук. Вранці обох знайшли в калюжі крові. Виявилося, що в Шаміля було дев'ять ран, і йому ще цілий місяць довелося лікуватися в тому аулі.

Шамілева боротьба із зовнішнім супротивником багато чим нагадувала цю бійку. Супротивник у незнайомих йому горах іноді діяв мовби наосліп. А Шаміль спритно ухилявся від ударів і зненацька нападав то збоку, то ззаду.

У кожного горця є, мабуть, свій образ Шаміля. Я теж бачу його по-своєму.

Він ще молодий. На пласкій скелі Ахульго, припавши на коліна, він підніс до неба руки, щойно омиті хвилиною аварської Койсу. Рукава черкески засукані. Губи шепочуть якесь слово — дехто запевняє, що, коли під час молитви він шепотів «аллах», чулося людям «свобода», а коли він шепотів «свобода», чулося людям «аллах».

Він уже старий. На березі Каспію він навіки про-

щається з Дагестаном. Він полонений білого царя. Він зійшов на скелю й дивиться на бурхливі води Каспію. Губи його замість «аллах» і «свобода» шепочуть «прощай». Кажуть, що в той час на щочах його бачили краплини вологи. Але ж Шаміль ніколи не плакав. Можливо, це були морські бризки.

І все ж найяскравіше уявляв я його собі з батькової розповіді в тісній саклі сам на сам з розлюченим розбійником, у тривалій і кривавій боротьбі.

З Хаджі-Муратом у них був то мир, то розбрат. Багато легенд є про них, багато бувальщин.

Підвищивши Хаджі-Мурата в сан наїба, Шаміль відрядив його до хайдакців і табасаранців, щоб повернути їх на свій бік, певніше, щоб втягнути їх у війну. Імам сподівався, що Хаджі-Мурат діятиме переконанням. Проте новий наїб запровадив у Хайдаку та в Табасарані порядок батога й вогню. Якщо хтось наважувався заїкнутися про закон, Хаджі-Мурат показував кулака й казав: «Ось ваш закон. Я Хаджі-Мурат з Хунзаха. Я і є для вас найвищий закон».

До Шаміля дійшли чутки про жорстокість Хаджі-Мурата. Він відрядив гінця й викликав наїба до себе. Той повернувся з великою здобиччю. Його загін гнав поперед себе череди рогатої худоби, отари овець, табуни коней. Сам Хаджі-Мурат тримав поперек сідла викрадену красуню.

— Ассалам алейкум, імаме! — привітав Хаджі-Мурат свого вождя, сходячи з коня.

— Ваалейкум салам, наїбе. З приїздом тебе. З чим хорошим приїхав?

— Не з порожніми руками. Є срібло, є отари, є коні, є килими. Добре тчуть килими в Табасарані.

— А красуні не знайдеться?

— Є й красуня. Та ще ж яка! Для тебе привіз, імаме.

Воїни якийсь час дивилися один одному у вічі. Потім Шаміль сказав:

— Скажи, з цією красунею я піду воювати, чи як? Мені потрібні не вівці, а люди. Мені потрібні не коні, а вершники. Ти позабирав у людей худобу. Але цим

ти поранив їхні серця й відвернув їх від нас. Вони повинні були стати нашими воїнами, замінити вбитих і поранених. А ким їх тепер замінити? Хіба сталося б з нами те, що сталося в Салти й Гергебілі, якби хайдакці й табасаранці були з нами? І хіба допустимо, щоб одні дагестанці розоряли інших дагестанців?

— Імаме, але інакшої мови вони не розуміли.

— А ти постарався сам зрозуміти їхню мову? Якби ти зрозумів, то обійшлося б без батога й без вогню. Хіба мої наїби розбійники?

— Імаме, я — Хаджі-Мурат з Хунзаха!

— Я теж — Шаміль з Гімри. А Кебед-Магомед з Телетля, а Гусейн з Чиркея. Ну то й що з того? Аварці, хіндалаяльці, кумики, лезгини, лаки, пограбовані тобою хайдакці й табасаранці — всі ми сини одного Дагестану. Ми повинні розуміти один одного. Адже ми — пальці однієї руки. Для того щоб вийшов кулак, усі пальці повинні міцно-міцно стулитися. За хоробрість спасибі тобі, Хаджі-Мурате. За це ти гідний будь-якої нагороди. Твою голову увінчано чалмою. Але тепер я тебе не схвалюю.

— Коли інші в таких самих чалмах грабували, ти нічого їм не казав, імаме. А тепер, хоч би де грім загромить, усе на мою голову.

— Я знаю, кого ти маєш на увазі, Хаджі-Мурате: Ахбердилава, мого сина Казі-Магомеда, ба навіть мене самого. Але Ахбердилава пограбував у Моздоку нашого ворога. Я позабрав добро у ханів, які не хотіли йти разом із нами й навіть намагалися протистояти нам. Ні, Хаджі-Мурате. Щоб бути наїбом, не досить мати сміливе серце та гострий кинджал. Треба мати ще й хорошу голову.

Такі суперечки часто виникали між Шамілем і Хаджі-Муратом. Поголос роздував і перебільшував цей розбрат. І кінець кінцем люта ворожнеча роз'єднала їх. Хаджі-Мурат покинув Шаміля, пішов на другий бік, позбувся голови. Тіло його поховане в аулі Нуха. Знаменний поділ: голова дісталася ворогові, а серце залишилося в Дагестані. Яка доля!

ГОЛОВА ХАДЖІ-МУРАТА

Відрубану я бачу голову
І чую бойовища гули,
А кров по каміннячю голому
Тече і зрошує аули.

Шаблі, нагострені джигітами,
Злітають з піхов під бескиди,
І мчать над прірвами розкритими
Кавказу віддані мюриди.

Спитав я голову скривавлену:
«Чия ти? Як ганьбою вкрилась?
Як, можновладна і уславлена,
На чужині ти опинилась?»

І мертві губи розтулилися:
«Я голова Хаджі-Мурата,
Та я з плечей його скотилася,
Бо, честолюбна і пихата,

Заносилась... Шляхи не краці я
В житті своєму обирала...»
Признання голови пропашої
Я слухав, і в думках зринало:

Стежинами, крізь даль простертими,
У горах роджені мужчини,
Повинні і живими й мертвими
Ми повертати на вершини.

Вислали імама з Дагестану. Набудували фортець з амбразурами на всі боки. Гармати й рушніці дивляться з амбразур. Вони хоч і не стріляють, але мовби кажуть: «Сумирно сидіть, горці, поведітьсе добре й тихо».

Печальна доля племені цих гір,
Не знають долі ріки, звірі, птиці,
Путі нема, здасться, на простір,
І тільки в смерті — вихід із темниці.

«Земля дикунів»,— сказав один губернатор, виїжджаючи з Дагестану. «Вони живуть не на землі, а в безодні»,— писав другий.

«Цим диким туземцям і та земля, що є в них,— зайва»,— запевняв третій.

Але навіть у той глухий час лунали голоси Лермонтова, Добролюбова, Чернишевського, Бестужева-Марлінського, Пирогова... Так, були в царській Росії люди, які розуміли душу горця і які сказали добрі слова про народ Дагестану. О, якби горці могли тоді зрозуміти їхню мову!

Вічний сніг в Дагестані на горах,
Ніч довічна над ним і пільма,—

сказав колись Сулейман Стальський, дивлячись на рідну землю.

«Відколи Дагестан посадовили в темницю, всі місяці року мають по тридцять одному дню»,— писав колись мій батько.

«Гори, ми з вами сидимо в підвалі»,— сказав колись Абуталіб.

«Від такого горя й тур сумує в горах»,— співала колись Анхіл Марин.

«Про цей світ і думати нічого. В кого жирніші хінкали, в того більше й слави»,— махнув рукою Махмуд.

«Щастя нема ніде»,— дійшов висновку, з'їздивши увесь світ, кубачинець Ахмед Мунгі.

Але Ірчі Казак писав: «Мужчина Дагестану скрізь повинен залишатися мужчиною Дагестану».

Але той самий Батирай писав перед смертю: «Нехай у хоробрих не народжуються боязкі сини».

Але той же Махмуд співав:

Якщо тут заблукає у горах один,
У тумані стежину чи смерть знайде він.

Але той же Абуталіб сказав: «Цей світ от-от заgrimить. Нехай же він заgrimить гучніше».

І настав час — пролунав грім. Грімнуло далеко й не одразу докотилося до Дагестану, але все вже було поділене на дві частини зримою червоною рисою: історія, долі, життя кожної людини, все людство. Гнів і любов, думки, мрії — все поділилося надвоє.

— Заgrimіло!

— Де заgrimіло?

— По всій Росії.

— Що заgrimіло?

- Революція.
- Чия революція?
- Дітей трудового народу.
- Її мета?
- «Хто був нічим, той стане всім».
- Її колір?
- Червоний.
- Її пісні?
- «В Інтернаціоналі здобудем людських прав».
- Її армія?
- Усі голодні й знедолені. Велика армія труда.
- Її мова, нація?
- Всі мови, всі нації.
- Її глава?
- Ленін.
- Що каже революція горцям Дагестану? Перекладіть нам.

Герої й співці переклали на всі наріччя Дагестану мову революції:

«Віками пригноблені народи Дагестану! У наші доми, на наші лани звивистими гірськими стежками прийшла Велика революція. Слушайте її й служіть їй. Вона каже вам слова, яких ви ніколи не чули. Вона каже:

— Брати! Нова Росія подає вам свою руку. Приймайте її, сплітайтеся з нею в міцному рукостисканні, в ній ваша сила і ваша віра.

— Діти ущелин та гір! Відчиняйте вікна у великий світ. Починається не день новий, а нова доля. Ідіть назустріч цій долі!

— Тепер ви не повинні згинати спину перед сильними. Віднині на вашого коня не сяде чужий. Тепер ваші коні — ваші коні, ваші кинджали — ваші кинджали, ваші лани — ваші лани, ваша свобода — ваша свобода».

Так переклали мову «Авроры» на мови народів Дагестану. Її переклали Махач, Уллубій, Оскар, Джелал, Казі-Магомед, Магомед-Мірза, Гарун та інші мюриди революції, які добре знали злигодні Дагестану.

І рушив Дагестан назустріч своїй долі. Горці прийняли колір і пісні революції. Але злякалися її вороги. Це над їхніми головами загримів грім, під їхніми ногами захиталася земля, перед ними завирувало море, за їхніми спинами пообвалювалися скелі, задвигтів і розвалився старий світ. Розверзлася глибока безодня.

— Дайте руку! — заволали вороги революції, що називали себе друзями Дагестану.

— Ваші руки в крові.

— Стривай, не йди, озирнись, Дагестане!

— А чого озиратися, що позаду? Злидні, обман, темрява й кров.

— Маленький Дагестане! Куди ти?

— Шукати велике.

— Опинишся ти, як маленький човник у великому океані. Загинеш. Зникнуть твоя мова, твоя релігія, твої адати, твоя папаха, твоя голова! — погрожували вони.

— Я звик ходити вузенькими стежками. Тепер, на широкій путі, невже зламаю ногу? Надто довго я шукав цю путь. Жодна волосинка не впаде з моєї голови.

— Дагестан — віровідступник. Він гине. Врятуйте Дагестан! — каркали круки, вили вовки. Кричали, просили, погрожували, вбивали, обдурювали. Хто лиш не кидав камінь у засвічений ліхтар! Хто лиш не намагався спалити великий міст! Прапор заступав прапор, розбійник заступав розбійника. Наче шубу холодної зимової ночі, тягли один з одного, шматували на клапті маленький Дагестан. А він метався, мов тур, звільнений від цепу. Кожен з жадібністю хижака кинувся ловити його для себе. Які лиш мисливці не стріляли в нього!

«Я — імам Дагестану Нажмудин Гоцинський! Мене обрав народ біля Андійського озера. Моя шабля шукає папаху, увінчані червоним клаптем матерії!»

«Брати по релігії, мусульмани! Ідіть за мною. Це я підніс зелений прапор ісламу», — так проголошував гучним голосом інший хижак — Узун-Хаджі.

«Поки я не настромлю на жердину голову останнього

більшовика й не виставлю її на найвищій горі Дагестану, я не повішу свою зброю на гвіздок!» — галасував князь Нухбек Тарковський.

Саме того року в аулі Хунзах спорудив собі палац полковник царської армії Кайтмаз Аліханов. Він покликав одного горця, щоб показати йому нове житло. Задоволений з себе й з палацу, Кайтмаз спитав:

— Ну що, гарний мій палац?

— Для вмираючої людини аж надто гарний,— відповів горець.

— Навіщо мені вмирати?

— Революція...

— Її я в Хунзах не пущу! — сказав полковник Аліханов і вихопився на білого скакуна.

«Я Саїдбей — рідний внук імама Шаміля. Прийшов сюди від турецького султана, щоб з допомогою його аскерів визволити Дагестан», — так заявив один зайда, а з ним були всілякі турецькі паші та беї.

«Ми — друзі Дагестану», — кричали інтервенти, і на землі Дагестану висадився британський десант.

«Дагестан — це ворота Баку. І я на цих воротах повішу міцний замок!» — вихвалявся полковник царської армії Бічерахов і зруйнував Порт-Петровськ.

Багато було непрошених гостей. Чия тільки брудна лапа не шматувала сорочку на грудях Дагестану! Які прапори тут не промелькнули! Які лиш вітри не крутилися! Які лиш хвилі не розбивалися об каміння!

«Якщо ти не скорися, Дагестане, ми скинемо тебе в море й утопимо в ньому!» — погрожували зайди.

У той час батько мій писав: «Дагестан скидається на тварину, яку зусібіч клюють птахи».

Була стрілянина, був вогонь, була кров, диміли скелі, горів хліб, руйновано аули, косили людей хвороби, фортеці переходили з рук у руки. І тривало все це чотири роки.

«Продавши поле, купували коня, продавши корову, купували шаблю», — казали тоді горці.

Іржали коні, гублячи вершників. Круки клювали очі вбитих.

Батько порівнював тогочасний Дагестан з каменем, по якому з шумом протекли води безлічі різних річок. А мати порівнювала його з рибою, що пливе проти течії багатьох бурхливих потоків.

Абуталіб згадує: «Яких лиш зурначів не бачила наша країна!» Сам він був зурначем партизанського загону.

Тепер перами пишуть ту повість, ту історію, яку було вже написано шаблями. Тепер, вивчаючи ті дні, зважують на терезах і славу, й подвиги. Оцінюючи героїв, учені між собою сперечаються, можна навіть сказати, воюють.

Але герої відвоювалися. І мені, далебі, байдуже, хто був перший, хто другий, а хто третій. Важливе інше: революція вклала свій кинджал у піхви, полою черкески стерши кров останнього вбитого ворога. І горець з цього кинджала вже викував серп. Свій гострий багнет він застромив між камінням на схилі. Налягаючи на чепіги, він заходився орати свою землю, погейкуючи, погнав своїх волів, навантажив на гарбу сіно з свого поля.

Водрузивши червоний прапор на верховині гори, Дагестан підкрутив вуса. З чалми лжеімама Гоцинського він зробив опудало, а самого імама покарала революція. Перед судом заволав Гоцинський: «Білий цар залишив Шамілеві життя. Волосинки не впало з його голови. Чому ж ви мене вбиваєте?»

Дагестан і революція йому відповіли: такому, як ти, Шаміль теж зігнув би голову, він казав: «Зрадникові краще бути в землі, ніж на землі». Так, кара відбулася, і жодна гора не здригнулася, ніхто не заплакав, ніхто не поставив на його могилі кам'яного надгробка.

Через Цунтинські ліси втік на своєму білому коні Кайтмаз Аліханов. Утекли з ним і двоє його синів. Але їх наздогнали червоні партизанські кулі. Білий полковників кінь, понуро кульгаючи на одну ногу, повернувся в фортецю Хунзах.

— На неправильний шлях спрямували вони тебе,— сказав бідолашній тварині Муслім Атаєв.— І Дагестан хотіли спрямувати таким же шляхом.

Прогнали й Бічерахова. У хвилях Каспію потонули його розпорошені загони. «Амінь»,— сказали хвилі, змикаючись над ними. «Амінь,— сказали й гори,— нехай у пекло попадуть ті, хто на землі творив пекло».

У Стамбулі я пішов на базар. Колишні аварці, оточивши мене, показали мені там одного старого, який ішов крізь натовп. Він був схожий на лантух, з якого висипали зерно.

— Це — Казінбей.

— Який Казінбей?

— Той, що приходив у Дагестан із султановими військами.

— Невже він ще живий?

— Тіло, як бачите, ще живе.

Нас познайомили.

— Дагестан... Знаю я цю країну,— сказав дряхлий старий.

— Вас у Дагестані теж знають,— сказав я.

— Так, я там був.

— Ще приїдете? — спитав я навмисне.

— Більше не приїду,— сказав він і посліпив за свій прилавок.

Невже цей дрібний крамар на стамбульському базарі забув, як він у Касумкенті просто в полі вбив трьох мирних хліборобів? Невже він не згадав скелю в горах, з якої кинулася юна горянка, аби лиш не попасти в лабеті його яничарів? Невже не згадав цей крамар, як до нього з саду привели хлопчика, в якого він забрав вишню й кісточкою плюнув йому просто в око? Та, в кожному разі, не забув він, як тікав у самій білизні і як горянка гукнула йому вслід: «Гей, ви забули папаху!»

Втекли з Дагестану грабіжники. Втекли британські десантники. Втік Казінбей. Утік Саїдбей, внук Шаміля.

— Де тепер Саїдбей? — спитав я в Стамбулі.

— Поїхав у Саудівську Аравію.

— Чого?

— У торговельних справах. Там у нього є трохи землі.

Торговці! Не довелося вам торгувати в Дагестані. Революція сказала: «Базар закрито». Кривавою мітлою повимітала вона з гірської землі всю нечисть. Тепер лише миршаві тіла «оборонців і визволителів Дагестану» блукають десь по чужих краях.

Кілька років тому в Бейруті відбулася конференція письменників країн Азії та Африки. Мене теж відрядили на цю конференцію. Доводилося іноді виступати не тільки на конференції, але й по інших місцях, куди нас запрошували. На одному такому вечорі я розповідав про свій Дагестан, про його людей, звичаї, читав вірші різних дагестанських поетів і свої.

Після вечора на сходах мене зупинила молода вродлива жінка.

— Пане Гамзатов, можна поговорити з вами, чи не приділите ви мені трохи часу?

Ми пішли вечірніми вулицями Бейрута.

— Розкажіть про Дагестан. Будь ласка, все,— просила мене моя несподівана супутниця.

— Але ж я щойно розповідав цілісіньку годину.

— Ще, ще!

— А що вас цікавить найбільше?

— О, все! Все, що стосується Дагестану.

Я почав розповідати. Ми брели навмання. Не даючи мені закінчити, вона просила:

— Ще, ще!

Я розповідав.

— Прочитайте свої вірші аварською мовою.

— Але ж ви нічого не зрозумієте.

— Дарма.

Я читав вірші. Чого не зробиш, коли просить молода вродлива жінка. До того ж у її голосі відчувалася така щира цікавість до Дагестану, що неможливо було відмовити.

— А чи не заспіваєте ви аварської пісні?

— О ні. Співати я не вмю.

«Зараз примусить танцювати»,— подумалося мені.

— Хочете, я вам заспіваю?

— Зробіть ласку.

У цей час ми вийшли до моря, зелено-освітленого яскравим місяцем.

І ось у далекому Бейруті невідома мені красуня якоюсь незрозумілою мовою заспівала для мене дагестанську пісню «Далалай». Але коли вона заспівала другу пісню, я зрозумів, що вона співає кумицькою мовою.

— Звідки ви знаєте кумицьку мову? — здивувався я.

— На жаль, я її не знаю.

— Але пісня...

— Цієї пісні мене навчив мій дідусь.

— Він що, був у Дагестані?

— Так, бував.

— Давно?

— Бачите, мій дід — Нухбек Тарковський.

— Полковник? Де він тепер?

— Жив у Тегерані. Цього року помер. Вмираючи, він увесь час просив мене співати цієї пісні.

— Про що вона?

— Про перелітних птахів... Він мене навчив ще й танцювати один дагестанський танець. Дивіться!

Жінка вся заяснила, мов молодий місяць, руки її легко злетіли вгору, й вона пішла по колу, наче лебідь по озеру.

Потім я попросив її ще раз заспівати пісню про перелітних птахів. Вона переклала мені й слова. Прийшовши в готель, я з пам'яті записав пісню, але вже переклавши на аварську мову.

...Так, у Дагестан прийшла весна. Але я все думаю: яке відношення має князь Нухбек Тарковський до цієї пісні про перелітних птахів? Навіщо це йому, живучи в шахському Тегерані, згадувати сонце червоних гір, йому, полковникові, що втік від революційного краю й від помсти Дагестану? Як він міг тужити за батьківщиною?

Спочатку, живучи в Ірані, Тарковський казав: «Те, що сталося зі мною і з Дагестаном, — помилка долі, і я повернусь туди, щоб виправити цю помилку». Він

і разом з ним інші емігранти щодня ходили на берег Каспію, щоб дізнаватися про новини з Дагестану. Але кожного разу вони бачили, що на щоглах кораблів, які пливають по Каспію, мають червоні прапори. Восени, дивлячись на птахів, що летять з півночі, засмучена його дружина співала пісень. Співала вона й цієї пісні про перелітних птахів. І спочатку князеві Тарковському ця пісня не подобалася.

Спливали роки. Повиростали діти. Постарів полковник. Він зрозумів, що навіки позбавлений Дагестану. Він зрозумів, що Дагестанові визначено іншу долю, що країна ця сама обрала для себе єдиний і правильний шлях. І тоді перестарілий князь теж заспівав пісню про перелітних птахів.

Батько казав:

— Дагестан не піде з тими, хто не пішов з Дагестаном.

Абуталіб додавав:

— Хто сів на чужого коня, той швидко впаде. Наш кинджал не пасує до чужого крою одягу.

Сулейман Стальський писав:

«Я був подібний до клинка, закопаного в землю. Радянська влада витягла мене, відчистила од іржі, і я заблищав».

Батько ще казав:

— Хоч ми й завжди були горцями, та тільки тепер зійшли на верховину гори.

Абуталіб додавав:

— Дагестан, виходь з підвалу!

Моя мати співала, колишучи колиску:

Спи спокійно, в Дагестані мир,
Пострілів не чути серед гір.

— Лютий місяць найкоротший, а який він важливий,— казав також Абуталіб,— в лютому скинули царя, в лютому утворилася Червона Армія, в лютому Ленін прийняв делегацію горців.

В той час у далекому аулі Ругуджаб жінки склали пісню про Леніна:

Ти перший прийшов і людьми нас назвав,
Ти зброю звитягну у руки нам дав.
Як гуси, почувши орла, розлітаються пріч,
Від Леніна-сонця імлиста розвіялась ніч.

У маленького народу велика доля. Співають дагестанські птахи. Лунають слова синів революції. Про них говорять діти. Імена їхні викарбувано на надгробках. Але могили деяких героїв невідомі.

Я люблю тихої ночі блукати вулицями столиці Дагестану. Коли читаю назви вулиць, мені здається, знову засідають ревкоми республіки. Махач Дахадаєв! Чую я його голос: «Ми — борці революції. Мови наші, імена наші, характери наші — різні. Але у всіх нас є одне спільне: відданість революції й Дагестанові. Ніхто з нас не шкодуватиме ні крові, ні життя заради революції й Дагестану».

Махача вбили розбійники із загону князя Тарковського.

Уллубій Буйнакський. Чую його голос: «Вороги мене вб'ють. Уб'ють вони й моїх друзів. Але стиснуті в єдиний кулак, наші пальці ніякому ворогові не вдасться розтиснути. Цей кулак важкий і певний, бо його стиснули лиха Дагестану та ідеї революції. Він схопить за горло гнобителів. Знайте це».

Молодого дагестанського комуніста, двадцятивосьмирічного Уллубія вбили денікінці. Вони вбили його в пустелі. Тепер там ростуть маки.

Чую я голос Оскара Лещинського, Казі-Магомеда Агасієва, Гаруна Саїдова, Алібека Богатирьова, Сафара Дударова, Солтан-Саїда Казбекова, батька й сина Батирмурзаєвих, Омарова-Чохського... Їх багато, вбитих. Але кожне ім'я — це вогонь, зірка, пісня. Всі вони герої, що залишилися вічно молодими. Вони наші, дагестанські Чапаєви, Щорси, Шаумяни. Вони загинули в Ахтах, у міжгір'ї Ая-Кака, біля Касумкентського потоку, за стіною Хунзахської фортеці, в спаленому Хасавюрті, в стародавньому Дербенті. В Араканському міжгір'ї нема каменя, не зрошеного кров'ю дагестанських комісарів. У Мочохських кряжах було розстав-

лено пастку для загону Богатирьова. Бачили кров Темір-Хан-Шура, Порт-Петровськ і всі чотири Койсу. В них тепер кидають квіти в пам'ять полеглих. Загибло сто тисяч дагестанців — комуністів та партизанів. Але інші народи дізналися про Дагестан. Мільйони друзів простягли руки червоному Дагестанові. Спізнавши тепло цих дружніх рук, дагестанці сказали: «Тепер нас немало».

Війна не народжує людей. Але в огні революційних боїв народився новий Дагестан.

13 листопада 1920 року було скликано Перший надзвичайний з'їзд дагестанських народів. На з'їзді від імені уряду РРФСР виступав Сталін. Він оголосив автономію в країні гір — Дагестані. Нове ім'я, нова путь, нова доля.

Незабаром дагестанський народ одержав подарунок. Ленін надіслав свою фотографію з написом: «Червоному Дагестанові». Кубачинські злотоковалі та унцукульські червонодеревці створили небачену рамку для цього портрета. Того ж року з махачкалинського порту виїшов новий пароплав «Червоний Дагестан». Але й сам Дагестан скидався тепер на могутній корабель, що виїшов у велике нове плавання.

«Ранкова зірка». Так назвали перший дагестанський журнал. Настав у Дагестані ранок. Відчинилися вікна в широкий світ.

У тяжкі дні громадянської війни, коли в горах хазайнували загони Гоцинського, мій батько одержав листа від однокашника по медресе.

У листі колишній співучень розповідав про Нажмутдіна Гоцинського та про його війська. Наприкінці листа батько прочитав: «Нажмутдін незадоволений з тебе. Мені здалося, що він дуже хотів би, щоб ти звернувся до гірської бідноти з віршами, де розповів би правду про імама. Я заповзявся зв'язатися з тобою й обіцяв йому, що ти це зробиш. Прошу тебе, виконай мою просьбу та імамові бажання. Нажмутдін жде твого слова».

Батько відповів: «Якщо ти заповзявся це зробити,

то ти й пиши вірші про Нажмутдіна. Щодо мене, то я не маю наміру прокладати воду до його млина. Вассалам, вакалам...»

В той самий час більшовик Магомед-Мірза Хізроев викликав батька в Темір-Хан-Шуру й запропонував співробітничати в газеті «Червоні гори». У цій газеті й опубліковано батьків вірш «Звернення до гірської бідноти».

Батько писав про новий Дагестан, він співробітничав у газеті «Червоні гори». Минав час. У Магомеда-Мірзи Хізроева народилася дочка. Покликали батька, щоб він вибрав їй ім'я. Високо піднісши дівчинку, батько проголосив:

— Загъра!

«Загъра» — це означає зірка.

Народжувалися нові зірки. Росли діти, називані іменами полеглих героїв. Увесь Дагестан став схожий на велику колицу.

Каспійські хвилі співали йому колискових пісень. Величезна країна схилилася над Дагестаном, як над дитиною.

А мама співала тоді пісень про ластівок, про трави, що проростають з-під каміння, про квіти, що квітнуть восени. Під ці колискові наспіви виросло в нашому домі троє синів та одна дочка.

І знову виросло в Дагестані сто тисяч синів та дочок. Повиростали хлібороби, скотарі, садоводи, рибалки, каменярі, карбувальники, агрономи, лікарі, вчителі, інженери, поети, артисти. Попливли кораблі, полетіли літаки, засяяли небачені донині лампи.

— Тепер я став хазяїном великого багатства,— сказав Сулейман Стальський.

— Тепер я відповідаю не тільки за аул, а й за всю країну,— сказав мій батько.

— Пісні мої, летіть у Кремль! — вигукнув Абуталіб. Нові покоління створювали нові риси народу.

Велика Країна Рад — могутнє дерево. Дагестан — гілка на ньому.

І от, щоб це дерево викорчувати, щоб спалити його стовбур та його гілля, напали на нас фашисти.

Того дня життя мало йти своєю чергою. У Хунзаху — недільний базар. У фортеці — виставка досягнень сільського господарства району. Загін молоді пішов штурмувати верховину Сідло-гори. Аварський театр готував до постановки п'єсу мого батька «Скриня злигоднів». Увечері мала відбутися прем'єра.

Але вранці відкрилася така скриня злигоднів, що всі інші злигодні довелося забути. Вранці почалася війна.

Одразу ж потяглися з різних аулів вервечки мужчин та юнаків, учора ще мирних пастухів та хліборобів, а сьогодні оборонців Батьківщини. Старенькі бабусі, діти й жінки стояли на покрівлях усіх дагестанських аулів і довго дивилися велід тим, що йшли. І йшли надовго, багато хто назавжди. Тільки й чути було:

— Прощавай, мамо.

— Бувай здоровий, батьку.

— До побачення, Дагестане.

— Щасливої дороги вам, діти, повертайтеся з перемогою.

З Махачкала, мовби відокремлюючи гори від моря, йдуть та йдуть поїзди. Вони вивозять молодість, силу, красу Дагестану. Ця сила знадобилася всій країні. Раз у раз було чути:

— До побачення, кохана.

— Прощавай, дружино.

— Не покидай мене, я хочу з тобою.

— Повернемося з перемогою!

Йдуть поїзди. Безнастанно йдуть поїзди.

Згадую рідне педучилище. Біля братської могили полеглих за революцію вишикувався полк дагестанських кіннотників. Полком командує червоний партизан, уславлений Кара Караєв. Суворі, зосереджені обличчя. Полк приймає присягу.

Дев'яностолітній горець виголошує перед полком промову.

— Шкода, що мені сьогодні не тридцять років. Але я теж можу вирушити разом з трьома синами.

Потім з'явилися: ескадрилья винищувачів «Дагестан», танкова колона «Шаміль», бронепоїзд «Комсомол Дагестану». Батьки й діти воюють в одній лаві. Воїнська доблесть знову засвітилася над горами. Браслети, сережки, пояси, каблучки, подарунки женихів, чоловіків та батьків, срібло й золото, коштовне каміння, старовинне мистецтво Дагестану наші жінки віддали великій країні, щоб вона кувала перемогу.

Атож, пішов на фронт Дагестан. Він воював разом з усією країною. В кожній військовій частині, у моряків, у піхотинців, у танкістів, у льотчиків, у артилеристів — скрізь можна було зустріти дагестанця: стрільця, пілота, командира, партизана. З усіх обширних фронтів надходили до маленького Дагестану скорботні листи.

У нашому аулі Цада сімдесят сакль. Майже стільки ж юнаків пішло на війну. Мама казала під час війни: «Я часто бачу уві сні, ніби всі наші цадинські хлопці збираються на Нижній поляні». Іноді, побачивши зірку на небі, вона казала: «Мабуть, ту зірку бачать зараз і наші аульські хлопці десь біля Ленінграда». Коли з півночі прилітали до нас перелітні птахи, моя мама питала: «Чи не бачили ви наших цадинських хлопців?»

Горянки, читаючи листи, слухаючи радіо, зачували напам'ять незрозумілі й важкі для них слова: Керч, Брест, Корсунь-Шевченківський, Пловшти, Констанца, Франкфурт-на-Майні, Бранденбург. Надто плуталися горянки в двох назвах — Бухарест та Будапешт, дивуючись, що це різні міста.

Так, де лиш не побували юнаки з аулу Цада!

У сорок третьому році ми з батьком поїхали до міста Балашова. Там у госпіталі помер мій старший брат. На березі маленької річки ми знайшли могилу й прочитали напис: «Магомед Гамзатов».

Батько посадив на могилі деревце, російську березу. Він сказав: «Розширилося тепер наше цадинське кладовище. Великим тепер став наш аул».

ЦАДИНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ

Цадинське кладовище...

У домовинах,
Сусіди мої, лежите ви, де тьма.
Вернувся додому, до вас я з чужини,
А вам вороття в рідну саклю нема.

І друзів лишилось в Цада небагато.
І звузилося коло моєї рідні.
Племінниця — доня найстаршого брата,—
І та ось не вийшла назустріч мені.

Скажи, що тебе довело до могили?
Проходить повз тебе котрий уже рік,
Однолітки школу давно вже скінчили,
А ти п'ятикласниця досі й навік.

А це що за диво?.. Яв'я чи омана,
Чи справді це спів односельця мого?
Співає журливо зурна Біяслана,
І пісня летить від могили його.

І бубон дружка його Абусамата
Дзвінкими ударами б'є з далини.
І видиться знову весілля чи свято,
Де грають-співають невтомно вони.

Та ні!.. Поселенці тут не з галасливих,
Кого не поклич — не розбудиш від снів.
Цадинське кладовище — край мовчазливих,
Ти — сакля остання моїх земляків.

Ростеш ти... Що далі, то більше тіснитись
Судилося плитам надгробним твоїм.
Я знаю, у межах твоїх оселитись
Колись доведеться й мені, як усім.

Ведуть вусібіч нас дороги, одначе
Сюди прийде кожен із нас все одно,
Та я багатьох тут цадинців не бачу,
Хоч знаю — нема їх на світі давно.

Солдат молодих і старих ветеранів
Не вдома спіткала кромішна п'ятьма.
Де ліг ти у землю, Ісхак Біясланов,
Де ти, мій куначе, Гаджі-Магома?

Де вас поховали, брати мої бідні?
Я знаю, на зустріч надії нема,
Та ваших могил не знайду я тут, рідні,
Іх тут, на кладовищі нашім, нема.

Далеко вмирили ви в холод чи в спеку,
Далеко ходили ви в смертні бої...
Цадинське кладовище, як ти далеко
Занесло могили й надгробки свої!

Тепер по краях, де морози й де жарко,
Де сонце пече й де хуртечі ревуть,
Квітчають могили твої не аварки,
І шану належну їм всі віддають.

У нас в аулі в сільраді на стіні висіла під час війни велика карта. Тоді по всій країні багато висіло таких карт. Звичайно на них червоними прапорцями позначали лінію фронту. На нашій карті теж були прапорці, але позначали вони інше, їх було увіткнуто в тих місцях, де загинули наші цадинці. Багато було прапорців на карті. Стільки ж, скільки й материнських сердець, пораниених цими гострими шпильками.

Так, виявилось, що не маленьке цадинське кладовище, виявилось, що не маленький наш аул.

Засмучені матері ходили до ворожок, ворожки заспокоювали горянок: «Ось дорога. Ось вогонь. Ось перемога. Повернеться до тебе твій син. Настане мир і спокій».

Хитрували ворожки. Але щодо перемоги вони не помилились. На стіні рейхстагу серед інших є й такий напис, вирізаний багнетом: «Ми з Дагестану».

Знову старики, жінки й діти стояли на покрівлях сакль і дивилися вдалину. Але тепер вони не проводжали, а зустрічали своїх орлів. На гірських дорогах не було вервечок людей. На війну йшли всі разом, а поверталися поодинокі. У декотрих жінок на головах яскраві, а в деякого чорні хустки. Розпитують чужі матері в тих, що повернулися:

- А де мій Омар?
- Чи не бачив мого Алі?
- Чи скоро повернеться мій Магомед?

І моя мати запнулася чорною хусткою. Не повернулися Магомед та Ахільчі, двоє її синів, двоє моїх братів. Не повернулося багато з тих, що розважалися на Нижній поляні у снах моєї матері. Не повернулися

ті, кому ворожки провіщали скоре повернення. Сто цадинців не повернулося до нашого невеличкого аулу. Сто тисяч Дагестанців не повернулося на рідну землю...

Дивлюсь на прапорці на карті, читаю назви місць, згадую імена моїх земляків. У Баренцовому морі залишився Магомед Гаджієв. У Сімферополі — танкіст Магомед Загід Абдулманафов. У Сталінграді загинув Ханпаша Нурадїлов, чеченець, але син Дагестану. В Італії командував партизанами й загинув хоробрий Камалов...

У кожному гірському аулі стоять пірамідальні пам'ятники, а на них імена, імена. Горець сходить з коня, підїжджаючи до них, пішохід скидає папаху.

Бринять у горах джерела, названі іменами полеглих. Старики сидять біля джерел, бо вони розуміють мову води. У кожному домі на почесному місці висять портрети тих, що навіки залишаться молодими й красивими.

Коли я повертаюся з якоїсь далекої подорожі, деякі матері питають у мене з прихованою надією: «Чи не зустрічав ти випадково мого сина?» З надією й болем дивляться вони й на журавлів, що пролітають довгими ключами. Я теж, коли вони пролітають, не можу відірвати від них очей.

ЖУРАВЛІ

Мені привиділось, немов джигіти,
Які не повернулися з боїв,
Не полягли, а залишились жити,
Перетворившись в білих журавлів.

І от летять, курличучи прощально,
В якийсь далекий і незнаний світ.
Чи не тому безмовно і печально
Ми довго дивимося їм услід?

Всі, як один, неначе перед боєм,
В тумані надвечірнім журавлі
Летять похідним злагодженим стросом,
Яким солдати ходять по землі.

Вони летять, вони курличуть знову,
Мов кличуть нас летіти з ними в ніч.
І мовби схожий на аварську мову
Цей ледь гортанний журавлиний клич.

Летить по небу ключ та все курличе —
То земляки мої верстають путь.
Є в їх строю проміжок невеличкий,
Його для мене, певне, березуть.

Настане день, і з строем журавлиним
Я теж пливтиму в далеч у імлі
І теж звернує із покликом пташиним
До тих, кого покинув на землі.

Летять журавлі, виростають трави, погойдуються коліски. Трьох виняньчила коліска і в моєму домі, три дівчинки народилося і в мене. А в когось іншого — чотири, а ще в інших — десять, а то й п'ятнадцять. Сто колісок погойдуються в аулі Цада, сто тисяч колісок погойдуються в Дагестані. За народжуваністю Дагестан посідає перше місце в Російській Федерації. Стало нас півтора мільйона. А що більше народу, то частіше весілля, а що частіше весілля, то більше людей.

В трьох випадках не можна зволікати, кажуть горці: коли треба поховати померлого, нагодувати гостя і видати дорослу дочку заміж. З усіма цими трьома справами в Дагестані не спізнюються. Ось зарокотав барабан, заспівала зурна, почалися весілля. Підносячи першу чашу, проголошують: «Нехай наречена народжує сина!»

І ще три речі, які горець повинен виконувати неухильно: випивати ріг до дна, берегти ім'я та не втрачати мужності в час випробувань.

А випробувань чимало випало на долю горців. Чимало бив молот долі по саклях Дагестану, щоб роздробити їх, але вони вистояли.

А тим часом по-давньому нема спокою в світі. То тут, то там на земній кулі лунає стрілянина, вибухають бомби і, як завжди, матері пригортають до грудей дітей своїх.

Коли находять на небо дощові хмари, хлібороб поспішає в поле, щоб прибрати скоріше те, що скошено. Коли згущується небо над світом, народи прагнуть оборонити світ, врятувати його від воєнної грози.

У Дагестані так кажуть: битливому бикові сплюють роги, кусливого собаку держать на цепу. Якби і в світі

існував такий звичай, жилося б легше. З думками про великий світ живе тепер маленький Дагестан.

Раніше, коли горці вирушали в наїзд, не брали з собою надто вже молодих джигітів. Але Шаміль сказав — треба брати. Невеликий палець мізинець, але без нього немає міцного кулака.

Нехай Дагестан буде мізинцем у великому й важкому кулаці всієї країни. Тоді вороги, хоч би як вони намагалися, не розтиснуть цей кулак.

Кулак цей тільки для ворогів, а на плечі друга лежить просто широка долоня. Але і в долоні все одно є мізинець.

Коли буваю по інших країнах, насамперед знайомлюся з поетами. Пісня пісню добре розуміє. А ще я стараюся познайомитися з земляками там, де вони є. Звичайно, земляки за кордоном різні. Але не терплю зарозумілості в ставленні до земляків саме тому, що вони різні. Я зустрічав їх у Туреччині, в Сирії, у ФРГ та й де лиш не зустрічав!

Деякі дагестанці опинилися далеко від батьківщини ще за часів Шаміля. Подалися вони від своїх вогнищ шукати щастя, яке не далось їм вдома.

Другі виїхали, не зрозумівши революції або зрозумівши, але злякавшись, а третіх революція видворила сама. Є ще й четверті, найпошлюбніші, найжалюгідніші й пропачі. Ці зрадили Батьківщину вже під час останньої війни. Різних дагестанців бачив я. В Туреччині побував навіть у дагестанському аулі.

— У нас тут теж маленький Дагестан,— сказали мені жителі цього аулу.

— Ні, це не так. Дагестан лише один. Двох Дагестанів бути не може.

— А хто ж, по-твому, ми? Звідки?

— Справді-бо, хто і звідки ви?

— Я з Карата, з Батлуха, з Хунзаха, з Акуша, з Кумуха, з Чоха, з Согратля. Ми з різних аулів Дагестану, так само як і ті, що лежать уже в оцих могилах на аульському кладовищі. Ми теж маленький Дагестан!

— Ви — були. Дехто ще хоче бути. Може, й це даге-

станці? — спитав я, показуючи на портрети Гоцинського, Аліханова та Узун-Хаджі.

— А хто ж вони? Вони з нашого народу, однієї з нами мови.

— Дагестан їхньої мови не зрозумів, а вони не зрозуміли мови Дагестану.

— Кожен по-своєму розуміє Дагестан. У кожного в серці свій Дагестан.

— Але не кожного Дагестан вважає своїм сином.

— Кого ж вважає?

— Приїжджайте туди, де погойдуються колиски наших дітей.

— А що кажуть там про нас?

— Каміння, що не згодилося для стіни й залишилося зайве, коли споруджувано Дагестан. Листя, занесене осіннім вітром, струни, не співзвучні головним струнам пандура.

Отак я розмовляв із земляками, що живуть на чужині. Серед них є багаті й бідні, добрі й злі, чесні й такі, що втратили честь, ошукані й ошуканці. Вони танцювали при мені лезгинку, але бубон був чужий. Коли ми кажемо, що нас, дагестанців, півтора мільйона, цих людей ми не рахуємо. Коли я виїздив із Сирії, одна аварка все просила мене передати привіт абрикосовому дереву в Гергебілі, поторкати його руками.

Аварські діти на березі Мармурового моря, батько котрих поїхав на прощу до Мекки, сказали мені:

— А для нас Мекка — Дагестан. Того, хто їздив на прощу до Мекки, називають хаджі. А тепер для нас той хаджі, кому вдалося побувати в Дагестані.

До мене в Махачкала приходив якимось такий хаджі. Він не був на батьківщині сорок років.

— Ну, і як? — спитав я його. — Змінився Дагестан?

— Якщо там розповідатиму, не повірять. Але скажу їм одне: Дагестан є!

Є мій Дагестан! Є республіка! Є народ, мова, імена, звичаї. Ось доля Дагестану. Справляють весілля, погойдують колиски, виголошують тости, співають пісень.

СЛОБО

Аварське слово «міллат» має два значення: нація й піклування.

«Хто не піклується про націю, той не може піклуватися й про весь світ»,— казав мій батько.

«Чи повинна нація піклуватися про того, хто не піклується про націю?» — питав Абуталіб.

«У курей, гусей, у пацюків, здається, не буває нації, але в людей вона повинна бути»,— так казала моя мати.

Буває одна нація й дві республіки, як у наших сусідів осетинів. Буває одна республіка й сорок націй.

«Ціла гора мов і народів»,— сказав про Дагестан якийсь подорожній.

«Тисячоголовий дракон»,— говорили про Дагестан вороги.

«Гіллясте дерево»,— кажуть про Дагестан друзі.

«Хоч вдень з каганцем іди по всьому світу, не знайдеш на землі такого місця, де було б так мало народу й так багато народностей»,— говорили мандрівники.

Абуталіб жартував:

— Ми дуже допомогли розвинутися грузинській культурі.

— Що ти кажеш? У них тисячолітня культура. Шота Руставелі жив вісімсот років тому, а ми тільки вчора навчилися писати. Як же могли ми їм допомогти?

— А ось як. У нас у кожному аулі своя мова. Грузини, наші сусіди, вирішили ці мови вивчати й порівнювати. Ті, хто їх досліджував, писали про них статті, наукові книжки, поробилися вченими, кандидатами, докторами. Хіба було б у них стільки докторів, якби у всьому Дагестані була тільки одна мова? Отож-бо й воно!

Справді, пишуть і писатимуть всілякі книжки про граматику, синтаксис, фонетику, лексику дагестанських мов. Тут є над чим попрацювати. Приходьте, вчені, вистачить вам і вашим дітям.

Учені сперечаються. Одні кажуть: у Дагестані стільки-от мов, інші кажуть — стільки-от. Одні кажуть — мови виникли отак, а інші кажуть — ні, отак. Багато суперечливого в їхніх міркуваннях і доказах.

А я знаю тільки те, що в нас однією арбою можуть їхати люди, що розмовляють п'ятьма мовами, а як зупиняться на перехресті п'ять арб, то почувеш і тридцять мов.

Коли підпільну партійну організацію на чолі з Уллубієм Буйнацьким розстріляли, члени її — їх було шестеро — перед смертю вигукнули прокляття ворогам п'ятьма різними мовами.

Кумик Уллубій Буйнацький.

Аварець Саїд Абдулгалімов.

Даргинець Абдул-Вагаб-Гаджієв.

Кумик Маджид Алі-Огли.

Лезгин Абдурахман Ісмаїлов.

Росіянин Оскар Лещинський.

У дагестанського письменника Магомеда Суліманова є п'ятнадцять веселих оповідань про п'ятнадцятьох Магомедів п'ятнадцяти різних дагестанських народностей. Оповідання так і називаються: «П'ятнадцять Магомедів».

Російський письменник Дмитро Трунов написав нарис про колгосп, у якому працюють люди тридцяти двох народностей.

У блокноті Еффенді Капієва записано, як він та ще троє дагестанських письменників — Сулейман Стальський, Гамзат Цадаса та Абдула Магомедов — їхали поїздом до Москви на Перший з'їзд письменників СРСР. Їхали вони в одному купе три доби, всі троє — народні поети Дагестану, а розмовляти один з одним не могли. У кожного своя мова. Порозумівалися жестами та мімікою. Сяк-так розуміли один одного.

Розповідаючи про своє партизанське життя, Абуталіб згадує:

— За одним казанком толокна розмовляли двадцятьма мовами. Один мішок борошна ділили на двадцять народностей.

Є в нас Нижній Джунгутаї та Верхній Джунгутаї. Відстань між ними три кілометри. В Нижньому Джунгутаї мова кумицька, а у Верхньому Джунгутаї мова аварська.

Даргинці кажуть, що в Мегебі живуть даргинці, аварці кажуть, що в Мегебі живуть аварці. А що ж кажуть самі жителі Мегеба? Вони кажуть: ми не даргинці й не аварці. Ми — мегебці. У нас своя, мегебська, мова! Відійдеш від Мегеба на сім кілометрів, потрапиш у Чох. З мегебською мовою туди не ходи, у Чоху своя, окрема мова. Кажуть, тому так довго й надійно збереглися секрети кубачинських злотоковалів, що ніхто не міг зрозуміти їхньої мови. І схочеш розбавкати секрет, та кому розбавкаєш?

І ще розповідають про те, як хунзахський хан вирядив у Гідатлі свого вивідача, щоб той прислухався до всіх розмов на їхніх годеканах та по базарах, щоб вивідати, про що думають гідатлінці.

Вивідач повернувся швидше, ніж треба.

— Все вивідав?

— Нічого не вивідав.

— Як же так?

— Кожен розмовляє своєю мовою. Нам їхні мови не зрозумілі.

Один горець подався в Анді на базар купити собі бурку. Побачив, прицінився, заходився торгуватися. Торгувалися, торгувалися, і раптом андійці заговорили по-своєму. Горець сказав їм:

— Оскільки я покупець, то треба було б говорити зрозумілою мені мовою.

— Ми й будемо говорити зрозумілою мовою, коли ти погодишся на нашу ціну.

Щоправда, андійці ще не програвали в торгівлі.

Один горець покохав вродливу дівчину. Вирішив він написати їй три заповітні слова: «Я тебе кохаю»,— але не в листі, а там, де дівчина ходить і де вона могла б побачити його освідчення: на скелі, на стежці до джерела, на стіні її саклі, на своєму пандурі. І в цьому не було б лиха. Але спало закоханому на думку написати ці три слова всіма мовами, які є в Дагестані. З цією метою він рушив у дорогу. Він гадав, що подорож його буде не тривала, але виявилось, що в кожному аулі ці слова говорять по-своєму.

Діє мун йокьула (аварська).
Заз вун кіанда (лезгинська).
Ттун іна ччай бура (лакська).
Хіу наб рігулра (даргинська).
Мен сені сюемен (кумицька).
Узуз уву ккундузуз (табасаранська).
Ме туьре хосденуьм (татська).

А там ще ботліхці, чохці, цумандинці, цунтинці...

Кажуть, досі блукає по горах цей закоханий, давно вийшла заміж його кохана, давно постарілася, а наш лицар усе пише свої слова.

— Чи не знаєш, як по-вашому сказати: «Я тебе кохаю»? — спитав старик у юнака.

Юнак обняв дівчину, що стояла поруч, і відповів:

— Отак розмовляють про кохання моєю мовою.

Кожна маленька пташка, кожна квітка, кожен струмочок має в Дагестані десятки назв.

За Конституцією у нас вісім головних народностей: аварці, даргинці, кумики, лезгини, лаки, тати, табасаранці, ногайці.

Випускаємо ми п'ять літературних альманахів п'ятьма мовами. Ось їхні назви: «Дуствал», «Дослукъ», «Гьалмагъдеш», «Гьудулл'ї», «Дусшіву». А втім, у всіх у них одна загальна назва «Дружба».

Дев'ятьма мовами видаються в Дагестані книжки. Але скількома мовами співають пісень? У кожного килима свій візерунок. На кожній шаблі свій напис.

Але як вийшло, що на одній руці стільки пальців? Як виникло в одному Дагестані стільки мов?

Нехай учені пояснюють це по-своєму. А мій батько розповідав так:

«Їхав по землі посланець аллаха, їхав він мулом і роздавав з величезного хурджина всім народам їхні мови. Китайцям дав китайську мову. Побував у арабів і дав їм арабську мову. Грекам дав грецьку, росіянам — російську, французам — французьку. Різні були мови: одна співуча, друга тверда, третя барвиста, четверта ніжна. Народи раділи такому дарові і тут-таки почали говорити кожен своєю мовою. Завдяки своїм мовам,

люди краще пізнавали одне одного, а народ краще пізнавав інший, сусідній народ.

Ось доїхав на своєму мулі цей чоловік до нашого Дагестану. Щойно він вручив мову грузинам, мову, якою згодом напише свою поему Шота Руставелі, ошчасливив осетинів їхньою осетинською мовою, якою писатиме Коста Хетагуров. Дійшла черга й до нас.

Але сталося так, що в горах Дагестану того дня розгулялася хуртовина. Сніг кушпелив у міжгір'ях і здіймався до неба, нічого не було видно — ні шляхів, ні житла. Чути тільки, як в імлі свистить вітер, обвалюються час від часу скелі та ще гримлять чотири річки, чотири наші Койсу.

— Ні,— сказав роздавач мов, у якого вже й вуса почали братися кригою,— не буду я видиратися на ці скелі, та ще й у таку негоду.

Узяв він свій хурджин, де на дні лежало ще зо дві жмені нерозданих мов, та й висипав усі мови на наші гори.

— Беріть хто яку хоче! — сказав він і повернувся до аллаха.

Висипані мови підхопила хуртовина, заходилася носити й кидати їх по міжгір'ях та скелях. Аж тут повибігали із своїх домів усі дагестанці. Поспішаючи й відштовхуючи одне одного, побігли вони назустріч благодатному золотому дощу, якого чекали тисячоліттями. Заходилися хапати, збирати дорогоцінні зерна, кому яке випало. Кожен тоді здобув собі рідну мову. Побігли горці із своєю здобиччю в саклі дожидатися, поки ущухне хуртовина.

Уранці встають: сяє сонечко, снігу наче й не було. Дивляться — гора! Тепер це вже — «гора». Її можна назвати на ймення. Дивляться — море! Тепер це вже — «море». Його можна назвати на ймення. Хоч би що впало в око, все можна тепер назвати. Радість яка! Ось — хліб, ось — мати, ось — сакля, ось — вогнище, ось — син, ось — сусід, ось — люди.

Повиходили всі люди на вулицю, гукнули хором: «Гора!» Чують, у всіх вийшло по-різному. Гукнули

хором: «Море!» У всіх вийшло по-різному. Отак і повелися відтоді аварці, лезгини, даргинці, кумики, тати, лаки... А все це відтоді називається Дагестаном. Відокремилися люди від овець, від вовків, від коней, від цвіркунів... Кажуть, «коневі трошки не вистачило, щоб стати людиною». Але, посланцю аллаха! Чому злякався ти тоді хуртовини й стрімчастих гір? Навіщо висипав нам мови, не дивлячись? Що ти накоїв! Людей, які духом, серцем, вдачею, звичаями такі близькі, ти розділив, роз'єднав мовами.

Ну та гаразд, і на тому спасибі. А поганих мов не буває. В усьому іншому ми порозуміємося якось самі. Знайдемо шлях одне до одного, зробимо так, щоб різні мови нарешті не роз'єднували, а об'єднували нас.

Потім налітали на нас і кульгавий Тімур, і араби, і шах іранський, і всі силкувалися нав'язати нам свою мову. Але від того, що трясли нашу руку, пальці не відірвалися, від того, що трясли наше дерево, гілки не пообламувалися.

«Як рідну землю, треба берегти мову»,— сказав Шаміль. «Слова — ті самі кулі, даремно їх не витрачай»,— додав Хаджі-Мурат.

«Коли вмирає батько, він залишає синам у спадщину саклю, поле, шаблю, пандур. Але покоління, відходячи, в спадщину іншим поколінням залишає мову. У кого є мова, той збудує собі саклю, виоре поле, викує шаблю, настроїть пандур і зіграє на ньому»,— так казав мій батько.

Рідна моя мова! Не знаю, чи задоволена ти з мене, але я тобою живу, тобою пишаюсь. Як світла джерельна вода рине з темних глибин до сонця, де зелень, так слова рідної мови ринуть із серця до моєї гортані. Губи шепочуть. Вслухаюсь у свій власний шепіт, вслухаюсь у тебе, моя мова, і здається мені, що рокоче в міжгір'ї дужа гірська річка, пробиває собі шлях. Люблю я рокотання води. Люблю я брязкіт булата, коли два кинджали, видобуті з піхов, б'ються один об одного. І все це є в моїй мові. А ще люблю я шепіт кохання.

Важко мені, моя рідна мово, зробити так, щоб усі знали тебе. Яка ти багата на звуки, яка сила-силенна їх у тебе, як важко неаварцеві навчитися вимовляти їх, але яка насолода їх вимовляти, коли вмієш! Ось хоч би простенька лічба до десяти: цо, кійго, лъабгго, ункъго, шуго, анлъго, мікъго, ічіго, анціго. Коли я зустрічаю людину, яка може аварською мовою правильно полічити до десяти, я порівнюю це з мужністю, потрібною, щоб у повільній переїзді річку від одного берега до другого, тримаючи на плечі величезний валун. Якщо вмієш лічити до десяти правильно, то зумієш і далі. Тепер ти вже вмієш і плавати. Сміливо йди вперед.

Що говорити про людей інших національностей! Навіть нашим аварським дітям старі люди казали: «Спробуй-но тричі підряд, не запинаячись, скажи: «Къода гъорк къверк къвакъвадана». Це означає: «Під мостом квакала жаба». Лише чотири слова, а, бувало, ми, аульські діти, цілісінькими днями тренувалися, щоб правильно й швидко вимовити цю фразу.

Абуталіб умів розмовляти аварською мовою і відрядив свого сина до нас в аул Цада, щоб і він навчився аварської мови. Коли син повернувся, Абуталіб спитав:

— На ослі їздив?

— Їздив.

— До десяти лічити вмієш?

— Умію.

— Скажи тричі підряд: «Къода гъорк къверк къвакъвадана».

Син сказав.

— О, можна вважати, що ти вкусив свій власний лікоть!

Такі мови наших аулів, затиснутих у скелястих міжгір'ях. Щоб записати нашу вимову, наші звуки, себто, по-вченому кажучи, щоб дати транскрипцію наших звуків—гортанних і придихових, не знайшлося літер у жодному алфавіті. Тому, коли створювали нашу писемність, довелося до літер російського алфавіту додати особливі літери й сполучення їх. Надто це стосується приголосних: гъ, хі, гі, чі, хг, хъ, ції, кълъ, лълъ...

Мабуть, через ці зайві літери кожна перекладена на російську мову аварська книжка стає тоншою. Її можна порівняти з горцем, котрий три місяці підряд додержував мусульманського посту — уразу.

У Шаміля спитали:

— Навіщо Дагестанові так багато народностей?

— Щоб одна могла допомагати іншій, коли ту спіткає лихо. Для того, щоб одна могла підтримати іншу, коли та заспіває пісню.

— Ну і як, — питають тепер у мене, — виходили всі допомагати одному?

— Виходили. Жоден народ не залишався осторонь.

— Ну і як, одностайно співано пісню?

— Одностайно. Адже батьківщина в нас одна.

Багато мелодій, але вони становлять одну пісню. Є межі між мовами, але немає меж між серцями. І подвиги різних людей зрештою злилися в один подвиг.

— Та чи є все ж різниця між різними народностями? І яка вона?

— На це питання дуже важко відповісти.

Про наші народності кажуть: одні створено, щоб воювати, другі — щоб кувати зброю, треті — пасти овець, четверті — орати землю, п'яті — вирощувати сади... Але все це марні розмови. У кожного народу є і воїни, і пастухи, і ковалі, і садоводи. У всіх є й герої, й співці, й майстри.

Аварці: Шаміль, Хаджі-Мурат, Гамзат, Махмуд, Махач.

Даргинці: Батирай, Богатирьов, Ахмед Мунгі, Рабадан Нуоров, Кара Карась.

Лезгини: Сулейман, Емін, Тагір, Агасієв, Еміров.

Кумики: Ірчі Казак, Алім-Паша, Уллубій, Султан-Саїд, Зайпулабід, Батирмурзаєв, Нухай.

Лаки: Гарун Саїдов, Саїд Габієв, Еффенді Капієв, Сурхай, ну та ще мій друг Абуталіб.

З багатьох народностей я згадав лише ті, що перші спали на думку. З кожної народності я згадав лише ті імена, які перші спали на думку. Але багато їх у нас —

і народностей, і славних імен. Про одних кажуть, що вони, мовляв, легковажні, про других, що дурнуваті, про третіх, що злодійкуваті, про четвертих, що опуканці. На мою думку, все це наклеп. У кожній народності трапляються й високі люди й низенькі, і вродливі й потворні. Знайдеш і злодія, й наклепника. Але це вже буде бур'ян, а не сама народність.

Один мій приятель казав ще так:

— Я завжди заздальгідь відрізняю, до якої народності людина належить.

— Як це?

— Дуже просто. Люди однієї дагестанської народності (не будемо її називати), приїхавши до Махачкала, насамперед шукають, де ресторан і де можна познайомитися з вродливою дівчиною. У них троє замінять галасливу компанію, ціле застілля. Люди іншої народності (теж не будемо їх називати) поспішають до театру, в кіно, на концерт. Тут де троє, там уже оркестр, де п'ятеро — ансамбль пісні й танцю. Треті мчать до бібліотеки, стараються вступити до інституту, захистити дисертацію. У них де троє — вчена рада, де п'ятеро — філіал Академії наук. У четвертих (знову ж таки не будемо їх називати) тільки й гадки, що купити автомобіль чи хоч би стати водієм таксі або, в гіршому разі, влаштуватися в ДАІ. Цих людей де троє — автобаза, де п'ятеро — таксомоторний парк. П'яті перед усім іншим віддають перевагу якій-небудь артілі, магазинові, базі, їдальні чи хоч би ларкові. Цих де троє — там універмаг, де п'ятеро — промкомбінат.

Але ж все це говориться жартома. Хіба є народності, у котрих мужчини не любили б вродливих дівчат чи не хотіли б посидіти в ресторані?

У всіх є свої театри, свої танці, свої пісні. І є в нас ще й загальний для всіх народностей ансамбль — «Лезгинка». У всіх знайдуться охочі купити «Волгу» або працювати в магазині. Та хіба це національний характер? Абуталіб назвав якимось недугою, про яку раніше й не чували в Дагестані: пияцтво.

Абуталіб сказав так: «Раніше в нашому аулі був один п'яниця, тим він і був знаменитий, його знали по всій окрузі. Тепер у нашому аулі один непитущий. Подивитися на нього, як на диво, приходять здалеку».

Багато ще розповідає Абуталіб різних історій з цього приводу. Але якщо ми підемо слідом за його розповідями, то, побоююсь, зовсім забудемо, про що розмовляли. А ми обговорювали, за якими ознаками можна відрізнити людину однієї дагестанської народності від іншої. Може, все-таки — одяг? Форма папахи, манера носити папаху? Але всі тепер носять однакові піджаки, однакові брюки, однакові черевики, однакові кепки або капелюхи. Ні, коли й залишилося щось, що рішуче характеризує народність і відрізняє її від іншої, то це мова. Причому цікаво, що навіть коли лезгин або тат, аварець чи даргинець розмовляє російською мовою, то й тоді тільки з акценту, себто тільки з перекручення російської мови, можна одразу відрізнити кумика від лака, а лезгина від кумика.

Аварці, наприклад, до кожного слова, яке починається з приголосної «с», в усній мові додають «і». У них виходить «Істамбул» (Стамбул), «істакан» (стакан), «Істальський» (Стальський), «ісон» (сон).

Коли ж звук «и» трапляється в середині слова, то вони його, навпаки, пропускають: замість «Сибір» аварець скаже «Сбір», замість «кислота» — «келота». Після звука «т» ми робимо придыхання, мовби спотикаємося: «товариші» — «тіовариші».

У даргинців замість «о» часто чується «у», а замість «ю» теж чується «у»: «пушта» (пошта); «лужка» (ложка), «лубов» (любов).

«Й» наприкінці слова вони не вимовляють взагалі: «Стальськи» замість «Стальський».

Лаки звук «х» вимовляють м'яко — «хь»: «хьудожник», «хьомут». Абуталіб, наприклад, скаже: «До Хьапалієва Хьузангай приїхав».

Інакше кажучи, одні розтягають голосні, інші їх скорочують і навіть випускають, одні говорять різкіше, інші м'якше. Багато хто замість «ф» вимовляє «п».

Якось ми розмовляли про наші мови в присутності Абуталіба, й мій співбесідник показував — імітуючи — різницю у вимові. Абуталіб спочатку слухав, а тоді перепинив і сказав:

— Сідай помовч. Багато ти нам тут усього набазікав, а тепер я скажу. Вади однієї людини не треба перекладати на весь народ. Ліс не буває з одного дерева. Не буває й з трьох дерев. Навіть і сто дерев — це ще не ліс. Питання про наші мови — складне питання. Це вузол з тих вузлів, що утворюються, коли зав'яжуть мокру вірвовку. Один час вважали, що найпростіше розв'язання питання — удати, що такого питання нема. Не говорити про нього, не займати — от і розв'язання! Але воно є. За минулих часів ніщо інше не змушувало людей так часто хапатися за шаблі, як національний розбрат.

Я пригадую одну прес-конференцію, що відбувалася в Махачкала. Тридцять вісім акредитованих у Москві кореспондентів двадцяти дев'яти різних держав приїхали в Дагестан. Спочатку вони їздили по аулах, розмовляли з нашими горцями та горянками, а потім зібралися на прес-конференцію. Заклацали фотоапарати, затріскотіли кінокамери. Кореспонденти позагострювали свої олівці, поприсували до себе чистий папір.

Посідали ми всі за великим столом, і виявилось, що найстаріший серед нас Абуталіб. Йому й доручили відкривати прес-конференцію. Абуталіб почав:

— Дами й панове, товариші!.. (Це ми навчили його, що такими словами треба відкривати конференцію, ну, а далі він уже говорив сам). Давайте познайомимося. Ось наш дім. Ось ми самі. Ось наші відомі поети.— Абуталіб показав на портрети, що висіли на стіні. З портретів на гостей дивилися: Батирай, Казак, Махмуд, Сулейман, Гамзат, Еффенді..

Про кожного з цих поетів Абуталіб сказав кілька слів: хто до якої народності належить, хто якою мовою писав, чим жив, якої сягнув слави. Коли дійшла черга до портрета самого Абуталіба, він, анітрохи не зніяковівши, пояснив:

— А це я сам. Тільки не подумайте, що я прийшов за цей стіл із стіни. Це я на стіну попав з-за столу.

Після цього Абуталіб відрекомендував гостям поетів, що сиділи за столом, і додав:

— Можливо, для декого з них знайдеться місце на цій стіні. Познайомтесь: Ахмедхан Абу-Бакар, злоговаль з Кубачі, народний письменник Дагестану.

Фазу та Муса. Подружжя. В одній сім'ї двоє письменників, двоє романістів, двоє поетів, двоє драматургів. Іноді пишуть разом, іноді окремо.

Муталіб Митаров — зять аварського народу, табасаранський поет.

Шах-Емір Мурадов — «Голуб миру». Лезгинський поет. Завжди пише про голубів.

Жамидин — наш сатирик, наш Марк Твен, одночасно й наш Літфонд.

Анвар — народний поет Дагестану, головний редактор п'ятох літературних альманахів.

Трунов — російський письменник, живе в Дагестані.

Хізгил Авшалумов — татський письменник. Пише рідною і російською мовами.

Представляючи гостям дагестанських письменників далі, Абуталіб примусив підвестися Бадаві, Сулеймана, Сашу Грача, Ібрагіма, Алірзу, Меджіда, Ашуга Рутульського. Він познайомив гостей з редакторами літературних альманахів, а тоді сказав:

— Законами гостинності нам заборонено питати імена в гостей.

Але тут усі гості по черзі встали і відрекомендувались: хто з якої країни, хто з якої газети.

Після цього почалися запитання й відповіді, як і ведеться на прес-конференції.

ЗАПИТАННЯ: У вас стільки мов, стільки народностей, справжнє вавілонське стовпотворіння. Як же ви розумієте одне одного?

АБУТАЛІБ ВІДПОВІДАЄ: Ті мови, якими ми розмовляємо, різні, а ті мови, що в роті,— однакові. (Поклавши руку на серце). Воно добре розуміє. (Смикаючи себе за уші). А вони — погано.

ЗАПИТАННЯ: Я кореспондент болгарської газети. Скажіть, чи існує така ж ступінь спорідненості між різними дагестанськими мовами, як, наприклад, між болгарською та російською?

АБУТАЛІБ ВІДПОВІДАЄ: Болгарська і російська мови — рідні брати. А наші мови навіть не брати в чет-вертих. Зовсім нема однакових слів. Серед письменників наших буває подекуди певна групівщина, але в мовах ніякої групівщини нема. Кожна сама по собі.

ЗАПИТАННЯ: З якими іншими мовами споріднені ваші мови, до яких мовних груп належать?

АБУТАЛІБ ВІДПОВІДАЄ: Тати кажуть, що розуміють таджицьку мову й можуть читати Хафіза. Але я в них питаю: якщо ви розумієте мову Сааді та Хайяма, чому ж не пишете, як вони?

Раніше під час сватання говорили, вихваляючи жениха: «Він знає кумицьку мову» — і це означало, що жених дуже знаюча людина. З таким не пропадеш.

Справді, розуміючи по-кумицьки, зрозумієш турецьку, азербайджанську, татарську, балкарську, казахську, узбецьку, киргизьку, башкирську та багато інших, споріднених між собою мов. Можна без перекладів читати Хікмета, Кайсина Кулієва, Мустая Каріма... Але моя мова! За винятком нас самих, лаків, її розуміють хіба що вчені, які присвятили їй багато років заради докторської дисертації.

Один відомий лак сходив увесь світ, потрапив до Ефіопії, став там міністром. Він запевняв, що не зустрів на путі жодної мови, схожої на нашу, лакську.

ОМАР ГАДЖІ: І наша аварська не схожа на жодну мову.

АБУТАЛІБ: Немає мов, схожих і на даргинську, лезгинську, табасаранську.

ЗАПИТАННЯ: Як ви засвоїли всі ці несхожі мови?

АБУТАЛІБ: Свого часу я багато мандрував по Дагестану. Людям потрібна була пісня, а мені потрібен був хліб. Коли заходиш до чужого аулу й не знаєш мови, навіть собаки лютіше накидаються. Нужда змусила мене вивчити наші дагестанські мови.

ЗАПИТАННЯ: Чи не можна все ж докладніше розповісти про ознаки спорідненості та відмінності між мовами? І як сталося, що в такій маленькій країні такі різні мови?

АБУТАЛІБ: Про відмінність і спорідненість наших мов написано багато книжок. Я не вчений, але розповім, як я це собі уявляю. Ось тут сидимо ми. Одні з нас народилися й повиростали в горах, інші — на рівнинах. Одні — в холодних місцях, інші — на березі моря. Одні — там, де є поля, але нема вола, інші — там, де є віл, але нема поля. Одні народилися в місцях, де є вогонь, але нема води, інші — де є вода, але нема вогню. Там — м'ясо, тут — хліб, а там ще — фрукти. Там, де зберігають сир, порозводилися й пацюки, там, де випасають баранів, порозводилися вовки. Крім того, — історія, війни, географія, різні сусіди, природа.

Слово «природа» у нас має два значення. В одному випадку — земля, трава, дерева, гори, в другому — характер людини. Різна природа в різних місцях сприяла появі різних імен, законів та звичаїв.

По різних місцевостях по-різному носять папаху, по-різному одягаються, по-різному споруджують будинки. Над колисками співають різних пісень. Махмуд співав пісень, граючи на пандурі з двома струнами. Пандур Ірчі Казака мав три струни. Лезгин Сулейман Стальський грав на тарі. Струни для одних інструментів робилися з козячих кишок, для інших — із заліза.

Народів багато, і в кожного народу свої звичаї. Як і скрізь. Народжується людина. В одного народу немовля хрестять, у другого — обрізають, у третього — дають йому свідоцтво про народження. Стає людина повнолітньою — інші звичаї. Сватають йому дівчину... А втім, сватання — це вже звичай. Я хотів сказати — одружується людина, набирають сили треті звичаї. Щоб розповісти про весільні дагестанські обряди, не вистачить і дня. Хто схоче, тому ми подаруємо книжку «Звичаї народів Дагестану». Дома почитаєте.

ЗАПИТАННЯ: Звичаї різні, мови різні, що ж у такому разі вас зближує, ріднить?

АБУТАЛІБ: Дагестан.

ЗАПИТАННЯ: Дагестан... Нам сказали, що в перекладі це слово означає «Країна гір». Отже, Дагестан — це просто назва місцевості?

АБУТАЛІБ: Не місцевості, а батьківщини, республіки. Це слово єдине й для тих, хто живе високо в горах, і для тих, хто живе в долинах. Ні, Дагестан — це не просто географічне поняття. У нього є своє обличчя, свої бажання, своя мрія. Є спільна історія, спільна доля, спільні знегоди й радощі. Хіба біль в одному пальці не стосується іншого пальця? Є в нас і такі спільні слова, як Жовтень, Ленін, Росія. Ці слова не треба навіть перекладати на кожную мову. Вони зрозумілі й без того. Багато у нас, у письменників, буває різних суперечок. Але щодо цих трьох слів у нас немає ніяких незгод. Вам зрозуміло?

ЗАПИТАННЯ: Це нам зрозуміло. Але ось що я хочу спитати. Сьогодні в одній із газет я прочитав вірш Адалло Алієва. На російську мову його переклав Апатолій Заєць. Там сказано, що це переклад з дагестанської. Що це за мова?

АБУТАЛІБ: Цієї мови я теж не знаю. Вчора я бачив Адалло Алієва і розмовляв з ним. Вчора ще він був аварець. Не знаю, що з ним таке сталося. Але заспокойтесь, це просто помилка.

ЗАПИТАННЯ: У нас в Америці теж багато національностей і мов. Але основна, державна мова, — англійська. Нею провадять все діловодство, всю документацію. А у вас? Яка мова у вас є основною?

АБУТАЛІБ: Для кожної людини основною є мова його матері. Хто не любить свої гори, той не здатен любити чужі рівнини. Щастя, якого не знайшов дома, на вулиці не знайдеш. Той, хто наплював на свою матір, наплює й на чужу жінку. Всі пальці на руці є основними, коли треба міцно тримати шаблю або міцно потиснути руку другові.

ЗАПИТАННЯ: Я прочитав поему Муталіба Митарова. У ній він твердить, що він не аварець, не тат, не табасаранець, але дагестанець. Що ви на це скажете?

АБУТАЛІБ (пошукавши очима Митарова): Слухай, Митаров: те, що ти не аварець, не кумик, не тат, не ногаєць, не лезгин, я давно знав. Але що ти й не табасаранець, я чую вперше. Хто ж ти? Завтра ти, може, напишеш, що ти й не Муталіб і не Митаров. Ось я, наприклад, Абуталіб Гафуров. Я, по-перше, лак, по-друге, дагестанець і, по-третє, поет Країни Рад. Або можна перелічувати й навпаки: по-перше, я радянський поет, по-друге, я живу в республіці Дагестан, а по-третє, я за національністю лак і пишу лакською мовою. Це все в мені нерозривне. Це мій найдорожчий скарб. Жодного з них я не хочу зрікатися. За це я піду у вогонь.

ЗАПИТАННЯ (кореспондент з НДР): От я тримаю в руках книжку кандидата медичних наук товариша Алікішієва. Її назва «Довголіття в Дагестані». Тут він пише про людей, що живуть понад сто років, і доводить, що за ознакою довголіття Дагестан посідає перше місце в Радянському Союзі. Але далі він твердить, що спостерігається поступове зближення націй і що вже існують перспективи для створення єдиної нації в Дагестані. Через кілька років нібито і аварець, і даргинець, і ногаєць вважатимуть себе дагестанцями і так писатимуть і в паспорті. Я читав також статті ще одного вашого вченого, котрий твердив, що література ваша вже ламає межі народностей і стає загальнодагестанською літературою. Оскільки кандидати й доктори наук ставлять такі питання у своїх книжках і статтях, очевидно, питання ці важливі й глибокі?

АБУТАЛІБ: Товариша Алікішієва я теж знаю. Він родом з нашого району. Цей учений звертався до багатьох старих людей, щоб вони розповіли йому про своє життя. Але ідею створити з усіх народностей одну навряд чи підказав йому хто-небудь з поважних стариків. Це плід його власного розуму. Чимало я бачив таких «мічурінців», котрі в своїх «лабораторіях» намагалися вирощувати гібриди, схрещуючи різні мови й роблячи над ними різні досліді, як над кролями. Збиралися об'єднати в один театр сім національних

дагестанських театрів. Намагалися зробити одну газету з п'ятьох національних дагестанських газет. Збиралися численні письменницькі секції нашої Спілки письменників злити в одну, але це все одно, що гіллясте дерево перетворити на прямий стовбур.

ЗАПИТАННЯ: Я кореспондент індійської газети. У нас в Індії теж дуже багато мов: хінді, урду, бенгалі... Деякі національності хотіли, щоб саме їхня мова стала державною мовою всієї Індії. Були через це суперечки й навіть криваві сутички. Чи не відбувається щось подібне і у вас?

АБУТАЛІБ: Подібна суперечка відбулася у нас якось між двома хлопчиками. Двоє хлопчиків — аварець та кумик — їхали одним ослом. Аварський хлопчисько кричав: «Хіа! Хіа! Хіама!» А кумицький хлопчисько кричав: «Еш! Еш! Ешек!» І те, й те слово означає — «осел». Але хлопчаки так засперечалися, що кінець кінцем обоє попадали з осла й залишилися без хіама і без ешека. На мою думку, це дитяча суперечка. Ми наші мови не перетворюємо на вовків. Вони у нас не гризуться. У нас так ще кажуть: «Домашній дурень ганить своїх сусідів, аульський дурень ганить сусідні аули, національний дурень ганить інші країни». Того, хто каже погано про іншу мову, у нас не вважають за людину.

ЗАПИТАННЯ: Отже, ви хочете сказати, що в цьому питанні у вас не було ні суперечок, ні непорозумінь?

АБУТАЛІБ: Суперечки були. Але всерйоз на наші мови ніхто й ніколи не зазіхав. І на наші імена теж. Нехай кожен пише, читає, співає, розмовляє тією мовою, якою хоче. Сперечатися можна, доводячи, що це ось погане чи хороше, правильне чи неправильне, красиве чи потворне. Але хіба можуть мови та цілі народи чи народності бути неправильними, поганими чи потворними? Якби й були суперечки на ці теми, то в таких суперечках не було б ні переможців, ні переможених.

ЗАПИТАННЯ: І все ж, хіба не краще, якби в Дагестані була одна нація й одна мова?

АБУТАЛІБ: Так багато хто каже: «Ах, якби нам одну мову!» Кульгавий Ражбадін під час одного наскоку на Грузію сказав цареві Іраклію: «Все це лихо сталося тому, що ми не знаємо мови один одного». Хаджі-Мурат писав з Хайдака-Табасарана своєму імамові: «Ми один одного не зрозуміли».

Звичайно, краще, коли люди легко й з першого слова розуміють одне одного. Багато що було б простіше, багато чого ми досягли б з меншими труднощами. Але, на мою думку, зовсім не погано, коли в сім'ї багато дітей. Сім'я повинна піклуватися про кожного з них. Тільки поодинокі батьки каються в тому, що в них багато дітей.

Одні кажуть: «Ну, кому потрібна наша мова за межами Дербента? Все одно нас ніхто не зрозуміє». Інші кажуть: «Куди годиться наша мова за Аракинським перевалом?» Треті скаржаться: «Наші пісні не долетять і до моря». Але вони надто поспішають здавати в архів свою рідну мову.

ЗАПИТАННЯ: Що ви скажете про консолідацію?

АБУТАЛІБ: Консолідація потрібна між чужими людьми й навіть між чужинцями. Братам консолідація ні до чого.

ЗАПИТАННЯ: Проте, щоб брат розмовляв з братом, їм потрібна одна мова.

АБУТАЛІБ: Така мова у нас є.

ЗАПИТАННЯ: Яка?

АБУТАЛІБ: Та, якою ми тепер розмовляємо з вами. Російська мова. Її розуміють і аварець, і даргинець, і лезгин, і кумик, і лак, і тат, її розуміють усі. (Показує на портрети Лермонтова, Пушкіна, Леніна). З ними ми добре розуміємо один одного.

ЗАПИТАННЯ: Я читав двотомник Расула Гамзатова. В першому томі у вірші «Рідна мова» він прославляє мову аварську, а в другому томі у вірші з такою ж назвою він прославляє мову російську. Хіба можна сидіти одночасно на двох конях? Якому Гамзатову ми повинні вірити: з першого тому чи з другого?

АБУТАЛІБ: На це запитання нехай відповідає Расул.

РАСУЛ: І я вважаю, що не можна сидіти одночасно на двох конях. Але двох коней в одну арбу запрягти можна. Нехай тягнуть. Два коня — дві мови везуть вперед Дагестан. Одна з них російська мова, а друга наша: для аварця — аварська, для лака — лакська. Мені дорога моя рідна мова. Мені дорога й друга рідна мова, яка через оці гори, оцими гірськими стежками вивела мене на простір землі, у великий і багатий світ. Рідне я називаю рідним. Інакше я не можу.

ЗАПИТАННЯ: У зв'язку з цим я хочу ще спитати в Расула Гамзатова. У своєму вірші він пише: «Якщо аварській мові судилося вмерти завтра, то нехай уже сьогодні я помру від розриву серця». Але у вас і так кажуть: «Коли підходить старший, молодший повинен підвестись». Ось підійшла російська мова. Чи не повинні місцеві мови поступитися їй своїм місцем? Хіба не до цього йдеться? Кажучи вашими словами: не можна носити на голові одразу дві папахи. Або навіть брати в рот одразу дві сигарети?

РАСУЛ: Мови — не папахи і не сигарети. Мова не ворогує з мовою. Пісня не вбиває пісню. Від того, що в Дагестан прийшов Пушкін, Махмуд не повинен кидати рідний край. Лермонтову нема чого підміняти Батирая. Якщо добрий друг потиснув твою руку, рука твоя не зникає в його руці. Вона стане тільки тепліша й міцніша. Мови не сигарети, а світильники життя. У мене два світильники. Один освітлював мені путь з вікна батьківської саклі. Його засвітила моя мати, щоб я не заблукав. Якщо цей світильник згасне, справді згасне й моє життя. Воно зануриться в темряву, якщо навіть я фізично не помру. Другий світильник засвітила моя велика країна, моя велика Батьківщина, Росія, щоб я не заблукав по дорозі у великий світ. Без нього моє життя буде темне й нікчемне.

АБУТАЛІБ: Як легше підняти камінь: з плеча однією рукою чи з грудей двома руками?

ЗАПИТАННЯ: І все ж горці кидають ті саклі, де їхні матері засвітили світильники, і переселяються на рівнину?

АБУТАЛІБ: Але, переселяючись, вони беруть із собою і свою мову, й свої імена. Не забувають взяти й папаху. І світло в їхніх вікнах світиться те саме.

ЗАПИТАННЯ: Але в нових місцях юнаки часто одружуються з дівчатами інших народностей. Якою мовою вони розмовляють? І якою мовою потім розмовляють їхні діти?

АБУТАЛІБ: Є в нас давнє оповідання: закохався юнак у дівчину іншої народності й вирішив з нею одружитися. Дівчина сказала: «Я одружуся з тобою. Але спершу виконай для мене сто завдань». Заходився юнак виконувати її примхи. Спочатку вона примусила його залізти на скелю без єдиного виступу. Потім стрибнути з цієї скелі. Юнак стрибнув і пошкодив ногу. Тоді вона поставила перед ним третє завдання: ходити не кульгаючи. Добре, перестав кульгати. Різні там були завдання: і перепливти річку, не замочивши хурджуна, і спинити на скаку коня, і поставити коня на коліна, і навіть розрубати яблуко, яке наречена поклала на власні груди... Виконав юнак дев'яносто дев'ять завдань. Залишилося одне. Тоді дівчина сказала: «А тепер забудь свою матір, свого батька й свою мову». Тут юнак вихопився на коня, махнув канчуком та й помчав від неї геть і вже навіки.

ЗАПИТАННЯ: Це гарна казка. А як у дійсності?

АБУТАЛІБ: В дійсності, коли юнак і дівчина починають подружнє життя, вони беруть на себе численні зобов'язання. Але ніхто не зобов'язує іншого забути свою мову. Навпаки, кожен старається вивчити мову іншого. В дійсності сумно й з осудом дивимося ми на дітей, які не знають мови батьків. Незабаром і діти починають дорікати батькові й матері за те, що не навчали їх своєї мови. Печальні люди.

В дійсності ось ми сидимо перед вами. Ось наші вірші, оповідання, повісті, наші книжки. Ось наші газети й журнали. Різними мовами видають їх. І щороку видають їх дедалі більше. Величезна країна не відштовхнула наші мови. Вона узаконила, утвердила їх, і вони засяяли, як зорі. «І зоря з зорею гомонить».

Ми бачимо інших, інші бачать нас. Якби цього не було, то й ви про нас нічого не чули б, не цікавилися б нами. Не було б цієї зустрічі. Ось що відбувається в дійсності... Запитання — відповіді, запитання — відповіді. Якби був час, ця конференція, здавалося, не закінчилася б ніколи. У всіх народів і за всіх часів обговорювали й обговорюють питання про мову, але кінця цій розмові не видно.

— Ця прес-конференція скидається на наші ігри-хороводи, де одні відповідають, інші запитують,— сказав Абуталіб, до краю змучений такими незвичними для нього зборами.

Запитання — стріла, пущена навмання, куди-небудь. Відповідь — стріла, що попадає в мішень. Запитання — відповідь. Знак питання — знак оклику. Минуле — запитання, сучасне — відповідь.

Старий Дагестан скидався на стареньку бабусю, що сидить на камені. Він був знаком запитання. Сьогоднішній Дагестан — знак оклику. Він — шабля, вихоплена з піхов і піднесена догори.

Коли в Дагестан прийшла революція, ті, що злякалися її, казали, що незабаром зникнуть нації, мови, імена, кольори. Меседу перетвориться на Марусю, а Муса стане Василем. Казали, що людині ніколи навіть буде подумати про те, якої вона нації і звідки вона. Покладуть усіх під одну ковдру. А потім найдужчі перетягнуть ковдру до себе, а найслабші мерзнутимуть.

Дагестан не став слухати цих людей. Член гірського уряду Гайдар Баматов, зійшовши на палубу пароплава, що вивозив його за кордон, сказав: «Не прийняли їхні душі моїх слів. Побачимо, що буде потім».

Що сталося потім, всі бачать. Про це написано в книжці, проспівано в піснях. Хто має уші — хай чує, хто має очі — хай бачить.

Один горець, злякавшись однієї для всіх ковдри, покинув Дагестан і подався до Туреччини. Через п'ятдесят років він приїхав до нас у гори, щоб подивитися, що в нас діється. Я попросив його прогулятися по Махачкала. Колишній Порт-Петровськ. Місто, що носило

ім'я російського царя, стало носити ім'я дагестанського революціонера Махача. Я показував гостеві вулиці, що носять імена Батирая, Уллубія, Капієва, вулиці, названі на честь синів Дагестану. Гість довго дивився на пам'ятник Сулейманові Стальському в прибережному парку. На вулиці Леніна він побачив пам'ятник моєму батькові Гамзатові Цадаса. До еміграції він, виявляється, знав мого батька.

Його приймали вчені філіалу Академії наук. Розмовляв він із співробітниками Науково-дослідного інституту історії, мови та літератури. Він ходив по залах Музею дагестанської історії та мистецтва. Побував в університеті, де на п'ятнадцятьох факультетах вчать ся молоді горці та горянки. Увечері ми пішли в Державний аварський театр. В аварському театрі, названому ім'ям аварця, аварці дивилися п'єсу, написану аварцем про аварку. Це була п'єса Гаджі Залова «Анхіл Марин». Коли пісню Марин, старовинну аварську пісню, заспівала на сцені народна артистка РРФСР Патімат Хізроева, мій гість не витримав, і очі його звожилися.

На площі він довго стояв перед пам'ятником Леніну. Потім він промовив:

— Чи не уві сні я?

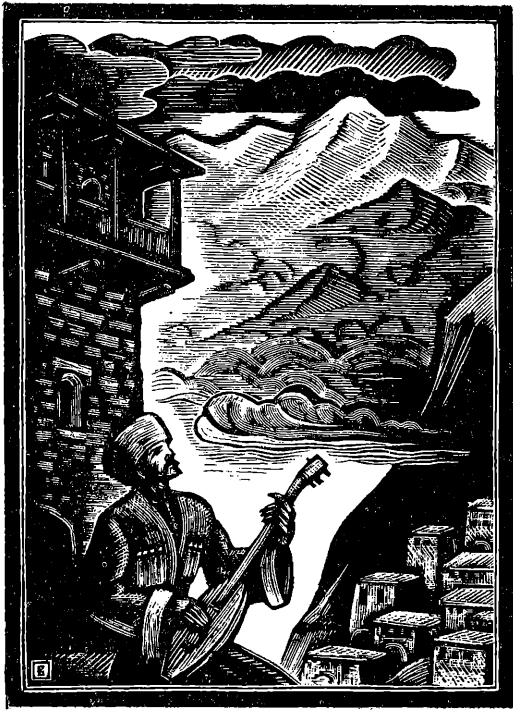
— Цей сон розкажіть аварцям у Туреччині.

— Не повірять. Я й сам би не повірив, якби не побачив на власні очі.

Абуталіб сказав так: «Уперше я зрізав очеретину, зробив сопілку й заграв на ній. Голос моєї сопілки почув аул. Потім я зрізав гілку дерева, зробив дудку й заграв іншої пісні. Мене почули далеко в горах. Потім я зрізав дерево, зробив зурну, і голос її почули всі в Дагестані. Потім я взяв маленький олівець і написав вірш на папері. Він полетів за межі Дагестану».

Так от, ще раз спасибі тобі, роздавачу мов, спасибі за те, що не обійшов наші гори, наші аули, наші серця.

Спасибі й усім вам, хто співає й думає своїми рідними мовами.

ПІСНЯ

«Бакъан». Це аварське слово має два значення: мелодія, мотив і стан, самопочуття людини, благополуччя світу. Коли просять: «Заграй мені одну мелодію» — кажуть слово «бакъан». Коли питають: «Як ти себе почуваш?» — кажуть слово «бакъан». Отже, самопочуття й пісня зливаються у нас в одному слові.

Напис на пандурі:

Кинджал і дужого кладе на ложе смерті.

Пандур і мертвого підніме з ложа смерті.

Слова, розмову пропусти через сито — матимеш пісню. Ненависть, гнів, любов пропусти через сито — матимеш пісню. Події, діла людей, все життя пропусти через сито — матимеш пісню.

«Надто зворушувала його одна тавлинська пісня. Слів у ній було мало, але вся привабливість її полягала в журливому приспіві «Ай! Дай, далалай!» Єрошка переклав слова пісні: «Молодець погнав баранту з аулу в гори, росіяни прийшли, спалили аул, всіх чоловіків перебили, всіх жінок у полон забрали. Молодець прийшов з гір: де був аул, там порожнє місце, матері нема, братів нема, дому нема; одне тільки дерево залишилось. Молодець сів під деревом та й заплакав. Сам, як ти, сам залишився, і заспівав молодець: «Ай, дай, далалай!» (Лев Толстой, «Козаки»).

...Ай, дай, далла-лай, далла, далла, дулла-лай-дулла-лай! Пісні рідні, журливі пісні гір, коли ви народилися, де та як? Звідки ви взялися, такі дивовижні, такі прекрасні?

Напис на пандурі:

Ти думаєш, струни мелодій творці?

Ні, серцем народжені звуки оці.

Напис на кинджалі:

Два леза, дві пісні, про дві речі спів:

Про волю народу й про смерть ворогів.

Напис на колиці:

Чи є в світі немовлята,

Над якими рідна мати

Колискових не співала,
Ніжно їх не колисала?

Напис на придорожньому камені:

Дорога та пісня — талан молодця,
Дорозі та пісні не буде кінця.

Напис на могильній плиті:

Його піснями тішилися інші,
Тепер він слухає, коли співають інші.

Пісні старовинні, пісні нові... Пісні колискові, весільні, бойові. Довгі й короткі. Журливі й веселі. По всій землі співають вас! Слова нанизують, паче намистинки на срібну нитку. Слова забивають міцно, мов цвяхи. Слова виникають і течуть легко, як сльоза за сльозою, коли плаче красуня. Слова летять і попадають в ціль, як стріли, пущені вправною рукою. Слова в'ються й ведуть вдалину, як гірські стежки, якими можна кінець кінцем піти на край світу.

Простір між рядками — наче вулиця, на якій стоїть сакля твоєї коханої. Він наче межа на батьківському полі. Він як час світання й час заходу сонця, що відокремлюють день від ночі.

Пісні, записані на папері, й пісні, не записані на папері. Та хоч би яка була пісня, її мають співати. Неспівана пісня все одно що безкрилий птах, все одно що серце, яке не б'ється, не стукотить.

У нас у горах кажуть: коли чабани не співають пісень, вівці перестають скубти траву. Але коли лунає пісня над зеленим схилом гори, пасуться й скубуть траву навіть невмілі, щойно народжені ягнята.

Кунак попросив кунака заспівати пісню його рідною мовою.

Чи то гість не знав жодної пісні, чи то не вмів співати, тільки він сказав, що в їхнього народу нема жодної пісні!

— У такому разі треба подивитися, чи є ви самі, чи, може, вас взагалі нема? Не може існувати народ без пісні!

Ай, дай, даллалай! Дала-дала, дулла-лай! Пісні — це ключі, якими відчиняють заповітні скрині мови. Ай, дай, далла-лай! Дала-дала-дулла-лай!

Розкажу про те, як народилася пісня. Про це я давно вже написав вірша. Ось він.

КИНДЖАЛ І КУМУЗ

Аварський хлопець в давнину
Жив десь за перевалом,
Мав там смоковницю одну,
Одним владав кинджалом,

Одного цапа випасав,
Де сонячна поляна...
І от він палко покохав
Дочку одного хана.

Був хлопець хоч куди джигіт,
Та хан закомизився,
Коли одного дня в обід
Він свататись з'явився.

«Хай спершу змусить він цапка
Доїтись хоч помалу,
Цей власник одного пенька
Та одного кинджала».

І хан віддав дочку тому,
Хто золотих туманів
До дідька мав та тьмущу тьму
На схилах гір баранів.

І туга болісна така
Джигіта враз опала,
Що мимохить лягла рука
На рукоять кинджала.

Приніс у жертву небесам
Він голову цапину
І вирубав під корінь сам
Смоковницю єдину.

Зробив кумуз з її дощок,
Як вимагає муза,
А потім з цапових кишок
Всі струни для кумуза.

Торкнувся струн він раз і два
У творчому тумані,
І народилися слова,
Мов клятва на корані.

І мила за красу тих слів
Навіки покохала
Володаря обох скарбів —
Кумуза і кинджала.

Гніздиться в димній вишині
Аул за перевалом.
Там в скромній саклі на стіні
Висить кумуз з кинджалом.

Кумуз і кинджал. Битва й пісня. Любов і подвиг.
Історія мого народу. Цим двом речам приділяють горці
найпочесніше місце.

У саклях, на настінних килимах, перехрещуючись,
як на гербі, висять ці два скарби. В руки їх беруть
обережно, з повагою, з любов'ю. А без потреби й зовсім
не беруть. Коли почнеш знімати кинджал, за спиною
в тебе хтось із доросліших скаже: «Обережно, не обірви
струни на пандурі». Коли зніматимеш пандур, хтось із
доросліших скаже: «Обережно — обріжеш пальці». На
кинджалі карбують малюнок пандура, на пандурі ма-
люють кинджал. На срібному дівочому поясі, на на-
грудних срібних прикрасах зображують і кумуз, і кин-
джал, як вони разом висять на стіні, на килимі. А коли
вирушали на війну, брали з собою і кинджал, і кумуз.
Порожньою, оголеною залишалася стіна пошани в саклі.

— Але навіщо ж у бою пандур?

— А! Тільки-но вдариш по струнах, навіть тільки
торкнешся струни, приходять до тебе батьківський
край, рідний аул, материнська сакля. А саме за це
й треба битися, тільки за це й варто вмерти.

«Аули наближаються, коли дзвенять шаблі», — каза-
ли, бувало, сміливці. Але ніщо не скорочує дороги до
рідних аулів так, як дзвін пандура.

Ай, дай, далла-лай. Далла-далла-дулла-лай!

Махмуд співав у Карнатах, і поряд з ним був його
аул, рідні гори. І близько була його Мар'ям. Потім
Махмуд заповідав:

Менше сипте землі на могилу мені,
Щоб грудки мені слух не замкнули,
Щоб і серце, і уші почули пісні,
Що по горах летять над аули.

Покладіть і пандур мій зі мною в труну,
Щоб від співу мого не послули,
Щоб мій голос журливий і пісню сумну
Всі красуні в аулі почули.

А ще Махмуд нібито сказав таке:

Гора схиляється долі, коли заспіваю я,
Та як зворушити тебе, раю мій, о Мар'ям?
Почувши звуки пандура, танцює навіть змія.
Та як зворушити тебе, раю мій, о Мар'ям?

Чи хочете знати, звідки взялася гірська пісня?

Вона із мрій народу вирина,
Ніхто не знає, як вона постала?
В широких грудях плавилась вона
І у крові гарячій вирувала.

Вона прийшла з надзоряних країв
У дагестанські гори та в аули,
І, перше ніж почули ми її,
Її прадавні покоління чули.

Пісні — потоки з гір. Пісні — бистроногі гінці, вісники з поля битви. Пісні — кунаки, друзі, які несподівано приїхали в гості. Беріть пандур, чонгур, чаган, сопілку, кеманчу, зурну, бубон, гармонь, барабан, беріть просто таз або мідну тарілку. Бийте долонею об долоню. Бийте каблуками об землю. Слухайте, як шаблі б'ються об шаблі. Слухайте, як дзвенить камінець, кинутий у вікно коханої. Співайте і слухайте наші пісні. Вони послали журби й радості. Вони паспорти честі й сміливості, свідоцтва мислі й справ. Вони молодих роблять мужніми й мудрими, старих і мудрих — молодими. Вершника вони змушують зійти з коня й заслухатися. Пішого вони змушують вихопитися в сідло й летіти, мов птах. Сп'янілого вони витверезують і змушують замислитися над своєю долею, тверезого роблять відчайдушним, мовби сп'янілим. Про що лиш немає в світі пісень! Посадовіть горця біля свого затишного вогнища, піднесіть йому ріг пінистої браги й попросіть заспівати пісню. Він заспіває. Він співатиме хоч до ранку, тільки просіть його як слід та ще замовляйте, про що співати. Про любов? Буде вам пісня і про любов.

Ай, дай, далалай!
Любов червона, мов кров чи тюльпан.
Любов ще й чорна, як ніч і обман.
Як стрічка дівоча, біла вона,
Як саван із сніжного полотна.
Блакитна, як неба далечина,
Як зірка, прекрасна вона і ясна.
Падає сніг, висихає потік,
Та квіти любові не в'януть повік.

- Що найкрасивіше в світі?
- Фіалка в горах.
- Що красивіше, ніж фіалка в горах?
- Любов.
- Що найяскравіше в світі?
- Сонце ранкове у горах.
- Що яскравіше від сонця ранкового в горах?
- Любов.
- Ай, дай, далалай! Ну, про що ж іще нам заспівати?
- Про закоханих, що загинули через кохання.
- Ромео і Джульєтта, Тахір і Зухра, Тристан та Ізольда...

Хіба мало їх було і в нас у Дагестані? Скільки було в нас закоханих, що не змогли належати одне одному? Не справдилися їхні мрії, не злилися губи, не з'єдналися їхні руки. Багатьох молодих людей занапащала війна, але багатьох занапащала й любов. Вони згоряли в її вогні, кидалися з високих скель, стрибали в бурхливі річки. Ось дівчина з Айзані і ось юнак з Кумуха. Ось історія їхнього кохання. Розкажу вам про відомий усьому Дагестанові кінець їхнього кохання.

Юнак з Кумуха приїхав побачитися з коханою в аул Айзані. Кохана довго не виходила. Чекав юнак чотири дні й чотири ночі. На п'ятий день він сів на коня, щоб повернутися додому.

Поглянув на землю — суха, аж курить,
Угору поглянув — безмежна блакить.
Звідкіль же той дощик дрібний замрячив,
Джигітові бурку скропив-промочив?

Аж гульк! — на покрівлі стоїть Меседа,
З очей кануть сльози, мов срібна вода.
— Чотири я ждав тебе ночі і дні,

Чого ти ховалась, повідай мені!
— Копит як почули перестук лункий,
Замкнули мене на чотири замки
Брати неблаганні мої. Як в труні,
Просиділа там я чотири ці дні.
На п'ятий, коли ти сідав у сідло,
Змиритися серце моє не змогло.
Не знаю, де сили взялися такі,
Та збила я всі ті чотири замки.
Тут продаж-купівля іде, тут базар,
Мене продають, як звичайний товар...
За нелюба хочуть віддати на одчай.
Не їдь же від мене, коня розсідлай.

...Але юнак з Кумуха вже не хоче залишитися.

— Коня осідлав я. Чи можу його розсідлати?
Що скажуть сусіди? Та й друзі що можуть сказати?
Кумух у дорогу провів мене щирим «Щастя!» —
Чи можу вернутись і знову до нього прийти?
Хоч їду я, серце своє залишаю тобі.
— Брати розтерзають, склюють його в лютий зlobі.
— І очі свої я лишити тобі буду рад.
— Брати заберуть їх і висмокчуть, як виноград.
Я знаю, коханий, від мене ти йдеш назавжди.
Йди ж, та поволи коня по аулу веди.
За повід його ти веди до аульських воріт.
А там оглянись — я дивитися буду услід.
В долині стринож і у лузі на попас пускай,
А в річці напій і у хвилях холодних скупай.
Вночі у міжгір'ї під буркою міцно засни,
А ранок настане, мене у думках спом'яни.
Як дощ піде — знай, то сльозами вмиваюся я,
А ляжуть сніги — то під саваном доля моя.

Тричі вдарив коня карбачем гордий юнак з Кумуха,
тричі оглянувся й покинув аул. Минуло три тижні.
Гори засипав сніг. Нещасна Меседа, щоб не йти за
нелюба, кинулася зі скелі. Напередодні батько й брати
вигнали непокірну Меседу вночі в хуртовину надвір.

Цієї ночі вона співала:

Хай родиться в домі сорок дівчат,
Хай заміж продасть їх батько чи брат,
Гулять на весіллях щоб добре було,
Щоб золото пельки їм залило.
Брати за жінок хай багачок беруть,
З немилими хай до сконання живуть,

Цілюють не губи нехай — скарби,
Серця їх значать хай срібні карби.
Хай проклятим сріблом стане цей сніг
І хвилі в струмку, що біжать до ніг.
Мете заметіль, мій любий, гляди,
Ночівлю собі десь в теплі знайди.
У тебе в ногах лід і сніжний замет.
Назад не дивись, а дивись уперед.

Чи то юнак почув передсмертний стогін своєї Меседи,
чи то серце йому підказало, а тільки примчав він
з Кумуха на змиленому коні. Довідався про сумну
подію, кинув повід і пустив коня геть. Розстебнув пояс
і скинув з себе зброю. Об камінь розбив рушницю.
Звертаючись до батька й братів загиблої своєї нарече-
ної, юнак казав:

«Свій кинджал не гострю я об скелю на вас,
І не хочу, щоб мир в домі вашому згас,
Не помчатимусь вам ні клинком, ні свинцем,
Хочу глянути лиш на кохане лице,
Не безкровні уста, на ланити бліді,
На незаймані перса її молоді».
Відгорнув од чола покривало отець,
Поточився юнак, зблід, мов сам уже мрець,
А як груди Меседі розстебнули, жених
Похитнувся, упав і навіки затих.

Долі їхні сплелися в одну, тільки тіла лежать окре-
мо. Що ж робити з ними, як ховати? Скликано раду
старійшин. З усього Дагестану поз'їздилися мудреці,
почав засідати великий диван.

Уславлені пророки любові кажуть:

Смерть їх взяла під свій покров,
Всьому кінець вона...
Два в них життя... та їх любов,
Як смерть,— навік одна.

Могилу рийте, щоб було
Не тісно їм лежать.
Життя серця їх розвело,
А смерть прийшла — з'єднать.

Їх в домовину покладем
Під саваном одним,
А над могилою зведем
Один надгробок їм.

Зробили все, як сказали. І виросла біля надгробка червона квітка. Під снігом не в'януть її пелюстки. Сніг, тільки-но торкнеться квітки, одразу тоне. Наче вогонь, ця червона квітка. Біля підніжжя могили пробилосся джерело. П'ють з нього люди. Та ще два дерева виросло обабіч могили. Таких красивих дерев не буває навіть у казках. Холодний вітер подме — вони розводять своє гілля, теплий вітер повіє — знову з'єднуються, мовби обнімаються двоє закоханих: юнак з Кумуха та дівчина з аулу Айзані...

Заспівав би я ще пісню про Алі, та вона надто довга. Тому, дозвольте, я, як і в першій пісні, де проспівую, де перекажу своїми словами.

В одному аулі жив Алі. Була в нього молода вродлива дружина, була й стара мати. Надовго йшов він у гори пасти вівці.

Якось прийшов до Алі посланець від матері з наказом, щоб кинув Алі своїх овець і скоріше повертався додому.

Недобрі передчуття опали серце Алі. Навіщо викликає його мати? Чи не сталося якоїсь біди? А коли біда, то від кого її можна сподіватися, як не від молодой дружини?

Питає він у посланця, а той мовчить. Наполягає Алі, сердиться, кинджалом погрожує. І тоді каже йому посланець:

Вродлива дружина в тебе, Алі.
Тихо вночі, всі у саклі сплять.
Та скажи мені, друже Алі,
Чого це у темряві вікна риплять?

Молода дружина у тебе, Алі.
Землю прибило сніжком.
Може, ти скажеш, друже Алі,
Чиї то сліди під вікном?

Не вітер вночі відчиняє вікно,
А дружина твоя, вір мені!
І знай, що не носить вона давно
Дарунки твої — браслет і персні.

Алі, звичайно, помчав додому. Не заходячи до матері, він поспішає до молодой вродливої дружини. Хочє

дружина зняти з чоловіка бурку, напоїти його бузою, просить його з дороги спочити.

— Роздягнись, я бузою тебе напою,
Є перепічки й сир у нас.
— На чиїх ти плечах бурку мою
Приміряла тут раз у раз?
— Ти папаху скинь, володарю мій,
Пригорни мене, молодець!
— Хто без мене тут пив хмільний напій,
Поки в горах я пас овець?

Вихопив Алі кинджал і двічі вдарив ним свою дружину.

— Живи триста літ, богатир Алі,
Та знай, що гнів був неправий твій.
Ти на мене глянь, богатир Алі,
На підлозі ось я лежу в крові.

Хай спасіння тобі пошле аллах,
Хай боронить тебе завжди,
Віднеси мене на своїх руках
І на постіль мене поклади.

— Покладу,— сказав він у відповідь їй,—
Тільки спершу скажи мені:
Де поділа ти подарунок мій,
Де коштовний браслет і персні?

— Ти у скриню глянь, богатир Алі,
Десть в куточку на дні знайдеш їх.
Як нема тебе поруч мене, Алі,
Не вдягаю прикрас я своїх.

Алі кинувся до матері:

— Навіщо ти покликала мене додому, що сталося?
— Дружина за тобою скучила, діти скучили. Та ще,
гадала, свіжої баранини привезеш. Давно не їли.

Схопився Алі за голову, побіг знов на половину дружини.

На недвижні очі упала пітьма,
Холодіють руки та біла грудь.
Сльози ллє Алі, ридас ридма,
Та дружини вже не вернуть.

В третій раз Алі свій кинджал схопив,
З вістря кров її мовчки стер,
У живе своє серце встромив,
Поруч неї впав і помер.

Отак і закінчилася ця історія. Поховали їх поряд. Виросли біля могили два дерева.

Ну, про що ж іще мені заспівати? Хіба що про Камаліла Башира? Хто такий Камаліл Башир? Це наш дагестанський, коли хочете, доижуан. Кажуть, коли він пив з джерела, видно було, як по горлу ллється світла вода, така тонка й ніжна була в нього на шії шкіра. І от цю шию перерубав його батько. За що? За те, що був його син надто вродливий.

Ну що ж, помер Камаліл Башир, а про кохання досі співають, як і співали.

Немовля ще в колисці, а пісня про кохання над ним вже лунає.

Ще раз я мушу згадати нашу немудру народну гру. Вона в нас має назву «бакіде рах'їн».

Це змагання в ліричності, змагання в дотепності, в умінні швидко знайти потрібне і влучне слово — ось що таке ця наша гра. В кожному дагестанському аулі знають її. Довгими зимовими вечорами збираються в якійсь саклі юнаки й дівчата. Не п'ють горілки, не ріжуться в карти, не лузають насіння, не бешкетують, а грають у поезію. Хіба це не прекрасно!

З'являється паличка. Вона опиняється в руках у дівчини. Дівчина торкає паличкою юнака й співає:

Візьми-но цю паличку, кращий на вроду,
Знайди найвродливішу тут поміж нас.

Юнак обирає дівчину, та сідає на ослінчик. Вони починають пісенну розмову:

Ой красунечко, красунечко,
Як твоє ім'я, скажи?
Ой красунечко, красунечко,
Де живеш ти, розкажи?

Усі плещуть у долоні й співають: «Ай, дай, далалай!»

Я ім'я уже сказала
Іншому, а не тобі,
І любов я обіцяла
Іншому, а не тобі.

Знов усі плещуть у долоні й співають: «Ай, дай, далалай!»

Дівчина підводиться з ослінчика, обирає паличкою юнака, котрий сідає замість неї. Пісенну розмову починає нова пара.

Дівчина:

Снігом гори засипає,
І стежинки не знайти.
Злоторунному ягнятї
Нїде травку поскубити.

Юнак:

Тане сніг, водиця лється,
Все навкруг уже цвіте,
На твоїй груді пасеться
Те ягнятко золоте.

«Ай, дай, далалай!» Виходить нова пара.

Дівчина:

Став дракон біля криниці,
Воду з неї п'є та й п'є.
Злоторогому козлятї
Він напитись не дає.

Юнак:

Хай дракон остережеться,
Я протну його мечем.
А козлятонько нап'ється
Із твоїх ясених очей.

«Ай, дай, далалай!» Виходить нова пара.

Юнак:

Хуртовина за горою,
І в долині сніговій.
Як одружимося з тобою,
Я поставлю дім новий.

Дівчина:

Деся у іншому аулі
Наречену обирай,
Бо куріпочку не замкнеш
Замість квочки у сарай.

«Ай, дай, далалай!» Всі плещуть у долоні, сміються. Отак минають довгі зимові вечори.

Дагестанські пісні про кохання! Поки цей юнак просив, щоб дівчина вийшла за нього заміж, інші її безцеремонно умкнули.

Поки до цієї дівчини чемно стукали в двері, інші залізли до неї через вікно.

Минають віки, а пісні живуть собі та й живуть. Їх створюють співці, але й вони створюють співців.

Чи може бути весілля без пісні, чи може минути день без пісні, чи може прожити людина без пісні?

У нас кажуть: хто не знає пісні, тому жити слід не в домі, а в хліві.

Кажуть іще, що велетень, який не знає кохання, не сягне й до пояса закоханому джигітові.

Розповідають про Махмуда. Під час першої світової війни він, разом з Дагестанським полком кінноти, був на Карпатському фронті. Там він написав свою знамениту пісню «Маріам», і бойові Махмудові друзі співали її на привалах. А історія цієї пісні така.

В одному жорстокому бою російські війська захопили село, вибивши звідти австрійців. Переслідуючи ворога, Махмуд опинився біля церкви. З церковної брами вибіг переляканий австрієць, але, побачивши на коні страшного горця, югнув назад у церкву.

Кілька днів перед тим загинув Махмудів брат, і Махмуд жадав помсти. Недовго думавши, скочив він з коня й, видобувши кинджал, кинувся слідом за австрійцем з наміром тут-таки порізати його на шматки. Але вбігши до церкви, Махмуд остовпів.

Просто перед собою він побачив австрійця, який стояв навколішках перед іконою божої матері Марії й молився.

У Дагестані взагалі не зводять руку на людину, що стоїть навколішках, а тим паче на молільника. Та поза всім Махмуда вразила краса жінки, якій австрієць молився.

Махмуд раптом побачив перед собою свою кохану Муї, її сумні очі, риси її обличчя, її вбрання. Кинджал випав у нього з рук. Невідомо, що згодом розповідав про цю історію австрієць, але страшний горець теж упав поруч нього навколішки й почав молитися похристиянському, невміло вдаряючи себе пальцями в чоло, в плечі й груди. Махмуд не бачив, коли австрієць зник. Отямившись, він написав свої знамениті вірші «Маріам», себто вірші про Марію. Для нього Муї

й Марія злилися в один образ. Він писав про Марію, а думав про Муї, писав про Муї, а думав про Марію.

Відтоді Махмуд визнавав на світі тільки одне — кохання. Його душа не сприймала інших пісень. Серед дагестанських співців не було ще людини, яка піднеслася б до висот його пристрасті, до глибини його пісень. Він не помічав, що пише вірші, що розмовляє віршами, що не говорить, а співає. Немовби то хтось інший говорив і співав за нього. Всі свої удачі він приписував Муї та своєму почуттю до неї. Якщо друг розмовляв з ним не про Муї, він переставав друга слухати.

Ось що розповідав про нього мій батько.

До Махмуда приходило багато людей. Ішли тільки закохані. Вони збагнули силу його слова й просили створити для них вірші. Приходив той, хто вперше закохався в дівчину й не знав, як їй про це сказати. Приходив той, чия кохана одружилася з іншим, і тепер бідолаха не знав, як затамувати свій біль і тугу. Приходив той, хто покохав удову, яка залишалася вірною своєму померлому чоловікові, і закоханий не знав, як розчулити її серце.

Приходили зражені своїми коханими. Приходили ті, серця котрих спалює нерозділене кохання. Приходили ті, що заплуталися в своєму коханні. Приходили ті, що посварилися з своїми коханими. Приходили розлучені. Скільки людей, стільки й закоханих. Скільки закоханих, стільки й різного кохання. Двох однакових не буває.

І Махмуд створював вірші, відповідні кожному окремому випадкові. З'єднувалися закохані, мирилися розсварені, лагіднішало серце строгої, сумної вдови, сміливішим ставав юнак, соромилися зрадниці, прощали зражені.

Одного разу спитали Махмуда:

— Як це ти вмієш створювати вірші, що відповідають настроям зовсім різних людей?

— Доля всіх людей може вміститися в одному людському серці. Хіба я про них пишу вірші? Про їхню

любов, про їхнє страждання? Ні, я пишу вірші про себе. Син бідного вугляра, в юності я покохав Муї з аулу Бетлі. Муї одружилася з іншим. І облилося кров'ю моє серце. Згодом чоловік Муї помер і вона залишилася удовою. По-давньому не знала спокою моя душа... Ні, я все знаю про кохання, і ні до чого мені створювати вірші про інших.

Кажуть, що до Махмуда приходили також люди з просьбами написати вірші про померлих або полеглих на війні. Просили матері синів, сестри братів, жінки чоловіків, наречені женихів. Але Махмуд не міг написати жодного такого вірша. Він відповідав:

— Як я в мирному аулі можу писати про війну, коли й на війні я писав про кохання.

Але при цьому горці кажуть: «По-справжньому цінуватимеш пісню про кохання тоді, коли вибухне війна». І ще: «Щоб перевірити своє кохання, вирушайте на поле битви».

Два леза в кинджала: одне — любов до рідного краю, друге — ненависть до ворога. І дві струни в пандура: одна співає пісню ненависті, друга — пісню кохання.

Кажуть про горця, що коли він лежить, обнімаючи подругу однією рукою, то в другій руці тримає кинджал. Недарма численні пісні й давні історії закінчуються ударом кинджала. Але численні історії закінчуються й тим, що горець повертається до рідного аулу, везучи перед собою в сідлі дівчину.

Коли розкопують давні могили в горах, знаходять там кинджали й шаблі.

— Чому ж не знаходять пандура?

— Пандури залишаються живим, щоб живі співали пісень про полеглих героїв. Отже, навіть коли зникне вся зброя й на землі не залишиться жодного кинджала, пісня все одно не зникне.

Батько казав, що простий гість — це гість твого дому. Але гість-співець, гість-музикант — це гість усього аулу. Увесь аул зустрічає й проводить його. Махмуда, наприклад, зустрічали скрізь краще, ніж губернатора.

Можливо, губернатори через те й не любили вільних співців?

Батько розповідав, як ішли по Дагестану двоє подорожніх. Коли посутеніло, один сказав другому:

— Чи не час нам спочити? Незабаром вечір. Я бачу, ти стомився й змерз. А, до речі, ген отам видно аул. Звернімо з дороги й попросимося на ночівлю.

— Я справді стомився й змерз. Далєбі, я навіть захворів. Але в цьому аулі зупинятися не буду.

— Чому?

— Це нудний аул. Ніхто ще не чув, щоб у ньому співали.

Такий аул, можливо, й трапився подорожнім. Але ніхто таких слів не може сказати про весь Дагестан: мовляв, це країна, де не почуєш пісні, тому об'їдемо її стороною.

Бестужев-Марлівський подав у своїй книжці дагестанські пісні, й Белінський сказав, що вони цінніші, ніж сама книжка. Він сказав, що й Пушкін не посоромився б назвати їх своїми.

Пісні горців слухав у Темір-Хан-Шурі юнак Лермонтов. І він тішився ними, хоч і не розумів нашої мови.

Професор Услар казав, що гунібські мелодії — прекрасний подарунок людству.

Хто ж дав нам ці звуки й ці пісні? Хто навчив горців цих почуттів? Орли й коні, шаблі й трави, дитячі колиски, чотири річки Койсу, хвилі Каспію, Махмудова кохана Муї, вся історія Дагестану, всі мови, що є в ньому, весь Дагестан.

В Абуталіба якось спитали:

— Скільки поетів у Дагестані?

— Та три-чотири мільйони набереться.

— Як це? У вас же й люду всього один мільйон.

— У кожній людині сидить по три-чотири співці.

Тільки не всі й не завжди співають. Не всі й знають про це.

— А все ж, хто найкращі співці?

— Завжди знайдеться співець кращий від щонайкращого. Але одного я можу назвати.

— Хто ж це?

— Дагестанська мати. Взагалі у горців налічують лише три пісні.

— Які?

— Першу співає горянка-мати, коли в неї народиться син і вона сидить над його колискою.

— А друга?

— Другу співає горянка-мати, коли вона втратить свого сина.

— А третя?

— Третя пісня — це всі інші пісні.

Так, мати... Правдивий, хоч і небезсторонній свідок розквітлого і зів'ялого, народжуваного й вмираючого, того, що приходить і відходить. Мати, яка колише колиску, тримає в руках дитину, обнімає сина, котрий іде від неї навіки. Ось краса, ось правда, ось честь.

Люди бувають погані й гарні, навіть пісні бувають кращі й гірші. Але завжди прекрасна мати й материна пісня.

Пісень, що їх співано над моєю колискою, я, звичайно, не пам'ятаю. Але згодом я підслухав по різних аулах багато гарних пісень, і колискових теж. Ось одна з них:

Будеш, синку мій, рости, сили набирать,
Щоб у вовка з пащі міг м'ясо виривать.

Будеш, синку мій, рости, м'язів міць кріпить,
Щоб у барса-хвжака здобич міг відбить.

Будеш, синку мій, рости, щоб усе уміть,—
Мудре слово цінувать, вірити й любить.

Будеш, синку мій, рости, станеш ти орлом,
Стане тісно на землі, ти змахнеш крилом.

Сином будеш ти мені — матері своїй,
Зятем добрим будеш їй — матері чужій.

Станеш батьком ти колись для своїх дітей,
Може, й піснею колись станеш для людей.

Яка віра! Немає жодної матері, яка не вмiла б співати, казав мій батько. Нема такої матері, яка в душі не була б поетом.

Дощик сухого літа — це, мій хлопчику, ти.
Сонце негодяним літом — це, мій хлопчику, ти.
Губи, як соти медові,— це, мій хлопчику, ти.
Очі, як виноградини,— це, мій хлопчику, ти,
Личко, що очі приваблює,— це, мій хлопчику, ти.
Серце, що трепетно б'ється,— це, мій хлопчику, ти.
Ключик від серця живого — це, мій хлопчику, ти.
Скриня, лямована сріблом,— це, мій хлопчику, ти.
Золото щире в тій скрині — це, мій хлопчику, ти.

Ти ще тільки колобочок,
Але кулею ти станеш,
Будеш молотом великим,
Тим, що скелі розбиває.
Станеш гострою стрілою,
Що завжди в ціль влучає,
Станеш вправним танцюристом,
Співаком дзвінкоголосим,
Серед молоді аулу
Будеш бігуном найкращим,
Ти кіннотником-джигітом
Через гори і долини
Полетиш-помчиш з копита,
Пил збиваючи до неба.

Хто не чув материнської пісні, той все одно що сиротою ріс, казав мій батько. А хто виріс без батька й без матері, все ж таки не сирота, якщо співали йому над колискою наших дагестанських пісень. Хто ж міг співати, коли не було ні матері, ні батька? Сам Дагестан співав, високі гори співали, річки, що течуть з високих гір, співали люди, що живуть у горах:

Клубочок ниток золотих — доня моя,
Стрічечка сріберна — доня моя.
Місяць ясний над горою — доня моя.
Козлятко на схилі гори — доня моя.

Боягузе, не вештайся тут,
Не для зрадника доня моя.
Відійди од воріт, баламут,
Не для хтивого доня моя.

Весняний цвіт-розмай — доня моя.
Зеленіючий гай — доня моя.
З трав і квітів килим —
Найпрекрасніша доня моя.

Приженіть мені три отари овець,
Навіть брів я їй не віддам.

Принесіть мені золота повен хурджун,
Навіть щічки її не віддам,
Навіть ямочки на щоці
Я за повний хурджун не віддам.

Не віддам її чорним крукам,
Павичеві ласкавому не віддам.
Куропатонько ти моя,
Ти лелеченько рідна моя.

Інша мати співала інакше:

Тому, хто з коліна барса уб'є,
Віддам її,
Тому, хто стрімчак кулаком розіб'є,
Віддам її.
Тому, хто мур лобом в фортеці проб'є,
Віддам її.
Тому, хто розріже місяць, як сир,
Віддам її.
Тому, хто вгамує у річці вир,
Віддам її.
Тому, хто з небес візьме зірку у бран,
Віддам її.
Тому, хто на вітер накинє аркан,
Віддам її.
Тому, хто найкращий з найкращих є,
Віддам я прекрасне дитя своє.

Або ось пісня побажання:

Ще й цвіт яблуневий не зацвіте,
Дочка моя пишно хай розцвіте.
Іще і струмочки дзюрчать не почнуть,
А їй уже стрічечки в коси вплетуть.
Іще не почнуть хуртовини мести,
До неї вже прийдуть свати-старости.
Але, коли й справді свати вже ідуть,
Нехай діжку меду з собою несуть.
Овець хай женуть і добірних ягнят,
Бо є в парченої батько і брат.
А ще хай для батька і брата вони
Приводять баских румаків табуни.

Ще є таке надколискове побажання:

Поки пташечка перша у лісі цвірінькати стане,
Хай мою доню побачать на пшеничному лані.

Поки зозуля в гаю закус в ревній тузі,
Хай мою доню побачать в зеленому лузі.

Поки красуні веселі почнуть чепуриться,
Доня моя принесе дзбан водиці з криниці.

Якби не було колискових пісень, можливо, не було б на світі й інших пісень. Було б життя людей безбарвне, менше було б подвигів, менше було б у житті поезії.

Матері — найперші в житті поети. Вони засівають зернята поезії в душі своїх синів та дочок, а згодом з тих зернят виростають і квітнуть квіти. Найтруднішого, найважчого, найстрашнішого часу свого життя мужчини згадують колискові пісні.

Одному боязкому воїнові Хаджі-Мурат сказав: «Мабуть, мати не співала над твоєю колискою».

Коли ж сам Хаджі-Мурат зрадив Шаміля й подався до росіян, Шаміль зневажливо сказав: «Він забув материну колискову пісню».

А колискова пісня його матері була така:

Послухай пісеньку, дитя,
Цікава пісня ця,
Про славні подвиги й життя
Богатиря-бійця.

Він охляп на скаку стрибав
На дикого коня
І через гори й доли мчав,
Як вітер, навмання.

Кордони він перетинав,
Мов та гірська ріка,
Хребет горі перерубав
Він помахом клинка.

Дуби валив на землю він,
Натиснувши плечем,
Хай виростеш і ти, мій син,
Таким богатирем.

Мати дивилася на усміхнене личко й вірила словам цієї пісні. І не знала вона, які випробування судилися в майбутньому її синові — Хаджі-Муратові.

Дізнавшись, що Хаджі-Мурат покинув Шаміля й подався до його ворогів, мати заспівала іншої пісні:

Зі скель ти у прірви бездонні стрибав,
Боязні не знав висоти,
Та з прірви, в яку нещодавно упав,
Уже не повернешся ти.

З набігів зухвалих ти в гори летів,
Щоб там порятунок знайти.
Та раптом попав у лабети катів —
І вже не повернешся ти.

Мої материнські безрадісні дні
Минають тепер без мети,
З кривавої пастки в чужій стороні
Додому не вернешся ти.

Зневажив імама й царя ти — нехай,
Це якось ще можна знести,
Але ти зневажив і рідний свій край...
Додому не вернешся ти.

Хаджі-Мурат, як відомо, намагався згодом утекти від росіян і знову повернутися до своїх. Але під час втечі його наздогнали і вбили. Мертвому Хаджі-Муратові зігнули голову. Тоді в горах з'явилася ще одна пісня матері.

Свист меча — й голова покотилась на шлях!
Чи справді ж вона нежива?
На військових нарадах і в смертних боях
Так потрібна нам ця голова!
Обезглавлене тіло його у труні...
Невже не олжа в цих чутках?
Так потрібні рамена його кремезні
У смертних запеклих боях!
Запитайте кинджали та гострі клинки,
Живий чи загинув наїб Шаміля?
Чи пахнуть ще порохом скелі стрімкі,
Чи вже охолола земля?
Орлине ім'я його, славне стократ,
Зганьбив і спаплюжив він сам,
І міг би його тільки гострий булат
Від чорних очистити плям.

Пісня матері — початок, джерело всіх людських пісень. Перша усмішка й остання сльоза — ось вона.

Пісня народжується в серці, потім серце передає її язикові, потім язик передає її серцям усіх людей, а серця всіх людей передають пісню вікам.

Тут до речі буде розповісти ще й про такі пісні:

ПІСНЯ МАТЕРІ ШАМІЛЯ

«У пісні шукай щось одне — сміх або сльози. Нам, горцям, тепер ні те, ні те не потрібне. Ми воюємо. Мужність не повинна ні скаржитися, ні плакати, хоч би які випробування їй випадали. Разом з тим нам нема чого й радіти. Смуток і біль у наших серцях. Учора я покарав молодих людей, які біля мечеті танцювали й співали. Нерозумні вони. Побачу таке ще раз, знов покараю. Якщо вам потрібні вірші, читайте коран. Проказуйте вірші, написані пророком. Його вірші викарбувано й на брамі Кааби».

Отак імам Шаміль забороняв співати в Дагестані. Жінок за пісні карав мітлою, а чоловіків батогом. Наказ є наказ. Чимало співців зазнало тих років ударів батога. Та хіба можна примусити змовкнути пісню? Співця — можна, а пісню — ніколи. Ми бачимо багато надгробків, там поховано людей. Але хто бачив могили пісень?

На одному надгробкові я прочитав: «Помер, помирають, помруть». Про пісню можна сказати: «Не вмерла, не вмирає, не вмере». Що лиш не робили з піснями за часів газавату, а вони не тільки вижили й дійшли до нас, але з іронії долі названо їх тепер «піснями Шаміля».

Так от, про пісню матері Шаміля... У ті дні ворожі війська захопили аул Ахульго. Багатьох героїв породила ця битва, але всі вони залишилися там, на полі бою. Поранені не хотіли здаватися в полон і стрибали в Аварську Койсу. Серед обложених була й Шамілева сестра з дітьми.

В цей тяжкий час стомлений, геть увесь поранений імам приїхав до свого рідного аулу Гімри. Не встиг він віддати мюридам повід коня, як почув пісню. Певніше сказати, плач:

Плачте, люди, в гірських аулах,
Плачте по мертвих і славте їх,
Ворог забрав фортецю Ахульго,
І не лишилось нікого в живих.

Далі в пісні перелічувано імена всіх убитих героїв. Той, хто створив пісню, просив усіх вдягти траурне

вбрання. Говорено про те, що всі джерела в горах, почувши про таке горе, повсихали. Було в пісні звернене до аллаха благання обороняти горців, надихнути сили імамові й зберегти життя восьмирічному Джамалутдінові, Шамілевому сину, який був заложником у білого царя в Петербурзі.

Шаміль сів на камінь, занурив пальці в густу, пофарбовану хною бороду, допитливо подивився на людей, що стояли навколо, а тоді спитав:

— Юнусе, скільки рядків у цій пісні?

— Сто два рядки, імаме.

— Знайди творця цієї пісні й накажи дати йому сто ударів батога. Два останні удари дам йому я.

Мюрид тут-таки витяг батіг.

— Хто створив пісню?

Усі мовчали.

— Я питаю: хто створив пісню?

Тут до імама підійшла його засмучена, згорблена мати. В руках вона тримала мітлу.

— Сину мій, пісню цю створила я. В нашому домі сьогодні траур. Візьми цю мітлу. Виконай свій наказ.

Імам замислився. Потім він узяв з материних рук мітлу й прихилив її до стінки.

— Мамо, ти йди додому.

Оглядаючись на сина, мати пішла. Тільки-но вона зникла в провулку, Шаміль зняв з себе шаблю, розв'язав пояс, скинув черкеску.

— Бити маму не можна. Її провину повинен взяти на себе я, її син, Шаміль.

Роздягнувшись до пояса, він ліг на землю й сказав мюридові:

— Навіщо ти сховав батіг? Візьми його й виконуй мій наказ.

Мюрид завагався. Імам нахмурився. Мюрид краще за всіх знав, що після цього може бути, й заходився шмагати імама. Але шмагав його легенько, не карав, а гладив.

Шаміль раптом підвівся й гримнув:

— Лягай замість мене!

Мюрид простягся на лаві. Шаміль узяв батіг і тричі боляче його вдарив. На спині в мюрида з'явилися червоні рубці.

— Ось як треба бити, зрозумів? Тепер починай і не здумай знов хитрувати.

Мюрид заходився шмагати імама, відраховуючи удари.

— Двадцять вісім, двадцять дев'ять...

— Ні, ще тільки двадцять сім. Не пропускай і не керестрибууй.

З мюрида котився піт, і він витирав його лівим рукавом. Імамова спина скидалася чи то на гірський хребет, там, де його перетинають незліченні шляхи та стежки, чи то на потоптаний табунами схил пагорба.

Нарешті катування скінчилося. Мюрид, відсапуючись, відійшов набік. Шаміль надів зброю й, обернувшись до людей, сказав:

— Горці, нам треба воювати. Нам ніколи створювати пісні й співати їх та розповідати казок. Нехай співають пісень про нас вороги. Цього навчать їх наші шаблі. Витирайте сльози, гостріть зброю. Ахульго ми втратили, але Дагестан ще живий і війна не скінчилась.

Після цього дня ще двадцять п'ять років воював Дагестан, аж поки відгриміла остання битва і здався Гуніб. У розпалі гунібської битви, що тривала кілька днів, імам молився в мечеті.

— Такого лиха ніколи не знав Дагестан! — сказала Патімат, перша, старша Шамілева дружина.

— Ти помиляєшся, Патімат, знав Дагестан одне лихо й перед тим.

— Яке?

— Коли я, маючи таку дружину, як ти, взяв собі за дружину ще й Шуайнат.

Засміявся імам. Засміялися поранені мюриди, що лежали тут-таки в мечеті. Здавалося, засміявся увесь Дагестан, уперше почувши, як сміється імам.

Він сміявся в найтяжчий для Дагестану час, коли рушилося все, що він створював і чим пишався. Він сміявся за кілька годин до свого полону.

Раптом Шаміль змовк і став серйозний. Усіх трьох своїх жінок він посадовив поряд на гунібське каміння й попросив:

— Заспівайте мені пісню, що створила моя небіжчиця-мати.

Патінат, Напісат і Шуайнат утрьох заспівали:

Плачте, люди, в гірських аулах...

Затихли останні звуки пісні. З неба сяяв місяць. Імам посмутнів...

— Заспівайте ще раз.

Знов заспівали Патінат, Напісат і Шуайнат. Цього разу пісня полинула далі. Її слухали зажурені, осяяні місяцем скелі, плакучі верби, гунібські берези.

— Заспівайте її втретє! — гукнув Шаміль.

Ще далі полилися звуки пісні. Її почули тепер охоплені вогнем аули поблизу Гуніба, і всі мовчазні аули в далеких горах, і всі мертві мюриди в своїх могилах. Але тут настав світанок, і знов завирувала битва, остання битва. А коли відгрімилі й змовкли гармати, пісні вже не було.

Імам став почесним полоненим. Йому повернули зброю й коня, йому зберегли жінок, але йому не залишили Дагестану й завезли далеко на північ. Залишилася від Дагестану тільки пісня, створена колись старою матір'ю. Спочатку цю пісню співали почесному полоненому три його дружини. Потім залишилися тільки Напісат і Шуайнат. Потім, у далекій аравійській пустелі, вже вмираючому Шамілеві співала цю пісню тільки Шуайнат, яка пережила двох старших Шамілевих подруг, остання його дружина, остання пісня.

Коли розповідали про Шуайнат, батько мій казав: — Вона була в Шамілевому домі найвродливішою жінкою. Вона була останньою імамовою дружиною і першим його коханням. Імам, як і всі горці, брав собі жінок, додержуючи наших законів. Але ця... Вона була несподіваною нагородою. Коли найхоробріший з найбів Ахверділ Магомед зробив наїзд на Моздок, він умкнув дочку вірменського купця, красуню Анну. Це сталося

майже напередодні її весілля. Мюрид привіз свою, загорнуту в бурку, здобич до імамового палацу. Коли бурку розгорнули, імам не побачив нічого, крім двох великих голубих очей, мовби зроблених з дагестанського неба. Ці очі прямо й безстрашно дивилися на імама. Вони бачили червоні чоботи з тонкого хрому, бачили імамову зброю, його бороду, його очі. Перед юною вірменкою стояв чоловік, якого ніяк не назвеш ні молодим, ні вродливим. Але щось у його зовнішності привертало увагу й приваблювало. В ньому разом із владністю й силою відчувалася ще й ніжність, і добрість. Їхні очі зустрілися. Суворий воїн відчув у серці якусь слабкість. Ця слабкість була незвична, й він злякався її. Одразу ж пролунав його владний голос:

— Ідь і одвези цю дівчину туди, де взяв.

— Навіщо, імаме? Така вродлива дівчина. Все на місці.

— Я знаю навіщо, а твоя справа осідлати коня.

— Який же взяти за неї викуп?

— Віддаси просто так, без викупу.

Здивувався Ахверділ Магомед. Ніколи ще Шаміль не віддавав бранців без викупу. Але сперечатись не можна.

Своїй полонянці він сказав:

— Зараз я повезу тебе назад, до твоїх батьків. Ото зрадіють! Скажеш їм, що Шаміль не розбійник.

Коли Анні переклали мюридові слова, вона глянула на Шаміля здивованими очима. Всі подумали, що вона просто не вірить своєму щастю. Йй сказали ще раз.

— Імам дуже шкодує, що так сталося. Він відпускає тебе без будь-якого викупу.

Тоді красуня сказала, звертаючись до Шаміля:

— О, вождь Дагестану! Мене ніхто й не думав умикати. Я сама приїхала до тебе, щоб стати твєю полонянкою.

— Як? Чому?

— Щоб поглянути на героя, про якого гомонить увесь Кавказ і увесь світ. Чини що хочеш, але свого добровільного полону я ніколи в світі ні на що не проміняю. І нікуди я звідси не поїду.

— Ні, тобі краще поїхати.

— І це кажеш ти, Шаміль, якого всі вважають за хороброго мужчину?

— Так каже аллах.

— Бог не може таке казати.

— Мій аллах і твій бог говорять по-різному.

— Віднині я твоя полонянка, вождь Дагестану, твоя рабиня. Віднині твій аллах буде й моїм богом. Ще в дитинстві я чула про тебе пісні й одну з них запам'ятала. Вона запала мені в серце.

Юна вірменка незрозумілою мовою раптом заспівала гарну пісню. З-за високої гори вийшов у небо місяць. А дочка Вірменії все співала пісню про Шаміля.

Зайшов мюрид.

— Імаме, коня осідлано. Чи можу я взяти дівчину?

— Облиш її. Цю пісню вона повинна доспівати до кінця, хоч би їй довелося співати все життя.

За кілька днів по Дагестану поповзла приглушена чутка. Шепотіли у вухо людина людині, аул аулові, шушукалися, перемиваючи кісточки.

— Чули? Шаміль узяв собі ще одну дружинку.

— Правовірний імам одружився з вірменським дівчиськом.

— Імамову чалму пере гяурка. Замість молитов вона співає йому пісеньок.

Зашепотів Дагестан. Але чутки були правдиві. Імам узяв третю дружинку. Вона перейшла в мусульманську віру, запнула голову гірською хусткою, взяла аварське ім'я. Анна стала Шуайнат. Для імама найсмачнішою була їжа, яку подавала вона, найм'якшою була постіль, яку стелила вона. Найсвітлішою й найтеплішою була її кімната. Найріднішим було її слово. Суворе імамове обличчя стало лагіднішим, ласкавішим, добрішим. Багато разів до Шаміля приходили з Моздока з проханням від батьків Шуайнат відпустити її додому за будь-який викуп. Шаміль розповідав про це Шуайнат, але та казала тільки одне:

— Імаме, ти мій чоловік. Хоч голову зітни, а я додому не поїду.

Її відповідь імам передавав послам з Моздока. Якось приїхав до імама рідний брат Шуайнат. Імам прийняв його добре, дозволив побачитися з Шуайнат, поговорити з нею. Дві години брат і сестра залишалися на самоті... Брат розповів про батькове горе, про материні сльози, про чудове життя, що чекає на неї вдома, про молодого нещасного жениха, який досі її кохає.

Все марно. Шуайнат відмовилась. Брат поїхав ні з чим. Перша імамова дружина Патінат, вибравши слухну мить, сказала йому:

— Імаме, навкруги ллється кров, гинуть люди. Як ти можеш слухати, наче молитву, пісні Шуайнат? Ти ж заборонив співати в Дагестані. Ти ж відмовився навіть від пісні рідної матері.

— Патінат,— сказав вождь,— Шуайнат співає пісні, які співають про нас наші вороги. Якби я дав змогу поширюватися сльозливим пісенькам, то вони дійшли б до ворога й про нас почали б думати інакше. Тоді мені було б соромно дивитися у вічі матерів, сини яких ходили разом зі мною в походи й загинули. Але вороги нехай співають пісень про нас. Я з приємністю їх слухатиму. Та й інших покличу послухати.

Але Патінат уболівала не тому, що імам слухає пісні молодої дружини, а тому, що з іншими жінками своїми він уже не ділився думками, як раніше. Незабаром сталася така подія.

Одного разу імамові повідомили, що білий цар ладен повернути йому сина Джамалутдіна, який у цей час вчився в Кадетському корпусі в Петербурзі, обмінявши його на Шуайнат. Складна задача. Імам відмовився. Про те, що була така можливість, він від усіх приховав, але чутка про це все-таки дійшла до Патінат.

І от прийшла вона до своєї молодої суперниці.

— Шуайнат, чи даєш ти слово, що про нашу розмову знатиме тільки аллах?

— Даю.

— Тобі краще за мене відомо, що останнім часом Шамілеві не спиться, що він дуже заклопотаний і мучиться.

— Бачу, ПатіMAT, бачу.

— А ти не знаєш чому?

— Не знаю.

— Я знаю. Коли схочеш, ти можеш знайти для нього ліки.

— Скажи, ПатіMAT, скажи, моя люба!

— Ти, звичайно, чула про Джамалутдіна, сина мого й Шаміля?

— Чула.

— Його повернення до нас залежить від тебе. Ти ж згадуєш свою матір. Я теж мати. Десять років не бачила я сина. Поможі! Не заради мене, заради імама.

— Все зроблю заради Шаміля. Але як?

— Якщо ти повернешся до своїх батьків, цар поверне нам нашого Джамалутдіна. Поверни мені мого синопка. Аллах тебе нагородить вічним раєм. Я тебе прошу!

В очах у Шуайнат забриніли сльози.

— Все зроблю, ПатіMAT, все зроблю,— сказала вона й вийшла.

У своїй кімнаті вона впала на килим. Спочатку довго ридала, а тоді заспівала сумної пісні. Прийшов Шаміль.

— Що тобі таке, Шуайнат?

— Імаме, пусти мене до батьків!

— Що?

— Я повинна повернутися.

— Чому? Про що ти кажеш? Сама ж відмовлялась, а тепер я не можу тебе відпустити.

— Шаміль, відішли мене додому. Іншого виходу нема.

— Ти, певне, хвора.

— Я хочу, щоб ти побачив Джамалутдіна.

— Ах, он у чому річ! Нікуди ти не підеш, Шуайнат. Нехай я позбудусь сина навіки, коли його можна повернути тільки навзамін дружини. Коли він мій син, нехай сам знайде дорогу до матері, до рідної країни. До сина я піду не тобою уторованим шляхом. Я знайду до нього шлях, гідний і мене, і його. Приведи-но краще мого коня.

Шуайнат вивела за ворота імамового коня. Зняла з цвяха й подала Шамілеві пагай.

В усіх походах, в усіх мандрах — у Дагестані, в Петербурзі, в Калузі, на арабській землі — до самісінької смерті імама нерозлучно була з ним його дружина Шуайнат. Ще й досі розповідають у нас легенди про цю надзвичайну жінку. Кінець кінцем вона сприяла тому, що до імама повернувся його син Джамалутдін. Але це вже інше оповідання.

ПІСНЯ ДЖАМАЛУТДИНА

Восьмирічний заложник повернувся до Дагестану вже двадцятичотирирічним юнаком. Багато сил, терпіння й хитрощів знадобилося імамові, щоб повернути сина. Багатьох військовополонених росіян пропонував Шаміль білому цареві, але цар не погоджувався на обмін. Юний горець був потрібен йому в Петербурзі. Погрожуючи позбавити його життя, цар переконував Шаміля припинити безглузду боротьбу. Імам не піддавався на погрози. Йому писали від синового імені (а може, писав і сам син), що цар могутній і перемогти його нема ніякої надії. Тим часом Дагестан сходить кров'ю й подальший опір нічого, крім шкоди й горя, не принесе. Упертий імам нічому не вірив.

Сталося так, що Хаджі-Мурат з кількома мюридами перейшов на бік росіян. Але в горах він залишив свою сім'ю: матір, дружину, сестру й сина. Природна річ, вони всі опинилися в Шамілевих руках. «Не повернешся,— писав Шаміль Хаджі-Муратові,— то синові твоєму Буличу зітну голову, а матір, сестру й дружину віддам на поталу воїнам».

Хаджі-Мурат з свого боку шукав можливості виручити сім'ю й тим самим розв'язати собі руки в боротьбі з упертим імамом. Він казав тоді: «Мене зв'язано шворкою, а кінець шворки в Шаміля». Про викуп не могло бути й мови. Коли Шаміль дізнався, що колишній його мюрид сподівається сім'ю викупити, він сказав: «Та Хаджі-Мурат, певне, збожеволів».

Але коли Шаміль тримав у руках кінець шворки, що веде до Хаджі-Мурата, то в Хаджі-Мурата була ниточка, що вела до Шамілевого серця. Цією ниточкою був Джамалутдін. Хаджі-Мурат просив Воронцова: «Нехай білий цар відпустить Джамалутдіна до батька. Тоді Шаміль, може, відпустить моїх рідних. Поки моя сім'я в імамових руках, вийти з ним воювати — все одно що своїми руками зарізати й матір, і сина, і дружину, і взагалі всю рідню».

Воронцов доповів цареві, і той погодився на обмін. Шамілеві написали: «Матимеш сина, якщо відпустиш сім'ю Хаджі-Мурата».

Шаміль став перед болісним вибором. Три ночі не спав ні він сам, ні його сім'я. На четвертий день імам викликав до себе сина Хаджі-Мурата Булича.

— Ти син Хаджі-Мурата?

— Так, я син Хаджі-Мурата, імаме.

— Ти знаєш, що він вчинив?

— Знаю, імаме.

— Що ж ти скажеш на це?

— Що про це можна сказати?

— Хочеш його бачити?

— Дуже хочу.

— Я відпускаю тебе до нього разом з матір'ю, з бабою, з усією родиною.

— Ні, я не можу до нього поїхати. Моє місце в Дагестані. А там же не Дагестан.

— Треба їхати, Буличу. Я наказую.

— Не поїду, краще вбий мене зараз на цьому місці.

— Я бачу, ти такий же непокірний, як і твій батько.

— Ми всі покірні тобі, імаме, тільки не кажи мені, щоб я туди їхав. Пошли мене краще на війну. Життя не пошкодую.

— Воювати проти батька?

— Проти ворогів.

Того ж дня Шаміль подарував Буличеві один з кращих своїх кинджалів.

— Володій ним так само, як твій батько. Тільки завжди знай, кого бити.

Не вдався торг Хаджі-Мурата. Не пішов до нього син. Не повернувся й Джамалутдін до імама.

Але Шаміль тим часом вживав своїх заходів. Він вирядив другого свого сина, Казі-Магомеда, в наїзд на грузинський княжий маєток Цинандалі. В результаті захоплено в полон княгиню Чавчавадзе, княгиню Орбеліані й з ними французенку-гувернантку. Катерину Чавчавадзе, сестру Ніни Грибоєдової, мюриди знайшли в дуплі дерева й витягли звідти.

Тепер Шаміль міг диктувати цареві умови. Адже цар за будь-яку ціну постарався б виручити грузинських княгинь.

«Поверну княгинь тільки за мого сина»,— таке було останнє Шамілеве слово.

І от настав цей день. Тече широка річка. На цьому березі чекають свободи полонені княгині. На той берег вийшов у супроводі російських воїнів імамів син. Шаміль теж підїхав до річки на своєму коні. Він вдивлявся в людей на тому березі, намагаючись роздивитися свого Джамалутдіна. Адже вони не бачились так довго! Чи впізнають тепер один одного?

Імамові показали на стрункого російського офіцера в шинелі з золотими погонами. Офіцер розмовляв з іншими російськими офіцерами, прощався з ними, обнімався. Потім підійшов до юної дівчини, що стояла трохи осторонь, і поцілував їй руку. Інколи він поглядав на батька, який сидів на білому коні.

— Оце мій син? — спитав імам, не зводячи очей з офіцера й намагаючись не пропустити жодного його руху.

— Так. Це і є Джамалутдін.

— Віднесіть йому на той берег черкеску й нашу зброю. Віднині він не царський офіцер, а воїн Дагестану. Одяг, який на ньому тепер, киньте в річку. Інакше я не допущу до себе сина.

Джамалутдін виконав батькову волю й переодягнувся. Поверх гірської черкески він надів зброю горця. Але під черкескою й папахою залишалися серце й голова Джамалутдіна, і їх не можна було нічим замінити.

Ось нарешті він переправився через річку й підійшов до батька.

— Мій дорогий сину!

— Мій батьку!

Джамалутдінові дали коня. Всю дорогу до самісінького Ведено батько й син їхали поряд. Іноді батько питав:

— Скажи, Джамалутдіне, ти пам'ятаєш ці місця? Не забув ці скелі? Чи пам'ятаєш наш аул Гімри? Пам'ятаєш Ахульго?

— Батьку, я був тоді дуже маленький.

— Скажи, молився ти хоч раз про Дагестан? Чи не забув наші молитви, чи пам'ятаєш вірші з корану?

— Там, де я жив, корану не було напихваті,— неохоче відповідав Джамалутдін.

— Невже ти жодного разу не схилив голову перед всемогутністю аллаха? Не співав молитов? Не додержував наших постів? Не творив намазу?

— Батьку, нам треба поговорити.

Але Шаміль підстрожив коня.

Наступного дня вранці імам покликав сина до себе.

— Поглянь, Джамалутдіне, сонце сходить із-за гір. Правда, красиво?

— Красиво, батьку.

— Чи готовий ти віддати життя за ці гори і сонце?

— Батьку, нам треба поговорити.

— Ну що ж, кажи.

— Батьку, цар великий, багатий і могутній. Навіщо нам боронити бідність цих гір, злидні, темноту? В Росії велика література, велика музика, велика мова. Все це прийде до нас. Дагестан тільки виграє, якщо приєднається до Росії. Настав час глянути правді у вічі, скласти зброю й загоїти рани. Повір, я люблю Дагестан не менше, ніж ти...

— Джамалутдіне!..

— Батьку, нема в Дагестані жодного неспаленого хоч раз аулу, непораненої скелі, нема незрошеного кров'ю каменя.

— Я бачу, ти не готовий і не здатний обороняти ці поранені скелі.

— Батьку!

— Я тобі не батько. І ти, виявляється, не син мені. Почувши твої слова, мертві повинні вирватися з своїх могил. Але що чинити мені, живому, коли я все це від тебе чую? Бачиш, як потемніли скелі?

Шаміль скликав своїх відданих людей і всю родину.

— Люди, я хочу розповісти вам, що каже мій син. Він каже, що білий цар великий, що у ворогів багато сили, що царева держава величезна й ми воюємо даремно. Він каже, що нам час скласти зброю й покійно схилити голови наші перед царем. Я вважав, що людину, яка наважиться не тільки сказати таке, а навіть подумати так, я й на годину не залишу в Дагестані. Сьогодні ці слова лунають, і де ж? У нашому домі. Хто ж каже ці слова? Мій син! Що чинити з ним, з людиною, яку підіслав сюди цар, щоб оганьбити й Дагестан, і мене? Ви добре знаєте, скільки разів кололи груди Дагестану й мої власні груди ворожі багнети. А тепер багнет, який я сам викував, цар нагострив і спрямовує мені в серце. Що діяти?

Сумно слухали рідні свого імама. Тільки матері ще несла було в усе це повірити.

Шаміль обернувся до Джамалутдіна.

— Гей, вороже гір! Будеш там, звідки я не почую твого голосу. Нема в тебе батька, нема в тебе Дагестану. На тебе я обміняв грузинських княгинь, але на кого обміняти тебе? Що мені з тобою вчинити?

— Що хочеш чини, батьку, з своїм сином. Убий, але спершу дослухай.

— Годі. Я завжди слухав аллаха, але сьогодні не слухаю і його. Він каже: «Убий ворога!» Я йому відповідаю: це не ворог, а заблудлий син. Я йому кажу, що мені несла відрізати палець од руки. Отже, живи, але зніми цей кинджал. Зброя потрібна тільки тому, хто ладен битися.

Шаміль заслав свого сина в далекий аул. Там Джамалутдін жив, наче листок, відірваний від рідного

дерева. Змучений сумними думками, поганою їжею, незвичним кліматом, він захворів на сухоти. Імам воював. А синові дихалося дедалі важче. Його було приречено. В цей час до нього потай від імама приїхала Патінат. Мати привезла з собою зроблені з хліба іграшки — орла, шаблю й кинджал. Відтак вона принесла з двору кізяк і розпалила вогонь. Розігрівши зроблені з хліба іграшки, Патінат обтерла попіл з них об власні коліна й, розломивши одну з них, подала Джамалутдінові, наче маленькій дитині.

— Коли в матері нема свого молока, вона намагається привчити дитину до молока туриці,— сказала Патінат.

Джамалутдін дивився на матір здивованими очима. Йому здавалося, що він бачить її вперше. Раптом він згадав її молодістю і вродливою. В дитинстві вона годувала його саме такими хлібцями. Біля колиски, схожої на коня, вона співала йому пісню про юнака, вигодуваного молоком левиці. У наголів'ї під подушкою лежав дерев'яний кинджальчик.

— Мамо! — як у дитинстві, вигукнув Джамалутдін.

— Джамале, сину мій, повернись до мене! — сказала Патінат.

Джамалутдін впізнав свою матір. Біля пригаслого вогнища, схилившись над хворим сином, співала мати колискових пісень, як це вона робила на світанку його життя. Імам, якого син не зрозумів, воював разом із відданими своїми мюридами десь далеко, а його дружина Патінат співала прощальну пісню своєму вмираючому первісткові.

Джамалутдінові здавалося, що десь близько між скелями стогне річка. Йому привиджувалося, що біля дверей на скошеній висхлій траві лежить теля.

Він згадав свій дім у Гібрах, згадав батька, згадав свого першого коня. Мати співала про веселого Дингір-Дангарчу, який вибрався на небо по дощовій струминці.

— Де ти був, Дингір-Дангарчу?

— В ліс ходив Дингір-Дангарчу.

— Ти чого ходив, Дингір-Дангарчу?

- Дерева рубав Дингір-Дангарчу.
- Ти навіщо рубав їх, Дингір-Дангарчу?
- Дім поставити хоче Дингір-Дангарчу.
- Нащо дім той тобі, Дингір-Дангарчу?
- Оженитися хоче Дингір-Дангарчу.
- А навіщо женитись, Дингір-Дангарчу?
- Щоб героїв родити, Дингір-Дангарчу.
- А герої навіщо, Дингір-Дангарчу?
- Світ щоб ними пишався й Дингір-Дангарчу.

Перед Джагалутдіновими очима постали рідні гори. Тане сніг, гримлять каміннями потоки. По гірських кряжах повзуть хмари. Забутий на чужині Дагестан тепер зусібіч обступив Джагалутдіна. А мати співала й співала. Тут були пісні, яких співають, коли сини народжуються, і пісні, яких співають, коли сини вмирають. І пісні про те, що після синів залишаються пісні про них. Мати співала про Шаміля. Про Хаджі-Мурата, Казі-Магомеда, Гамзат-Бека, про хороброго Хочбара, про Парту-Патімат, про розгром Надір-Шаха, про тих, що не повернулися з наїздів.

У вогнищі догоряв вогонь. Дагестан палав у пожежі війни. Обидва ці вогні відбивалися тепер у Джагалутдінових очах. Материна пісня сколихнула його. Прокинулась, спалахнула синівська любов до Дагестану. Вона кликала його стати поряд з батьком.

— Мамо, я щойно лиш повернувся до Дагестану. Щойно лиш зустрівся з своїм батьком. Принеси мені зброю. Я — син Шаміля. Я не повинен померти біля домашнього вогнища. Пусти мене туди, де стріляють.

Отак материна пісня зуміла зробити те, чого не могли зробити ані коран, ані батьків наказ.

Але це був тільки спалах. Материні пісні не могли заглушити в Джагалутдіновому серці інші пісні. Він не міг забути Петербург, у якому зріс. Незрозумілою мовою він читав дагестанським горцям незрозумілі рядки:

Люблю тебе, дитя Петрове,
 Люблю твій гордий, строгий зір,
 Неви одіння гранітове
 І хвиль її державний шир.
 Твоїх чавунних грат узорі,

Ночей задумливих твоїх
Безсяйний блиск, туман прозорий,
Коли серед книжок німих
Пишу, читаю без лампади,
І вулиць видяться громади,
І око бачить звідусіль
Адміралтейський ясний шпиль...¹

Дивно звучали ці слова в димній саклі гірського аулу. Джамалутдінові снилося ночами, ніби він знову в Кадетському корпусі, ніби біля ґратниць Літнього саду він зустрічається з красунею — грузинкою Ніною...

Двоє орлів жили в Джамалутдіновому серці і роздирали його, тягнули кожен у свій бік. Дві пісні лунали в душі. Кохана Ніна далеко. Могутня річка тече між ними. Через цю річку не ходить пошта. В цій річці потонув російський офіцер, син дагестанського імама. Річка зміла й занесла геть усі мрії й серед них одну, найголовнішу.

Заповітною Джамалутдіновою мрією було спорудити міст над цією могутньою річкою, з'єднати обидва береги, замінити жорстокість війни, безглуздість убивства людяністю, життям. Він розумів пісні, співані в горах, пісні матері, але він розумів і пісні Пушкіна. Дві пісні поєдналися в одному серці. Якби це зрозумів батько! Якби це зрозуміли всі! Якби пісні зрозуміли це й полюбили одна одну!

Але пісні були схожі на шаблі. Вони стиналися в повітрі, викрешуючи іскри. Сходячи кров'ю, Дагестан співав про кров, про сміливців, про розкльовані круками очі, про кінський храп, про дзвін кинджалів, про скакуна, який повертається додому, втративши вершника на полі бою.

А в тих випадках, коли пісні розуміли одна одну, коли люди одного берега розуміли пісню з другого берега, уцухали постріли, змовкав дзвін кинджалів, переставала литися кров, спинялася піднесена для помсти рука, і в серцях замість люті виникала любов.

¹ Переклад М. Т. Рильського.

У битві біля річки Валерик тяжко поранений мюрид Шаміля Молла-Магомед потрапив у полон до росіян. В аулі його оплакували як загиблого. Але через місяць він повернувся додому живий і здоровий. Люди здивовано розпитували його, як це йому пощастило визволитися. Це образило мюрида, й він сказав:

— Не думайте, що Молла-Магомед вийшов на свободу за допомогою обману й лестоців. Я не боягуз.

— Ми знаємо, що ти хоробрий мюрид. Мабуть, утонував собі дорогу шаблею?

— У мене не було шаблі. Та й не допомогла б вона.

— Як же ти вирвався?

— Мене посадовили в підвал. На дверях повісили замок.

— Ну, і як ти себе там почував?

— Як тур, що потрапив у пастку. Але в цьому підвалі я раптом згадав пісню про Алі, якого підступні брати покинули на високій скелі. Я заспівав цю пісню. Потім я заспівав інших пісень. Я співав про пташок, що прилітають навесні, про журавлів, що відлітають восени, про оленя, дев'ять разів пораненого недолугим мисливцем, співав про осінь, співав про зиму. Співав пісень, досі ніким не співаних. Три дні я тільки те й робив, що співав. Вартові мені не заважали. Пісня є пісня, коли навіть слова її не всім зрозумілі. Пісню всі слухають. І от одного разу до вартових прийшов молодий офіцер. Я подумав, що мені кінець. З офіцером прийшов ще один чоловік, який знав нашу мову. Він спитав мене: «Про що твоя пісня? Офіцер хоче знати, про що ти співаєш? Заспівай нам щось іще». Я заспівав про охоплений вогнем Дагестан. Мене попросили заспівати ще. Я заспівав про бідолашну матір, про кохану дружину. Офіцер слухав і дивився на гори. А гори були повиті хмарами. Він наказав вартовим відпустити мене. Чоловік, який знав нашу мову, сказав: «Цей офіцер звільняє тебе. Йому дуже сподобалися твої пісні й тому він відпускає тебе на батьківщину». Після цього я інколи думаю собі: може, й Да-

гестанові краще було б завжди співати своїх пісень, а не проливати кров.

Але Шаміль спитав у мюрида, що повернувся з полону:

— Я заборонив співати пісень, навіщо ж ти їх співав?

— Імаме, ти заборонив співати в Дагестані, але там співати не забороняв.

— Твоя відповідь мені сподобалась,— сказав Шаміль. І трохи подумавши, додав: — Можеш співати собі, Молла-Магомед.

Відтоді Моллу-Магомеда люди називають Магомедом, якого врятувала пісня.

Потрібна була пісня, щоб врятувати Дагестан. Та чи кожен зрозумів би її так, як зрозумів той офіцер? І хто ж то був? Чи не поручик Лермонтов? Він же теж воював біля Валерика.

Ще один випадок. Після вдалого наїзду на Темір-Хан-Шуру Хаджі-Мурат повертався із своїм загоном додому. В одному лісі поблизу шляху він побачив двох російських солдатів. Вони спокійно сиділи біля багаття й співали пісень. В одного свого воїна, який трохи розумів по-російськи, Хаджі-Мурат спитав:

— Про що вони співають?

— Про матір, про кохану, про дощі далекої батьківщини.

Довго слухав Хаджі-Мурат пісню росіян. Відтак стиха сказав:

— Ці люди не вороги. Не займайте їх. Нехай вони співають пісню про матір.

Так пісня відвела од людей кулі. Скільки таких куль було б відведено, якби люди розуміли одне одного.

Третій випадок. Ревком Дагестану Махач відрядив до хунзахських партизанів відомого поета Махмуда з важливою запискою і сказав йому:

— Не кинджалом, а пандуром проклади собі дорогу.

В аулі Цаданих Махмуда спіймали, виявили в нього лист Махача, посадовили в яму й, звичайно ж, розстріляли б. Але, сидячи в ямі, Махмуд співав пісні

про своє кохання. Увесь аул прийшов слухати його, прийшли люди навіть з інших аулів. І Наджмудін Гоциньський зрозумів: «Якщо сьогодні я вб'ю цього співця, завтра від мене відвернуться всі горці». І поета випустили на волю.

Ірчі Казак казав, що в сибірському засланні він помер би з горя, коли б не було з ним пісні.

Багато таких оповідань... Їм слід вірити. Багатьом пісні рятували життя, багатьох піших зробили кінними. Багато несміливих людей, почувши пісню про сміливців, переставали боятися.

А ось оповідання, розказане мені Абуталібом.

Коли я повернувся з Індії, він багато розпитував мене про цю країну. Я розповів йому, як в Індії факіри, заклинателі змій, змушують танцювати кобру, наче балерину, граючи на спеціальній дудочці.

— Це не дивно,— сказав Абуталіб,— адже наші чабани, граючи на сопілках, змушували танцювати турів на високих горах. Я сам бачив, як страшенно полохливі лані радісно йшли на звуки музики. Я бачив, як ведмеді під зурну танцювали на канаті, наче канатохідці.— Абуталіб помовчав і признався: — Мелодії й мені допомагали в житті. Ти, мабуть, знаєш, що найбільше я люблю зурну. Її чути далеко. Вона повідомляє про день народження сина, про приїзд кунака, про весілля. Чи переміг хтось у боротьбі на килимі, чи виграв скакун на перегонах — вісником усіх радісних подій у Дагестані є зурна. Вона — як тамада серед усіх музичних інструментів. Я люблю зурну ще й тому, що замолоду вона мене годувала. Я хочу розповісти тобі, що сталося зі мною одного разу.

Я був тоді молодий. Якось запросили мене на весілля в далекий гірський аул. Була зима. Ішов лапатий сніг. Дорога була звивиста, як цифри два, три, п'ять або вісім. Я стомився й сів на камінь перепочити. До аулу дороги вистачило б ще на цілий кисет тютюну. Раптом за поворотом закалатали дзвоники й на шлях виринув фаєтон. У ньому троє людей, ситих, п'яних і галасливих. З багатого роду. Коні — один білий, як

цукор, у другого тільки біла зірочка на лобі, а сам вороний. «Ассалам алейкум».— «Вассалам алейкум». Довідавшись, що подорожні їдуть на те саме весілля, я попросив підвезти мене. Але вони, як тепер роблять недостойні шофери, відмовили, та ще й заходилися глузувати: «Дарма. Ти встигнеш дійти в аул до наступного весілля. А це вже, мабуть, обійдеться без тебе».

Стомлений, образений, я дістав свою зурну й заходився грати. Ніколи ще я так не грав. І тут сталося чудо. Почувши зурну, коні спинились, мов прикипіли. Їздці лютували, били коней батогами, та все марно. Коні не ворухились. Певно, їм сподобалася моя мелодія. У коней, очевидно, людського виявилось більше, ніж у їхніх господарів. Довго тривала наша суперечка. Коні були за мене, й господарі змушені були посадити мене у свій фаєтон. Так зурна мене виручила. Пісні ж вивели мене з підвалу на великий шлях пошани й поваги.

Я спитав Абуталіба:

— Ось ти граєш на сопілці, на зурні та на всіляких там дудочках. Ти вмієш не тільки грати на них, а й майструвати їх. Але чому ти не вмієш грати на скрипці? Адже горці дуже люблять цей інструмент.

— Розповісти тобі, чому я не граю на скрипці? Слухай. Замолоду я грав на ній. Якось у нашому лакеському аулі з'явився нещасний, змучений аварець. Він убив свого односельця й за це його вигнано. Вигнанця завжди поселяють у саклі край аулу. Люди до нього не ходять. Він теж не ходить до них. Оскільки я знав трохи аварську мову, то й став інколи до нього заходити. Прийшов якось увечері із своєю скрипкою. Він сидів біля вогнища й ворухив під каструлькою тліючу солому. В кастролі кипіла така ж солома. Я заграв на скрипці, а нещасний аварець дивився в огонь і мовчки слухав. Раптом він взяв у руку мою скрипку, подивився, покрутив, трохи підстроїв і заграв.

Вабабай, Расуле, як він грав! Ніколи в житті не забуду його гри. Тліла солома у вогнищі. Інколи вона спалахувала яскравим полум'ям і осявала наші очі.

А на очі нам час від часу набігали сльози. Я залишив скрипку в аварця й пішов додому. Наступного дня я вирушив у гори, знайшов його аул, а відтак знайшов і його кровників. Я привів їх до саклі вигнанця. Вдень вони відсеиджувалися у мене в саклі, а ночами, разом зі мною, ходили слухати, як грає на скрипці їхній кровний ворог. Так тривало три ночі підряд. На четвертий день кровники відмовилися від помсти. Своему аульцеві вони сказали: «Повертайся додому, ми простили тобі». Прощаючись зі мною, аварець хотів повернути мені скрипку, але я не взяв її. Я сказав: «Грати, як ти, я все одно ніколи не навчусь. А грати гірше вже не зможу. Тому скрипка мені тепер не потрібна». Відтоді я ніколи не брав скрипку до рук. Але музику, яка помирила кровників, ніколи не забуду. Часто я думаю, що коли б усі люди могли слухати таку гру на скрипці, то не знайшлося б людини, яка зважилася б чинити зло, не було б у світі ворожнечі.

Розкажу тепер дві маленькі історії, пов'язані з моїм батьком.

Один гоцатлинець на ймення Хаджі відкрив у Хунзаху шинок. Він покликав батька й сказав йому:

— Ти людина в горах відома. Створи про мій шинок пісню, скажи про нього добре слово, щоб про нього дізналися всі люди. Щодо винагороди — затримки не буде.

Батько вірші написав і справді уславив шинок гоцатлинця, але уславив його як заклад нікчемний і брудний. Після цього всі показували на шинок та на шинкаря пальцями й казали: «Ось кого розвінчав наш Гамзат».

Шинкар, дізнавшись, що є такі вірші, занепокоївся.

Він пропонував батькові коня під сідлом, тільки б він не пускав у світ свій твір. Але коли слово перелетіло через один перевал, то воно облетить усі гори і його вже не втримаєш. Батькову пісню про недотепогоцатлинця незабаром знали по всіх аулах. Її співають і досі. А Хаджі довелося закрити свій заклад.

Одного разу з нашого дому зникли в'ялені баранячі боки. Повернути їх не було ніякої можливості. Та раптом по аулу поширилися чутки, ніби Гамзат написав про злодія пісню. Того ж дня в'ялені боки підкинута на наш балкон, хоч батько мій і на думці не мав створювати таку пісню.

Молодята інколи сваряться. У такі вечори друзі молодих, частіше, звичайно, друзі молодого чоловіка, приходять під вікна саклі й починають грати на чонгурі. Звуки чонгура змушують розсварених молодих забути свої маленькі чвари.

У мене теж був добрий друг, фотограф і музикант Амін Чутуєв. Протягом перших років після мого одруження частенько йому доводилося грати під моїми вікнами.

Амін Чутуєв, чом же ти не візьмеш свою скрипку й не заграєш під вікнами світу, щоб угамувалися й уцухли чвари нашого віку?

У Чикаго під час однієї зустрічі в мене спалахнула палка суперечка з американським колегою. Суперечка була гостра і, здавалось, непримиренна. Та раптом американець прочитав вірші свого брата, якого він втратив у Німеччині під час останньої війни. Я прочитав вірші свого брата, який загинув там же і в той же час. Наша суперечка уцухла. Залишилися тільки вірші. Якби частіше ми згадували про полеглих, якби частіше зверталися до віршів та пісень!

Мої предки часто робили наїзди на сусідню Грузію. Під час одного з таких наїздів вони полонили й завезли в аварські гори молодого Давида Гурамішвілі, майбутнього грузинського класика.

Нещасний полонений, кинутий у яму у високогірному Унцукулі, співав грузинських пісень. Там-таки він почав писати вірші. З Унцукула йому пощастило втекти в Росію, а згодом він переїхав на Україну.

Я був у Тбілісі на ювілеї цього чудового поета. Мені дали слово. Жартуючи, я зауважив, що це нам, дагестанцям, Грузія завдячує тим, що має такого великого поета, як Давид Гурамішвілі. Якби ми не полонили його

та не посадили в яму, то, може, він не почав би писати вірші. Не потрапив би в Росію, на Україну. Вся біографія його склалася б інакше. Але потім я сказав: «Коли мої предки полонили молодого князя, вони не знали, що полонять поета. Інакше вони б цього не зробили. Та хоч би там що, коли раніше Давида Гурамшвілі полонили дагестанці, то тепер дагестанців полонила його поезія. Ось як змінилися часи!»

Тепер співають нових пісень. Але ми не забули й давніх. Тепер ці дорогоцінні скарби дагестанський народ дарує всім людям.

Сувора природа гір. За давніх часів тут умирало багато дітей. Але ті, що виживали, жили довго, понад сто років.

Не всі проспівані пісні залишилися жити, але ті, що залишилися, житимуть віки.

У дитячому віці вмیرали здебільшого хлопчики. Виявилось, що дівчатка витриваліші, життєздатніші.

Отак і з піснями. Чоловічі, джигітські, бойові пісні, пісні про наїзди, про січу, про могили, про помету, про кров, про молодечтво, про хоробрість зберігаються чомусь гірше, ніж пісні про кохання.

Але всі стародавні пісні — це мовби передмова до нової музики Дагестану. Нові струни натягають на старий пандур. І ось уже спритні пальці горянок бігають по білих та чорних клавішах піаніно.

Я народився і зріс у пісенному домі. Несміливо я взяв до рук свого олівця. Я боявся доторкнутися до поезії, але не міг не доторкнутися до неї. Становище в мене було складне. Кому після Гамзата Цадаса потрібен буде ще й Расул Цадаса (себто з аулу Цада)? З одного аулу, з одного дому, з одного Дагестану.

Хоч би куди я поїхав, хоч би де доводилося мені зустрічатися й розмовляти з людьми, навіть і тепер, коли у мене в самого сиве волосся, скрізь і завжди кажуть: «А тепер слово надаємо синові нашого Гамзата — Расулові». Звичайно, неабияка річ бути сином Гамзата, але хочеться бути й самим собою. Не легка це річ.

Якось поїхав я в гірський район. Побував у кількох аулах, залишився на моїй пугі один аул — Цумада. Здалеку я побачив, що на околиці аулу зібрався люд. Чути, грає зурна, лунають пісні. Когось зустрічають. Нікого більше зустрічати, крім мене. Стало мені й приємно й трохи ніяково — начебто поки що не заслужив я на таку зустріч. Підїжджаємо дедалі ближче. Виходимо з машини. Люди питають:

— А де ж старий Гамзат?

— Гамзат у Махачкала. Він і не збирався до вас їхати. Я приїхав, Гамзатів син — Расул.

— А нам сказали, що приїде Гамзат.

Люди почали розходитись. Залишилося біля мене кілька молодих людей. Ми заспівали. Співали багато. І народні пісні, і ті, що створив мій батько, і навіть заспівали одну пісню, яку написав я. Ця пісня була схожа на хлоп'я, що, тримаючи нагая, йде по сходах угору слідом за батьком, який несе сідло.

Наш гірський пандур! Що старіший стаю, що більше пізнаю життя, людей, світ, то більше боюсь взяти тебе в руки. Струни твої натягали й настроювали тисячоліття. Тисячі співців видобували з тебе чарівні звуки. Коли я починаю повертати кілки, серце завмирає, і якби лопнула цієї миті струна, здається, розірвалося б і серце. Так легко обірвати струну. Це означає вбити пісню.

Але хоч би там що було, я повинен взяти тебе в руки, повинен настроїти, повинен проспівати свою пісню. Нехай вона загубиться серед інших пісень Дагестану, тому що голос мій не може зрівнятися з голосами стародавніх співців. Справді, пісні у нас стали іншими.

— Невже після Махмуда ніхто не закохувався? Чогось не чути стало пісень про кохання.

— Закохуватися, безперечно, закохувались. Але навіщо пісні? Муї не треба співати серенад і умикати її. Муї приходиться сама.

— Невже після Шаміля перевелися сміливці? Чогось не чути пісень про славні діла сміливців та про славетні битви.

— Сміливці, мабуть, є. Але навіщо тепер пісні про битви, коли навіть шаблі просять миру.

Що з того, що загубиться мій голос серед інших голосів Дагестану. Прийдуть інші, доспівають те, чого не доспівав я.

Старість позбавляє людину багатьох радощів життя. Вона забирає сили, зіркість ока, гостроту слуху. Напинає перед людиною завісу сутінок, відокремлюючи її від світу. Інколи рука не може вдержати келих з вином.

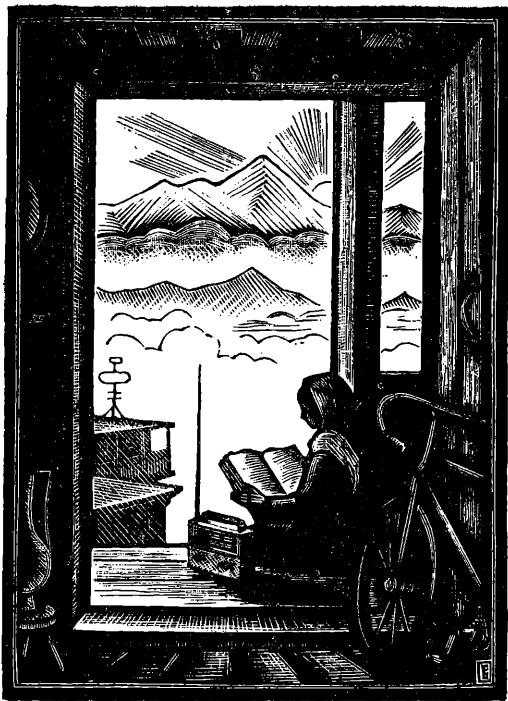
Але я не боюсь старості, тому що вона, забравши все, не забере в мене пісню. Вона не забере моїх Махмуда, Батирая, Пушкіна, Гейне, Блока, всіх великих співців, у тому числі й такого співця, як Дагестан. Поки він є, справи не такі вже кепські. Залишиться він — не пропадемо, не загубимося й ми.

В одному гірському аулі є дитяча гра, яку можна назвати так: «Хто шукає — той знайде, хто знайде — той матиме». Одного разу я брав участь у цій грі.

Хлопчика відсилають до іншої кімнати, щоб він не бачив, куди сховається одна з дівчаток. До того ж йому зав'язують очі. Хлопчик приходить і починає шукати. Всі хором співають: «Ай, дай, далалай!» Коли хлопчик шукає не там, співають сумно й стиха. Коли він на правильній путі, співають жваво й весело. Коли він знаходить дівчинку, всі плещуть у долоні і змушують їх танцювати. Так пісня виводить хлопчика із зав'язаними очима на правильний шлях і приводить до мети.

Я народився в пісенному домі, в пісенному Дагестані, в пісенній країні Росії, в пісенному світі. Я знаю силу пісні, я знаю їй ціну. Якби в Дагестану не було пісень, ніхто не знав би його так, як знає сьогодні. Був би Дагестан як заблуканий тур. Але стрімкими гірськими стежками наша пісня вивела нас у великий світ, придбала нам друзів.

«Заспівай мені пісню, і я скажу, хто ти», — каже Абуталіб, змінюючи відомий вислів. Дагестан співав своїх пісень, і світ зрозумів його.

КНИГА

Слово «тієхь» аварською мовою має два значення. По-перше, овеча шкура, по-друге, книга.

Кажуть: «Кожен повинен берегти голову й папаху на голові». Папаху, як відомо, шиють з овечої шкури. Ну, а голова горця століттями була тією єдиною неписаною книгою, в якій зберігалася наша мова, наша історія, наші повісті, наші казки, перекази, звичаї,— все, що придумав народ. Овеча шкура віками охороняла, зігрівала, обороняла неписану книгу про Дагестан — голову горця. Багато що залишилося й дійшло до нас, а багато що загубилося й застряло в путі, безповоротно загинуло.

Деякі сторінки цієї книжки загинули, як герої в огні боїв (папаху не може вберегти від кулі та від шаблі), а деякі загинули, як нещасливі подорожні, коли вони в хуртовину зіб'ються з дороги, знесиляться, зірвуться в безодню, понадуть під сніжний обвал, наразяться на ніж розбійника.

Кажуть, те, що забуте й загублене,— найкраще і найзначніше.

Бо коли читаєш вірша й раптом забудеш рядок, він здається найпотрібнішим.

Бо коли згадують здохлу корову, здається, що вона давала молока більше від інших, та й молоко в неї було жирніше.

Махмудів батько спалив повну скриню рукописів свого сина-поета. Йому здавалося, що вірші занепацають непутящого сина. Тепер усі запевняють, що в скрині були найкращі Махмудові вірші.

Батирай ніколи не співав одну й ту ж свою пісню двічі. Часто він співав на п'яних весіллях. Ці пісні там і залишалися, ніхто їх не зберіг. Тепер усі запевняють, що вони були найкращі.

Багато пісень проспівав Ірчі Казак при дворі шамхала, але тільки поодинокі пісні покинули цей двір, перелетіли через огорожу й потрапили до людей. Сам Ірчі Казак казав: хоч скільки співай, ні шамхал, ні осел пісень не розуміють.

Кажуть, що оті втрачені вірші Ірчі Казака були найкращі.

Голоси спалених пандурів не дійшли до нас. Мелодії чонгурів, викинутих у річки, не дійшли до нас. За всім, що загинуло і що вбите, я журюся сьогодні.

Але коли я чую й читаю те, що лишилося, серце моє радіє, і я вдячний серцям убогих горців, які несли в собі й донесли до нас неоціненні неписані книги.

Ці повісті, казки, пісні мовби говорять теперішнім, написаним пером на папері й надрукованим книжкам: «Ми, неписані, сотні років брели через усі знегоди і ось дійшли. Цікаво, чи дійдете ви, так красиво видані, хоч би до наступного покоління? Побачимо,— кажуть вони,— що є надійнішим книгосховищем: бібліотеки, книжкові склади чи людські серця?»

Багато що забувається. З сотні рядків залишається один рядок, але коли він залишається, то навіки.

Вже говорено, що раніше багато дітей вмирало ще в колисковому віці.

Імам наказував пораним стрибати в річку. Каліки йому були не потрібні, бо воювати вони не могли, а годувати їх треба було.

Настали інші часи. Малята ростуть, оточені піклуванням та лікарями. Пораним перев'язують. Безногим видають протези. Коли йдеться про людей, ці зміни слід вважати прекрасними і гуманними.

Але чи не те саме відбувається і з кульгавими думками, немічними віршами, напівживими почуттями й навіть мертвонародженими піснями? Все залишається в книжці. Все записано на папері. Все врятовано і зберігається в бібліотеці.

Раніше говорили: «Сказане відходить, записане залишається». Коли б не сталося навпаки!

Та все ж не подумайте, що я лаю книжку й писемність. Вони як сонце, що, зійшовши з-за гір, осяяло ущелину, розвіяло морок, нещастя, темноту.

Мати розповідала мені казку про лисицю та пташку. Ось вона, ця казка.

Жила-була на дереві одна птиця. У неї було добре, тепле гніздо, де вона виводила своїх пташенят. Все йшло добре. Та одного разу прийшла лисиця, сіла під деревом і заспівала:

Скелі всі ці, всі гаї
І переліски — мої.
Дерево це теж моє,
І на дереві що є —
Все моє тут — від і до, —
Отже, і твоє гніздо.
А тому — плати! Давай
Пташеня своє — та й край!
Ні, то дерево зрубаю,
А пташат — всіх повбиваю.

Щоб врятувати рідне дерево й рідне гніздо, щоб врятувати інших своїх дітей, віддала птиця лисиці молодшеньке пташеня.

Наступного дня знов прийшла лисиця, знов завела своєї. Довелося віддати й друге пташеня. Тепер птиця не встигала оплакувати своїх дітей: що не день, то й пташеня.

Довідалися про її нещастя інші птахи. Поприлітали, питають, у чому річ. Розповіла їм нерозумна птиця про своє горе. Розумні птахи проспівали їй:

Дякуй-но собі самій,
Нерозумна птиця,
Обвела тебе як стій
Бісова лисиця.
Як могла вона і чим
Дерево зрубати —
Язиком своїм метким
Чи хвостом пухнатим?
Зрозумівши, що була
Надто полохлива,
Птиця страх перемогла
І живе щасливо.

Проте лисиця нічого цього не знала й знову прийшла лякати, погрожувати й вимагати чергової жертви. Знову заспівала, що зрубає дерево й вигубить усіх пташенят. Але тепер слова, що наганяли на птицю жах, видалися їй смішними, хвастовитими й пустими словами. Птиця відповіла лисиці:

Це дерево в землю вросло роки,
Чим же ти зможеш його підкопати?
А стовбур у нього товстений такий,
Що важко й сокирою буде зрубать.
Гніздо наше високо, нас не сягнеш,
Хіба що драбину з аулу припреш.

Попленталася лисиця від дерева, піймавши облизня,
й перестала приходити, а птиця й тепер живе, пта-
шенят виводить, пташенята виростають, пісень спі-
вають.

Скількох своїх пташенят занастив Дагестан через
відсталість, нещасття, темноту! Щоб пізнати самих себе,
потрібна книга. Щоб пізнати інших, потрібна книга.
Народ без книги скидається на людину, що бреде із
зав'язаними очима, він не бачить світу. Народ без
книги скидається на людину без дзеркала, він не може
побачити своє обличчя.

«Відстали, темні горці»,— так писали й говорили про
нас мандрівники, які побували в Дагестані. В цих
словах було більше правди, ніж зверхності й недобро-
зичливості. «Вони — дорослі діти»,— написав про нас
один чужинець.

— У них немає знань, треба скористуватися з цього,—
говорили вороги.

— Якби ці народи засвоїли мистецтво ведення війни,
ніхто не наважився б звести на них руку,— казав один
полководець.

— Якби теперішні знання додати до хоробрості
Хаджі-Мурата або до таланту Махмуда,— кажуть горці.

— Імаме, чому спинилися? — спитав якоесь Хаджі-
Мурат у Шаміля.— В грудях кипить серце, в руці
гострий кинджал. Чого чекати? Ходімо вперед і про-
кладемо собі дорогу!

— Стривай, не поспішай, Хаджі-Мурате, квапливі
річки до моря не доходять. Спитаю-но я в книги, що
скаже нам вона. Книга — розумна річ.

— Може, книга твоя й розумна, імаме, але нам тепер
потрібна хоробрість. А хоробрість — на вістрі шаблі,
на спині коня.

— Книги теж бувають хоробрі.

Книга... Літери, рядки, сторінки. Здавалося б, простий аркуш паперу, але він — музика слова, співучість мови, думка. Він — це я сам, що списав його, та інші люди, про яких я написав і які самі написали про себе; він — жарке літо, зимова хуртовина, вчорашні події, сьогоднішні мрії, завтрашні діла.

Історію світу, як і долю кожної людини, слід поділити на дві частини: до появи книги й після її появи. Перший період — ніч, другий — ясний день. Перший — тісна, темна ущелина, другий — широка рівнина або вершина гори.

«Мабуть, нецтво є злочином,— казав батько,— якщо історія так довго й тяжко нас за нього карала».

Два періоди — з книгою й без неї. Але до людини тепер книга приходиться рано у вигляді букваря, коли людина ледве навчилася ходити, а от до Дагестану книга прийшла, коли йому вже нараховували тисячоліття. Пізно, пізно навчився Дагестан читати й писати.

До цього протягом багатьох віків небо було для горців сторінкою, а зірки літерами. Сизі хмари були чорнильницями, дощі чорнилом, земля папером, трави і квіти — як літери, і сама височінь схилялася над такою сторінкою, щоб читати.

Червоні промені сонця були олівцями. Вони писали на скелях нашу, сповнену помилок, історію.

Тіло мужчини — чорнильниця, кров — чорнило, кинджал — олівець. І тоді писано книгу смерті, і мова її була зовсім зрозуміла, не потребувала перекладу.

Жіноча знедоленість — чорнильниця, сльози — чорнило, подушка — сторінка, і тоді писано книгу страждань, але мало хто її читав, горянки не виставляють напоказ своїх сліз.

Книга, писемність... Ось два скарби, які забув дати нам той, хто роздавав мови.

Книги — відчинені вікна в домі, а ми сиділи в глухих стінах. З вікон можна було б бачити простори землі й моря, і чудесні кораблі, що плывуть по хвилях. Ми

були схожі на тих птахів, які чомусь залишилися зимувати і в стужу стукотять дзьобами в шибки вікон, просяться в тепло.

Пошерхлі, обпечені спрагою губи горців... Голодні, палаючі наші очі.

— Якби ми вміли користуватися папером і олівцем, то не так часто вдавалися б до послуг кинджала.

Ніколи ми не спізнювалися надіти шаблю, осідлати коня, вихопитися в сідло, вийти на поле битви. Тут у нас не було ні кульгавих, ні глухих, ні сліпих. Але ми так спізналися освоїти дрібні, здавалося б, нікчемні літери! А відомо: в кого кульгає думка, тому унцукульські тростини не допоможуть.

Тисяча п'ятсот років тому славному вірменському воїнові Месропові Маштоцу спало на думку, що писемність — могутня зброя, і він створив вірменський алфавіт. Я побував у Матенадарані, де зберігаються стародавні рукописи.

Там я з болем думав про Дагестан, який прогавив цілі тисячоліття, не маючи книги й писемності. Протекла історія крізь сито часу, й не залишилося від неї ніяких слідів. Тільки невиразні, не завжди вірогідні перекази та пісні, що йшли до нас із уст в уста, з серця в серце.

Люблю я мамині казки
Про сиву давнину.
Сьогодні з них я залюбки
Вам розповім одну.

Коли в боях за Дагестан
Уславився Селім,
Послав великий владний хан
Гінця свого за ним.

Примчав до замку богатир,
Не встиг зійти з коня,
Як перед ним ага-візир
Всі двері відчиня.

В саду світильники, фонтан,
Платани та дуби...
Показує Селіму хан
Усі свої скарби.

Книжки там, золото, срібло,
Кинджали та шаблі —
Все чисто в палаці було,
Що є лиш на землі.

І каже гостю хан старий:
«Оглянь все, що тут є,
І три скарби собі бери —
Що схочеш — те й твоє.

Те, що до серця, до душі,
Візьми — я дозвіл дав,
Та обирати не спіши,
Щоб потім жаль не взяв».

Джигіт у відповідь йому
Промовив навмання:
«Кинджал та шаблю я візьму,
А ще візьму коня.

Цур їм, коштовним тим скарбам,
Не треба їх мені,
Усе це я здобуду сам
При шаблі й на коні».

Ах, горець, горець, предку мій,
Ти дуже прогадав!
Схопив коня й кинджал мерщій,
А книги там не взяв.

Не взяв перлину ти з перлин,
Наївний предку мій,
Перо, а ще хоч би один
Пергаменту сувій.

Коли нагода ця була,
Ти не збагнув, на жаль,
Що книжка більше б нам дала,
Ніж найгостріша сталь.

Поклавшися на сталь, на ніж,
Не знали ми в той час,
Що слово всіх ножів певніш
Обороняло б нас.

У слові мудрості політ
І мудрість краси...
Відстали ми на сотні літ —
Ось що накоїв ти!

Отак школяр, котрий не раз
Спізнявся на урок,
Навшпиньках в свій заходить клас,
Коли вже був дзвінок.

Поряд, за гірським пасмом — Грузія. Багато віків тому Шота Руставелі створив і подарував грузинам свою безсмертну поему про витязя в тигровій шкурі. Довго шукали його могилу, з'їздили увесь Схід. «Нема ніде його могили,— сказала одна жінка,— зате скрізь б'ється його живе серце».

Людетство читає повість про прикутого до кавказької скелі Прометея. Над сторінками віршів уже тисячоліття плачуть араби.

Тисячоліття тому на пальмовому листі індуси писали свої істини й помилки. Тремтливими руками я доторкався до цього листа, підносив його до очей.

А трирядкова, сповнена грації поезія Японії! А старожитності Китаю, де за кожною літерою, певніше, за кожним знаком приховується ціле поняття!

Якби іранські шахи прийшли в Дагестан не з вогнем і мечем, а з мудрістю Фірдоусі, з любов'ю Хафіза, з мужністю Сааді, з думкою Авіценни, їм не довелося б тікати неоглядки.

В Нішапурі я був на могилі Омара Хайяма. Там я подумав: «Мій друже Хайяме! Якби прийшов ти до нас тоді замість шаха, з якою радістю прийняли б тебе народи гір!»

Уже створювано алгебру, а ми ще не вміли лічити. Уже звучали грандіозні поеми, а ми ще не вміли написати «мама».

Спочатку ми спізнали російських солдатів, а потім уже російських поетів.

Якби горці прочитали Пушкіна й Лермонтова, може, і сама історія пішла б іншим шляхом.

Коли горцєві прочитали вголос «Хаджі-Мурата» Толстого, він сказав: «Таку розумну книгу міг написати тільки бог, а не людина».

У нас було все, що потрібне для книги. Палка любов, хоробрі герої, трагедії, сувора природа, не було тільки самої книги.

А які ж трагедії були!
Тисячі ревнивців із прокльоном,
Стиснувши кинджали, смерть несли
Нашим дагестанським Дездемонам.

Скільки тем знайшов би тут поет!
В горах наших їх було без міри —
Гамлетів, Офелій і Джульєтт,—
Все було, та не було Шекспіра.

Чули музику Ахульго і Хунзах,
Весь наш край співців пернатих повен,
Та не народився в горах Бах,
І сонат не створював Бетховен.

А коли трагічними були
Долі Дездемони чи Джульєтти,
Розповідь сумну про них вели
Кровники страшні, а не поети.

Коли біля аулу Кумух після жорстокої битви з ордами Тімура горці збирали трофеї, в кишені одного вбитого знайшли книжку. Гортали її сторінки, схилялися над літерами. Але жодного не знайшлося серед них, хто міг би читати. Хотіли були горці спалити книжку, подерти її й пустити за вітром, та вперед вийшла розумна, хоробра Парту-Патіма. Вона сказала:

— Бережіть її разом із зброєю, що дісталася нам від ворога.

— Навіщо вона потрібна? Все одно ніхто з нас не може її читати!

— Якщо ми не зуміємо прочитати цю книжку, прочитають наші діти, внуки. Адже невідомо, що в ній є. Можливо, в ній наша доля.

Під час битви Сураката Танусинського з арабами один полонений араб віддав горцям коня, зброю, щит. Але книгу, сховану на грудях, не хотів віддати. Суракат повернув полоненому зброю й коня, а книгу наказав забрати. Він сказав:

— Коней і шабель у нас у самих досить, а книги нема жодної. А у вас, арабів, книжок багато. Чому ж ти жалієш одну-єдину?

Здивувалися воїни й спитали свого полководця:

— Навіщо нам книжка? Ми не тільки читати не вміємо, ми навіть не знаємо, як її правильно держати. Хіба розумно брати її замість коня й зброї?

— Настане час, і її прочитають. Настане час, вона замінить горцям і черкеску, і папаху, і коня, і кинджал.

Коли справи іранського шаха, який напав на Дарестан, стали кепськими, він закопав у землю дорогоцінності, що їх завжди возив із собою. Над ямою поклали плиту, на плиті викарбували підкову. Свідків шах по-вбивав. Проте Муртазали-Хан знайшов цю яму й виявив скрині з золотом, сріблом, коштовним камінням — все, що встиг награвувати іранський шах. На двадцятьох мулах повезли шахове добро. Серед інших скарбів трапилося кілька перських книжок. Оглянувши увесь скарб, батько Муртазали-Хана, безрукий Сурхат, сказав:

— Сину мій, великий скарб знайшов ти. Роздай його воїнам. А схочеш, продай. Він все одно вичерпається. Але й через сто років горці знайдуть перла, сховані в оцих книжках. Не віддавай їх. Вони дорожчі за всі дорогоцінності.

У Шаміля був секретар Магомед Тагір аль-Карахі. Шаміль ніколи не пускав його в небезпечні місця. Магомед Тагір був з цього дуже незадоволений. Одного разу він сказав:

— Імаме, може, ти мені не віриш? Пусти мене на поле битви.

— Якщо навіть усі загинуть, ти повинен залишитися живий. Воїна з шаблею всі можуть замінити, а літописця — ні. Ти пиши книжку про нашу боротьбу.

Магомед Тагір помер, не дописавши книжки, але його син завершив батькову працю. Книжка ця називається «Блиск імамової шаблі в декотрих битвах».

У самого Шаміля була велика бібліотека. Двадцять п'ять років возив він її з місця на місце на десятьох мулах. Без неї він не міг жити. Потім на горі Гуніб, здаючись у полон, Шаміль попросив, щоб йому залишили книги й шаблю. Живучи в Калузі, він раз у раз просив книжок. Він казав: «З вини шаблі програно багато битв, але з вини книжки — жодної».

Коли Джамалутдін повернувся з Росії, імам примусив його вдягти гірське вбрання, але книжок його не займав. Тим, хто пропонував «книжки гяурів» кинути в річку, він відповів: «Ці книжки не стріляли в нас

па нашій землі. Вони не спалиювали наших аулів, не вбивали людей. Хто ганьбить книжку, того зганьбить вона».

Хотілося б тепер знати: які книжки привіз із собою з Петербурга Джагалутдін?

Не маючи своєї писемності, дагестанці інколи писали поодинокі слова чужими мовами. Це були написи на коликсах, на кинджалах, на дошках стелі, на надгробках. Їх зроблено арабською, турецькою, грузинською мовами, мовою фарсі. Багато є цих мережив-написів, всіх не збереш. Але нічого не прочитаєш рідною мовою. Не вміючи написати власне ім'я, горці зображували його малюнками шаблі, коня, птаха, гори.

Деякі надмогильні написи можна перекласти:

«Тут поховано жінку на ім'я Бугб-бай, що дожила до бажаного нею віку й померла, коли їй було двісті років». «Тут поховано Куба-Алі, який загинув у битві з аджарханом у трьохсотлітньому віці».

Жалюгідні крихти, окремі слова й фрази замість багатотомної історії.

Коли я вчився в Літературному інституті, старогрецьку літературу нам читав добрий сивенький дідок Сергій Іванович Радциг. Він усі античні тексти знав напам'ять, читав нам великі уривки старогрецькою мовою, був закоханий у стародавніх греків. Любив говорити про враження, яке вони справляють на нього. Читав він вірші стародавніх так, наче самі автори слухали його, наче боявся, що раптом помилиться, як фанатичний мусульманин боїться переплутати вірш корану. Він гадав, що все, про що він говорить, ми давно й добре знаємо. Він навіть у думках не допускав, що можна не знати «Одіссеї» чи «Іліади». Він гадав, що всі оці студенти, які щойно повернулися з війни, чотири роки перед тим тільки те й робили, що вивчали Гомера, Ехіла, Евріпіда.

Одного разу, переконавшись, як мало студенти знають, він замалим не заплакав.

Особливо його здивував я. Інші дещо все-таки знали. Коли він спитав мене про Гомера, я почав розповідати

про Сулеймана Стальського, пам'ятаючи, що Максим Горький назвав Сулеймана Гомером двадцятого століття. З жалем подивився на мене професор і спитав:

— Де ж це ти виріс, що навіть не читав «Одісеї»?

Я відповів, що виріс у Дагестані, де книжка з'явилася лише недавно. Щоб применшити якимось свою провину, я, не соромлячись, назвав себе диким горцем. Тоді професор сказав мені незабутні слова:

— Юначе, якщо ти не читав «Одісеї», тобі далеко до дикого горця. Ти ще просто дикун і варвар.

Тепер, коли я буваю в Греції або Італії, я часто згадую мого професора, його слова та його ставлення до стародавньої літератури.

Але звідки я міг знати Гомера, Софокла, Арістотеля, Гесіода, коли я ледве-ледве розмовляв і ледве-ледве читав по-російськи? Багато що в світі було недоступне Дагестанові, багато які скарби були не для нього.

Мені вже доводилось розповідати, як плакала Максакова, слухаючи нашого співця Татама Мурадова. Мурадов ніякої освіти не мав, було йому тоді близько шістдесяти років. Всі гадали, що Максакову зворушив голос співця, а вона сказала:

— Я плачу з жалю. Такий чудовий голос! Він міг би здивувати світ, якби в нього свого часу були вчителі. А тепер не допоможеш.

Я часто згадую ці слова, коли думаю про долю Дагестану. Ці слова сказано не тільки про Татама. Хіба мало співаків, воїнів, художників, борців (на килимі) пішли в землю, так і не звістивши світові про свої таланти. Імена їхні залишилися невідомі. А були, певно, в нас і свої Шаляпіни, і свої Піддубні. Мабуть, непереможним борцем був би Осман Абдурахманов, наш Геркулес, якби до його сили додати техніку, майстерність. Але не було в нього вчителів. Не було в нас консерваторії, театрів, інститутів, академії, навіть шкіл.

Літопису в спадщину ми не дістали.

Шкода!.. Але нашій путі не кінець.

Ту повість, що предки шаблями писали,

Писатимуть далі перо й олівець.

Не вмiли горці тримати олівець у руці, не вмiли виводити літери. Ворогам, які пропонували здаватися, горці показували дулю майже так само, як це робили запорожці. Або малювали ще й не таке і надсилали ворогам.

Про Дагестан говорили: «Як ненаписана, неспро-вана пісня, лежить ця країна в кам'яній скрині. Хто дістане її, хто напише і хто заспіває?»

Літери, слова, книги — ключі від замка, котрими замкнено цю скриню. В чiїх же руках ключі від важких, віковiчних замків Дагестану?

Рiзні люди підходили до цих замків і навіть інколи прочиняли віко, щоб зазирнути всередину. Самі дагестанці ще не тримали пера в руці, а численні гості, мандрівники, вчені-дослідники писали вже про Дагестан іншими мовами: арабською, перською, турецькою, грецькою, грузинською, вірменською, французькою, російською...

По старовинних бібліотеках я шукаю, Дагестане, твоє ім'я і знаходжу його написане різними мовами. Згадують про Дербент, Кубачі, Чиркей, Хунзах. Мандрівникам спасибі. Вони не могли зрозуміти тебе в усій глибині та складності, а все ж вони перші ви-несли твоє ім'я за межі наших гір.

А потім сказали своє слово Пушкін і Лермонтов.

В пекучий день в долині Дагестану
Лежав поранений смертельно я...

Чудові рядки! А Бестужев-Марлінський написав свого «Аммалат-бека», і на дербентському кладовищі ще й тепер цілий надгробок, що його він поставив на могилі своєї нареченої.

Олександр Дюма побував у Дагестані. Полежав написав поеми «Ерпелі» та «Чир-Юрт». Кожен по-різному писав про тебе, але ніхто не зрозумів тебе так глибоко і проникливо, як юнак Лермонтов і старий Толстой. Перед цими твоїми співцями я схиляю поси-вілу голову, ці книги я чптаю, як мусульманин читає коран.

День, коли дають наймення синові,— день великої радості. Таким же днем повинен стати той день, коли вперше написали про Дагестан твої сини рідними мовами. Пам'ятаю, якої помилки я допустився, коли моя перша вчителька Віра Василівна викликала мене до дошки й попросила написати твоє ім'я. Я написав: «дагестан». Віра Василівна пояснила мені, що Дагестан — ім'я власне і що його пишуть з великої літери. Тоді я написав: «Дагестан». Мені здавалося, що потрібні і велике і маленьке «д». І це теж було помилкою. Потім, уже втретє, я написав правильно — «Дагестан».

Чи не так і тебе вчили, Дагестане, писати своє ім'я? Чи не так тебе вчили розповідати про себе? Багато разів ти починав усе спочатку. Вибирав літери, алфавіт. Писав арабськими, латинськими, російськими літерами. Допускалися багатьох помилок, тому що писали з маленької літери те, що треба було писати з великої літери. Тому що писали з великої літери те, що треба було писати з маленької. Тільки втретє навчився ти, мій Дагестане, писати правильно. Ось назви перших дагестанських книжок, журналів, газет: «Ранкова зірка», «Новий промінь», «Червоний горець», «Джейран», «Гірські приказки», «Кумицькі казки», «Лакські мелодії», «Даргинські повісті», «Лезгинські вірші», «Радянський Дагестан» — і все це — рідними мовами. Це не просто назви. Це — крила.

1921 року, після розмови з дагестанською делегацією, Ленін надіслав у країну гір три найнеобхідніші для неї речі: хліб, матерію, друкарський шрифт. У Дагестану був кінь та кинджал. Ленін разом з хлібом дав йому книжку. Революція схилилася над колискою Дагестану. Дагестан побачив море, побачив самого себе, побачив своє минуле й майбутнє. І почав він писати про себе сам.

Сулейман Стальський просив у Максима Горького: «Обидва ми вже старі. Прожили життя, пізнали світ. В обох у нас є книжки. Але ти пишеш на папері, ти грамотний. Я співаю. Тому що я писати не вмю. Ми

втілюємо Дагестан і Росію. Росія освічена. В Дагестані більшість людей не вміє ще написати своє ім'я. Замість підпису ставлять відбитки пальців. Чи не можеш ти надіслати до нас бригаду освічених письменників, щоб вони розповіли про нас, про дагестанців, усій країні і всьому світові?»

Розмову Сулеймана Стальського й Горького перекладав Еффенді Капієв. Горький обіцяв виконати просьбу Сулеймана, але сказав, показуючи на Капієва, що тепер у Дагестані виростає освічена, талановита молодь і що краще, якби дагестанці самі писали про свою землю всіма мовами республіки. Бо, сказав Максим Горький, як це у вас кажуть: «Про стан дому найкраще знають його стіни».

Молоді люди, про яких говорив Горький, тепер повиростали й постарілися. Вони написали й ще напишуть книжки про Дагестан. Раніше батьки залишали сином у спадщину шаблю і пандур. Тепер — перо і книжку. Нема в Дагестані дня, коли б не народжувався син. Нема і дня, коли б не виходила в світ книжка. Кожен пише про свій власний Дагестан. Понад п'ятдесят років писав мій батько. Не вистачило життя. Тепер пишу я. Але я не допишу всього, що хотів би. Тому замість кинджала у наголів'ї дітей я кладу перо, чистий зошит. У батька і в мене — один Дагестан. Але який він різний мовою наших пер! У кожного свій почерк, свої літери, своя манера, своя мелодія. Отак і котиться ця арба, змінюючи возіїв на своїй довгій путі.

Батько казав: «Пиши про те, що знаєш і можеш. А про те, чого не знаєш, читай у чужих книжках».

КНИГА

Із книгою дружи!.. Люби її, гортай,
На сторінках її тебе багатство жде.
Чи хан могутній ти, чи простий горець, знай,
Незрадний друг, вона тебе не підведе.

Ретельніше шукай поживу у рядках,
І в кожному із них мед мудрості вкмітиш.
Будь жадібний до знань, їх мало ти осяг,
А черпаючи ще, свій розум наситиш.

Цю зброю, сину мій, не випускай із рук,
Це щастя, коли є надійний друг такий.
А втім, коли ти ним і знехтуєш, цей друг
Перед тобою знов розгорне сторінки.

Будь кунаком знання — воно найбільше з благ,
Дарами мудрості рясні його сади.
А ти жаданий гість в квітучих тих садах,
Іди ж мерціям туди визбирувать плоди.

Усім, що є в житті, ти з книгою ділись,
Печалі їй свої і радості звіряй.
Над нею в мить вагань схилитись не барись
І відповідь у ній на сумнів свій шукай.

Коли до батька приходили молоді поети з своїми віршами, батько насамперед дивився на почерк. Тому що: «Яка борозна, такий і господар поля». Потім він виправляв помилки, ставив розділові знаки. Похитуючи головою, він мовби казав: учиись писати правильно. Дехто з молодих несміливо зауважував, що й «Гомер XX століття» був неписьменний. «А я й не знав!» — казав батько молодому «гомерові». Таких «гомерів» і тепер багато ще в Дагестані. Навіть граматична помилка у віршах завжди дратувала батька. Коли якось його вірш було надруковано в газеті з багатьма помилками, батько написав вірша:

Я з піснею своєю встряв
У халепу неждану:
Її я до газети дав
В день свята Дагестану.

Дивлюсь — вона, мов толокно,
Розламана й обдерта,
Неначе з неї хтось зерно
Вилущував уперто.

Чи, може, стрів її в путі
Якийсь п'яний поганець
І танцював на животі
У неї дикий танець?

Чи на кулачний вийшла бій
Вона із чоңдотлищем,
Та ледве врятувала свій
Хурджун з його гостинцем.

Окремі строфи спромоглись
Так ловко обчухрати,
Що змісту й не шукай, сількісь
Його вже не добрати.

Та ні!.. Їх кидали в огонь
І, будемо відверті,
Їм залишилося, либонь,
Три чисниці до смерті.

О бідний черепе! Рубців
На ньому не злічити!
Та хто ж його так потроцив,
Не можу зрозуміти.

Ось в пісні ще одна строфа
Дивує всіх — нівроку!
Мов наш гуляйло Мустафа
З підбитим ходить оком.

Коли у кожному числі
Подібні «жертви» будуть,
То з нас і в місті, й на селі
Сміятимуться люди.

Та самокритика в наш час
Провину може зняти,
Тому цю пісню прошу вас
Також надрукувати.

Мій батько... З тих, що його знали, кожен, мабуть,
по-своєму уявляв собі мого батька.

Звичайно, він і землю орав, і траву косив, і накидав
сіно на арбу, і годував коня, і їздив на ньому верхи.
Але я його бачу тільки з книгою в руці. Книгу він
тримав завжди так, наче це птах, що ладен випурхнути
з рук. Любивши гостей, він завжди, коли хтось при-
ходив і відвертав його від читання, почував себе роз-
гублено й збентежено, наче його збили з важливої
молитви. Коли батько читав, мати ходила навшпиньках
і раз у раз прикладала до уст пальця, змушуючи нас
розмовляти пошепки.

— Не галасуйте, батько працює.

Вона правильно розуміла, що читання книжки для
письменника — це його робота.

Сама вона інколи наважувалася зазирнути до нього
й довідатись, чи не треба чого, чи не вичерпалося чор-

нило в чорнильниці. Мати дуже пильно стежила за батьковою чорнильницею й не давала їй пересихати.

Якщо в батьковому житті було хоч два радісні дні, то ці дні йому принесли книжки.

Якщо в батьковому житті було хоч два сумні дні, то й ці дні йому принесли книжки.

Книжки, які він читав, і книжки, які він писав.

Хоч би що просили в нього люди, він ніколи не міг їм відмовити. Сказати «ні», коли насправді «є», він вважав за найбільшу олжу й за найтяжчий гріх. Воістину безпорадне було його становище, коли в нього просили улюблену книжку. Книжку вже віддано, вже тримають її чужі руки, а батькові руки все ще простягнені до неї.

Коли той, хто брав книжку, довго її не повертав, батько писав йому: «Я дуже скучив за своїм другом, якого ви минулого разу забрали з собою. Чи не має наміру він повернутись?»

Батько був єдиний брат сімох сестер (єдина папаха в сім'ї), а всі разом вони рано залишилися сиротами. Рано батько покинув і рідний аул. Дядько, який опікувався сиріт, вирішив Гамзата в інший аул, в медресе, сказавши, що у великого аулу й розуму більше. Відтоді батько мандрував з аулу в аул, не скидаючи з плеча хурджуна — саков: в одному мішку книжки, в другому — смажене борошно. Слід сказати, що повернувся він багатієм. Під час своїх мандрів він збагатився знаннями. Йому казали тоді на аульському годекані: якщо свій талант і свої знання ти запряжеш в одну арбу, далека буде подорож.

І вони не помилилися. Батькове ім'я стало відоме. Численні рядки його віршів зробилися приказками.

Батько писав багато й для дорослих, і для дітей, для тих, що приходять у життя, й для тих, що йдуть із життя. Він писав вірші, поеми, п'єси, байки, казки. Почерк у нього був спокійний, рівний. Такою ж була і його мова. Такий же був і він сам. Знаючи Гамзатів почерк, його, коли він був молодий, раз у раз просили переписувати різні важливі папери: рішення, звер-

нення до народу. Писав він, користуючись різними алфавітами: арабським, латинським, російським. Писав справа наліво й писав зліва направо.

У нього запитували:

— Чому пишеш зліва направо?

— Зліва серце, зліва натхнення. Все, що нам дороге, притискаємо до лівого боку грудей.

— А чому пишеш справа наліво?

— справа в людини сила. Права рука. Прицілюються теж правим оком.

Ці слова, звичайно, були жартом, але не жарт було вивчити різні алфавіти. Вірші, щоправда, він майже завжди писав рідною аварською мовою.

Окремі вірші він писав по-арабськи. Переважно інтимні. Ніхто в сім'ї прочитати їх не міг. Але таких віршів дуже мало. Гамзат був принципіальним противником таких віршів. Він казав: «Вірші не повинні бути такими, щоб їх не можна було прочитати матері, дочці, сестрі. Не до душі мені фільми, на які не пускають дітей до шістнадцяти років».

Найчастіше батько користувався арабським алфавітом. Він любив тут самі літери, їхнє начертання, бачив їхню красу. Терпіти не міг неохайного, недбалого письма. Якось він одержав від давнього свого товариша листа, написаного недбало по-арабськи, і висміяв його у вірші:

Одна твоя літера схожа на бубон подертий,
Крапка всередині неї — важений булижник.
А літера друга — сарай, у якого покрівля упала,—
Стирчить тільки стовп, підпирає журливі руїни.
А третю знедолену літеру скеля важка придавила,
І як ти на неї зумів навалить велетенську цю брилу?
Четвертій же ти на самісінькі брови насунув папаху.
Глянь, кожен рядок твій займає по цілій сторінці.
Може, замість пера примудрився ти лапу котятку вживати?
Та літера ж кожна у тебе на дерево схожа розлоге,
А кожна сторінка на ліс, над яким урагани промчали
Чи пройшли навпростець лісорубів пилки та сокири,
Здивував ти мене: де ти вчився такого письма?

Ці вірші свого часу багатьох образили. Дехто образився тому, що не зрозумів як слід віршів, дехто тому,

що дуже добре зрозумів. Дехто вважав, що Гамзат висміює не потворне написання арабських літер, а самі арабські літери.

Але батько й гадки не мав критикувати алфавіт у цілому. Він кидав каміння в город тих, хто своєю недбалістю псував його, не вмів ним користуватися. Взагалі ж батько про жодний алфавіт погано не відзивався. Людей, які ганили який-небудь алфавіт, він зневажав.

«Араби нападали на Дагестан, це правда,— казав батько,— але арабська писемність у цьому не винна й арабські книжки теж».

Часто по обіді збиралися на покрівлі нашої саклі жителі аулу. Батько читав їм чудові повісті, оповідання, вірші. Розмірено звучала музика розмаїтих за розміром арабських віршів.

Російської мови батько не знав. Йому доводилося арабською ж мовою читати Чехова, Толстого, Ромена Роллана. Ні про кого з них горці тоді не мали уявлення. Більше від інших письменників батько любив Чехова. Надто подобалося йому оповідання «Хамелеон», і він часто його перечитував.

Взагалі арабська мова була дуже поширена. Дехто писав арабською мовою тому, що в Дагестані не було своєї писемності, дехто тому, що ця мова здавалася багатшою й образнішою, ніж рідні дагестанські мови. Арабською мовою писано всі офіційні папери й документи. Всі написи на кам'яних надгробках — арабська в'язь. Батько добре вмів читати ці написи й пояснювати їх. Потім були роки, коли арабську мову оголосили буржуазним пережитком. Постраждали люди, які читали й писали по-арабськи, постраждали і книжки. Втрачено цілі бібліотеки, з великими труднощами зібрані дагестанськими просвітителями Алібеком Тахо-Годі та Джелалом Коркмасовим. Джелал учився в Сорбонні, знав двадцять мов, був другом Анатолія Франса. По гірських аулах він збирав старовинні книжки, вимінюючи їх на зброю, коня, корову, пізніше на жменю борошна, клопоть бумагеї. Пропало багато рукописів. Непоправна, болісна втрата!

Стражденна книго Дагестану, різними почерками, різними літерами, різними мовами писали тебе. Писали тому, що не могли не писати, писали безкорисливо, не вимагаючи винагороди, гонорару. Видала цю книгу Революція.

З'явилася газета «Червоні гори», яку потім називано то «Горець», то «Більшовицький горець». У цій газеті вперше опубліковано вірші мого батька. Він багато років не тільки співробітничав, але й працював у цій газеті секретарем. Я тоді дивувався, як швидко газета встигає друкувати вірші. Та як було й не дивуватися? Вчора лиш у мене перед очима батько вірші написав, а сьогодні їх уже можна читати в газеті. Потім з віршів склалися книжки. Чотири важкі томи вмістили в собі все батькове життя, всю його роботу.

Він і помер у себе в кабінеті, серед своїх книжок, олівців, пер, паперу списаного та паперу чистого, що його він не встиг списати. Ну що ж, його спишуть інші. Дагестан вчиться, Дагестан читає, Дагестан пише.

А тепер розкажу про те, як учився я сам. Правильніше було б сказати, як мене примушували вчитися.

Тоді мені було п'ять років. Увесь Дагестан сів за парту. Одна по одній відкривалися школи, училища, технікуми. Вчилися старики й діти, жінки й чоловіки. Були лікнепи, культпоходи. Пам'ятаю перший буквар, перші зошити, які батько мені купив. Він сам ходив по аулах і закликав людей вчитися.

З'явилася нова писемність. Батько палко привітав її. Він завжди уболівав, що через відсутність писемності Дагестан був відірваний від великої російської культури.

Він казав: «Дагестан — частина великої нашої країни. Йому конче треба знати її, знати все людство, вміти читати його книгу життя, розібратися в його почерку».

«Нова путь», «Новий світ», «Нові люди» — ось лозунги тих часів. Назустріч цьому покликові часу послав батько й своїх дітей. Нелегко було новому пробивати собі дорогу. Багато було людей, які кидали каміння на

шлях нового. Багато порозбивано вікон у перших школах. Вороги освіти казали: «Що це за світ, де чабан читає книжку, а мельник вчить уроки? Вони повинні пасти овець і молоти зерно на борошно». Бувало й гірше. Я пам'ятаю, як куля, призначена вчителю, влучила в карту, що висіла на стіні школи, і як батько сказав з цього приводу: «Мало не продірявив цей бандит увесь світ одним пострілом».

У ті перші роки по багатьох аулах з новим навчанням намагалися сполучати й старе, релігійне. Траплялися випадки, коли вони змішувалися. Важко було розібратися, де магазин, а де базар, де Алі, а де Омар. Мої старші брати ходили до школи комуністичної молоді. Я заздрив їм, але змушений був бити байдики й щодня нетерпляче чекати їх повернення. Дуже мені хотілося вчитися. Але мені ще не було семи років.

В той час у нашому аулі відкрито школу для тих, що не хотіли вряджати своїх дітей учитися до Хунзахської фортеці. Школа ця була напіврелігійна. Називано її «школою Гасана».

Гасан був дивна й добра людина. Дивність Гасана полягала в тому, що він вірив, ніби можна сполучити нове й старе. Як він примудрявся сполучати це в собі, тільки богові відомо. Одночасно він був секретарем комсомольської організації в одному аулі й муллою в другому. Чим це скінчилося, неважко догадатися. Як муллу його прогнали з комсомолу, а як комсомольця усунули від мечеті. Під час громадянської війни він був червоним партизаном. Волею долі він став першим моїм учителем. Про першого вчителя не гріх розповісти докладніше, тому я розкажу вам, щоб ви краще уявили собі цю людину, три маленькі кумедні історії, пов'язані з нею.

1. ГАСАН І ПОЛОНЕНИЙ

Партизани спіймали й полонили солдата-контрреволюціонера. Його треба було під конвоем одвести в штаб до Мусліма Атаєва. Доручили цю справу Гасанові. Спершу все йшло гаразд. Та ось настав час намазу.

Гасан схилювався біля струмочка й заходився молитися, а полоненого посадив поряд на камінь. Полонений попросив розв'язати йому руки, щоб і він міг звершити свій намаз. Гасан здивовано спитав:

— Навіщо тобі молитися? Ти ж білий. Хоч би скільки ти молився, все одно будеш у пеклі.

— Все ж таки я мусульманин, а Муслім Атаєв мене не помилює, одразу поставить до стінки. Отже, востаннє мені треба помолитися.

Гасан розв'язав руки полоненому, примовляючи:

— Ось ти лаяв Радянську владу, казав, що вона забороняє мусульманам вірити в аллаха. Будь ласка, молись, скільки душі заманеться.

Після цього Гасан так захопився молитвою, що, коли оглянувся, полоненого вже не було, він утік. Тоді розгніваний Гасан закричав:

— Клянусь аллахом і революцією, я тебе знайду й спіймаю!

І справді, він його спіймав на одному з хуторів і доставив за призначенням.

2. МОЛИТВА І ПІСНЯ

У перші роки Радянської влади Гасан працював секретарем сільради. Сільрадівська печатка за цей час зовсім стерлася і стала гладенькою, бо Гасан не шкодував її і ставив на будь-який папірець.

Коли виникало складне й важливе питання, він казав:

— Треба порадитися з муллою і з райвиконкомом.

Він намагався, між іншим, перенести вихідний день з неділі на п'ятницю, тобто на день рамазана. Він невтомно пропагував, роз'яснював народові і запроваджував у життя розпорядження та рішення Радянської влади і водночас ремонтував сільську мечеть, зруйновану під час громадянської війни.

Мечеть відремонтували. Призначено день її відкриття. Саме приїхала до району велика культбригада:

письменники, художники, артисти, співаки, музиканти. З району всю культбригаду вирядили в аул, де Гасан приготувався до урочистого відкриття мечеті.

Гостей в аулі зустріли добре. Показали їм перегони, боротьбу, півнячий бій. Гості теж не залишилися в боргу: прочитали лекцію, розповіли про наступні господарські завдання, дали концерт.

У самісінький розпал концерту на мінарет мечеті зійшов муедзин і голосно заходився закликати правовірних мусульман до вечірньої молитви. Тут Гасан підвівся й звернувся до приїжджих з промовою:

— Спасибі, що ви вшанували нас і приїхали такого знаменного дня, в день відкриття нашої мечеті. Спасибі й за концерт. А тепер ми підемо помолимося. Хочете — провадьте далі концерт, хочете — почекайте нас. А хочете — ходімо з нами.

Дехто з аульців пішов у мечеть, дехто залишився слухати пісні приїжджих, інші стояли розгублені й не знали, що їм робити. Розгубилися й гості. Але потім на покрівлю, що була мовби сценою, вийшли відомі співаки Арашил, Омар, Газі-Магомед та ще співачка Патімат з Кегера. Дві папахи, одна хустка, два пандури, один бубон. І полинула над горами нова пісня. Це була пісня про Леніна, про червону зірку, про Червоний Дагестан. Вони співали її, то підносячи пандури і бубон високо над головою, то притискаючи їх до грудей. Декого з молільників ця пісня виманила з мечеті надвір, дехто, навпаки, подався в мечеть.

Про цей кумедний випадок у Гасановому аулі розповідають донині. У складі культбригади був мій батько Гамзат Цадаса, а перед ним у сідлі сидів я, тоді ще зовсім нетямуще хлоп'я.

На прощання гості подарували аулові патефон та гучномовець.

З. ГУЧНОМОВЕЦЬ ТА ГАСАН

Не знаю, хто розгорядився, найпевніше сам же Гасан, тільки гучномовець, подарований гістьми, повісили на телефонному стовпі біля мечеті. З ранку до ночі

тепер в аулі промовляло радіо. Репродуктор на всі навколишні гори то сурмив у піонерські горни, то співав, то гримів музикою, то говорив, то просто хрипів і тріщав.

Іноді голос муедзина з мінарету і голос радіо змішувалися, і тоді взагалі нічого не можна було розібрати.

І от одного разу, саме перед тим, як муедзин мав вийти на свій мінарет, гучномовець змовк. Хтось примудрився перерізати на стовпі провід. Коли правовірні відмолилися в мечеті, Гасан заліз на стовп і полагодив провід. Гучномовець знов заговорив.

Наступного дня перед молитвою радіо знову змовкло. Довелося Гасанові (коли в мечеті скінчено відправу) знову лізти на стовп.

Історія повторювалася багато разів. Всі дивувалися: чому Гасан не візьметься до цього й не вистежить «диверсанта»?

Як же здивувалися всі аульці, коли виявилось, що радіо псував сам Гасан!

В ньому боролися дві сили: молитва й пісня. Гасан намагався їх примирити. Він вважав, що коран та норми життя Радянської держави мають зблизитися. Він вінчав молодих у мечеті, а потім вів їх до сільради реєструватися.

У нього були свої методи вивчення природи. Він зупинявся й дивився на зірку або на скелю. Минали години. Гасан усе стояв. Коли йому треба було піти кудись у справах, він просив постояти за себе дружину, а іноді й нас, хлоп'ят.

У школі він пояснював нам закони руху небесних тіл. Розповідав дуже багато про землетруси, про затемнення місяця й сонця, про припливи й відпливи, і розповідав начебто цікаво, але дивно, що тепер у мене в голові від його розповідей нічого не залишилося.

У його програмі все переплуталося — і арабське, і російське, і латинь.

На фанері він писав величезні арабські літери й казав:

— Вчись виводити ці літери. Твій батько все життя читав написане цими літерами і писав ними.

Потім він виводив такі ж великі російські літери й казав:

— Вчи їх. Твій батько у віці, коли вже носять окуляри, вивчив усі ці літери. Вони тобі знадобляться.

Іноді він давав нам завдання вивчити який-небудь текст, а сам ішов до мечеті молитися.

Коли він навчав нас арабського письма, в руках у нього була палиця, якою він і бив нас за помилки або за лінощі. Коли ж справа доходила до російського алфавіту, Гасан брав у руки лінійку. Таким чином, нам попадало то від палиці, то від лінійки.

Попадало мені ось за що. Наша сакля й мечеть стояли поряд. Між ними був прохід, не ширший від одного людського кроку. Я упадився стрибати з покрівлі своєї саклі на покрівлю мечеті. За це Гасан побив мене. Потім мечеть закрили й організували в ній щось подібне до сільського клубу. Я по-давньому стрибав з покрівлі на покрівлю. Гасан знову покарав мене.

Батько схвалив дії Гасана і сказав мені:

— Ти не коник, щоб стрибати, вчись ходити по землі.

А потім мені виповнилося сім років, і мої стрибки скінчилися самі собою. Я почав учитися в школі, в Хунзахській фортеці.

Ніхто не встиг скінчити Гасанову школу, її закрили. Гасан почав працювати на колгоспній фермі, його послали на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, й звідти він повернувся з медаллю. Дві інші медалі він одержав на фронті. Після війни він розповідав:

— Хоч би де я був, за всю війну я не пропустив жодного намазу. Якби не це, хіба я міг би повернутися додому живий і здоровий?

Коротше кажучи, він залишився все таким же Гасаном. Тепер він збирає матеріали з історії аварського хана Сураката. Людина він, як і раніше, добродушна, найчесніша, хоча й дивак.

Коли я буваю в аулі, я заходжу до нього, бо шаную його як першого свого вчителя.

Пам'ятаю я і другого вчителя, вже в нормальній школі. Цей увесь час розповідав нам казки про самого себе. Тепер я розумію, що він був справжнім аварським Мюнхгаузенем. Кожен урок він починав звичайно такими словами:

— Ну, діти, розказати вам один випадок з мого життя?

— Розкажіть! — одноставно кричали ми.

— Якимсь переходив я канатним мостом через Аварську Койсу. Раптом назустріч мені йде величезний ведмідь. Розминутися нам ніяк не можна. Ведмідь не хоче поступитися дорогою мені, я — йому. Посередині мосту почалася сутичка. Виявилось, що цей ведмідь набагато дужчий від усіх інших ведмедів, з якими мені доводилося зустрічатися раніше. Та все ж я приловчився, схопив його за загривок і скинув у річку.

Ми, роззявивши роти, слухали небилиці нашого вчителя.

— А на тому тижні поїхав я в поле і спокійно заходився орати свій лан. Воли в мене добрі, сильні. Раптом вони спинилися і перестали тягти. Що сталося? Поглянув я, а всю мою соху оповили гадюки завтовшки з руку — дев'ять гадюк. Дві добираються вже до моїх рук. Та я не схибив, вихопив наган і всіх гадюк перестріляв. Крові було стільки, що вона зросила увесь лан. Я спокійно доорав його й повернувся додому. Тільки от турбуюсь інколи: а що як на лану замість хліба повиростають гадюки?

Розповісти вам, як я викрав собі дружину? Під той час я в Цунтинських лісах ловив розбійників. Прийшов я в дім до одного найстрашнішого розбійника. Сам він встиг утекти, але залишилася його вродлива зореподібна дочка. Я подивився на неї, вона — на мене. Ми покохали одне одного. Я схопив її, поклав поперек сідла, й ми помчали. Раптом бачу, за мною мчать на конях сорок страхітливих розбійників. У кожного в зубах по кинджалу, в одній руці шабля, в другій пістолет. Я обернувся і влучними пострілами поклав їх усіх... Про цю історію знають усі в Дагестані.

Якось на уроці ми розмовляли з сусідом Басиром. Учитель викликав мене й суворо спитав:

— Ти чого погано поводишся? Про що ви цілу годину розмовляли з Басиром?

— Ми сперечалися. Басир казав, що тоді в полі ти, вчителю, убив вісім гадюк, а я казав, що вісімнадцять.

— Скажи Басирові, що правда твоя, а не його.

Відтоді батько й мати завжди дивувалися, як це я, не вчивши уроків, примудрявся приносити з школи добрі оцінки.

Добрий він був чоловік, але довго на одному місці не затримувався. Його посилали в глухі аули, то в Силух, то в Арадерих, але й там він не приживався.

Нещодавно він приходив до мене в Спілку письменників і просив, щоб я дав йому яку-небудь роботу.

— А що ти хотів би робити?

— Я міг би писати спогади про війну. Адже всі маршали були моїми друзями. Декого з них я навіть врятував від смерті.

Різні в мене були вчителі, перший, другий, третій. Але справді першою своєю вчителькою я вважаю добру жінку-росіянку, вчительку Віру Василівну. Вона відкрила мені красу російської мови й велич російської літератури.

Учителі в Педагогічному аварському училищі, професори в Літературному інституті в Москві!

Мансур Гайбарбеков і Поспелов, Магомед Гайдаров і Галицький, Шамбінаго, Радциг, Асмус, Фохт, Бонді, Реформатський. Василь Семенович Сидорін... Я, звичайно, погано відповідав вам на екзаменах, бо погано ще розмовляв російською мовою. Але мені здається, що екзамени мої ще не закінчилися. Іноді мені сниться, ніби я знову складаю важкі для мене екзамени, провалююсь, залишаюсь знову на першому курсі.

Наяву ж, коли виходить моя книга, я сподіваюсь, що, може, вона попаде до рук кому-небудь з моїх учителів і вони її прочитають. І я тремчу більше, ніж на екзаменах з мовознавства або старогрецької літератури. А що як моя книжка не сподобається, її відкладуть

набiк, не дочитавши, скажуть про мене: «Погано написав Расул, очевидно, поспiшив». Це i є мiй найважчий екзамен.

Дагестане! I в тебе були рiзні вчителi. Свої Гасани, свої Мюнхгаузени. Деякi самi не вiрили в те, чого навчали, деякi обманювали, деякi помилялися. Але потiм прийшла вчителька велика i справедлива, мужня i добра. Ця вчителька — Росiя, СРСР, Революцiя. Нове життя, нова школа, нова книжка.

Ранiше в усьому аулi тiльки мулла мiг прочитати листа або книжку. Тепер усi читають книжки, крiм мулли.

Виявилось, що в маленького народу — велика доля. Повiсть про Дагестан ще пишеться. Нема й не буде в неї кiнця. Щасливий буду я, якщо в цiй золотiй i споконвiчнiй книжцi буде хоч одна й моя сторiнка. Я спиваю свою пiсню, прийми її, мiй Дагестане!

Дагестане, з тобою я й далi
Все дiлитиму, як i дiлю,

Я свої ордени та медалi
На вершини твої приколю.

Я тебе буду славити гiмном,
Я слова перелю у вiршi,
Подаруй тiльки бурку гаїв нам
I папаху снiжистих вершин.

От i все. Час нам розстатися. Як кажуть, бог дасть, ще зустрiнемося.

Кiнець другої книги.

Цю книгу писано в рiзних мiсцях: i в аулi Цада, i в Москвi, i в Махачкала, i в Дилiжанi, i по багатьох iнших мiстах. Коли почав писати, не пригадую. Закiнчив 25 вересня 1970 року.

Вассалам, вакалам.

**РАСУЛ ГАМЗАТОВИЧ
ГАМЗАТОВ**

МОЙ ДАГЕСТАН

С аварського

Перевод Д. Н. Бобьря

Художник В. С. Овчинников

Издательство «Дніпро»

(На українському мові)

Редактор Л. С. Каткова

Художній редактор В. А. Кононенко

Технічні редактори Л. М. Грицишин,

Б. С. Грінберг

Коректори Г. І. Кривопис,

Г. П. Михайлова

Інформ. бланк № 686

Здано на виробництво 27.02.78.

Підписано до друку 01.08.78.

Формат 75×90¹/₃₂.

Папір машинно-крейд.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 18,438.

Обліково-видавн. арк. 21,751.

Тираж 28 000. Замовл. 8—57.

Ціна 2 крб.

Видавництво «Дніпро»,

252601, Київ-МСП,

Володимирська, 42.

Київська

книжкова фабрика

«Жовтень»

республіканського виробничого

об'єднання «Поліграфкнига»,

252053, Київ, Артема, 23а.

Гамзатов Р.

Г18 Мій Дагестан. З авар. Перекл. Д. Бобиря.— К.: Дніпро, 1978.— 470 с., іл.
ІСБН

Письменник схвильовано розповідає про країну гір та сонця — Радянський Дагестан, про його героїчне минуле, щасливий сьогоднішній день і світле завтра в сім'ї братніх народів Країни Рад. Лірична оповідь пройнята гарячою синівською любов'ю до рідної землі, до чудових, працьовитих людей.

Г $\frac{70303-127}{M205(04)-78}$ 113-78

С (Дар)

THE
MUSEUM

OF
ARTS

